MUJO BEGIĆ

GENOCID *U* KLJUČU

Bihać, 2012.

MUJO BEGIĆ

GENOCID U KLJUČU

BIHAĆ, 2012.

Izdavač:
UNIVERZITET U SARAJEVU
INSTITUT ZA ISTRAŽIVANJE ZLOČINA PROTIV
ČOVJEČNOSTI I MEĐUNARODNOG PRAVA SARAJEVO

Za izdavača:
Prof. dr. Smail ČEKIĆ

Recezenti:
Prof. dr. Mujo DEMIROVIĆ
Nijazija MASLAK, *prof.*

Saradnik:
Jusuf OMEROVIĆ

Lektor:
Emira HRNJICA, *prof.*

Dizajn:
Mirzet MUJADŽIĆ

Štampa:
GRAFIS, Cazin

Za štampariju:
Sead Ćoralić

Tiraž
500 primjeraka

CIP-Katalogizacija
u publikaciji Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH,

Bihać, 2012.

Posvećeno žrtvama genocida

SADRŽAJ

UVOD **7**

I. DIO BOSNA I HERCEGOVINA U VELIKOSRPSKOJ POLITICI **9**

I.1. Historijske karakteristike Ključa 10

I.2. Teorijski pristup proučavanju genocida 13

I.3. Velikosrpska politika prema Bosni i Hercegovini 22

II. DIO DISOLUCIJA SFRJ I REFLEKSIJA NA BOSNU I HERCEGOVINU **29**

II.1. Slobodan Milošević i raspad SFRJ 30

II.2. BiH uoči agresije 34

II.3. Uloga SDS-a u događajima pred agresiju na BiH 40

II.4. Stvaranje srpskih paralelnih organa vlasti u BiH 48

II.5. Formiranje "Autonomne Regije Krajine" 53

II.6. Krizni štab "Autonomne Regije Krajine" 58

III. DIO KLJUČ UOČI AGRESIJE **63**

III.1. Ključ uoči agresije 64

III.2. Pripajanje opštine Ključ "Autonomne Regije Krajine" 76

III.3. Krizni štab opštine Ključ 80

III.4. Srpske vojne i policijske jedinice na području "Autonomne Regije Krajine" 94

III.5. Uloga policije srpske SJB Ključ 101

IV. DIO AGRESIJA NA PODRUČJU OPŠTINE KLJUČ **117**

IV.1. Raspored srpskih vojnih jedinica na području opštine Ključ 118

IV.2. Napadi srpskih snaga na području opštine Ključ 127

IV.2.1. Napad na Crljeni 134

IV.2.2. Napad na Velagiće 136

IV.2.3. Napad na Prhovo 145

IV.2.4. Napad na Biljane 152

IV.2.5. Napad na Sanicu 159

IV.2.6. Napad na Ramiće i Krasulje 161

IV.2.7. Napad na Botonjiće 165

IV.3. Stradanje djece 166

IV.4. Nezakonito i nasilno protjerivanje Bošnjaka i Hrvata sa područja opštine Ključ 172

V. DIO UNIŠTAVANJE VJERSKIH OBJEKATA **187**

V.1. Uništavanje islamskih vjerskih objekata na području opštine Ključ 188

V.2. Uništavanje katoličke crkve u Ključu 199

VI. DIO MASOVNE GROBNICE **203**
VI.1. Pojam masovne grobnice 204
VI.2. Masovne grobnice u kojima su pronađeni posmrtni ostaci ubijenih Bošnjaka i Hrvata iz Ključa 206
VI.3. Masovna grobnica Lanište I 211
VI.4. Masovna grobnica Lanište II 224
VI.5. Masovna grobnica Crvena zemlja I 231
VI.6. Masovna grobnica Crvena zemlja II 235
VI.7. Masovna grobnica Prhovo I 239
VI.8. Masovna grobnica Prhovo II 244
VI.9. Masovna grobnica Biljani 248
VI.10. Masovna grobnica Botonjića kamen 252
VI.11. Masovna grobnica Bunarevi 256
VI.12. Masovna grobnica jama Golubnjača 261
VI.13. Masovna grobnica Gornji Kamičak 265
VI.14. Masovna grobnica jama Tihotina 268
VI.15. Masovna grobnica Donja Sanica 273
VI.16. Pojedinačna ubijanja Bošnjaka i Hrvata na prostoru opštine Ključ 276

VII. DIO UNIŠTAVANJE I PLJAČKA IMOVINE **287**
VII.1. Uništavanje i pljačka imovine Bošnjaka i Hrvata 288

VIII. LOGORI I MJESTA ZATOČENJA BOŠNJAKA I HRVATA OPŠTINE KLJUČ **297**
VIII.1. Logori i druga mjesta zatočenja kao oblici kršenja međunarodnog humanitarnog prava 298
VIII.2. Logor u zgradi SJB Ključ 302
VIII.3. Logor u Osnovnoj školi „Nikola Mačkić" u Ključu 307
VIII.4. Logor Stara Gradiška 313
VIII.5. Logor Manjača 323
VIII.6. Logor Batković 336
VIII.7. Logor Kamenica 343
VIII.8. Logor u Osnovnoj školi „Dobrila Pupić" u Sitnici 350

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA **353**

LITERATURA **362**

PRILOZI **375**

UVOD

Bosna i Hercegovina u svom historijskom razvoju prolazila je kroz velika iskušenja u očuvanju svog državno-pravnog identiteta od njenog nastanka pa do danas. Ona je bila na meti različitih osvajačih ambicija sa istoka i zapada. Uvijek i iznova bila je na meti različitih velikodržavnih projekata. U novijoj historiji Bosna i Hercegovina je bila glavni velikodržavni interes Srbije i Hrvatske. Njihov glavni cilj bio je podjela Bosne i nestanak Bošnjaka sa ovih prostora. Na najbrutalniji način i zločinom genocida to se pokušalo ostvariti u agresiji na BiH u periodu 1992-1995. godine.

Agresija na R BiH imala je za posljedicu ubijanja, protjerivanja, zatvaranje u logore, uništavanje i devastaciju vjerskih, privrednih i stambenih objekata i druge oblike zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava počinjenih nad Bošnjacima. Nacionalistički projekti i velikodržavni planovi kontinuirano su u prvi plan stavljali dehumanizaciju Bošnjaka. U tim planovima i projektima velikosrpska politička elita isključivala je nesrbe. Isključivanje je značilo i njihovo fizičko uništenje ili trajno uklanjanje sa ovih prostora. Pred očima svjetske javnosti dešavala su se brutalna ubijanja, paljenja, protjerivanja stanovništva i kršenja svih međunarodno-pravnih akata, pravila i običaja ratovanja.

U nastojanjima da djelomično obradimo masovne zločine i genocid nad civilnim stanovništvom na prostoru Bosanske krajine, opredijelili smo se za istraživanje na području opštine Ključ. Istražujući događaje u Ključu u periodu agresije na R BiH prikupljen je veoma velik broj relevantnih dokumenata, podataka, informacija i saznanja o dešavanjima u Ključu što je bilo odlučujuće za istraživanje ovih događaja. Istraživanjem se došlo do podataka da su glavni ciljevi zločinaca na području opštine Ključ bili civili bez obzira na ograničenja koja propisuju Ženevske konvencije i drugi međunarodni pravni akti. Zlostavljanja pojedinaca i grupa nesrba poprimilo je nezamislive razmjere izražene kroz torture, poniženja i ubijanja. Posebno su bila izražena masovna ubijanja i masovne grobnice nevino ubijenih. Masovna ubijanja Bošnjaka i Hrvata vršena su kontinuirano u periodu 1992-1995. godine, ali najveći broj ubijanja izvršen je u periodu ljeto-jesen 1992. godine. U periodu od maja do augusta 1992. godine JNA, tzv. V RS i srpske policijske snage uz podršku i pomoć, tzv. V RSK i vojnih jedinica iz Srbije zauzimaju najveći broj opština u Bosanskoj krajini. Ovo je rezultiralo ubijanjem i progonom više stotina hiljada Bošnjaka, Hrvata i ostalih naroda. Masovna ubijanja vršena su u svim mjestima i opštinama Bosanske krajine.

Masovna ubijanja su jedan od najčešćih oblika izvršenja genocida, i u praktičnom smislu ona su se pokazala kao najefikasnije sredstvo za ostvarenje genocidnih ciljeva. Masovna ubijanja imaju svoj historijski kontinuitet, a u novijoj povijesti upotrebljavali su ih nacisti protiv Jevreja, Poljaka, Roma, sovjetske vlasti u obračunu sa političkim protivnicima, Pol Pot i drugi diktatori u obračunu sa neistomišljenicima. Posebno treba istaknuti genocid u novijem vremenu koji su u Ruandi počinili pripadnici naroda Hutua nad Tutsima. Izvršena su masovna ubistva na stotine hiljada pripadnika manjinskog naroda Tutsi, kao i pripadnika naroda Hutu koji su se suprotstavljali genocidnoj politici ekstremista naroda Hutu. Ovaj genocid predstavlja najsvirepiji zločin tokom Ruandanskog građanskog rata. Njega su uglavnom počinile dvije Hutu ekstremističke organizacije: Interahamve i Impuzamugambi. Ubijanja i genocid se desio između 6. aprila i sredine jula 1994. i u njima je ubijeno 800.000 do 1.000.000 ljudi. Po procjeni iz februara 2008. broj žrtava iznosi preko 1.074.000. Tako da je dnevno u prosjeku ubijano oko 10.000 ljudi.

Masovna ubijanja, kao sredstvo za ostvarivanje genocidnih ciljeva, koristila je VRS i srpske policijske snage kao izvršioci i saučesnici ubijanja Bošnjaka i Hrvata na prostorima Bosanske krajine. Ovo predstavlja paradoks iz razloga što su upravo Srbi bili najveće žrtve

masovnih ubijanja u Drugom svjetskom ratu na prostorima Bosanske krajine. Oni su u najvećem broju bili zatočenici zloglasnih logora Jasenovac i Stara Gradiška. I stoga se nameće pitanje, kako su pripadnici onog naroda koji je bio žrtva i u memoriji imaju masovne zločine mogli činiti iste.

Ubijanja su vršena pojedinačno i kolektivno, vršena su na različite načine i različitim sredstvima. Ova ubijanja su bila različita od slučaja do slučaja, izvršavana su u skladu sa usmenim i pismenim naređenjima, vršena su na licu mjesta sa ciljem da se u prvom naletu osvajanja pobije što više Bošnjaka, zapali kuća, vjerskih objekata. "To je prva faza genocida u kojoj žrtva ima najmanje šansi da se spasi zbog toga što je zatečena, a u isto vrijeme izvršilac, sa veoma malim naporom, učini veliko zlo sa realnim izgledom da njegov zločin ne bude otkriven."[1] Zločini koji su počinile srpske oružane jedinice i vlasti imale su jasan cilj, potpuni nestanak Bošnjaka na prostorima Bosanske krajine.

Kontinuirano i plansko širenje mržnje prema Bošnjacima i Hrvatima imalo je za cilj mobilizaciju zločinaca koji su spremni izvršavati zločine kakvi nisu zabilježeni od kraja Drugog svjetskog rata. Ideološka priprema zločina bila je u funkciji stvaranja velike Srbije i izvršenja genocida nad Bošnjacima. Kada govorimo o zločinima i zločincima, sigurno se može zaključiti da oni nisu djelo pojedinaca ili malog broja ljudi nego su oni djelo organiziranih, obučenih i institucionalno pripremljenih jedinica JNA, tzv. V RS i policijskih jedinica. Zločini i ubijanja vršena su brutalno, na zvjerski način, sistematski i organizirano koristeći sva sredstva i metode. Cilj ovih zločina bio je ubijanje Bošnjaka bez razlike na pol, dob, stepen obrazovanja, političko ili vjersko opredjeljenje. Ubijanja su vršena na kućnim pragovima pred očima majki, djece, žena. Ubijanja su vršena vatrenim i hladnim oružjem. Spaljivane su cijele porodice. Najstrašniji oblici mučenja i tortura bili su uzrok mnogih smrti.

Ubijanja su vršena kolektivno, u Pudinom Hanu, Biljanima, Prhovu i na raznim drugim mjestima širom opštine Ključ. Ubijanja su vršena u logorima, policijskim stanicama, na ulici, u kućama, nad provalijama, jamama, u šumama, jednom riječju, svugdje što potvrđuju masovne, zajedničke i pojedinačne grobnice koje su do sada pronađene. Posmrtni ostaci ubijenih Bošnjaka nalaženi su u jamama, dvorištima vlastitih kuća, u bunarevima, šahtovima, koritima rijeka, šumama. Ubijana su djeca, žene, starci, bolesni, invalidi, a ubijanja su vršili najčešće njihove komšije. Pored ubijanja cilj je bio i prikrivanje tragova zločina. Posmrtni ostaci ubijenih su spaljivani, posipani kiselinom kako bi se otežao ili onemogućio proces identifikacije. Cilj je bio uništiti tragove bitisanja Bošnjaka ili ih svesti na broj koji je Srbima prihvatljiv. Najilustrativniji primjer je i izjava Radoslava Brđanina, predsjednika Skupštine Autonomne Regije Krajina, koji kaže ***da je prihvatljiv postotak nesrba u srpskoj državi oko 2%.*** Ovo je u praksi pokušano i ostvariti u svim mjestima Bosanske krajine.

U knjizi je korišten velik broj relevantnih neobjavljenih dokumenta koji potiču iz vojnih, policijskih i arhiva tzv. srpske opštine Ključ i "Autonomne Regije Krajine", (u daljem tekstu ARK-a). Osim toga korišteni su brojni dokumenti nastali kao rezultat ekshumacija, obdukcija i identifikacija žrtava na području opštine Ključ. Pored toga brojna svjedočenja žrtava genocida su sastavni dio ove knjige. Posebno su korištene činjenice i dokazi iz pravosnažih presuda pred MKSJ, Sudom BiH, kantonalnim Sudom u Bihaću, Okružnim sudom u Banjoj Luci, izvještaji Ujedinjenih nacija, organizacija koje se bave zaštitom ljudskih prava i drugi relevantni izvori. U knjizi je korišten velik broj dokumenata i fotografija kojima smo potkrijepili iznesene činjenice i stavove. Prvi put i na jednom mjestu je iznesen velik broj tačnih i provjerenih podataka koji potkrepljuju rezultate istraživanja. Ovom knjigom ni u kom slučaju nisu obrađeni svi događaji zbog obimnosti. Nastojali smo akcentirati glavne događaje kojima ukazujemo na namjeru izvršenja genocida na području opštine Ključ. Knjiga je tako strukturirana da njeni pojedini djelovi čine cjelinu.

1 Hasan Balić, *Bosanska kataklizma-studija slučaja Foča*, Magistrat, Sarajevo, 2002, str.198.

I. DIO BOSNA I HERCEGOVINA U VELIKOSRPSKOJ POLITICI

I.1. Historijske karakteristike opštine Ključ

Opština Ključ rasprostire se u sjeverozapadnom dijelu BiH i u sastavu je Unsko-sanskog kantona. Površina opštine Ključ 1991. godine iznosila je 844 km^2, nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma površina opštine iznosi oko 365 km^2, što je umanjenje za 57% u odnosu na površinu predratne opštine Ključ. Federaciji BiH pripada sjeverni i sjeverozapadni dio opštine sa urbanim dijelom grada Ključa, dok je ostatak teritorija pripao novoformiranoj opštini Ribnik u Republici Srpskoj. Po popisu stanovništva iz 1991. godine, opština Ključ imala je 37.391 stanovnika. Od ukupnog broja stanovnika 49,5% bili su Srbi (18.506), 47,6% Muslimani-Bošnjaci (17.696), 0,9% Hrvati (330), 2% ostali (579 Jugoslovena i 280 ostalih). Danas na području opštine Ključ živi oko 18.180 stanovnika u 4.960 domaćinstava, što predstavlja oko 48% od predratnog broja stanovnika. Prostor u dolinama Sane i Sanice kontininuirano je naseljavan od prahistorije do danas. Razlog za naseljavanje treba tražiti u povoljnim uvjetima za život koje je pružao prostor uz ove rijeke. Prvi tragovi postojanja prahistorijskih ljudi na ovim prostorima javljaju se preko nosioca vučedolsko-slavonske kulture u bakrenom dobu (neolitu), pa preko starijeg bronzanog i željeznog doba.

Prvi poznati stanovnici doline rijeke Sane u željeznom dobu bili su pripadnici ilirskog plemena Mezeja. Ovo pleme je prisutno na ovim prostorima i u vrijeme rimske vladavine. U rimskom periodu, grad ulazi u sastav rimske provincije Dalmacija. U toku seobe naroda od IV do VII stoljeća na ovim prostorima smjenjivali su se Huni, Germani, Avari, Slaveni i mnoga druga plemena, ostavljajući za sobom tragove koji nam ukazuju na njihovo prisustvo. Slaveni su trajno naselili ovo područje, formirajući svoje župe i šire oblasti.

"Historija grada Ključa sa svim aspektima društvenog života još uvijek je u velikoj mjeri nepoznata. U srednjem vijeku je veći dio prostora, gdje je smješten grad Ključ, bio organiziran u posebnu upravnu cjelinu Bosanske države pod nazivom "zemlja" Donji Kraji. U daljoj historiji će se pokazati, da se isti naziv održao u nešto izmijenjenom obliku sve do današnjeg dana kao Bosanska krajina."[2]

Ključ se zvanično, u historijskim izvorima prvi put spominje u povelji bosanskog bana Stjepana II Kotromanića 1322 .godine, kojom on potvrđuje ključkom knezu posjede njegovog djeda. Ključ je ipak mnogo stariji, jer se u njegovom kompleksu nalaze rimski objekti. Prve temelje udarili su mu stari Rimljani u toku prvog stoljeća naše ere. "Ovdje treba posebno naglasiti da su Donji Kraji i Ključ zapravo bili prolazno i prelazno područje između dvije geografske i privredne oblasti – Dalmacije i Panonije. Geografsko porijeklo naziva Donji Kraji je veoma teško odrediti, ali se može reći da se to ime po prvi put javlja u historijskim izvorima oko 1244. godine. Rodonačelnik bosanske vlastelinske porodice Hrvatinića, knez Hrvatin Stjepanić, nosio je 1299. godine titulu "kneza Donji Kraji bosanske zemlje" (comes partium provinciarum inferiorum terre Bosnensis). Godina 1244. se veže za povelju Bele IV u obliku mađarskog naziva Olfeld koji u doslovnom prijevodu znači "Donja zemlja."[3] Potvrdu da je Ključ imao veoma značajan položaj u srednjevjekovnoj Bosni nalazimo i u Listinama-poveljama koje je izdao knez Vukoslav 1305. i 1325. godine u Sanici i "in castro nostro Cluc" u Ključu. U poveljama se naziva kao knez i sin Hrvatina.

Mjesto i uloga Ključa veoma je značajno u vrijeme jačanja bosanskog kraljevstva. "Utvrđenje grada Ključa sagrađeno je na uzdužnoj krševitoj kosi, koja se strmo obara ka lijevoj obali Sane, a na najzapadnijem i najvišem vrhu sagrađena je kula Ljubica. Prema arheološkim istraživanjima, ona je prvobitno bila zamak, odnosno utvrđena vlasteoska rezidencija koja je

2 Šefik Mršić, *Monografija općine Ključ*, Goldprint, Ključ, 2011, str.31.

3 cit. djelo, str.32.

nastala na temeljima rimskog utvrđenja negdje u 13 stoljeću. Preko puta, na desnoj obali Sane, oko dva kilometra jugoistočno nalazilo se jedno manje utvrđenje, vjerovatno kao predstraža gradu i radi obezbjeđenja prelaza preko rijeke. Pod gradskim utvrđenjem se razvila varoš, koja se javlja tek 1446. godine, iako je sigurno nastala ranije. Sam termin *varoš* je vjerovatno preuzet iz perioda kada je grad bio pod ugarskom upravom. Kuripešić nije podrobnije opisao grad, ali je sačuvana gravira koja ilustruje jaku odbranu Ključa, u koju je puno nade polagao posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević. Grad Ključ je, zajedno sa Kamičkom i Kamengradom, bio u sastavu Jajačke banovine do pred kraj 15. stoljeća."[4]

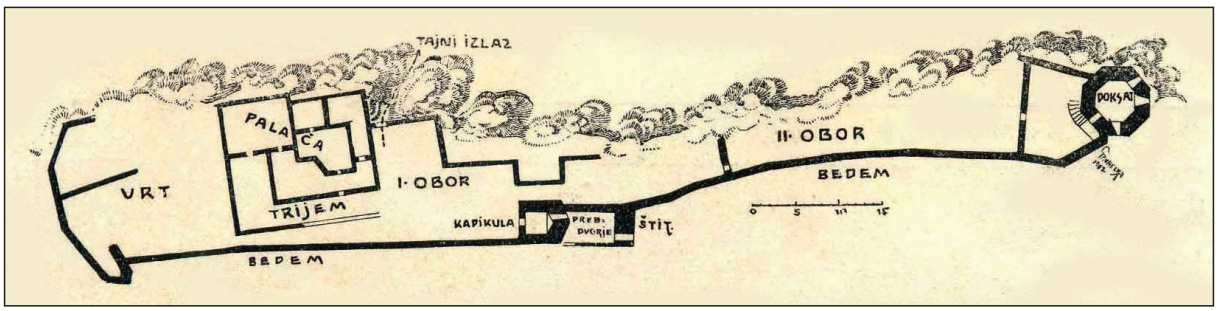

Tloris: Stari grad Ključ

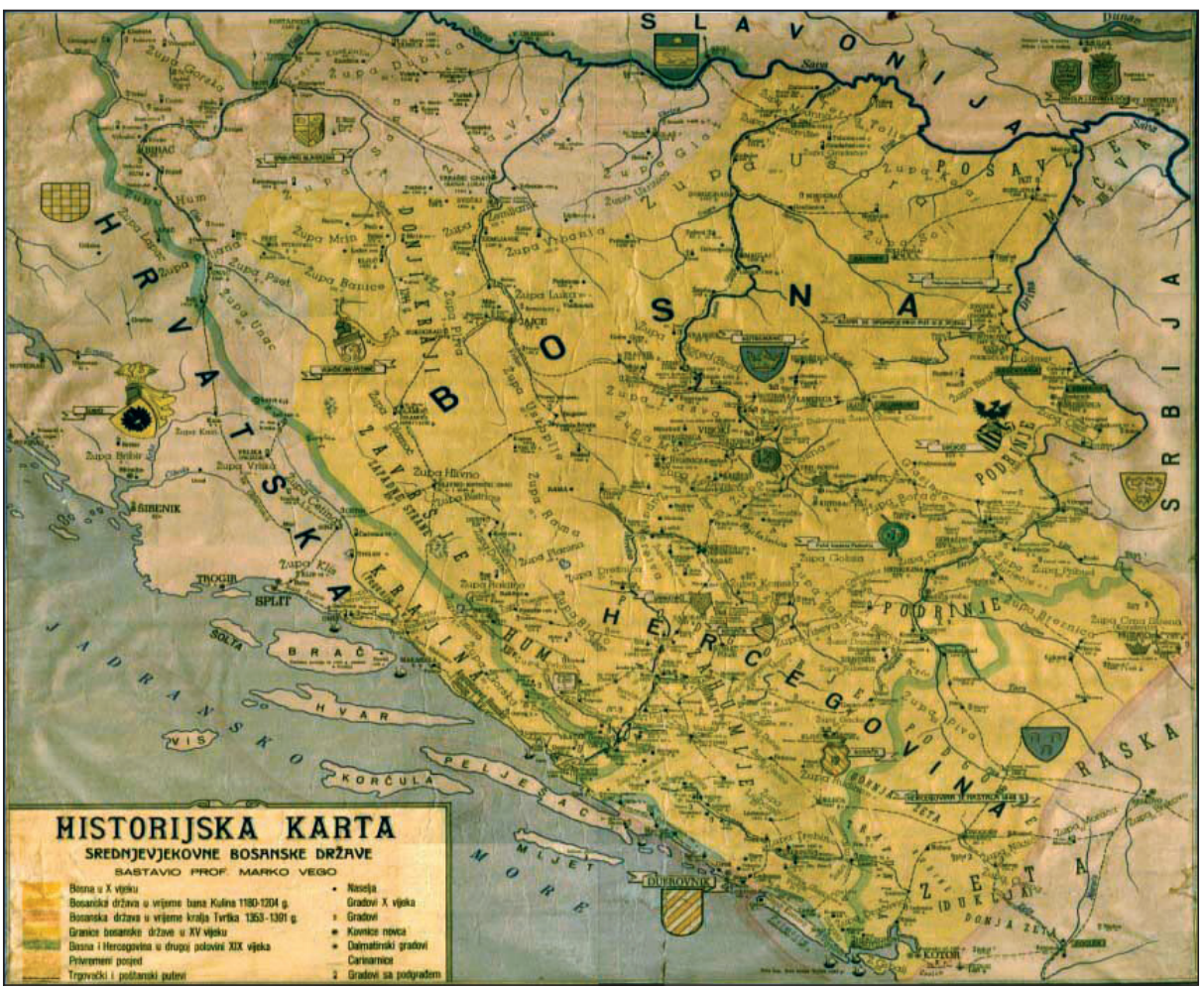

Karta 1. Srednjevjekovna Bosna[5]

4 cit. djelo, str.47

5 Karta preuzeta iz knjige: Šefik Mršić, *Monografija općine Ključ*, cit. djelo, str.39.

Sam grad Ključ se sastojao od tri građevinske cjeline: jezgro srednjovjekovnog grada, u osmansko doba nadograđenih Tabora i visoke nad njima sagrađene kule zvane Ljubica. Ove građevine je sa tri strane štitio bedem, a s juga duboka provalija. Iako su sva tri navedena kompleksa (Grad, Tabori i Ljubica) sačinjavala jednu organsku odbrambenu cjelinu, oni nisu bili obuhvaćeni u jedinstveni sistem zidina, niti potiču iz istog vremena, što je u prethodnom i naglašeno. Sve se to razvija u skladu sa potrebama odbrane, koja je opet, ovisila o razvoju vatrenog oružja. Dolaskom Osmanlija grad se proširuje, nadograđuje i zaokružuje kompleks grada sa gradnjom svojih utvrda sa aviljom pod nazivom Tabori. Posebno mjesto u razvoju srednjovjekovne Bosanske države imao je grad Ključ. Stari grad Ključ sastoji se od tri različita arhitektonska kompleksa i to: rimskog, srednjovjekovnog, slavenskog i osmanlijskog dijela. Rađen je u romanskom, gotskom i orijentalnom stilu. Stari grad Ključ spadao je u najstarije, najveće i najutvrđenije gradove srednjovjekovne bosanske države. To je po svom izgledu impozantan grad sa čijih se bedema širi vidik na sve strane sanske doline. Grad se sastoji od vojnih tvrđava, dvora gospodara grada i ključkog podgrađa.

Posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević bježeći pred Osmanskom vojskom, povukao se u Ključ 1463. godine. Poslije opsade i bitke ispod zidina starog grada Ključa, kralj se na data obećanja predao Turcima. Oni su ga odveli u Jajce gdje su ga i pogubili. S predajom posljednjeg bosanskog kralja u Ključu, pala je srednjevjekovna bosanska država i završila njena historija u Ključu.

Za vrijeme kraljevine SHS Ključ je ušao u sastav banovine Hrvatske. U periodu između dva svjetska rata dobio je električnu rasvjetu, sokolski dom, drugu pravoslavnu crkvu, koja je sačuvana do današnjih dana. U toku Drugog svjetskog rata bile su velike ljudske žrtve na strani svih naroda kao i materijalnih razaranja. Grad je potpuno razoren i spaljen.

U perodu 1945-1991. godine, tekao je proces obnove i izgradnje privrednih kapaciteta, stambenih objekata, željeznice, mostova, kulturnih objekta i drugo. U ovom periodu izgrađen je novi grad, obnovljena su sela i stvoreni uvjeti za normalan život. U periodu agresije na BiH 1992-1995. godine, Ključ je pretrpio ogromna razaranja i devastaciju privatne imovine, vjerskih objekata, a u stravičnim zločinima stradao je i veliki broj Bošnjaka i Hrvata.

I.2. Teorijski pristup proučavanju genocida

Agresija na Bosnu i Hercegovinu i zločini koji su počinjeni nad Bošnjacima na kraju 20. stoljeća predstavlja civilizacijsku mrlju i sramotu u savremenom civilizacijskom razvoju Europe. Na prostoru Bosne i Hercegovine dogodio se genocid,[6] *zločin nad zločinima*,[7] koji je usmjeren protiv Bošnjaka kao etničke, rasne, vjerske ili nacionalne skupine, s ciljem njezina potpunoga ili djelomičnog uništenja. Ubijanja, uništavanja i svirepost nezaobilazni su pratilac čovječanstva kroz historiju od najranijih vremena a posebno su dominirali pokolji i barbarizam u Prvom i Drugom svjetskom ratu u kojem su desetine miliona ljudi izgubili život. Umjesto ideja progresa, razvoja i humanizacije ljudskog društva, na kraju 20. stoljeća javlja se destrukcija u najgorem obliku, sila postaje dominirajući faktor u međunarodnim odnosima, a genocid praksa u oružanim sukobima. Cilj rata u Bosni i Hercegovini uglavnom su bili civili[8] i "u literaturi je ocijenjeno da je stradavanje civila u ratu u Bosni i Hercegovini među najintenzivnijim u dosadašnjoj svjetskoj ratnoj povijesti."[9] Kada se govori o genocidu moramo ga sagledavati u njegovoj sveobuhvatnosti, zbog činjenice da to nije samo ubijanje jednog čovjeka ili naroda nego uništavanje svih kulturnih i civilizacijskih vrijednosti, zbog toga mnogi ga nazivaju i *zločinom protiv ljudskog roda*.[10]

Genocid predstavlja planirano činjenje masovnih zločina, to nije pojedinačni incident, on je u suštini zločin širih razmjera, *zločin nad zločinima*, i za posljedicu ima masovnu povredu proklamiranih univerzalnih ljudskih prava. Genocid je zločin usmjeren protiv osnovnih načela humanizma, prava čovjeka i međunarodnog humanitarnog prava u cjelini. Za njega se može kazati da je "vrhunac čovječije nehumanosti prema čovjeku."[11] Genocid kao društveni fenomen i oblik zločina predmet je proučavanja mnogih naučnih disciplina: historije, sociologije, prava, psihologije, antropologije, filozofije, kriminologije, viktimologije radi razumijevanja njegove složenosti i kompleksnosti.

Značajan doprinos u proučavanju genocida tokom proteklih decenija dali su, istaknuti autori, kao što su John L.Thompson, Raul Hilberg, Leo Kuper, Frank Chalk, Kurt Jonassonn, Helen Fein, Robert Melson, Irving Louis Horowitz, Omer Bartov, Yehuda Bauer, Israel Charny, Ervin Staub, Norman Naimark, značajno je istaknuti i naučnike kao što su Smail Čekić, Muhamed Filipović, Mujo Demirović, Nijaz Duraković, Omer Ibrahimagić, Mustafa Imamović, Jusuf Žiga, Esad Zgodić, Ismet Dizdarević i drugi.

Upravo kompleksnost i složenost ovog društvenog fenomena za posljedicu ima različita tumačenja i definiranja, i zbog toga su bitna "pitanja na koja treba tražiti odgovor, kao što su: identificiranje napadnute skupine (žrtve), opseg počinjenog nasilja koje ima karakter zločina genocida, identifikacije zločina genocida, stvarne nakane i motivi zbog kojih je izvršen zločin genocida, ponašanje i uloga države koja je izvršila zločin genocida, izbor žrtve, itd."[12] Navedeno

---

6 Kovanica genocid nastala je od starogrčke riječi genos (rasa, pleme) i latinske riječi occidere (ubiti) a profilirao ju je Rafael Lemkin.

7 Ovaj termin je ovako nazvan i korišten u praksi međunarodnih kaznenih ad hock tribunala.

8 Tokom rata samo u Sarajevu je ubijeno 10.056 osoba od čega je 1.572 djece, ranjeno je oko 60.000 osoba od toga 14.844 djece. Oko 20.000 ljudi je teško ranjeno a 1.681 osoba je trajno hendikepirana. U odnosu na broj stanovnika (oko 300.000), tokom opsade Sarajeva poginulo je 3,4% stanovnika a ranjeno 20%, *Dani,* oktobar 1996.

9 Ozren Žunec, *Rat i društvo-Ogledi iz sociologije vojske i rata*, Naklada Jesenjski i Tirk, Zagreb,1998, str.182.

10 Arendt, *Suđenje zločinu,* Časopis Dijalog br. 8, Sarajevo, 1996, str.12.

11 Steven L.B.Jensen, *Genocid: slučajevi, poređenja i savremene rasprave*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2007, str.161.

12 Mujo Demirović, *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici*, DES, Sarajevo, 1999, str.211.

nam ukazuje na multidimenzionalnost i potrebu uključenja čitavog spektra naučnih disciplina radi njegovog potpunog razumijevanja.

Različitost u pristupu i tumačenju pojma genocida u naučnim krugovima otvorio je nekoliko pitanja: "da li je genocid morao uvijek biti usmjeren protiv rase-religijske grupe ili se masovna ubijanja grupa na osnovu političke pripadnosti, roda ili seksualne orijentacije mogu smatrati genocidnim; da li genocid podrazumijeva stvarnu namjeru uništenja čitave grupe ili kao svoj cilj može imati brojno slabljenje te grupe."[13] Posebno se postavlja pitanje, da li je potrebno obratiti pažnju na namjeru ili radnju, da li je bitna skala ubijanja ili su bitni konačni brojevi žrtava ili njihova proporcija u ciljnoj populaciji, te da li samo države mogu provoditi genocid. Posebno interesantno pitanje odnosi se na to da li masovno ubijanje vojnika i civilnih snaga u ratu može biti genocid. Sva ova pitanja stvaraju dilemu oko sveobuhvatnosti Konvencije za sprečavanje i kažnjavanje zločina genocida (u daljnjem tekstu: Konvencija o genocidu), ali i potrebu za njenim proširivanjem novim sadržajima. Ova potreba za proširivanjem sadržaja Konvencije o genocidu pokazala se na primjeru Bosne i Hercegovine, gdje su činjene genocidne radnje koje nisu sadržane u članu 2. Konvencije o genocidu.

Pojam genocid prvi je upotrijebio Rafael Lemkin[14] tokom Drugog svjetskog rata, "u namjeri da opiše pokušaje nacističke Njemačke da istrijebi Jevreje i Slavene unutar Trećeg rajha, identificirao je to kao stari i novi fenomen."[15] Kada govori o genocidu on kaže da "smišljeno brisanje čitavih naroda nije potpuno novo u svijetu. Ono je samo novo u civiliziranom svijetu u kojem smo tek počeli misliti o tome."[16] Dalje on navodi "u opštem smislu, genocid nužno ne podrazumijeva neposredno uništenje jedne nacije, osim kada je ono izvršeno masovnim ubijanjem svih pripadnika jedne nacije. Umjesto toga, njegova svrha je da označi organizovani plan, koji podrazumijeva različite postupke koji imaju za cilj uništenje osnovnih temelja života nacionalnih grupa (…). Ciljevi takvog plana bili bi raspad političkih i društvenih institucija kulture, jezika, nacionalnih osjećanja, religije, ekonomskog postojanja nacionalnih grupa, kao i uništenje lične sigurnosti, slobode, zdravlja, dostojanstva, pa čak i života pojedinaca koji pripadaju tim grupama."[17] U međunarodnom pravu genocid je definiran 1948. godine usvajanjem Konvencija o genocidu od strane opće Skupštine Ujedinjenih naroda. Prema nedavnim podacima, do sada su tu konvenciju prihvatile i ratificirale 142 zemlje, što svakako predstavlja veoma značajan napredak.

Konvencija o genocidu, *genocid* smatra bilo koji od pet osnovnih oblika radnji počinjenih s namjerom potpunoga ili djelomičnog uništenja jedne nacionalne, etničke, rasne ili vjerske skupine:

a) ubojstvo članova skupine,
b) nanošenje teške tjelesne ili duševne povrede članovima skupine,
c) namjerno podvrgavanje skupine takvim uvjetima života koji bi trebali dovesti do njenog potpunog ili djelimičnog uništenja,
d) nametanje takvih mjera kojima se želi spriječiti rađanje u sklopu skupine,
e) prisilno premještanje djece iz skupine u drugu,[18]

---

13 Steven L.B.Jensen, cit.djelo, str.142.

14 Rafael Lemkin iz rodne Poljske emigrirao je pred fašističkom okupacijom 1940. godine u Švedsku da bi 1941. godine stigao u SAD i postao profesor na univerzitetu Duke. Po dolasku u Švedsku on je otpočeo sa pisanjem knjige *Vladavina osovine u okupiranoj Evropi* koja je objavljena 1944. godine. U ovoj knjizi je prvi put upotrijebljen termin genocid koji je kasnije Winston Churchill nazvao zločinom bez imena. On se zalagao za postojanje instrumenta međunarodnog prava koji će se baviti slučajevima počinjenja genocida.

15 cit.djelo, str.141.

16 Rafael Lemkin, *Genocide-a Modern crime (Genocid-Moderni zločin*), Free World, 4. april 1945, str.39.

17 Raphael Lemkin, cit. djelo, str. 79.

18 Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida- član II, preuzeta iz knjige Mustafa Bisić, *Ratni zločin i genocid,* ZAP, Sarajevo,1999, str.51.

U sklopu navedenih radnji kažnjiva su sljedeća djela: a) genocid; b) zavjera počinjenja genocida; c) neposredno i javno poticanje počinjenja genocida; d) pokušaj počinjenja genocida; e) sudioništvo u genocidu.[19]

Za počinjenje genocida potrebna su dva elementa:

1. mentalni element, što znači postojanje namjere da se potpuno ili djelimično uništi nacionalna, etnička, rasna ili religijska grupa, i
2. fizički element, koji uključuje pet djela opisanih u Konvenciji o genocidu (član III).

Zločin genocida u zakonodavstvu Bosne i Hercegovine definiran je u glavi XVII Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu KZ BiH) u članu 171. "Djelo se sastoji u izdavanju naređenja da se čini ili u činjenju ubistava, ili nanošenju teških tjelesnih ili duševnih povreda pripadnicima grupe ljudi ili u smišljenom nametanju grupi ljudi ili zajednici takvih životnih uvjeta koji bi mogli da dovedu do njenog potpunog ili djelimičnog istrebljenja ili u uvođenju mjera kojima je cilj sprečavanje rađanja unutar grupe ljudi ili u prisilnom preseljenju djece iz te grupe u drugu grupu, a u namjeri da se potpuno ili djelimično istrijebi nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa ljudi."[20] Ovim djelom se želi uništiti grupa djelimično ili u cjelosti, bez obzira na veličinu grupe, a likvidacija pojedinaca je samo u službi ostvarivanja cilja. "Za postojanje djela je nebitna vrsta navedene skupine i broj njenih pripadnika prema kojima se vrši genocid."[21] Krivični zakon inkriminacijom ovog djela nastoji osigurati pravo na život, odnosno omogućiti svakom pojedincu i grupi neograničenu pripadnost u nacionalnom, etničkom, rasnom ili vjerskom smislu, odnosno osigurati opstanak i egzistenciju.

Radnje definisane u Konvenciji o genocidu i KZ BiH[22] mogu se ostvariti "na dva načina: 1) izdavanjem naređenja i 2) neposrednim preduzimanjem djelatnosti. Naređivanje da se vrše unaprijed navedene djelatnosti predstavlja posebnu i samostalnu radnju činjenja genocida. Izdavanje naređenja je jedan oblik podstrekavanja, ali ono nema karakter saučesništva, već posebnog načina činjenja ovog djela. Naređivanje da se učini genocid Kaznenim zakonom Bosne i Hercegovine stavljeno je u prvi plan iz razloga postojanja namjere za plansko i sistematično uništavanje zaštićene grupe. Krivično djelo genocida se uglavnom čini organizirano i po utvrđenom planu, gdje naređenje pretpostavljenog ima posebnu snagu dejstva, pa je stoga i njegova odgovornost samostalne prirode. Naime, on će biti odgovoran i onda kada potčinjeni odbije ili na drugi način izbjegne izvršenje naređenja."[23]

Zločin mora uključivati oba elementa da bi se zvao genocid. Zločin genocida određen je kao međunarodni zločin koji nije vezan za postojanje oružanog sukoba (međunarodnog ili nemeđunarodnog) i može se počiniti i u doba mira.[24] Kažnjavanje pojedinaca za zločin genocida predviđeno je i u statutima međunarodnih kaznenih sudova.[25] Do sada pred

19 cit. djelo, član III, str.52.

20 Borislav Petrović, Dragan Jovašević, *Krivično pravo II*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2005, str. 40.

21 Zvonimir Tomić, *Krivično pravo II-Posebni dio*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007, str. 417.

22 KZ BiH za djelo genocida propisana je kazna zatvora od najmanje deset godina ili dugotrajni zatvor. Izričito je predviđeno da za ovo djelo krivično gonjenje i kažnjavanje ne zastarijeva.

23 Borislav Petrović, Dragan Jovašević, cit.djelo, str.41.

24 *Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida- član II*, preuzeta iz knjige Mustafa Bisić, str. 51.

25 Međunarodni sud u Hagu za bivšu Jugoslaviju nosi puni naziv *Međunarodni tribunal za kažnjavanje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnoga humanitarnog prava počinjena na području bivše Jugoslavije od 1991. godine.*

Međunarodnim sudom i Odjelom suda Bosne i Hercegovine za ratni zločin, genocid je spomenut u više predmeta optužbe i izrečena je pravosnažna presuda.[26]

Osim kaznene odgovornosti pojedinca za zločin genocida, Konvencija o genocidu predviđa i odgovornost država stranaka za genocid, te mogućnost da države članice jedna protiv druge podignu tužbu pred Međunarodnim sudom (International Court of Justice) zbog odgovornosti za taj zločin. Kada je riječ o državi Helen Fein kaže "praktično svi uvažavaju činjenicu da je genocid prvenstveno državni zločin."[27] Bosna i Hercegovina je 1993. godine, pred Međunarodnim sudom pokrenula postupak protiv Srbije i Crne Gore zbog primjene Konvencije o genocidu. Postupak je završen u februara 2007. godine, donošenjem sramne presude.[28] Drugi postupak u povodu primjene iste Konvencije pokrenula je Republika Hrvatska u julu 1999. godine, protiv Srbije (tadašnje SRJ) za djela počinjena između 1991. i 1995. godine, postupak je još u toku. Konvencija o genocidu definira trostruku odgovornost države za povredu njenih odredbi i to: države ne smiju počiniti genocid, obavezne su zločin genocida spriječiti, i na kraju moraju kazniti počinioce. Kada je u pitanju "utvrđenje odgovornosti države za genocid ne smije se implicirati bilo kakav oblik kolektivne krivnje, niti bi se potencijalne negativne implikacije utvrđivanja odgovornosti države smjele koristiti kao izlika za nepokretanje pravosudnih mehanizama. Iako zasnovana na osobnoj kaznenoj odgovornosti, državna odgovornost je više građanskog i svakako nekolektivnog karaktera."[29]

Krivična djela genocida, ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti ne zastarijevaju bez obzira na vremenski period počinjenja. Konvencija o nezastarijevanju ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti[30] u članu 1. eksplicitno naglašava nezastarijevanje navedenih djela. Odredbama KZ BiH (član 19) regulirano je da za krivično djelo genocida ne može nastupiti zastarjelost u gonjenju počinilaca i izvršenju kazne za iste. Konvencija o genocidu u članu VI kada je riječ o ekstradiciji počinilaca genocida, genocid ne smatra politički motivisanim krivičnim djelom i u tom smislu nema ograničenja za ekstradicijom osumnjičenih za počinjenje ovog djela.

U razlikovanju ratnog zločina i zločina genocida, Helen Fein navodi pet osnovnih uvjeta, koji ukazuju na postojanje genocidne politike ili o genocidu. Za počinjenje genocida potrebno je da "postoji kontinuitet u napadima koje su počinioci izvršili da bi uništili pripadnike neke grupe; počinioci djeluju kolektivno ili na organizovani način; žrtve su odabrane samo zato što pripadaju nekoj grupi; žrtve su bespomoćne ili su ubijene, bez obzira na to da li su se predale ili su pružale otpor; uništavanje se vrši s ciljem ubijanja, a ubistvo je odobreno od strane

26 Do augusta 2009. godine pred Međunarodnim kaznenim tribunalom za bivšu Jugoslaviju genocid je u optužnicama spomenut u velikom broju predmeta. U sklopu zločina genocida optuženi su: Ljubiša Beara, Vidoje Blagojević, Ljubomir Borovčanin, Radoslav Brđanin, Goran Jelisić, Radovan Karadžić, Momčilo Krajišnik, Radislav Krstić, Željko Mejakić, Slobodan Milošević, Ratko Mladić, Drago Nikolić, Momir Nikolić, Dragan Obrenović, Vinko Pandurević, Vujadin Popović, Duško Sikirica, Milomir Stakić, Momir Talić, Milorad Trbić. Međutim, donesena je samo jedna pravomoćna presudau kojom je za zločin genocida Radoslav Krstić osuđen u augustu 2001. godine na 46 godina zatvora (drugostepenom presudom iz aprila 2004. godine kazna mu je smanjena na 35 godina zatvora). U januaru 2005. godine Vidoje Blagojević je prvostepenom presudom, među ostalim zločinima, osuđen i za sudioništvo u genocidu na kaznu zatvora u trajanju od 18 godina. Postupak je trenutačno u žalbenoj fazi.

27 Helen Fein, *Genocide: A Sociological Perspective (Posmatranje genocida iz sociološkog ugla),* Sage Publications, London,1993, str.12.

28 Presuda međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007. godine, kojom je presuđeno da je genocid učinjen nad Bošnjacima u zaštićenoj zoni UN Srebrenica.

29 Ton Zwaan, *O etiologiji i genezi genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa*, Centar za proučavanje holokausta i genocida Univerzitet u Amsterdamu , Amsterdam, 2003, str.14.

30 Konvencija je otvorena za potpisivanje 26.11.1968. godine a stupila je na snagu 11. novembra 1970. godine.

počinilaca."[31] Ovim kriterijima jasno se mogu praviti razlike između ratnih zločina i zločina genocida, što može pomoći u procesuiranju. Kada je uopšteno riječ o genocidu kao procesu on se dešava odnosno izvršava u nekoliko faza. "Kao prvo, mora da se definira ciljna grupa; kao drugo, mora da se izvrši eksproprijacija imovine pripadnika te grupe; kao treće, oni moraju da budu koncentrirani (na jednom mjestu); kao četvrto, moraju da budu deportovani; i, na kraju, značajan broj njih mora da bude ubijen. Iako, u stvarnosti, ove faze mogu vrlo brzo da se odvijaju jedna za drugom, u zavisnosti od okolnosti, uočeno je da prve faze procesa progona mogu da se odvijaju sasvim javno, dok su kasnije faze, u najvećem broju slučajeva, obavijene velom tajnosti. Međutim, bilo je i drugih slučajeva: na primer, genocid u Ruandi, koji je trajao otprilike tri meseca, od početka aprila 1994. do jula iste godine, javno je najavljivan na sav glas, u velikoj mjeri se odvijao na javnim mjestima širom te zemlje i u njemu su učestvovali mnogi *obični* ljudi i (gotovo) svi su to mogli da vide."[32] U kontekstu elemenata genocida koji su zajednički svim genocidima, koje možemo istovremeno smatrati fazama genocida, taksativno ćemo ih nabrojati pozivajući se na Bartola i Slavena Leticu:

DELEGITIMIZACIJA POTENCIJALNIH ŽRTAVA
(Legitimacija genocida)
↓
DEMONIZACIJA
↓
RAZORUŽANJE
↓
DEHUMANIZACIJA
(koncentracija žrtava)
↓
DESTRUKCIJA
(genocidna praksa)
↓
PORICANJE[33]

Navedeni elementi i faze nisu jasno izdvojene i diferencirane u svom provođenju, svi ovi elementi i faze preklapaju se i realiziraju istovremeno ili različito jedno od drugog ali sa jedinstvenim ciljem. U kontekstu potpunijeg razumijevanja genocida ovi elementi po svojoj sadržini i pojmovnom određenju potpuno odslikavaju element namjere i materijalni elemenat.

Kada govorimo o motivima, razlozima i ponašanjima počinilaca genocida, možemo istaknuti više njih. Ovdje bi izdvojili samo neke kao što su: nacionalistička uvjerenja i stavovi, (u slučaju Bošnjaka *trebljenje Turaka*) koji su upereni protiv žrtava, zatim mržnjom prema žrtvama, novac ili druga materijalna dobra da bi ostvarili vlastitu korist, zato što su željni avantura ili uzbuđenja, ili zato što žele da ostvare karijeru ili zato što misle da nemaju drugog izbora. Ovo su samo neki motivirajući faktori koji su pokretači za činjenje genocida.

31 Helen Fein, cit.djelo, str.25-27.
32 Ton Zwaan, cit.djelo, str.15.
33 Mujo Demirović, cit.djelo, str.220.

"Kada je riječ o Bosni i Bošnjacima genocid nije posljedica, on je cilj etničkog čišćenja jednog naroda (Bošnjaka), jedne države, Bosne. U ovom slučaju, nije riječ samo o tome da nije izvršena zaštita čovjeka, koju Konvencija ograničava na nacionalne, etničke, rasne i vjerske skupine, već i zaštita čovjeka kao bića i pripadnika ljudskog roda bez obzira na njegova obilježja. Nad Bošnjacima je izvršen zločin genocida upravo zbog ovog obilježja, a da im Organizacija ujedinjenih naroda kroz Rezoluciju o zabrani nabavke oružja nije omogućila osnovno pravo, a to je vlastita odbrana."[34]

Kada je uopšteno riječ o genocidu, on se u načelu razlikuje od rata ili od građanskog rata po tome što je kod genocida, jedna strana-počinilac genocida-naoružan i organizovan radi primjene sile, dok je druga strana-žrtva-nenaoružana i neorganizovana i stoga nije u stanju da koristi silu. Odnos sredstava nasilja i vojne organizacije je u velikoj disproporciji u odnosu počinilac i žrtva, gdje je izvršilac genocida u velikoj prednosti. Upravo takav primjer je bio u slučaju genocida u Bosni i Hercegovini, gdje je nesrazmjer u vojnoj tehnici i organizaciji bio ogroman, o čemu ćemo govoriti u narednim dijelovima. Ovakvim odnosom Bosni i Hercegovini nije data šansa na individualnu odbranu kao članici UN, nego joj je uskraćeno pravo i na kolektivnu odbranu koja joj pripada po Povelji UN.[35] Pored toga Konvencija o genocidu u članu 1. naglašava obavezu sprečavanja i kažnjavanja zločina genocida, što se nije dogodilo u slučaju ratnih stradanja Bošnjaka.[36] Pred očima svjetske javnosti, pred televizijskim kamerama činjeni su neviđeni zločini širom Bosne i Hercegovine a velike sile nisu ništa učinile da spriječe i zaustave stradanje Bošnjaka. Naprotiv, pojedine države i njeni čelnici[37] svojom politikom nemiješanja i lošim procjenama doprinijeli su da rat traje znatno duže i da broj žrtava bude veći. Nazivajući agresiju i genocid drugim imenom, velike sile su pokazale na primjeru Bosne i Hercegovine svu razjedinjenost i različite interese koji su suprotni osnovnim načelima Povelje UN i Konvencije o genocidu. "Iako je tokom 1992. godine, Bosna i Hercegovina bila prostor na kojem je bilo najviše koncentracionih logora, ljudskih leševa, porušenih džamija, i umjesto da postupe po odredbama Konvencije, one tu najveću ekstraminaciju nazivaju etničkim čišćenjem, što je, kada se radi o pravnom, političkom i bilo kojem drugom pristupu, ne samo eufemizam, već najordiniranija lakrdija."[38]

U nekim naučnim ali prije svega političkim diskusijama postoje mišljenja kojima se pojmom etničko čišćenje želi ublažiti i prikriti genocidna namjera za potpunu eliminaciju Bošnjaka kao etničke zajednice. Međutim, postoji i niz drugih relevantnih mišljenja koja govore drugačije. Posebno bi naglasili stavove Michaela Sellsa koji kaže da je cilj rata u Bosni i Hercegovini "uništavanje i kulture bosanskih muslimana i bosanske multireligijske kulture i uništavanje bosanskih muslimana kao grupe."[39] Iz ovakvog stava jasna je i nedvosmislena

34 cit.djelo, str.214.

35 U članu 42. Povelje UN kaže se da Vijeće sigurnosti može poduzeti pomoću vazdušnih, pomorskih ili kopnenih snaga takvu akciju koju smatra potrebnom za održavanje ili uspostavljanje međunarodnog mira i sigurnosti. Ta akcija može obuhvatiti demonstracije, blokadu i druge operacije vazdušnih, pomorskih ili kopnenih snaga članova Ujedinjenih naroda.

36 Nad Bošnjacima je učinjen genocid iz razloga samog pripadanja drugom etnikumu. Pripadnost jednoj grupi koju pojedinci stiču rođenjem ključni je faktor u izboru kao ciljne grupe. Bez obzira što pojedinci mogu promijeniti nacionalnost, ili religiju ili čak usvojiti novi kulturni, etnički ili rasni identitet, obično ljudi ne mogu birati identitet grupe. U genocidu, ljudi su meta za uništenje ne zbog toga što su nešto uradili, nego zbog onoga ko su i šta su. Oni koji čine genocid po vlastitom izboru prave grupne kategorije i grupni identitet nameću pojedincu bez obzira kakav je njegov lični izbor.

37 Francuski predsjednik Fransoa Miteran je svojim dolaskom u Sarajevo uveliko pomogao srpskim snagama u njihovim nakanama i onemogućio jače i značajnije angažiranje na zaustavljanju agresije na Bosnu i Hercegovinu u početnom periodu rata. Time je u znatnoj mjeri doprinio većem broju žrtava.

38 cit. djelo, str.215.

39 Michael Sells, *The bridge betrayed:Religion and genocide in Bosnia(Izdani most:Religija i genocid u Bosni)*, Berkley, 1996, str.25.

namjera uništavanje Bošnjaka kao etničke grupe što je drugim riječima genocid. Kada se govori o masovnim ubijanjima, protjerivanjima, mučenjima sa sigurnošću možemo tvrditi da ih je planirala, podsticala i izvršila država Srbija i Crna Gora potpomognuta srpskim kolaboracionističkim snagama unutar Bosne i Hercegovine. Kada je riječ o masovnim ubijanjima i zločinima, najbolje pokazuju podaci o broju masovnih i pojedinačnih grobnica. Do sada je ekshumirano više od 570 masovnih (pet i više žrtava), više od 300 (dvije, tri ili četiri žrtve) i više od 3.000 pojedinačnih grobnica,[40] od čega su najvećim dijelom žrtve Bošnjaci.

U kontekstu potpunog razumijevanja genocida kao zločina nije dovoljno samo pravno tumačenje, mislimo da se tu moraju uvažiti stavovi i drugih naučnih disciplina prije svih sociologije. Ako bi tražili uzroke nastanka genocida, prije svih oni su u socijalnoj sredini, mjestu gdje nastaje zločinačka ideja. Faktori koji čine socijalnu osnovu genocida su porodica, obrazovni sistem, mitovi, legende, tradicija, predrasude, religijska shvatanja i drugo.

Značajan broj stručnjaka koji su se bavili pitanjem genocida posebno su raspravljali o samom pojmu genocida, o njegovim prednostima i nedostacima u odnosu na definiciju u Konvenciji o genocidu. U sociološkom leksikonu on je definiran kao "genocid-akcija koja ima za cilj potpuno ili djelimično uništenje neke nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe, ubijanjem i raseljavanjem ili stavljanjem grupe u takve životne uslove koji dovode do njenog istrebljenja i nestajanja njenih političkih, društvenih i kulturnih ustanova."[41] U definiranju pojma genocida Leo Kuper govori "tokom pripremnih razmatranja, vladala su dosta oprečna mišljenja koja su se ticala suštinske prirode tog zločina, grupa koja bi se trebala zaštititi, pitanja umišljaja, uključivanja kulturnog genocida u ovaj pojam, problem sprovođenja zakona i kažnjavanja, kao i toga koji stepen uništenja bi se mogao smatrati genocidom."[42]

Niz relevantnih definicija koje smo izdvojili prije svih Franka Chalk, Kurt Jonassonna i Helen Fein govore o genocidu i po njima se genocid može definirati kao "oblik jednostranog masovnog ubijanja, u kojem država ili neki drugi organ vlasti namjerava da uništi jednu grupu, kao što su ta grupa i pripadništvo njoj definisani od strane počinilaca, "*genocid* je kontinuirano i namjerno djelovanje počinilaca koje ima za cilj da neposredno ili posredno fizički uništi jednu zajednicu putem zabrane biološke i društvene reprodukcije pripadnika te grupe, koja se kontinuirano vrše bez obzira na to što se žrtva predala ili što od nje ne prijeti nikakva opasnost."[43]

Definiranje genocida možemo posmatrati u najširoj definiciji, kao namjerno uništavanje socijalnog identiteta, a u užem smislu ograničavanje genocida na namjerno ubijanje. Ovaj drugi pristup definicije genocida po Ženevskoj konvenciji je nepotpun. Ženevska konvencija je ograničila socijalne identitete u definiciji na nacionalne identitete. Drugi su ograničili genocid na etnicitet, rasu i religiju kao socijalne identitete. Kada govorimo o koncenzusu u vezi sa preciznom definicijom genocida, moramo konstatirati da on ne postoji. Bez obzira na različitosti u sagledavanju genocida za njega je zajedničko: "prvo, zločin genocida se izražava kao destrukcija života, genocid je prije svega ljudski zločin iako o njegovoj ukorijenjenosti u ljudskoj prirodi postoji niz protuargumenata. Drugo, izvor genocida se nalazi u društvenim uvjetima ljudske egzistencije."[44]

40 Podaci iz Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine.

41 *Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd, 1982, str.196.

42 Leo Kuper, *Genocid i njegova primjena u političke svrhe u 20.vijeku*, Pengin, Harmondsworth,1981, str.19.

43 Srebrenica:*Od poricanja do priznanja*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, preuzeto iz knjige Hajriz Bećirović, cit.djelo, str.37.

44 Mujo Demirović, cit.djelo, str.220.

Definicija data u Konvenciji o genocidu ima niz manjkavosti i kao takva ne odgovara savremenim međunarodnim okolnostima i uvjetima u kojima se događa genocid. Kada se govori o sadržaju i definiciji Konvencije o genocidu moramo istaknuti da je ova definicija iz člana 2. Konvencije o genocidu iz 1948. godine, sadržajno znatno reduciranija od sadržaja koji je definirao Rafael Lemkin. "Ovom definicijom nisu obuhvaćena masovna silovanja, stavljanje pripadnika zajednice u rezervate, uništavanje kulturnih vrijednosti (kulturni genocid), proces etničkog čišćenja i organizovano izvedena akcija vjerskog progona."[45]

Konvencija o genocidu je izostavila određene skupine ljudi prema kojima može postojati genocidna namjera (političke ili spolne skupine), izostavljen je koncept kulturnoga genocida te prisilno raseljavanje skupine, koje je u novijoj praksi poznato kao etničko čišćenje, a danas se smatra genocidom uz zadovoljenje određenih uvjeta. Pored navedenih radnji izostavljeno je "sustavno silovanje ljudi i opsada gradova i namjerno ubijanje civila slučajnom i/ili ciljanom artiljerijskom vatrom."[46] Leo Kuper, koji se u svom djelu uglavnom držao definicije genocida iz Konvencije o genocidu, i pored toga tvrdio da je ta ista definicija ponekad previše ograničena za istoričare i stručnjake za društvene nauke, koji pokušavaju da shvate i objasne genocid i druge masovne zločine uperene protiv određenih grupa. On smatra da je glavni propust napravljen time što su političke grupe isključene iz spiska zaštićenih grupa. "Agresija na Bosnu i Hercegovinu i zločin genocida izvršen nad Bošnjacima najočitije dokazuju da se upravo ovdje političkim pokretom agresora izvana, nacionalna politika i srpska pravoslavna zajednica, odnosno Srpska demokratska stranka i njezine paravojne oružane snage poklapaju, jer "u stvarnosti su nacionalne, etničke, rasne i religijske zajednice kao žrtva u većini slučajeva i politički organizirane pa ih je teško jasno odvojiti od političkih skupina."[47] Iz navedenog je jasno da su članovi ciljne skupine istovremeno i politička bića i da imaju svoje političke stavove i opredjeljenja te da zbog toga mogu biti predmet genocidnih namjera. Za ovakva stajališta ima bezbroj primjera u historiji.

Navedena djela, odnosno situacije i radnje koja nisu uopće pravno definirane intresantni su kao složena kaznena djela u prvom redu masovna silovanja. "Silovanje je, u pravilu, rezultat muške pohote. U ratovima su česta silovanja, pa čak i masovna. Međutim, obimnost i brutalnost koju su prema Bošnjakinjama iskazali izvršioci ukazuje da je ta radnja u funkciji genocida, jer je poduzeta sa namjerom da se žrtvi nanesu teške tjelesne povrede i teške duševne patnje, da se prekine biološki ciklus rađanja. To je već radnja genocida."[48] Tako izložena definicija pretrpjela je određene kritike u teoriji i praksi. Prije svega zamjera joj se restriktivnost u nabrajanju, nespominjanje društvenih i političkih grupa kao predmeta zaštite, nespominjanje kulturnoga genocida ili etničkog čišćenja.

Genocid kao zločin, koji je kažnjiv po međunarodnom pravu, nastoji se na svaki način i na svim nivoima odgovornosti zataškati, da se drži u tajnosti, da se poriče, bilo da se radi o samim počiniocima ili međunarodnim političkim subjektima. Kada govorimo o poricanju genocida, možemo govoriti o ideološkom i strategijskom nivou. Strategijsko poricanje vezujemo za međunarodnu zajednicu, u prvom redu za velike sile koje masovne zločine i ubistva u Bosni Hercegovini u zvaničnim izvještajima o ubijanjima nikada nisu nazvali pravim imenom, genocid. Time su imali jasnu namjeru da se opravdaju od obaveze za intervencijom po zahtjevu Konvencije o genocidu.

Kada je u pitanju ideološka dimenzija ona se prvenstveno odnosi na počinioce genocida koji svoju ideologiju pokušavaju opravdati, žrtvu i počinioca izjednačiti. Ideologija ima najveću

45 Fuad Saltaga, *Da li je genocid sudbina Bošnjaka*, Salfu, Sarajevo, 1996, str.10.
46 Bartol Letica, Slaven Letica, cit.djelo, str.30.
47 Mujo Demirović, cit.djelo, str.214.
48 Hasan Balić, cit. djelo, str.34.

ulogu u procesima genocida, nju treba posmatrati kao pokretača genocida. Kao što je Leo Kuper zapazio "ideološka dehumanizacija žrtava predstavlja nepromijenjivo obilježje, a kroz masovni pokolj (nad njima), poriče se da su i oni ljudska bića. To se ispoljava i u načinu na koji se postupa sa žrtvama, u odlaganju njihovih tijela, u skrnavljenju leševa. Često postoje "rituali ponižavanja," kojima se, uz brutalan prezir, namjerno odbacuju najdublje ljudske vrijednosti, kao i najdublja osjećanja ljudske privrženosti. Tako se mučenje muškaraca vrši pred očima njihovih supruga i djece, višestruko silovanje žena vrši se u prisustvu članova njihovih porodica, ubijaju se djeca u naručju svojih majki, a potencijalne žrtve pod prisilom moraju da ubijaju druge žrtve, svoje sapatnike, i to na najstrašnije moguće načine."[49] Stoga u slučaju Bosne i Hercegovine možemo govoriti o ideološkom genocidu zbog toga što je nastao kao posljedica velikosrpske ideologije prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima, duboko ukorijenjena u mitovima, predrasudama, historijskim falsifikatima i velikosrpskim planovima koji traju kontinuirano od polovine 19. vijeka do danas. Ovi velikodržavni planovi svoju ideološku osnovu upravo zasnivaju na genocidu nad Bošnjacima.

U provođenju genocida veoma značajano mjesto zauzimalo je ubijanje vjerske i intelektualne elite i druge elite Bošnjaka. Elitocid kao oblik provođenja genocidne politike nije nova pojava on se kroz historiju ponavlja, a u agresiji na Bosnu i Hercegovinu on se potvrđuje. Postoji više definicija ali smo se opredijelili za onu Dennisa Gratz koja kaže "elitocid je svjesno, namjerno i planirano neutraliziranje utjecaja određenih elita, te određenih nacionalnih, etničkih, rasnih ili religijskih skupina na svoje stanovništvo. Dennis Gratz elitocid definira "namjernim i sistematskim progonom te fizičkim uništenjem elita s ciljem da se stanovništvu oduzme njegov vodeći stalež."[50] Predstavnici elite su ljudi koji imaju utjecaj u svome društvenom okruženju: političari, vjerske vođe, članovi uglednih obitelji, učitelji i profesori. U Bosni i Hercegovini je tako istina: "kako napreduje elitocid, tako se on krišom pretvara u genocid."[51]

Možemo sumirati da je genocid zločin protiv čitavog čovječanstva, da za cilj ima uništenje skupine ljudi i njegove posljedice osjeća ne samo takva izdvojena skupina, već cijelo čovječanstvo. Vrlo značajno je da se napravi razlika između genocida i drugih masovnih zločina koji su upereni protiv određenih grupa ljudi, iz razloga postizanja potpune pravde za žrtve, i zbog toga nam se čini bitno da sudbina žrtava ne smije biti stavljena na margine, nego u prvi plan. Sama definicija zločina genocida mora se proširiti i na ostale skupine, izvan onih taksativno navedenih, iz razloga usklađivanja s potrebama vremena u kojemu živimo. Upravo sadašnjost pokazuje svu apsurdnost, iz razloga što se istovremeno vrši sve veća proklamacija temeljnih ljudskih prava i sloboda, s druge strane, sve je više žrtava među onima koji ne pripadaju većini u određenom društvu. Argumentacija za proširenje definicije i Konvencije o genocidu sigurno je u tome što određena djela i ciljne skupine nisu obuhvaćene njome, a masovna ubijanja i destrukcija (genocidna praksa) čovjeka stoje upravo u ideji uništenja onih koji su izabrani kao žrtve samo i isključivo zato što su pripadnici određene skupine, odnosno ideja većeg prava na život.

Međutim, svjesni smo činjenica da postoje određene prepreke i poteškoće kada se radi o reviziji ili izmjenama i dopunama donesenih Konvencija. Više je razloga za to: prvo, unutar Ujedinjenih nacija postoji velik broj njenih članica sa različitim političkim i drugim interesima, a posebno onih zemalja koje imaju presudnu i odlučujuću ulogu; drugo, postojanje glomaznog i neefikasnog birokratskog aparata Ujedinjenih nacija; treće, nedostatak autoriteta i neophodnog povjerenja unutar članica. Svi ovi razlozi navode da bi bilo potrebno uskladiti i prilagoditi određene Konvencije vremenu u kojem živimo, preispitati i kodificirati međunarodna pravila i omogućiti efikasan međunarodni instrumentarij za njihovu potpunu primjenu.

49 Leo Kuper, cit.djelo, str. 104.

50 Dennis Gratz, *Elitozid in Bosnien-Herzegowina 1992-1995*, Nomos, Baden Baden, 2007, str.10.

51 cit. djelo, str.23.

I.3. Velikosrpska politika prema Bosni i Hercegovini

Balkan kao geografski, kulturno-povijesni i geopolitički pojam predstavlja najsloženiji etnički, vjerski i jezički prostor na tlu Europe. Nigdje kao na Balkanu nisu izražene i asimilirane takve različitosti. Balkan je granično područje i linija koja jasno dijeli vjerska, etnička, kulturna pa i civilizacijska područja, a Bosna i Hercegovina zauzima njeno centralno mjesto. Procesi koji su trajno obilježili zbivanja na prostorima Balkana jeste dolazak Slavena sa prostora Karpata, gdje su zatekli nešto romaniziranog stanovništva ilirskog i tračkog porijekla. Dešavanja na prostorima Balkana kroz različita povijesna zbivanja nosila su sa sobom različite ekspanzionističke i nacional-šovinističke ideje. Ovakva dešavanja su najčešće za cilj imali teritorijalne aspiracije spram drugih država.

Državno-pravni identitet Bosne i Hercegovine osporavan je i negiran još od vremena srednjevjekovne Bosne. Ta negacija i osporavanje prisutna su do danas i imaju svoj kontinuitet. U prilog tome ide i činjenica da je "Bosna i Hercegovina povijesno prebivala kao teritorijalni, običajno-kulturni, političko-pravni i državni identitet. No, taj identitet je bio, i jeste još uvijek, glavni predmet i pobuđujući poriv srpskog agresivnog nacionalizma u cijelini. Otuda, srpska nacionalna politika, u krajnjoj liniji, orijentirana je ka negaciji tog bosansko-hercegovačkog identiteta i povijesnog individualiteta."[52] Iz ovoga se može zaključiti da najnovija dešavanja u periodu 1992-1995. godine, nisu proizvod trenutnih zbivanja izazvanih tranzicijom i disolucijom SFRJ nego da ona imaju svoj kontinuitet u povijesti.

Nosioci ekspanzionističkih ciljeva bili su srpski političari ali i jedan značajan broj srpskih intelektualaca. Najčešće su srpski intelektualci bili začetnici velikodržavnih programa a te već definirane ideje i programe političari su samo preuzimali, odnosno, s više ili manje uspjeha provodili ih ili pokušavali provesti u praksi. U kontekstu kontinuiteta velikodržavnih programa, politička povijest u zadnja dva stoljeća obiluje primjerima koji determiniraju velikosrpske državne projekte kao konstantu srpske politike. Velikosrpsku ekspazionističku politiku prema Bosni moramo sagledati sa različitih aspekata. Služeći se povijesnim falsifikatima i lažima ovi velikosrpski projekti odlikuju se šovinizmom, koji je potpuno neprimjeren i neprihvatljiv u savremenim međunarodnim odnosima. Velikosrpska politika koja je u svojoj osnovi agresivna, zasnovana je isključivo na iskrivljivanju i krivotvorenju činjenica, odnosno na čistim falsifikatima i izmišljotinama i nije mogla biti prihvatljiva za ostale narode na prostorima bivše Jugoslavije.

Glavnu argumentaciju i opravdanje velikosrpske ekspanzionističke politike, Srbi vide u postojanju Dušanovog carstva iz 14. stoljeća koje se prostiralo na velikom prostoru[53] i velikog broja Srba nastanjenih izvan matične države koji treba da žive u jednoj državi. Značajno je napomenuti da je geopolitički momenat jedan od ključnih argumenta koji srpska politika koristi radi isticanja određenih zahtjeva. U prvom redu misli se na zahtjev za direktnim i nesmetanim izlaskom na more. Upravo ova formula je korištena za rješavanje krize u Jugoslaviji. Uviđajući neminovnost disolucije SFRJ, ideolozi velikosrpskih teritorijalnih posezanja nastojali su agresijom dostići granice velike Srbije. Falsifikovanjem historijskih činjenica i služeći se lažima kao instrumentom, velikosrpska politika za cilj ima, prvo, opću mobilizaciju Srba koji žive izvan Srbije, i drugo, negiranje identiteta drugim narodima, odnosno posrbljivanje ne-Srba.

52 Mujo Demirović, cit. djelo, str.17.

53 Za vrijeme cara Dušana Srbija je 1355. godine zauzimala teritorij oko 198.300 km^2 i zauzimala je prostor današnje Crne Gore, Albanije, Makedonije, Grčke. Car Dušan se 16. aprila 1346. godine u Skoplju proglasio carem Srbije i Grčke. Međutim, u svojoj najvećoj moći i snazi Srbija svoju zapadnu granicu nikad nije pomjerila preko rijeke Drine.

U perfidnije metode falsifikovanja historijskih činjenica idu teze o jezičkom jedinstvu, koje datiraju još od Vuka Karadžića (*Srbi svi i svuda*) ili troplemenom narodu (Srbi, Hrvati i Slovenci), te prevjeravanje, što pod time podrazumijeva srpsko-pravoslavni prozelitizam. U osnovi ovo možemo svesti na formulu: svi ***pravoslavci*** (Srbi, Crnogorci i Makedonci) su ***Srbi; Bošnjaci-muslimani (pa čak i dio albanskih muslimana) poislamljeni*** **su** ***pravoslavci- Srbi;*** hrvatski katolici su pokatoličeni ***pravoslavci,*** i opet ***Srbi;*** svi koji su kroz povijest otpali od srpstva zbog prelaska na drugu vjeru, mogu se i trebaju vratiti *veri svojih otaca* odnosno ***pravoslavlju,*** a samim time i ***srpstvu***. Na ovoj matrici u srpskoj političkoj, intelektualnoj ali i široj javnosti građeno je mišljenje i uvjerenje da na prostoru balkanskih zemalja, osim Bugara, žive samo Srbi odnosno da su Srbi najrasprostranjeniji i najbrojniji narod u ovom dijelu Europe.

Falsifikatima u okviru historijskog i teritorijalnog, velikosrpska politika nastoji po logici prostora gdje žive Srbi da ostvari težnje da se Srbi trebaju sjediniti s maticom Srbijom. Historijski posmatrano, ekspanzionistički planovi i teritorijalni ustupci koje je Srbija nastojala ostvariti na račun susjeda možemo posmatrati kroz teritorijalna širenja na sve strane i to:

1. širenje Srbije na račun BiH, Hrvatske, Crne Gore i Albanije, Ugarske, Kosova, Sandžaka i Makedonije,
2. ovim širenjem Srbija je trebala zauzimati dijelove Slavonije, Like, dijelove Korduna, Banije, Dalmacije, Dubrovnik, sjeverni dio Albanija) Banat, Bačku, Baranju, Srijem.

Karta 2. Jugoslovenska država u očima Jovana Cvijića [54]

54 Karte preuzete iz Časopisa *Društvena istraživanja*, broj 2-3, Zagreb,1993, str.290, 291, 292.

Na karti 2. prikazano je viđenje Jovana Cvijića i buduće jugoslavenske države s početka Prvog svjetskog rata. Karta, osim zemalja koje su 1918. godine ušle u sastav Kraljevine SHS i postale dijelovima nove države, predstavlja projekt Jovana Cvijića kojim su obuhvaćeni dijelove današnje Rumunjske, Mađarske, Austrije i Italije. Područje na karti obuhvaća željene granice Jugoslavije nakon Prvog svjetskog rata i ono je predstavljalo teritorijalni maksimum jugoslavenske delegacije na pregovorima u sklopu Pariške mirovne konferencije. Posebno mjesto u radu delegacije i cijele konferencije imao je Jovan Cvijić[55].

I kod Cvijića kao kod većine srpskih nacionalista slavna srpska istorija i mitovi predstavljaju paradigmu srpstva. Kada je u pitanju Bosna on kaže "po zajedničkim istorijskim tradicijama jasno se oseća da su narod i viši narodni život sastavljeni ne samo od živih ličnosti nego i od mrtvih, i od događaja prošlosti. I u ovom pogledu narod Bosne i Hercegovine predstavlja jedan od etnografski najsvežijih i najjačih delova srpskog naroda, i čini nerazdvojivu celinu sa narodom zapadne Srbije, Novopazarskog Sandžaka i Crne Gore. Nigde nije odanost i požrtvovanje za kulturne i prosvetne interese srpskog naroda više razvijeno no u Bosni i Hercegovini. Bosna i Hercegovina je po vrednosti naroda, po njegovom centralnom položaju u etnografskoj masi srpskohrvatskog naroda i po zgodnoj mešavini pravoslavnih i katolika ključ srpskog problema. Bez njih ne može biti veće srpske države."[56] Ovakvi stavovi u potpunosti zanemaruju i negiraju bosanskohercegovački teritorijalni integritet i svjesno izostavlja Bošnjake kao nacionalni subjektivitet ovog prostora, ali negira i islam kao religijsku stvarnost Bosne i Hercegovine. Dalje, Cvijić kaže "bogatstvom i lepotom svoga folklora Bosna i Hercegovina zauzima prvo mesto među srpskim zemljama."[57]

Velikosrpske aspiracije nedvojbeno iskazuje konstatujući da "opšte je poznato da su Bosna i Hercegovina oblasti čisto srpske rase,"[58] eksplicitno naglašavajući rasizam prema Bosni i Hercegovini. Cvijić bez dilema nastavlja u negatorskom kontekstu prema Bošnjacima kad kaže da je "poznato da muhamedanskih Srba dinarskog karaktera ima od Save kroz Bosnu, Hercegovinu i negdašnji Novopazarski sandžak do Mitrovice na Kosovu. Najčešće su potomci bosanskohercegovačkog plemstva i bogumila ili patarena, koji su primili islam po turskom osvojenju Bosne i Hercegovine. Osmanlije koje su se po Bosni nastanili kao činovnici, vojnici i trgovci bile su dosta mnogobrojne, a tako i oni su se naselili posle proterivanja Turaka iz Ugarske. Ali pod uticajima sredine i usled mešanja ženidbama oni su se stopili sa muslimanskim Srbima i potpuno su zaboravili svoj jezik."[59] Iznoseći proizvoljne i naučno neutemeljene argumente, Jovan Cvijić daje novi terminološki naziv "muslimanski Srbi" što predstavlja nepoznanicu u antropodemografskom smislu. Navodeći dijelove u kojima žive *muhamedanci*, zaboravlja navesti mjesta (Beograd, Valjevo, Užice, Sokol) iz kojih su Bošnjaci etnički očišćeni.

Temeljne koncepcije formulirane u različitom vremenu ostaće konstanta u političkom mišljenju većine velikosrpskih intelektualaca, uz dograđivanje, preformuliranje i razrađivanje projekta velike Srbije kao centralne ideje i politike denacionalizacije Bošnjaka i njihovo pripajanje srpskom etničkom korpusu vodi negaciji nacionalnog bošnjačkog identiteta.

---

55 Jovan Cvijić (1865-1927) bavio se društvenom i fizičkom geografijom, geomorfologijom, etnografijom, geologijom, antropologijom i istorijom. Jovan Cvijić je bio geograf koji se bavio i antropogeografskim istraživanjima, kojima je davao legitimitet velikosrpskoj politici prema susjednim zemljama kroz svoja antropogeografska istraživanja Balkana. Kada je trebalo opravdati razloge teritorijalne ekspanzije srpske države, uvodio bi kriterij geopolitike, odnosno geografskog determinizma. Jovan Cvijić je Bosnu i Hercegovinu smatarao srpskom zemljom, a prema njemu muslimani su Srbi.

56 Jovan Cvijić, *Govori i članci,* Beograd, 1921, str.213.

57 Jovan Cvijić, *Bosanski varijetet*, Fuad Saltaga, cit.djelo, str.232.

58 Ljubica Cvijić, *Sabrana dela Jovana Cvijića*, Knjiga 1, Beograd,1987, str.214.

59 Jovan Cvijić, *Muhamedanska grupa*, Fuad Saltaga, cit.djelo, str.235.

Karta 3. Homogena Srbija Stevana Moljevića iz 1941. godine

Na karti 3. prikazana je tzv. homogene Srbije prema viđenjima Stevana Moljevića,[60] ideologa četničkog pokreta, iz 1941. godine. Ovaj banjalučki advokat, jula 1941. godine u Nikšiću objavljuje dokument-velikosrpski projekat pod nazivom *Homogena Srbija*. U pomenutom elaboratu, Moljević naročitu pažnju posvećuje teritorijalnim pitanjima i granicama homogene Srbije uz jasno geostrategijsko pozicioniranje Srbije na Balkanu.

60 Dr. Stevan Moljević (1888-1967), advokat, rođen u Banjoj Luci, član Samostalne demokratske stranke Svetozara Pribićevića, osnovao Engleski i Francuski klub, bio je predsjednik Srpskog kulturnog kluba u Banjoj Luci. Početkom aprila 1941. godine pobjegao u Crnu Goru. Bio je član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta (dalje: CNK) od avgusta 1941. do kraja januara 1944. godine, a bio je jedan od potpredsjednika CNK. Početkom maja 1942. dolaskom u Štab četničke Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini (dalje: VK JVUO) uključen u tzv. civilni (politički) dio VK JVUO. Po povratku VK JVUO iz Crne Gore u Srbiju preuzima ulogu političkog rukovodioca četničkog pokreta Draže Mihajlovića i savjetnik Draže Mihajlovića po političkim pitanjima (do tada je to bio Dragiša Vasić). Sa Dražom Mihajlovićem organizuje (januara 1944. godine) četnički kongres u selu Ba (Valjevo). Predao se 3. septembra 1945. godine. Osuđen je na 20 godina robije i poslije pomilovan .

Znajući da je Stevan Moljević bio glavni kartograf Draže Mihajlovića, može se reći da je velikosrpski geopolitički plan bio političko-nacionalni temelj četničkoga pokreta. Govoreći o granicama, on se vraća na stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (u daljem tekstu Kraljevina SHS), izražavajući svoje neskrivene teritorijalne pretenzije i dramatično naglašavajući historijski trenutak za prekrajanje istih on kaže "osnovna greška u našem državnom uređenju bila je što 1918 g. nisu bile udarene granice Srbije. Ta se greška mora ispraviti, danas ili nikad. Te se granice danas moraju udariti, i one moraju da uhvate celo etničko područje na kome Srbi žive sa slobodnim izlazima na more za sve srpske oblasti koje su na domak mora."[61] Ovdje treba posebno akcentirati da ovako nacrtana karta isključuje Bosnu i Hercegovinu negirajući njen pravno-politički identitet, kao i državni kontinuitet. Na tragu Moljevićevih i razmišljanja drugih velikosrpskih ideologa ima nekoliko zanimljivih stajališta o granicama Srbije. Navest ćemo samo neka: ***srpske granice su ondje do kuda su dopirale turske granice u Hrvatskoj, gdje se nalaze srpski grobovi, gdje se nalaze srpski samostani, do kuda ima Srba.*** Analizirajući ovaj dokument jasno se vidi da je prostor Bosne i Hercegovine i oko 70% područja Hrvatske pod jurisdikcijom velike Srbije. Čisto etnički bošnjački i hrvatski krajevi, uključuju se u veliku Srbiju kao autonomne oblasti ali samo vjerski tolerirane, no ne i nacionalno.

Karta 4. Granica velike Srbije po planovima iz 1990. godine

61 cit.djelo, str.24.

Na slici 3. Velika Srbija zacrtana je tako da u cijelosti obuhvati četiri republike bivše Jugoslavije (Srbija, Crna Gora, Makedonija i BiH), te dio Hrvatske istočno od linije Virovitica-Karlovac-Ogulin-Karlobag.

U realizaciju ekspanzionističkih planova Srbija je kretala koristeći određene povoljne uvjete na međunarodnoj političkoj sceni. Zahvaljujući povoljnim okolnostima uoči Prvog svjetskog rata, u prvom redu mislimo na slabljenja i na kraju propast Otomanskog Carstva, zatim slom Austro-Ugarske i prekrajanje granica u cijeloj Europi, Srbija je unutar novostvorene Kraljevine SHS postigla dominantnu i vodeću ulogu. U konačnici koristeći događaje sa kraja osamdesetih koji su rezultirali rušenjem komunizma, berlinskog zida i nesnalaženjem međunarodne zajednice, Srbija je pokrenula ratnu mašineriju za realizaciju starih velikosrpskih projekata.

Velikosrpski nacionalizam, svoju idejnu i operativnu vodilju ima u srpskom intelektualnom, političkom i vojnom vodstvu, generiranom u Beogradu. Jačanje nacionalizma dovelo je do unutrašnje krize koja je uzdrmala temelje socijalističke Jugoslavije i direktno vodila na razbijanju jugoslavenske države. Sa sigurnošću možemo govoriti o programima koji su u svojoj osnovi agresivni koji se trebaju provoditi najcrnjim sredstvima i metodama, jednom riječju možemo reći da se radi o nacionalističkim programima i nacionalistički agresivnoj politici. Najpoznatiji i najpotpuniji program te vrste sadržan je u shvatanjima SANU,[62] "gdje je smišljen i raširen srpski nacionalistički program, posebno u njenom Memorandumu (program za formiranje Velike Srbije, *nacionalistički testament, priručnik nacionalizma*), koji je izrazio onu političku misao, koja ima duboke korjene i dugu tradiciju od Garašaninovog *NAČERTANIJA* do Moljevićevog programa *HOMOGENA SRBIJA*."[63]

Nacional-šovinizam kao proizvod velikodržavnih ideja, svoju genezu i izvore ima u doktrinarnim izvorima srpske i hrvatske politike koja je za cilj imala negiranje i nestanak Bosne i Hercegovine kao državne zajednice i Bošnjaka kao državotvornog naroda u njoj. Velikodržavni planovi susjeda prema Bosni i Hercegovini više puta su se redefinirali i mijenjale različite varijante, što je ovisilo od različitih historijskih i političkih prilika.

Vojna agresija i pokušaj negiranja državno-pravnog individualiteta Bosne i Hercegovine otpočela je nakon jasnog odgovora građana Bosne i Hercegovine da žele živjeti u samostalnoj i suverenoj državi. Ovakva velikodržavna politika u konačnici je kao rezultat imala genocid i zločine nad Bošnjacima i Hrvatima koji nisu zapamćeni od okončanja Drugog svjetskog rata. Bez obzira što ova politika nije rezultirala onim što je planirala, Bosna i Hercegovina neće biti sigurna dok se srbijanska politika u potpunosti ne odrekne teritorijalnih pretenzija i hegemonizma kao svojih idejnih projekata. Istovremeno sadašnja politika mora preuzeti punu odgovornost za događaje iz devedesetih, kazniti i pomoći u kažnjavanju najodgovornijih za genocid i zločine počinjene na prostorima bivše Jugoslavije.

62 Srpska akademija nauka i umjetnosti formirana je 1842. godine kao Društvo srpske slovesnosti. SANU je pored temeljnih ciljeva koji su bili usmjereni na pitanja kulture, nauke i drugih sfera društvenog života Srbije i srpskog naroda bila i glavni pokretač velikosrpskih ideja i planova. SANU je 1945. godine nastavio svoju aktivnost u novoj Jugoslaviji, ali je i dalje ostao na pozicijama zastupanja srpske države i srpskog naroda. Svoju velikosrpsku orijentaciju konačno je pokazala kada je akademik Dobrica Ćosić novembra 1984. godine predložio da SANU počne sa jasnim angažmanom u konačnom rješavanju nacionalnog pitanja Srba i njihove pozicije unutar SFRJ. Ovaj prijedlog je prihvaćen i konačno 1986. godine pojavio se Memorandum SANU.

63 Smail Čekić, *Agresija na R BiH*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti, Sarajevo, 2004, str.177.

II. DIO DISOLUCIJA SFRJ I REFLEKSIJA NA BOSNU I HERCEGOVINU

II.1. Slobodan Milošević i raspad SFRJ

Međunarodnu poziciju Bosne i Hercegovine 1992. godine opredijelila je njena pozicija kao novostvorene, međunarodno priznate države nastale nakon disolucije i raspada bivše SFRJ. Da bi se mogao sagledati i u konačnici definirati međunarodni tretman pozicije BiH, treba u svakom slučaju nešto reći i o samom procesu disolucije bivše SFRJ. Raspad Jugoslavije i zbivanja koja će slijediti iza toga nemoguće je pratiti ako se ne vratimo unazad, na zbivanja koja su planirana, organizovana i koja su produkt velikosrpskih i velikohrvatskih ideja, prošlog i ovog stoljeća. Dešavanja koja su se zbila sedamdesetih godina u mnogome će pokrenuti procese i događaje koji će se odigravati na prostoru SFRJ. Međutim, ova dešavanja svoje korijene i genezu nose još i od ranije. Gledajući unazad na povijesni nastanak, razvoj i funkcionisanje složene višenacionalne i federalne državne zajednice, vidjećemo korijene i razloge političke, ekonomske, ustavne i druge krize SFRJ, koja je neminovno vodila njenoj disoluciji. Događaji koji su artikulirali i manifestovali srpski hegemonizam i unutarizam, ali i velikohrvatske ideje, imali su za cilj ekspanzionističke aspiracije spram Bosne i Hercegovine.

Ustavnim promjenama iz 1974. godine u mnogome je promijenjena pozicija u Jugoslovenskoj federaciji, koja je u velikoj mjeri dobila elemente konfederacije. Republike su dobile velike ovlasti i status država, nepovredivost granica, a samim time priznat je teritorijalni integritet i kontinuitet. Slijed događanja i brzina sa kojom su se dešavali poslije Titove smrti, nisu mogli predvidjeti ni svjetski analitičari, a posebno nisu uočavali opasnost od mogućeg izbijanja regionalne krize, njene razmjere i brzinu dešavanja, kao ni posljedice koje će ona izazvati.

U septembra 1986. godine u javnosti je objavljen nedovršeni memorandum SANU, koji je uobličio velikosrpski program širenja na račun susjeda. Petar Stambolić je otvorio vrata i inaugurirao svog budućeg krvnika Slobodana Miloševića na čelu Srbije. Prve korake koje je Slobodan Milošević učinio jeste uklanjanje nepodobnih i postavljanje svojih ljudi na ključnim mjestima. Provođenjem antibirokratske revolucije uklonjeni su nepoželjni kadrovi i bio je otvoren put za realizaciju Miloševićevih ciljeva.

Operacionalizacija velikosrpske politike poklapa se sa objavom Memoranduma SANU i dolaskom Slobodana Miloševića na čelo SK Srbije. Jedan događaj, koji posebno treba napomenuti, bio je posjet Slobodana Miloševića Kosovu. On je 24. aprila 1987. godine, kao prvi čovjek SK Srbije, boravio na Kosovo s ciljem i zadatkom da smiri tenzije i napetosti između između Srba i Albanaca. Međutim, umjesto smirivanja tenzija on je svojim istupom jasno stao na stranu Srba izgovarajući rečenicu: ***Niko ne sme da vas bije!***, čime je poslao poruku da podržava postupke i metode Srba sa Kosova.

Ovim svojim postupkom Slobodan Milošević je kod Srba izazvao euforiju i time stekao status općeg zaštitnika Srba i srpstva u cjelini. Srbijanski mediji su Miloševića prikazivali kao spasioca, danima se ponavljala poruka, euforija kod kosovskih Srba je dostignula svoj maksimum. Slobodan Milošević je preko noći postao mitska ličnost, "srpski junak i heroj", što mu je otvorilo vrata izbora za predsjednika SK Srbije, čime je stekao apsolutnu kontrolu u svim segmentima društva u Srbiji. Ključni i prelomni događaj bila je 8. sjednica CK SK Srbije nakon čega je počeo obračun sa svima onima koji su bili na političkim i državnim funkcijama u Srbiji, a nisu se slagali sa politikom Slobodana Miloševića.

Događaji i scenariji sa Kosova na političku scenu Srbije i Jugoslavije donijeli su jednu novost i novi metod u obračunu sa političkim neistomišljenicima. Početkom ljeta 1988. godine počinje organizovanje mitinga[64] koji su imali samo jedan cilj rušenje svih onih političkih

64 Ovi mitinzi su se zvali mitinzi za istinu, događanje naroda ili antibirokratska revolucija.

rukovodioca koji se nisu slagali ili nisu podržavali politiku Slobodana Miloševića. Odbor za proteste[65] koji je organizovao demonstracije, uspio je manipulišući narodom, sa unaprijed pripremljenim scenarijem, prisiliti pojedine partijske i druge funkcionere na ostavke. Ulica i "odbor" su preuzeli ulogu pravila, propisa i zakona. Mnogi koji se nisu slagali sa Miloševićevom politikom, zbog bojazni za svojom egzistencijom, pristupali su ovoj politici.

Centralna ideja i poruka demonstranata bila je ugroženost Srba na Kosovu i podrška Slobodanu Miloševiću i njegovom programu. Ovom metodom Milošević se prvo želio obračunati sa rukovodiocima Autonomne Pokrajine Vojvodine. Prvi takav pokušaj bio je 9. jula 1988. godine, kada su organizirano sa Kosova, Beograda i drugih krajeva došle hiljade demonstranata u Novi Sad. Glavni zadatak demonstranata bio je rušenje legalnog rukovodstva, a ne upoznavanje sa "teškim" položajem Srba na Kosovu. Međutim, bez obzira na pritisak pokrajinsko rukovodstvo nije dalo ostavke. Iz poruka i parola koje su upućivali demonstranti mogle su se iščitati antialbanske poruke i podrška Slobodanu Miloševiću. Na tim mitinzima pri pomenu imena Slobodana Miloševića demonstranti su padali u delirijum. Upravo ova atmosfera je trebala da ima mobilizirajuću ulogu u Miloševićevom projektu velike Srbije.

Odbor je pokušao da isti metod primijeni u Bosni i Hercegovini organizujući "događanje naroda." Tako je u Jajcu trebalo da se desi "događanje naroda" 10. septembra 1988. godine. Saznavši za scenario i plan da se na skup baci ručna bomba i tako isprovocira intervencija policije, miting je zabranjen i on se nije održao. O planiranim, koordiniranim pokušajima "događanja naroda" u BiH najbolje ilustrira telegram koji je bio upućen organizatorima u Jajcu, SDB ga je presrela, a Raif Dizdarević pročitao na sjednici Predsjedništva SFRJ održanoj 1. septembra 1988. godine. Raif Dizdarević je u knjizi *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije* napisao: "U telegramu upućenom sa Kosova u Jajce kaže se da je Odbor za organizovanje protestnih skupova odlučio da se 10. septembra 1988. godine u 12 sati u Jajcu održi miting solidarnosti sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu. Miting je, po ovom telegramu, trebalo da organizuje organizacija partizanskih veterana u tom gradu (SUBNOR). Bio je to i po tonu i po sadržaju diktat oslonjen na prethodno organizovane grupe u Jajcu i okolnim mjestima."[66]

Po konačnom slomu vojvođanskog rukovodstava, koje je podnijelo ostavke 6. oktobra 1988. godine, Milošević organizuje konvoj od 40 autobusa i velik broj automobila za slamanje "neposlušnih" u Crnoj Gori. Glavna poruka demonstranata bila je da traže oružje[67] da oni rješavaju "srpski problem" i da je crnogorsko partijsko rukovodstvo izdajničko i da mora podnijeti ostavku. Zbog procjene stanja o općoj opasnosti po bezbjednost, crnogorsko državno i partijsko rukovodstvo, uz podršku saveznih vlasti, proglasilo je vanredno stanje tokom noći 6/7. oktobar 1988. godine. Zahvaljujući ovom potezu, spriječen je scenario "antibirokratske revolucije" o smjeni legalnih crnogorskih partijskih i državnih organa. Međutim, nakon masovnih demonstracija održanih 11. janaura 1989. godine, crnogorsko rukovodstvo je podnijelo ostavke. Milošević je još jednom pobijedio instalirajući Momira Bulatovića koji je preuzeo kontrolu nad partijskom i državnom vlašću Crne Gore. Cilj "antibirokratske revolucije" bio je uklanjanje nepodobnih, slobodnomislećih, kolebljivih funkcionera i rukovodioca kako bi homogenizirali Srbe i stvorili uvjete za radnje: "neustavno i nezakonito sređivanje stanja u pokrajinama Vojvodini i Kosovu; pri nasilnom smjenjivanju neposlušnog rukovostva u Crnoj Gori; pri zadobijanju većine u rukovodstvu SK Jugoslavije; pri pretvaranju organa federacije, osobito Predsjedništva SFRJ, u izvršitelja velikosrpske politike; pri destabilizaciji drugih republika (izvozom antibirokratske revolucije i tzv. događanjem naroda)."[68]

65 Na čelu odbora bio je Miroslav Šolević.

66 Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, TDK Šahinpašić, 1998, str. 210.

67 Nije se dugo čekalo i počela je podjela oružja Srbima. Ova poruka je doslovno shvaćena već 1990. godine kada je JNA otvorila skladišta i počela naoružavati Srbe.

68 Grupa autora, *Izvori velikosrpske agresije*, Augus Cesarac,1991, str. 312.

Pored već oprobanih metoda pritiska radi ukidanja i ograničenja autonomije Kosova u okviru Srbije, Milošević počinje ustavne promjene, ali i druge mjere protiv albanskih lidera na Kosovu. Prvi na udaru se našao Azem Vlasi, jer su to zahtijevali "mitingaši." Posebno treba napomenuti poznato Miloševićevo "***ne čujem vas dobro!"*** Na mitingu u Beogradu, Milošević, pretvarajući se da ne čuje zahtjev, stavio je dlan iza uha da bolje čuje i povikao: "Ne čujem vas dobro!" Mitingaši su ponovili zahtjev, Milošević je rekao da svi oni koji ruše Jugoslaviju moraju biti uhapšeni. Slijedećeg dana Azem Vlasi i direktor rudnika Trepča su uhapšeni. Skupština Srbije je 28. marta 1989. godine usvojila ustavne amandmane kojima je ukinuta autonomija Kosova u okviru republike.

Događaj koji je konačno pokrenuo velikosrpski projekat i mobilizirao Srbe za naredna dešavanja bilo je obilježavanje 600. godišnjice Kosovskog boja, juna 1989. godine. Procjenjuje se da je bilo prisutno blizu milion ljudi. U dobro režiranoj atmosferi, pažljivo pripremljenom govoru, konačno je Slobodan Milošević postigao nacionalistički cilj potreban za stvaranje velike Srbije. "Milošević se u svom govoru dotaknuo nekoliko tema koje će se potom ponavljati u retorici srpskih nacionalista u drugim republikama. Izjavio je da su Srbi bili mučenici i junaci Kosovskog boja (1389.) i ustvrdio: 'ovo je sveta srpska zemlja.' Izokola je pomenuo mogućnost predstojeće vojne akcije. Premda sadašnje bitke Srba 'nisu oružane (.) takve još nisu isključene, ali bez obzira kakve da su one, bitke se ne mogu dobiti bez odlučnosti, hrabrosti i požrtvovanosti."[69] Slobodan Milošević je uspostavio potpunu kontrolu u Srbiji i Crnoj Gori što mu je omogućilo da se usmjeri na prostor BiH. U jačanju nacionalističkih ideja pridružila mu se i SPC kada su 1989. godine počeli širom SFRJ nositi mošti cara Lazara po manastirima. Istovremeno su počela iskopavanja jama i ponovne sahrane i ukopi anonimnih posmrtnih ostataka koji su izvađeni iz jama u Hercegovini za koje su tvrdili da su Srbi. Organizirana je sahrana posmrtnih ostataka u zajedničku grobnicu bez obzira što se sa sigurnošću nije moglo utvrditi da su samo žrtve bili Srbi. Višemjesečno prikupljanje "žrtava ustaških zločina" rezultiralo je zajedničkom sahranom u masovnu grobnicu. Sahranu je vodio i liturgiju održao patrijarh Srpske pravoslavne crkve. Za govornicom su se smjenjivali srpski političari iz Bosne i Hercegovine, Srbije, te vodeći srpski nacionalisti, a iz poruka koje su se mogle čuti bilo je jasno da buduća događanja ne nose mir. Ovdje možemo postaviti pitanje: Zašto i u koju su svrhu korišteni posmrtni ostaci žrtva? Čini se interesantnim odgovor antropologa Katherine Verdery koja kaže: "Kostur kneza Lazara postavio je granice Velike Srbije, po principu 'srpska zemlja je gdje su srpske kosti' (.). Paradiranjem leševa slavnih ljudi tako su korištene njihove specifične biografije da bi se preispitala prošlost nacije."[70]

Slika 1. Sakupljanje i sahrana posmrtnih ostataka žrtava iz II. svjetskog rata

69 Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, *BiH, Jezgro velikosrpskog projekta*, Beograd, 2006, str.156.

70 *Politički životi leševa*, New York Columbia University Press, 1999, str. 18.

Slobodan Milošević je svojom politikom nanio nesagledive posljedice na prostoru bivše SFRJ. Njegova politika u prvom redu je velikosrpska i genocidna. Svojim političkim i vojnim djelovanjem doveo je do ubrzanog raspada SFRJ i ratova koji su za posljedicu imali nekoliko stotina hiljada ubijenih, nekoliko miliona raseljenih i protjeranih, ogromna materijalna razaranja. Politički cilj Slobodana Miloševića bio je dominacija Srba na što većem prostoru SFRJ. U realizaciji tog svoga cilja polazio je od stajališta o ugroženosti srpskog naroda i nužnosti upotrebe JNA u njihovoj zaštiti, ali istovremeno i ujedinjenju Srba u jednu državu koju su provodili Srbi secesijom hrvatskih i bosanskohercegovačkih prostora.

Milošević je pokrenuo ratove pod izgovorom potrebe zaštite srpskoga naroda na područjima preko Drine. Politika Slobodana Miloševića insistirala je na što većem području nastanjenom Srbima (što je u praksi značilo agresiju i etničko čišćenje i pokušaje etničkog čišćenja) na području gdje Srba praktički i nije bilo ili su bili u neznatnom broju. Slijedeći srpsku nacional-političku ideologiju koja se nije bitno promijenila od druge polovine 19. stoljeća, kojom je težnja za ujedinjenjem srpskog naroda došla u konflikt s realnošću da većina Srba koji bi se trebali pripojiti matičnoj srpskoj državi, živi izmiješano, i često kao manjina, s drugim narodima-prije svih Hrvatima i Bošnjacima, a *sveta srpska zemlja* Kosovo, nastanjena je Albancima. Za politiku Slobodana Miloševića može se reći da je to samo operacionalizacija srpske ideologije nacionalnoga ujedinjenja svim sredstvima, da je on vješto, koliko su mogućnosti dopuštale, pokušao provesti taj nacionalni projekt. On nije osmislio velikosrpski projekat (možemo ga vezati za pojavu Načertanija od sredine 19. stoljeća), niti ga je politički inovirao (što su učinili autori Memoranduma SANU).

Ako postavimo pitanje, da li je Slobodan Milošević isključivo odgovoran za rat i da li je disolucija SFRJ mogla biti bez rata, mislimo da je odgovor negativan. Ovakav odgovor proizilazi iz ideologije srpskog nacionalnog ujedinjenja koja je po svaku cijenu i svim sredstvima nastojala da je realizira i imala je podršku u većini srpskoga nacionalnog korpusa i nacionalne elite. I vrlo je vjerovatno da bi se rat tokom disolucije SFRJ desio i da Miloševića nije bilo, odnosno rata bi bilo s nekim drugim srpskim političarem ili političarima. Razlozi za to upravo leže u velikosrpskim hegemonističkim pretenzijama spram prostora BiH i R Hrvatske. Slobodan Milošević je uhapšen i prebačen u pritvorsku jedinicu Haškog tribunala 2001. godine. Optužen je za genocid, saučesništvo u genocidu, deportacije, ubistvo, progone na političkoj, rasnoj i vjerskoj osnovi, nehumana djela, prisilno premještanje, istrebljenje, zatočenje, mučenje, hotimično lišavanje života, protivpravno zatočenje, hotimično nanošenje velike patnje, protivpravne deportacije ili premještanja, uništavanje i oduzimanje imovine širokih razmjera koje nije opravdano vojnom nuždom, a izvedeno je protivpravno i bezobzirno, okrutno postupanje, pljačku javne ili privatne imovine, napade na civile, uništavanje ili hotimično nanošenje štete istorijskim spomenicima i ustanovama namijenjenim obrazovanju i religiji, protivpravne napade na civilne objekte. Slobodan Milošević je umro 11. marta 2006. godine u pritvorskoj jedinici MKSJ-a. Dana 14. marta 2006. godine Pretresno vijeće je okončalo postupak protiv njega.

II.2. BiH uoči agresije

Težnja za revizijom jugoslovenskog Ustava iz 1974. godine od strane srbijanskog vodstva postavljen je kao prioritet, sa jasnim ciljem da se status i nadležnosti pokrajina Vojvodine i Kosova redefiniše i da potpunu kontrolu preuzme Srbija. Procesi koji se dešavaju na svjetskoj političkoj sceni nisu mogli da se ne reflektuju na dešavanja na prostorima bivše SFRJ. U prvom redu, to su zbivanja na prostorima država bivših članica istočnog bloka. Reforme u Sovjetskom Savezu poznata kao Perestrojka pod vodstvom Mihaila Gorbačova, zatim rušenje Berlinskog zida bili su ključni i inicijalni događaji za dalja zbivanja i reforme na prostoru jugoistočne Europe. Procesi promjena i tranzicije država bivšeg istočnog bloka, u mnogome su profilirala poglede i stavove kod pojedinih Jugoslovenskih federalnih jedinica.

Krajem osamdesetih godina 20. vijeka kriza u jugoslovenskom društvu ulazi u svoju završnicu, što će rezultirati osamostaljivanjem federalnih jedinica-država. Zbivanja koja su se dešavala na jugoslovenskoj sceni nisu mogla zaustaviti proces klasnog, nacionalnog razlaganja jugoslovenske zajednice, niti spriječiti i zaustaviti početak stvaranja novih država. Rezultat ovih dešavanja jeste razgradnja jugoslovenskog društva i promocija novih društveno-političkih snaga na povijesnoj sceni oličenih u nacionalno-političkim strukturama.

Događanja, koja su prethodila ratnim dešavanjima u Bosni i Hercegovini, imaju svoju genezu kako u unutarnjim tako i u vanjskim faktorima. Na globalnom planu kraj osme decenije XX stoljeća donosi velike promjene u bipolarnom i ideološko-političkom odnosu istoka i zapada. "Simbolično je srušen Berlinski zid i ujedinjena Istočna i Zapadna Njemačka; mirnim putem se raspao Sovjetski savez. Raspao se i sistem državnog socijalizma u istočnoj i srednjoj Evropi. Jugoslaviju je potresala snažna kriza."[71]

Kriza u Jugoslaviji zahvatila je sve segmente društva koji su neminovno vodili njenom raspadu. Dva glavna stuba na kojima je počivala SFRJ, JNA i SKJ proživljavaju krizu koja je neminovno vodila disoluciji SFRJ. Na 14. vanrednom kongresu SKJ doživljava potpuni raspad a JNA se transformiše "iz vojske svih naroda u vojsku jednog naroda, otvorenim stavljanjem na stranu jednog (srpskog) naroda."[72] "Jugoslavija je nastala 1918. godine, u ime načela samoodređenja naroda, nakon propasti Otomanskog i Habsburškog Carstva. Nestala je 1991. godine, u ime ovog istog načela na koje su se nakon izlaska Jugoslavije iz komunizma, pozivale sve njene slavenske konstitutivne nacije. Ta ironija povijesti ilustrira promijenjeno lice samoodređenja-od prava na stvaranje federalne države do prava na odcjepljenje od te federalne države."[73]

Definitivan raspad SKJ označio je početak raspada SFRJ i proces stvaranja novih država na ovom prostoru. Nakon raspada SKJ u BiH je pojačan proces nazvan demokratizacijom političkog života. Centralni komitet Saveza Komunista Bosne i Hercegovine (CK SK BiH) donio je odluku o slobodi organiziranja političkih partija. "Jedini uvjet je da one nisu zasnovane na nacionalističkim platformama."[74]

Događaji u 1990. godini bili su prekretnica u dešavanjima koji su rezultirali pripremom, organizacijom i provođenjem prvih višestranačkih demokratskih parlamentarnih izbora. Produkt ovih višestranačkih izbora jesu politički događaji koji će ubrzati proces disolucije SFRJ. Sudbinu daljeg opstanka i funkcionisanja BiH većina političkih partija vezivala je za opstanak u zajedničkoj saveznoj državi, a jedan dio govori o samostalnoj, suverenoj i ravnopravnoj

71 Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Šahinpašić, Sarajevo, 2001, str.271.

72 cit.djelo, str.289.

73 *Nedovršeni mir-Izvještaj Međunarodne komisije za Balkan*, Pravni centar FOD BiH, Sarajevo, 1997, str.28.

74 Mehmedalija Bojić, cit.djelo, str.273.

republici sa drugim republikama, i mogućoj vezi sa prethodno demokratiziranom Jugoslavijom. Profilacija političke scene je rezultirala pojavom stranaka nacional-desne orijentacije. Ovakva profilacija, pokazali su naredni događaji, imala je nesagledive posljedice po BiH. U procesu stvaranja političkih stranaka u BiH su se izdiferencirale dvije skupine stranaka:

- stranke sa nacionalnim i desnim stajalištima i
- stranke socijalnog i liberalno reformskog stajališta.

U takvim okolnostima počinje organiziranje političkih partija koje su uglavnom nosile nacionalne predznake. Na prostoru BiH izdiferencirale su se tri nacionalne stranke: muslimanska-Bošnjačka, Stranka demokratske akcije (SDA), Srpska pod vodstvom Radovana Karadžića, Srpska demokratska stranka (SDS)) i stranka Hrvata, Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), koje su i stranke pobjednice na prvim višestranačkim izborima. "Prvi slobodni izbori u Jugoslaviji, koji su održani između aprila i decembra 1990. godine, predstavljaju najvažniji trenutak u povezivanju legitimizacije institucija i teritorijalnog okvira u kojem će od tada pa nadalje postojati politika, režim i država. Čim su održani prvi slobodni izbori u republikama (prvi su bili održani u Sloveniji, a posljednji u Srbiji), federalna država izgubila je legitimitet."[75] Prvi višestranački izbori u BiH mogu se okarakterizirati kao:

- prvi višestranački, demokratski i slobodni izbori,
- izbori kojim je zamijenjen jednopartijski sistem i instalirano višestranačje,
- izbori kojim je biračko tijelo izdiferencirano po strogo nacionalnoj strukturi.

Prvi višestranački izbori održani su u neviđenoj atmosferi, gdje je glavni politički cilj etnička homogenizacija i buđenje nacionalne svijesti s jedne strane i satanizacija drugih radi podizanja svijesti vlastite nacije. Prvi višestranački izbori u BiH održani su sredinom novembra 1990. godine."Pobijedile su zajedno tri nacionalne stranke. SDP i Savez reformskih snaga su pretrpjeli poraz. Prvi je dobio 8% glasova i 14 poslaničkih mjesta, a drugi 13 poslanika. SK BiH kao stranka koja se dobrovoljno odrekla vlasti i omogućila višestranačke izbore, u poređenju sa komunističkim partijama u drugim republikama, doživjela je najveći poraz u Jugoslaviji."[76] U Vijeću građana Skupštine SR BiH od 130 mjesta SDA je dobila 43, SDS 34, a HDZ 21 mjesto. Preostala 32 mjesta osvojili su SK-SDP 11, SRSJ 11, SK-SDP/DSS 4, DSS 1, MBO 2, SRS/DP-Mostar 1 i SSO-DS/EKO 2. U Vijeću opština Skupštine SR BiH, od 110 mjesta SDA je dobila 43, SDS 38, a HDZ 23 mjesta. Preostalih 6 mjesta osvojili su SK-SDP 3, SRSJ 1, SKSDP/DSS 1 i SPO. Stranke sa nacionalnim i desnim stajalištima na izborima su dobile 200 zastupnika-poslanika i to SDA-86, SDS -72, HDZ -44 i ušle su u dvodomu skupštinu koja se sastojala od Vijeća građana i Vijeća opština. Na lokalnom nivou ove političke stranke su odnijele potpunu pobjedu i imale većinu u opštinskim skupštinama. Prvi višestranački izbori rezultirali su prestrojavanjem po nacionalnom ključu o čemu govori podatak da je 75% biračkog tijela svoj glas dalo političkim strankama sa nacionalnim predznacima.

Početkom 1991. godine počinju pregovori o budućnosti Jugoslavije, o njenom preustroju i reorganizaciji. U početku su ti pregovori vođeni na nivou Predsjedništva SFRJ u proširenom sastavu da bi se kasnije vodili na nivou predsjednika Republika. Ovi pregovori su vođeni od Ljubljane, Zagreba do Sarajeva i u suštini nisu dali nikakve konkretne rezultate. Zanimljivo je istaći da su vođeni u atmosferi koja je naslućivala bliske tragične ratne događaje.

U rješavanju krize na prostoru zapadnog Balkana, SAD i EU u početku su bile uvjerene u mogućnost očuvanja Jugoslavije, njenu demokratizaciju i transformaciju mirnim putem. Posebno su bile pogrešne procjene NATO - saveza o očuvanju mira i stabilnosti Jugoslavije.

75 *Nedovršeni mir-Izvještaj Međunarodne komisije za Balkan*, cit.djelo, str.27.

76 Mehmedalija Bojić, cit.djelo, str.285.

Jedino je Centralna informativna agencija (u daljem tekstu CIA) upozoravala na mogućnost etničkih sukoba sa velikim posljedicama, što EU i SAD nisu ovim procjenama davale potrebnu pozornost, odbacujući i ignorirajući ova upozorenja. U velikoj mjeri Međunarodna zajednica je doprinijela stradanju stanovništva na prostorima bivše Jugoslavije a posebno Bošnjaka.

Međunarodna zajednica tokom čitavog svoga angažmana u BiH koristila je etnički princip kao osnovu kojim je nastojala riješiti ključna politička i vojna pitanja. Međutim, takvim pristupom nije moguće postići pravedno rješenje, jer etnički kriterij koji su zagovarali srpski predstavnici (a što je odobravala međunarodna zajednica) vodi ka dezintegraciji a time i mogućim novim konfliktima. Ključno pitanje koje se postavlja jeste: zbog čega je Međunarodna zajednica zagovarala etnički princip? Odgovora je više. Međutim, po nama je ključno to što međunarodna zajednica nije shvatila suštinu odnosa u BiH i što nije reagovala pravovremeno, nego je prihvatala zatečeno stanje na terenu koje je bilo produkt velikosrpske agresije.

Ovaj princip je bio zastupljen u svim pregovorima počevši od Kutiljerovog plana pa do Dejtonskog mirovnog ugovora.[77] Kreatori Dejtonskog mirovnog plana upravo su etnički princip i faktičko stanje na terenu[78] prihvatili kao ključno u postizanju sporazuma. Stavljanjem u prvi plan to što je zaustavljen rat i vojne operacije, pravdali su loša rješenja kojima ne može biti uspostavljena funkcionalna i stabilna BiH. Zbog pogrešnih principa koje je međunarodna zajednica uspostavila i kojima se nastojalo naći rješenje, nemoguća je potpuna integracija i stabilnost u BiH. Suštinu ovakve politike međunarodne zajednice, a prije svega politike EU, možemo nazvati politikom pogrešnih koraka, jer ova politika je dovela do genocida u BiH. Razlozi ovakve politike su višestruki, prije svega nespremnost EU da interveniše u BiH, različitost interesa pojedinih članica EU u odnosu na BiH i izostanak adekvatnih instrumenata prisile unutar EU kojima bi se štitila univerzalna proklamovana načela civiliziranog svijeta.

Bitan događaj, koji treba spomenuti, jeste sjednica Predsjedništva SFRJ na kojoj je zatraženo uvođenje vanrednog stanja kojim je JNA trebala preuzeti vlast u SFRJ. Ovo je za cilj imalo prikrivanje agresije i zločina koje je JNA već tada učinila. Ključnu ulogu u odbijanju ovog zahtjeva odigrao je Bogić Bogićević, član Predsjedništva ispred Bosne i Hercegovine, koji je glasao protiv uvođenja vanrednog stanja. Predsjedništvo SFRJ je izdalo naredbu o razoružanju paravojnih formacija na prostoru SFRJ. Kolika je apsurdnost ove naredbe pokazuju činjenice da je JNA uveliko naoružavala i obučavala Srbe počev od Knina, Slavonije, Bosne i Hercegovine, što je postalo vidljivo pojavom barikada na kojima su bili naoružani ekstremisti sa automatskim i poluautomatskim naoružanjem iz arsenala JNA.

U februaru 1991. godine održan je sastanak predsjednika Republika poznatiji kao *YU samit* o daljnoj sudbini zajedničke države, ali bez značajnijih rezultata. Ovi sastanci su imali i svoja tri nastavka u Splitu, Kranju i Ohridu, ali bez rezultata. Posljednji pokušaj spašavanja raspada i disolucije SFRJ i njene mirne tranzicije jeste Platforma o budućem ustroju SFRJ od 6. juna 1991. godine, poznatija kao inicijativa Izetbegović-Gligorov. Ova Platforma je predviđala Jugoslaviju kao savez država u okviru savezne države. Ova inicijativa u početku je imala podršku i prihvaćena je kao ozbiljna osnova za rješenje Jugoslovenske krize. Ovoj inicijativi podršku je dao Džejms Bejker, tadašnji američki savezni sekretar, koji nije u potpunosti shvatio hitnost za reagovanje i opasnost situacije u Jugoslaviji. Iako je već 1990. godine CIA imala procjene o raspadu Jugoslavije, SAD-e su ostale pasivni posmatrač u narednim dešavanjima, pa se otvoreno može postaviti pitanje motiva ovakvog ponašanja najjače svjetske sile. Ako bi htjeli analizirati razloge pasivnog angažmana SAD-a, moramo svakako poći i od njenog angažmana u *pustinjskoj oluji*. Rat sa Irakom i američki angažman u njemu svakako je iscrpio Vašington,

77 Najpoznatiji mirovni sporazumi za BiH su: Kutiljerov plan, Vens-Ovenov, Oven-Stoltenbergov plan, plan Kontak grupe i Dejtonski mirovni sporazum.

78 U periodu maj-oktobar 1992. godine sprske paravojne snage i JNA su okupirale oko 70 % teritorije BiH.

što je sigurno uticalo na manje prisustvo i angažman na Balkanu. Jedan od ključnih faktora za pasivnost bili su i predstojeći predsjednički izbori u SAD-u, tako da niko nije želio da napravi propust koji bi ga stajao izbora. Američka administracija nije znala na koji način reagovati i koje poteze povući. Razloge ovome treba tražiti u podijeljenim i oprečnim mišljenjima o načinu i metodima djelovanja.

U pokušajima rješavanja jugoslovenske krize održano je nekoliko međunarodnih konferencija o SFRJ koje nisu donijele rezultat. Ministri vanjskih poslova EU su 17. decembra 1991. godine donijeli proceduru kojom se republikama SFRJ omogućuje da zatraže nezavisnost. Briselska deklaracija od 17. decembra 1991. godine govori da će EU priznati nezavisnost svih jugoslovenskih republika koje ispunjavaju određene uvjete. Ova Deklaracija predstavlja spoj Povelje UN, završnog akta iz Helsinkija i Pariske povelje o novom poretku u Europi. Zaključak Haške konferencije bio je formiranje Arbitražne komisije koju su trebali činiti ugledni predsjednici ustavnih sudova (Španije, Francuske, Njemačke, Italije, Belgije) pod predsjedanjem Robera Badintera. Badinterova komisija je pozvala republike da dostave svoje zahtjeve kako bi ih mogla ocijeniti na osnovu pridržavanja određenih smjernica, kao što je postojanje zakonskih odredbi u vezi s poštovanjem ljudskih prava i prava manjina. Badinterova komisija je preporučila 15. januara 1992. godine da se održi referendum u vezi s pitanjem nezavisnosti SR BiH. Protiv referenduma je bio SDS, koji je sve Srbe pozvao da referendum bojkotuju. Ova Komisija je imala velik značaj jer je imala presudno učešće u oblikovanju stavova EU, Komisija je definirala i formirala stavove o:

- statusu SFRJ,
- o sukcesiji bivše SFRJ,
- mogućnostima i uvjetima priznanja bivših jugoslovenskih republika,
- karakteru međurepubličkih granica,
- o dometima konstitutivnosti.

Ovdje treba posebno izdvojiti Izvještaj Badinterove komisije od 15. januara 1992. godine, kojim se priznaju Slovenija i Hrvatska. Dopunom izvještaja od 26. januara 1992. godine definirani su uvjeti za referendum koji je zakazan i održan 29.02/1.03.1992. godine, i na kojem su građani BiH donijeli odluku o nezavisnosti. U Luksemburgu 6. aprila 1992. godine donesena je odluka od strane EU o međunarodnom priznanju BiH, a 7. aprila 1992. godine SAD priznale su BiH kao nezavisnu i suverenu državu.

Ako posmatramo odnos međunarodne zajednice u procesu disolucije SFRJ i posljedice takvog odnosa prema BiH, možemo reći da je:

1. Postojala različita politika Međunarodne zajednice u periodu do Izvještaja Badinterove komisije o disoluciji bivše SFRJ i međunarodnog priznanja BiH kao suverene države u postojećim granicama i u periodu agresije na BiH,
2. Prekršeni su opšti principi Deklaracije UN i drugi međunarodni dokumenti u slučaju BiH,
3. Međunarodna zajednica nije imala jedinstven i principijelan stav u pogledu djelovanja pojedinih članica EU i SAD-a.

Glavni i ključni razlog za pasivnost u pristupu rješavanja jugoslovenske krize leži u različitostima između SAD-a i EU. Ova različitost se ogleda u tome što su SAD željele da ključnu ulogu u rješavanju krize preuzme EU, a za što oni nisu bili sposobni. Nesposobnost zemalja EU ogledala se u prvom redu u njenom nejedinstvu i različitim interesima. EU koja je i sama bila u procesu pregovora u Mastrihtu nije odigrala ulogu koja joj je bila namijenjena. Ključni elemenat koji je mogao doprinijeti mirnom procesu rješavanja jugoslovenske krize

bio je u jedinstvenom pristupu rješavanja krize SAD-a i zemalja EU uz neposrednu podršku NATO - saveza. Na jugoslovenskom prostoru očekivan je jači i odlučniji angažman SAD-a u rješavanju krize. Kada je shvaćeno da SAD neće i nemaju namjeru za angažmanom u rješavanju krize, disolucija je dobila novi zamah i ušla u svoju završnu fazu. "Tragedija Jugoslavije nije bila predodređena. Bila je proizvod loših, često kažnjavanih političkih lidera koji su podsticali etnički sukob zbog ličnog političkog i finansijskog dobitka."[79] Proces nastajanja novih država na prostoru bivše SFRJ i pokušaj očuvanja SFRJ kao državne tvorevine internacionaliziran je na svim nivoima (EU, SAD, UN, KEBS) i u svakom pogledu (političkom, ekonomskom i vojnom) sa ciljem rješavanja krize. Međutim, ta kriza je kulminirala i prerasla u rat sa nesagledivim posljedicama za zemlje nastale nakon raspada SFRJ. "Međunarodna zajednica, ni jedna država, ni jedan državnik i niti jedna međunarodna institucija (EZ i SAD) ne može se podičiti da je reagovala, Amerikanci i Europljani lutali su"[80] bez pravih rješenja i poteza za rješavanje krize sve do Dejtonskog mirovnog sporazuma. U takvim okolnostima bio je otvoren put za ratna djelovanja agresora. "Agresija se temeljila na kalkulaciji da neće doći do spoljne akcije u cilju intervencije za zaštitu mira i zaustavljanju rata."[81]

Na osnovu izvršenih procjena srbizirana JNA se odlučila za selektivan pristup ratu, zbog toga što nije imala dovoljno snaga da istovremeno otpočne sa ratnim operacijama. Insceniranjem carinskog sukoba, JNA je našla alibi za djelovanje u Sloveniji. Rat u Sloveniji je počeo jula 1991. godine, i definitivno je razbio sve iluzije o mogućnosti očuvanja Jugoslavije i njenu transformaciju na osnovu platforme Izetbegović-Gligorov. Karakteristično za ovaj rat, koji je trajao nekoliko dana, jeste da je u osnovi pokazao nesnalaženje JNA, pa čak i nezainteresiranost za opstanak Slovenije u sastavu SFRJ. Donošenjem odluke o povlačenju JNA od 18. jula 1991. godine, definitivno je došlo do raspada Jugoslavije .

Pored svih vojnih i političkih planova i projekata značajnu ulogu u definiranju i potvrđivanju namjera da se silom nametne ostanak u krnjoj Jugoslaviji dali su srpski intelektualci. U prilog velikosrpskoj politici ide i Kongres srpskih intelektualaca održan 30. marta 1992. godine, na kojem je usvojena Deklaracija Kongresa srpskih intelektualaca BiH sa 7 tačaka:

1. Zabrinuti zbog grubog komadanja starih evropskih država, Kongres srpskih intelektualaca BiH zapaža da to može dovesti do sukoba koji će nanijeti veliku štetu Evropi. Za sve što iz toga može proisteći Srbi ne snose nikakvu istorijsku odgovornost.
2. Srpski narod ne prihvata državnu zajednicu koju određuju interesi velikih sila, evropskog katoličkog klerikalizma i probuđenog panislamizma, nego onakvu kakva izvire iz etničkog i istorijskog prava svakog naroda na zemlji.
3. Kongres srpskih intelektualaca BiH smatra da je u ovakvim istorijskim okolnostima jedino rješenje za BiH da bude trodjelna državna zajednica u kojoj će Srbi suvereno stati na svoje međe.
4. Srbi, Muslimani i Hrvati, uvažavanjem istorijskih iskustava i sadašnjeg stanja među njima, moraju se što pravednije razdijeliti i razgraničiti da bi se uklonili razlozi mržnje i ubijanja, kako bi se sutra mogli sa što manje prepreka ujedinjavati u svemu onome što je za sve njih razumno i korisno.
5. Kongres srpskih intelektualaca upozorava na činjenice da je sudbina srpstva nedjeljiva i da se sve što se događa u jednoj srpskoj zemlji odnosi na sve Srbe ma gdje živjeli, jer su sve srpske zemlje jedinstven prostor.
6. Jedinstvo Srba iziskuje da sve srpske vlasti, tamo gdje ih ima, i sve srpske države, tamo gdje su već uspostavljene, Srpska crkva i srpski intelektualci formulišu i zabilježe

79 Ričard Holbruk, *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo, 1998, str. 23.

80 *Nedovršeni mir-Izvještaj Međunarodne komisije za Balkan*, cit.djelo, str.28.

81 Muhamed Filipović, *Bosna i Hercegovina,* Compact, Sarajevo,1997, str.166.

minimum nacionalnih interesa Srba koji su u ovom istorijskom trenutku izvan svakog spora i od kojih nigdje i nikad više ne smije biti odstupanja.

7. Kongres srpskih intelektualaca BiH preporučuje vaskolikom Srpstvu osnivanje srpskih kulturnih klubova koji će u budućnosti omogućiti dalji rad ovog Kongresa.[82]

Iz teksta Deklaracije vidljivi su politički stavovi koji naglašavaju potrebu za etničkim razgraničenjima. Posebno su interesantni stavovi izneseni u tačkama 2, 4 i 5. U tačci 4 Deklaracije posebno je naglašeno postojanje razloga za mržnju i ubijanje. Ovaj stav je neprihvatljiv, jer se ne može govoriti o kolektivnom postojanju mržnje među narodima.

Slovenski sukob je rezultirao povlačenjem JNA iz Slovenije i njeno preseljenje na prostore BiH, čime je već počela tiha okupacija i raspoređivanje snaga za naredna dešavanja. Nedugo poslije rata u R Sloveniji počinje rat u R Hrvatskoj, koji za razliku od rata u R Sloveniji, pokazuje ozbiljnije i bolje pripreme, svu brutalnost i bezobzirnost, što je naročito vidljivo iz primjera Vukovara, Dubrovnika, Zadra i drugih gradova R Hrvatske. Ratom u R Hrvatskoj, Srbi su okupirali trećinu hrvatskog teritorija i linija razdvajanja snaga poklapala se sa zamišljenom graničnom linijom velike Srbije koja se proteže na potezu Karlobag-Karlovac-Virovitica. Na okupiranom teritoriju uspostavili su paradržavnu tvorevinu Srpsku Autonomnu Oblast Krajina (u daljem tekstu SAO Krajina), sa koje je protjerano nesrpsko stanovništvo, velik dio ubijen, porušeni i popaljeni vjerski, kulturni i stambeni objekti. Jedan dio Hrvata koji su bili naseljeni uz državnu granicu sa BiH našao je utočište i spas u BiH, tako da se indirektno osjetio rat na teritoriju BiH. Naročito je ovo izraženo na prostorima Bihaća, Cazina, Velike Kladuše, gdje je izbjeglo nekoliko hiljada Hrvata iz rubnih područja Hrvatske.

82 Tekst eklaracije objavljen je u dnevnom listu *Borba*, 30. marta 1992. godine.

II. 3. Uloga SDS-a u događajima pred agresiju na BiH

Na političkoj sceni u BiH najkasnije se pojavila Srpska demokratska stranka[83] (u daljem tekstu SDS) BiH. Formirana je 12. jula 1990. godine.[84] U samom nazivu nosi srpska što je odmah i deklariše kao stranku srpskog naroda. Ova stranka je zadnja formirana u odnosu na ranije formirane nacionalne stranke bošnjačkog odnosno hrvatskog naroda u BiH. Na osnivačkoj skupštini u uvodnom referatu, Radovan Kardžić je istakao da se Srbi nalaze u nepovoljnom političkom trenutku, naglašavao je genocid nad srpskim narodom počinjenim tokom Drugog svjetskog rata i potrebu za homogenizacijom svih Srba na prostorima SFRJ. Na ovoj Skupštini usvojena su programska načela i ciljevi djelovanja stranke. Donošenjem "Deklaracije o položaju srpskog naroda u SR BiH 6. novembra 1990. godine, SDS se stavila u ulogu zaštitnika interesa srpskog naroda u BiH. Samo nekoliko mjeseci od formiranja, na prvim višestranačkim izborima ova stranka je dobila značajan broj glasova. Ova stranka je zajedno sa ostale dvije nacionalne stranke (SDA i HDZ) bila pobjednica prvih višestranačkih izbora u BiH.[85] Zajednički su ove tri nacionalne stranke formirale vlast[86] na nivou BiH koja je samo u početku funkcionirala. Pobjedničke stranke su izvršile podjelu najviših pozicija tako da je za Predsjednika Predsjedništva SR BiH imenovan Alija Izetbegović, predsjednik Skupštine SR BiH bio je Momčilo Krajišnik, a predsjednik Izvršnog vijeća postao je Jure Pelivan. Nakon izbora, SDS je formirala 99 opštinskih organizacija u 109 opština (u preko 90 % opština). Na izborima u novembru 1990. godine, SDS je osvojila 72 zastupnička mjesta u Skupštini SR BiH, (38 zastupnika u Vijeću opština i 34 zastupnika u Vijeću građana). SDS je u 37 opština osvojila apsolutnu većinu i time izabrala svoje kadrove na rukovodeća mjesta u opštinama.

Prva ozbiljnija politička neslaganja partnera u novoformiranoj demokratskoj vlasti počela su oko rješavanja jugoslovenske krize. Na tom pitanju bila su i najveća razmimoilaženja. Na jednoj strani SDA i HDZ bile su za suverenu BiH, a s druge strane SDS je bila za ostanak u jugoslovenskoj zajednici, bez obzira što su neke jugoslovenske republike krenule u proces osamostaljenja. Do najvećeg razmimoilaženja u stavovima došlo je povodom pitanja ustavnog položaja BiH. SDA i HDZ-a su bile za samostalnu SR BiH van okvira SFRJ, SDS se čvrsto zalagala za očuvanje Jugoslavije. SDS je obrazlažući svoje stajalište polazila od toga da će Srbi biti manjina u suverenoj i nezavisnoj BiH i da Srbi imaju pravo da i dalje žive zajedno u jednoj državi. Razmimoilaženja o ostanka u SFRJ postao je glavni problem oko kojeg nije mogao da se postigne nikakav dogovor.

SDS BiH imala je apsolutnu podršku Slobodana Miloševića za politiku koju je vodila. Početkom 1991. godine R Slovenija i R Hrvatska su krenule u proces sticanja nezavisnosti što je za posljedicu imalo rat u ovim dvjema jugoslovenskim državama. U političkoj situaciji u kojoj se našla BiH, SDS je podržavala stvaranje paradržavne tvorevine SAO Krajine u R Hrvatskoj i napade JNA na R Sloveniju i R Hrvatsku.

Po uzoru na dešavanja u R Hrvatskoj SDS je otpočela sa aktivnostima naoružavanja srpskog stanovništva, stvaranje paralelnih organa vlasti, psihološko-propagandne aktivnosti, koje su za cilj imale homogenizaciju srpskog naroda i druge aktivnosti usmjerene na pripreme za predstojeće događaje. Da politika koju je vodila SDS nije imala za cilj mirno rješavanje

83 SDS-a BiH osnovana je 29. juna 1990. godine.

84 Na osnivačkoj Skupštini SDS-a uvodni referat iznio je Radovan Karadžić koji je i predsjedavao osnivačkom Skupštinom. Radovan Karadžić izabran je za prvog predsjednika SDS-a.

85 Prvi višestranački izbori održani su u novembru 1990. godine i na ovim izborima birani su predstavnici vlasti na lokalnom i republičkom nivou.

86 U Vladi SR BiH SDS je dobila funkciju potpredsjednika, dva ministra bez portfelja, pet od trinaest ministarskih mjesta.

problema u BiH, najbolje ilustrira sjednica Skupštine BiH koja je održana 15. oktobra 1991. godine, na kojoj je Radovan Karadžić rekao: ***"Ovo je put na koji vi hoćete da izvedete Bosnu i Hercegovinu, ista ona autostrada pakla i stradanja kojom su pošli Slovenija i Hrvatska. Nemojte da mislite da nećete odvesti Bosnu i Hercegovinu u pakao, a muslimanski narod možda u nestanak. Jer muslimanski narod ne može da se odbrani ako bude rat ovde."***[87] Ovu izrečenu prijetnju Radovan Karadžić i SDS su pokušali realizirati u periodu 1992-1995. godine.

Ono što poslanici iz reda srpskog naroda nisu mogli postići u Skupštini BiH, to su radili na način da su nelegalno formirali paralelne organe vlasti. Poslanici SDS-a u Skupštini SR BiH osnovali su 24. oktobra 1991. godine Skupštinu srpskog naroda u Bosni i Hercegovini (dalje u tekstu: Skupština Srpske Republike BiH) i izabrali Momčila Krajišnika za predsjednika Skupštine Srpske Republike BiH. Novoformirana Skupština usvojila je odluku o plebiscitu srpskog naroda u BiH koja je trebala dati odgovor na pitanje ostanka BiH u Jugoslaviji. Na plebiscitu održanom 9. i 10. decembra 1991. godine, velikom većinom glasova Srbi su odlučili da ostanu dio SFRJ.

Politika SDS-a u svojoj osnovi bila je politika isključivosti, ali i politika koja je slijedila politiku Slobodana Miloševića. Računajući na podršku i pomoć od Srbije i JNA, SDS BiH u jesen 1991. godine pokreće projekt rušenja državno-pravnog identiteta BiH. Stvarajući nelegalne i protivustavne paralelne organe vlasti krenuli su u pripreme za realizaciju velikosrpskih koncepata. Glavni odbor SDS-a objavio je 19. decembra 1991. godine dokument pod naslovom *Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima* (dalje u tekstu: Uputstvo s varijantom A i B). Ovim uputstvom SDS je propisao smjernice i način provođenja utvrđenih aktivnosti u svim opštinama u kojima žive Srbi, a u suštini se radi o nacrtu za preuzimanje vlasti od strane Srba u opštinama u kojima oni predstavljaju većinu stanovništva (dalje u tekstu: Varijanta A) i opštinama gdje su u manjini (dalje u tekstu: Varijanta B).

Ovim Uputstvom trebalo je u suštini provesti plebiscitarnu odluku kojom se srpski narod u BiH opredijelio da živi u jedinstvenoj državi i da se otpočne sa vojnim pripremama radi ostvarivanja zacrtanih ciljeva SDS-a. SDS je provodeći glavni plan, da teritorije koje su smatrali svojima odvoje o legalnih i legitimnih struktura SR BiH i stvore zasebnu državu, 9. januara 1992. godine proglasili su Srpsku Republiku BiH, koja će 12. augusta 1992. godine, biti preimenovana u Republiku Srpsku (dalje u tekstu: RS). Ova samoproglašena RS sastojala se od tzv. srpskih autonomnih regija i oblasti, među kojima je bila i ARK-a. O samom činu proglašenja predsjednik SDS-a BiH Radovan Karadžić je izjavio: "Požurili smo da 9. januara proglasimo republiku zato što je najavljena mogućnost da Evropska zajednica već 10. januara objavi nezavisnost Bosne i Hercegovine. Da se ta manipulacija ne bi ostvarila, morali smo odmah da reagujemo. Jer, svaka naša politička akcija posle tog priznanja imala bi mnogo manji praktični efekat i Srbi u Bosni našli bi se u veoma teškoj situaciji (.) Mi smo sa naše strane otvorili proces demokratske transformacije u trojednu zajednicu, u republiku tri naroda odnosno tri republike. Svaka od ovih zajednica za sebe uspostavlja suverentitet i taj suverenitet se ne prostire na drugu nacionalnu zajednicu."[88] Proglašenjem Srpske Republike BiH rukovodstvo SDS-a jasno je označilo da je konačni cilj podjela BiH na tri nacionalne države. Iz ove izjave Radovana Karadžića vidljivo je da je plan SDS-a bio pripremljen puno ranije, da su razlozi koje su oni navodili opravdavajući ovaj nelegalan i nelegitiman čin bili samo paravan za ono što će slijediti.

Najviši funkcioneri SDS-a bili su nosioci politike koja je od prvih višestranačkih izbora imala za cilj teritorijalno zaokruživanje "srpskih" prostora u BiH. "Tokom 1991-92. godine,

87 Izvod iz stenograma sjednice Skupštine SRBiH od 15. oktobra 1992. godine, kopija stenograma se nalazi kod autora.

88 Dnevni list *Politika*, 12. januar 1992. godine.

rukovodstvo bosanskih Srba je pomoću Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine (SDS) aktivno podrivalo tadašnji društveno-politički i upravni sistem Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SR BiH) formiranjem zasebnih nacionalno definisanih paralelnih struktura, počevši od regionalnog nivoa, da bi zatim kroz te nove regionalne, a kasnije i centralne "republičke" strukture, ostvarivalo svoju vlast. To je učinjeno u prvom redu zato da bi se politički artikulisali teritorijalni zahtjevi za dijelovima Bosne i Hercegovine (BiH) smatranim teritorijom srpskog naroda, a zatim i da bi se fizički osvojila i zadržala kontrola nad njima. Prije nego što su bosanski Srbi nasuprot legalnim vlastima izabranima sredinom oktobra 1991, otvoreno počeli da osnivaju paralelne, isključivo srpske centralne organe vlasti, rukovodstvo bosanskih Srba je iza kulisa vršilo pripreme za eventualnu secesiju ili podjelu BiH."[89]

Pripremajući se za ratnu opciju, sa sjednica Skuštine Srpske Republike BiH mogle su se čuti poruke koje su upućivale na rat, na negiranje BiH, stvaranje velike Srbije, o Bošnjacima kao prirodnim neprijateljima i drugo. Ovdje ćemo navesti samo nekoliko citata sa sjednica Skupštine Srpske Republike BiH koje govore o naprijed navedenom. Ako bi se analizirali svi stenogrami i zapisnici sa ovih sjednica, došlo bi se do potpunog shvatanja politike SDS-a u procesu negiranja državno-pravnog identiteta BiH. U ovom dijelu to nije primarni cilj već želimo ukazati samo na neke aspekte ove politike. Iz zapisnika sa 8. sjednice Skupštine Srpske Republike BiH održane 25. februara 1992. godine, izdvajamo nekoliko citata. Na ovoj sjednici Radovan Karadžić je rekao da BiH neće biti unitarna već da će imati svoje sastavne dijelove "(…). 'Hrvati kažu: državna zajednica, Muslimani bi rekli: zajednička država, a mi kažemo: zajednica država (…) srpski narod se neće smiriti dok ne dospije u ono što je imao za vrijeme Nemanjića: svoju državu.' I drugi učesnici na sjednici govorili su slično, Vojo Kuprešanin je izjavio: 'Ja nisam ni za bilo kakve zajedničke institucije zajedno s Muslimanima i Hrvatima BiH. Lično smatram da su oni nama prirodni neprijatelj. Vi već znate šta su prirodni neprijatelji i da mi više nikada ne možemo živjeti zajedno."[90] Ove izjave, a posebno izjava Voje Kuprešanina, predsjednika Skupštine ZOBK-a, koja je kasnije preimenovana u ARK-a govori da je SDS bila nosilac politike nestanka Bošnjaka sa prostora BiH. Ova izjava je u potpunosti netačna, i bila je u službi ratnohuškačke mašinerije, jer je historijska činjenica da su na prostoru BiH vjekovima živjeli različiti narodi u toleranciji i suživotu. Pozivajući se na "prirodne neprijatelje", Vojo Kuprešanin je u dramatičnom tonu želio naglasiti potrebu da se prostor BiH i Bosanske krajine etnički očisti od nesrba.

Po zatvaranju glasačkih mjesta u Sarajevu, na referendumu za nezavisnost, iza ponoći, u organizaciji SDS-a postavljene su barikade na ključnim saobraćajnicama. Barikade su napravljene od vozila, kontejnera za smeće i drugih priručnih sredstava. Na barikadama su bili naoružani Srbi. Bili su naoružani automatskim i poluautomatskim naoružanjem iz arsenala JNA. Da su ove aktivnosti oko blokade Sarajeva bile organizirane i koordinirane, najbolje ilustrira podatak da je između barikada bila uspostavljena radio-veza. Svi prilazi gradu bili su blokirani. SDS je izdala zvanično saopštenje da su oni blokirali grad. Krizni štab SDS-a postavio šest uvjeta, tražeći obustavu daljeg angažovanja oko priznanja nezavisnosti BiH, do postizanja dogovora tri naroda (Hrvata, Muslimana, Srba). SDS je pokušala oružanim putem poništiti rezultate referenduma. Cijeli grad je bio blokiran, blokiran je gradski prevoz, nasilno oteti trolejbusi, aerodrom zatvoren, obustavljen je željeznički saobraćaj. Policija je zaprimala dojave da su pojedine dionice pruga minirane. U organizaciji EU, održani su pregovori i donesena je odluka o uklanjanju barikada. Formirane su zajedničke patrole MUP-a i JNA**.** Ove patrole su doprinijele deblokadi grada. Dragan Vikić rukovodio je akcijom deblokade Sarajeva i radom zajedničkih patrola. Da je SDS bila ključni faktor u naoružavanju i podjeli oružja Srbima najbolje se vidi iz dokumenata koji su u prilozima knjige.

89 Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, *BiH, Jezgro velikosrpskog projekta*, cit. djelo, str. 201.

90 http://www.icty.org/case/brdanin/4, *Prvostepena presuda pred MKSJ u slučaju Radoslav Brđanin* (Predmet br.: IT-99-36-T), str. 29.

Р Е П У Б Л И К А С Р П С К А
ОПШТИНА КЉУЧ
- РАТНО ПРЕДСЈЕДНИШТВО-

БРОЈ: о5-о1-1о4/94
Кључ, о8.11.1994.године

Ратно предсједништво Општине Кључ на сједници одржаној дана о7.11.1994.године, д о н о с и

Н А Р Е Д Б У

I

Свим грађанима који су прије рата задужили оружје од стране СДС-а Кључ, а исто нису раздужили до о5.11.1994.године, одређује се нови рок за раздужење и то до 1о.11.1994.године.

Уколико се у року не раздужи оружје, задужује се секретар СДС-а да сачини тачне и прецизне евиденције, грађана који имају оружје како би полиција могла да предузме мјере одузимање истог као и друге законске мјере подношења прекршајних или кривичних пријава код надлежног суда.

II

За реализацију ове Наредбе задужује се секретар СДС-а Кључ и СЈБ Кључ.

III

Ова Наредба ступа на снагу даном њеног доношења.

ДОСТАВЉЕНО:
1. СДС-у Кључ,
2. СЈБ Кључ,
3. Ратном предсједништву,
4. Архиви

ПРЕДСЈЕДНИК
РАТНОГ ПРЕДСЈЕДНИШТВА
Јово Бабац

Dokument 1. Naredba o razduženju naoružanja[91]

91 Dio teksta Naredbe naglasio autor.

S P I S A K

gradjana sela Kopjenice, koji su predali MZ naoružanje primljeno od SDS. 22.11.1994

1.	Radojčić Djuro	PM-[redacted] Pregan y [illegible] Kaye
2.	Ljubanić Gojko	RB G-41769
3.	Ljubanić Mićo	PAP 3-30142
4.	Marinković Dušan	PAP 365651
5.	Radulović Nedjo	PAP 439686
6.	Ljubanić Mirko	PAP304368 [illegible]
7.	Ljubanić Mile	PAP 481873
8.	Ljubanić Željko	PAP 287562
9.	Ljubanić Janko	M-48 51569
10.	Obradović Svetko	M-48 58352
11.	Radojčić Slobodan	PAP 482003
12.	Rokvić Marko	PAP 515388
13.	Radojčić Dušan	M-48 82779
14.	Vejin Sava	M-48 K6809
15.	Babić Jovo	PAP
16.	Babić Nikola	PAP 152141
17.	Ćorić Krstan	PAP 515006
18.	Zorić Milan	PAP 87946
19.	Lukić Nedjo	PAP 468894
20.	Mrdja Sava	PAP 287565
21.	Marjanović Jovo	M-48 32755
22.	Cvijić Mile	M-48 6347
23.	Lukić Bogdan	M-48 78015
24.	Marjanović Miloš	PAP 287561
25.	Babić Nedjo	PAP 481717
26.	Despot Dragan	PAP 210997
27.	Stojaković Stole	PAP 87463
28.	Rodić Djuro	PAP 147179
29.	Cvijić Lako	M-48 79232
30.	Ljubanić Desanko	PAP 188371
31.	Rodić Spase	M-48 96860
32.	Ljubanić Miloš	M-48 56644
33.	Karlaš Mirko	M-48 78706
34.	Radulović Mile	PAP 481587
35.	Karlaš Nenad	PAP 481744
36.	Radulović Milenko	RB 33010
37.	Radojčić Željko	PAP 87946
38.	Ljubanić Vitomir	M-48 66136
39.	Vidljinović Joka	M-48 88320
40.	Obradović Dušan	M-48 6670
41.	Ljubanić Miro	M-48 5199
42.	Rodić Krstan	PAP 136856
43.	Radojčić Gajko	PAP 233803

Prikupljeno naoružanje predano 23.10.1994. i 15.11.1994. godine VP 7286/38 K L J U Č u magacim Velagići.

Naoružanje primio Ćulum Milenko

Naoružanje predao Ćurčija Boško.

Sekretar MZ:

/ Boško Ćurčija/

Dokument 2. Povrat naoružanja primljenog od SDS

Na 11. sjednici Skupštine Srpske Republike BiH, održanoj 18. marta 1992. godine, "Radovan Karadžić je izjavio: 'budite sigurni, nema potpisivanja dok ne postignemo što hoćemo, a vi svi znate našu stratešku zamisao. Onog trena kada postignemo samostalnu Srpsku Bosnu i Hercegovinu, samostalnu od ostale dvije i od centralnih organa, onda pred nama leže mogućnosti za povezivanja: državna, ekonomska, kulturna i kakva mi hoćemo. Sada ne moramo sve kazati. Činjenica je da su sada durbini uprijeti na Jugoslaviju, na Bosnu i Hercegovinu. Krajnji strateški cilj sada mora ostati tajan.' Momčilo Krajišnik je uzeo riječ i kazao sljedeće: 'U tom smislu bilo bi dobro strateški učiniti jednu stvar: početi ovo što smo se dogovorili etničko razdvajanje na terenu. Početi utvrđivati teritoriju, a kada se teritorija utvrdi, onda je stvar dodatnih razgovora kako će čija vlast da funkcioniše.' Biljana Plavšić je dodala: 'U vezi s onim što je prije rečeno, faktičko stanje treba osigurati na terenu.' Na toj istoj sjednici Miroslav Vještica (poslanik iz Bosanske Krupe) govorio je o formiranju srpskog MUP-a i narodne odbrane te je izjavio: 'Moramo zauzeti sve svoje srpske teritorije, fizički, sa svojom teritorijalnom odbranom, svojom srpskom milicijom."[92] Iz navedenih izjava jasno se vidi da je cilj rukovodstva SDS-a bio etnička homogenizacija Srba i stvaranje etničkog ekskluziviteta srpskog naroda. Politika koju je zagovaralo najviše rukovodstvo SDS-a nije politika dijaloga, kompromisa i postizanje prihvatljivih rješenja mirnim putem već politika nasilja, politika sile, ubijanja, uništenja, protjerivanja. Oni su ovu politiku zagovarali iz razloga što su već bili naoružani sa organiziranim vojnim jedinicama i imali su garancije JNA da će vojno intervenisati u njihovu korist. Međutim, u konačnici ova politika je doživjela poraz i najviši rukovodioci SDS-a su pravomoćno osuđeni ili se pred MKSJ vode postupci protiv njih.

Na 12. sjednici Skupštine Srpske Republike BiH održanoj 24. marta 1992. godine, Radovan Karadžić je govoreći o postojanju plana za preuzimanje vlasti i zaokruživanje zacrtane teritorije,[93] naglasio je da je taj plan spreman za provođenje na terenu. Na ovoj sjednici Skupštine, Radovan Karadžić je izjavio sljedeće: "u onom trenutku kada to bude (…) možemo da formiramo to što hoćemo. Ima razloga da to bude za dva, tri dana (…). Onog trena će sve srpske opštine, kako stare, tako i novoformirane, bukvalno staviti pod svoju kontrolu kompletnu teritoriju odnosne opštine (…). Tada, u tom trenutku, (…) biće jedinstvena metodologija, vi ćete moći to prenijeti u opštine koje predstavljate i kako i šta sve treba učiniti. Kako izdvojiti milicijski sastav, kako uzeti sredstva koja pripadaju srpskom narodu, kako uspostaviti komandu. Milicija tu mora da bude pod komandom civilne vlasti, da je sluša, tu nema zbora-tako mora biti."[94]

SDS je imala ključnu ulogu u propagandnoj kampanji iz razloga što su oni putem svojih kadrova i jedinica vršili kontrolu radio čvorišta, odašiljača, kreirali su i kontrolirali sadržaje i poruke koje su emitirane. Dobrovoljačka jedinica poznata pod imenom "Vukovi s Vučjaka", koja je bila pod kontrolom SDS-a, zauzela je u augustu 1991. godine televizijski relej na Kozari. Frekvencije su preusmjerene i usljed toga većina opština u Bosanskoj krajini više nije mogla pratiti televizijske i radijske programe RTV Sarajeva, nego isključivo programe iz Beograda i povremeno iz Hrvatske, a od marta 1992. godine, program iz Banje Luke. Bošnjaci i Hrvati koji su bili zaposleni na televizijskim i radiostanicama, kao i u većini novina, otpušteni su sa svojih radnih mjesta.

Preuzimanjem medijske kontrole cilj je bio slanje poruka koje su trebale izvršiti mobilizaciju srpskog naroda. SDS je putem medija slala poruke da Srbima prijeti progon i

92 cit. str.29.

93 U aprilu 1992. godine Radovan Karadžić i Nikola Koljević prezentirali su kartu BiH prema viđenjima SDS-a prema kojoj je 70% teritorije BiH trebalo pripasti Republici srpskog naroda u BiH. Već krajem ljeta 1992. godine snage V RS su pod kontrolom držale prostore koji su na karti označeni kao teritorija Srpske Repubike BiH.

94 http://www.icty.org/case/brdanin/4, cit. str. 30.

genocid od Bošnjaka i Hrvata, te da se Srbi moraju zaštititi kako se ne bi ponovili zločini koji su nad njima počinjeni tokom Drugog svjetskog rata. Objavljivane su fotografije masakriranih vojnika i širene glasine o zločinima počinjenim nad Srbima. U proljeće 1992. godine medijska propaganda je postala još agresivnija, sugerišući da bi se nesrbi trebali odseliti s teritorije koju su Srbi smatrali svojom i da na tom području može ostati samo mali broj nesrba. Tokom rata mediji su velikom broju slučajeva otvoreno pozivali na ubijanje nesrba. Medijska propaganda imala je dvostruki cilj i kod Srba i kod nesrpskog stanovništva Bosanske krajine. S jedne strane, Srbe je poticala da nesrpsko stanovništvo doživljavaju kao neprijatelja i da tako s njim postupaju, kao i pripremanje Srba na zločine koji će uslijediti. Sa druge strane, među bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom širila je strah i stvarala atmosferu terora koja je doprinijela njegovom kasnijem masovnom egzodusu. SDS-a je uživala znatnu podršku JNA, JNA je sistematski naoružavala mjesne odbore SDS u opštinama Bosanske krajine. Podjelu oružja Srbima obavljale su mjesne zajednice pod nadzorom SDS-a, uz podršku JNA i lokalne policije.

Kada analiziramo političke i druge odluke koje je SDS kreirala i formalno donosila preko Skupštine Srpske Republike BiH, sigurno pored onih odluka o formiranju Srpske Republike BiH najznačajnije su odluke donesene na 16. sjednici Skupštine Srpske Republike BiH održanoj 12. maja 1992. godine. Na toj sjednici Skupštine donesene su odluke o strateškim ciljevima srpskog naroda u BiH, osnovana je tzv. Vojska Srpske Republike Bosne i Hercegovine (dalje u tekstu: V RS), imenovan je general-potpukovnik Ratko Mladić za komandanta Glavnog štaba VRS-a. Na ovoj sjednici Skupštine uz jasno definirane političke ciljeve definirana je i ratna strategija. "Pretresno vijeće se uvjerilo van razumne sumnje da je tokom tog perioda rukovodstvo bosanskih Srba, uključujući članove Glavnog odbora SDS-a kao i bosanske Srbe predstavnike oružanih snaga, zasnovalo plan da poveže područja u BiH sa srpskim stanovništvom, da nad tim područjima preuzme kontrolu i da stvori zasebnu državu bosanskih Srba iz koje će biti trajno uklonjena većina nesrba (dalje u tekstu: Strateški plan). Rukovodstvo bosanskih Srba znalo je da se Strateški plan može provesti samo uz pomoć sile i straha."[95] Ovaj zaključak iz presude MKSJ u predmetu Brđanin najbolje ilustrira politiku SDS-a.

Politički i vojni ciljevi koji su zacrtani na ovoj sjednici Skupštine odnosili su se na trajno uklanjanje nesrba sa teritorije koja je zacrtana kao srpski teritorijalni ekskluzivitet. Na ovoj sjednici Skupštine, Dragan Kalinić je izjavio: "Naime, ova bi skupština od svih odluka možda trebala da donese jednu najvažniju, a to je, jesmo li mi izabrali ratnu ili pregovaračku opciju. Ne kažem to bez razloga i moram odmah reći, poznavajući ko nam je neprijatelj, u kojoj mjeri je on perfidan i u kojoj mjeri mu se ne može vjerovati, sve dotle dok se on fizički, vojnički ne uništi i ne slomije, što podrazumijeva, naravno i eliminisanje i likvidaciju njegovih ključnih ljudi."[96] Ovom ratno huškačkom politikom i jasno definiranim ciljevima trebalo je poslati poruku svim nesrbima šta ih čeka. Posebno je naglašeno eliminisanje i likvidacija političke, intelektualne, vjerske i druge elite Bošnjaka i Hrvata. Da je ovo bio stvarni cilj i zadatak paravojnih i parapolicijskih srpskih snaga pokazala su ratna dešavanja. Prvi koji su ubijani, mučeni, odvođeni u logore i bili izloženim raznim oblicima tortura su predstavnici političkih, vjerskih, intelektualnih i drugi elita. Zapravo u BiH je izvršen elitocid nad Bošnjacima.

U vrijeme održavanja 16. sjednice Skupštine Srpske Republike BiH velik dio BiH je već bio okupiran, počinjeni su mnogi zločini nad Bošnjacima i Hrvatima, na području Bijeljine, Bosanske Krupe, Sarajeva i drugih mjesta. O tome svjedoči i jedna od izjava na sjednici koju je sa govornice uputio Miroslav Vještica (poslanik iz Bosanske Krupe) da "nema više Muslimana u Srpskoj opštini Bosanska Krupa (…). Hoće li se gdje imati vratiti, ja mislim da neće, s

95 http://www.icty.org/case/brdanin/4, *Prvostepena presuda pred MKSJ u slučaju Radoslav Brđanin* (Predmet br.: IT-99-36-T), str. 27.

96 cit. str.30.

obzirom na to da nas je predsjednik obradovao da je granica desna obala Une."[97] "Šesnaesta sjednica Skupštine Srpske Republike BiH predstavlja kulminaciju jednog političkog procesa. Na tom zasjedanju nisu samo artikulisani strateški ciljevi srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, nego je Skupština Srpske Republike BiH učinila i ključni korak prema ostvarenju tih ciljeva: očigledno znajući da politički kurs formulisan na 16. sjednici Skupštine Srpske Republike BiH nužno vodi u masovno, nasilno i stalno uklanjanje nesrpskog stanovništva s teritorije proglašene Srpske Republike BiH i prihvatajući da V RS odigra ključnu ulogu u provođenju te politike. On je zapravo potvrdio da dijeli stanovišta političkog rukovodstva bosanskih Srba. General-potpukovnik Ratko Mladić i njegovi neposredno podređeni te su političke strateške ciljeve pretvorili u operativne imperative VRS-a."[98]

Radovan Karadžić, predsjednik SDS-a; Momčilo Krajišnik, predsjednik Skupštine SR BiH član glavnog odbora SDS-a; Biljana Plavšić i Nikola Koljević, predstavnici SDS-a u kolektivnom Predsjedništvu SRBiH i ključni članovi SDSa su pored stranačkih funkcija imali i rukovodne pozicije od jula 1991. godine. SDS-a je svojom strukturalnom i funkcionalnom organizacijom upravljao i imao utjecaj nad političkim i upravnim sistemom u BiH, što je rezultiralo da kontrolišu oko 70% teritorije BiH i izvrše etničko čišćenje nesrba na tim teritorijama u proljeće 1992. godine. Svojom organizacijskom infrastrukturom SDS imala je (kadrovi, veze) mogućnost za formiranje paralelnih institucija koje su bile pod direktnom nadležnošću i pod kontrolom SDS-a. Zahvaljujući čvrstoj hijerarhijskoj strukturi i lojalnosti članstva, SDS mogla je već u jesen 1991. godine krenuti u formiranje paralelnih institucija od republičkog do opštinskog nivoa. Zapravo, zahvaljujući ovoj hijerarhijskoj povezanosti SDS je vrlo brzo formirala paradržavne oblike vlasti u BiH. Tokom 1991. godine, SDS je vodila proces "saoizacije" BiH, kao regija u kojima su Srbi imali svu vlast i proces stvaranja srpskih opština. Ovime je SDS počela pripreme za preuzimanje vlasti na područjima BiH gdje žive Srbi. Mnoge od tih priprema vršene su konspirativno i u tajnosti. U vrlo kratkom periodu, od oktobra 1991. do aprila 1992. godine, SDS je formirao zasebne i paralelne institucije od republičkog do opštinskog nivoa. Činom formiranja SDS je preuzeo dominantnu ulogu u svim novoformiranim institucijama počevši od Skupštine srpske BiH, Ministarskog savjeta odnosno Vlade, do tročlanog Predsjedništva. I stoga se može reći da je SDS imala ključnu i presudnu ulogu u agresiji na R BiH.

97 Bosanska Krupa je napadnuta 21. aprila 1992. godine, gotovo cjelokupno stanovništvo iz dijela grada koji se nalazio na desnoj strani rijeke Une je izbjeglo ili bilo protjerano. Jedan broj je ubijen u Bosanskoj Krupi a jedan broj u logorima.

98 cit. str.31.

II.4. Stvaranje srpskih paralelnih organa vlasti u BiH

Agresija na BiH pripremana je planski i obuhvatala je sve subjekte društvenog života. Vojno-političke pripreme odvijale su se u više faza i imale su za cilj potpunu okupaciju BiH. U ovom dijelu biće govora o stvaranju i organizaciji paralokalnih, pararegionalnih i paradržavnih srpskih i hrvatskih ekskluziviteta. Proces regionalizacije u BiH uoči ratnih dešavanja bio je usmjeren ka naglašavanju etničkog principa u definiranju regiona, uz netačna interpretiranja ekonomskih pokazatelja, namjerna previđanja tržišnih i svih drugih faktora ekonomskog i socijalnog karaktera uz jasne pokušaje vezivanja regionaliziranih prostora za Srbiju i Hrvatsku. Na prostoru Bosanske krajine SDS je 1991. godine počela sa formiranjem paradržavnih oblika vlasti. Već 21. januara 1991. godine, pokrenuta je inicijativa za formiranje Zajednice opština Bosanske krajine (u daljem tekstu ZOBK-a), na kojoj su bili prisutni predsjednici Skupština iz 21 opštine. U pripremama za osnivanje ove zajednice, čelnici SDS-a su uvjeravali javnost da ova zajednica nema političku već ekonomsku, kulturnu i razvojnu dimenziju. Međutim, vrijeme je demantiralo ova SDS-ova uvjeravanja i ova zajednica je prerasla u politički faktor koji je svojim potezima na prostoru Bosanske krajine doveo do masovnih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Na sastanku održanom 7. aprila 1991. godine, Regionalni odbor SDS-a odobrio je inicijativu za osnivanje ZOBK-a, a već 10. aprila 1991. godine, skupštine opština u kojima su Srbi bili većina glasale su za priključenje. Pripreme za osnivanje počele su tokom aprila 1991. godine, da bi 25. aprila 1991. godine u hotelu "Turist" u Čelincu bila održana osnivačka Skupština. Na Skupštini su bili prisutni predstavnici 21 opštine, iako je samo 14 opština glasalo za udruživanje u zajednici. U 14 opština, koje su glasale za priključivanje, Srbi su činili apsolutno većinsko stanovništvo, po popisu iz 1991. godine.

U provođenju koncepta stvaranja velike Srbije, novouspostavljena zajednica počela je sa aktivnostima stvaranja veza sa SAO Krajinom u R Hrvatskoj. U iskazivanju podrške secesionističkoj politici Srba u R Hrvatskoj, 5. maja 1991. godine održana je vanredna sjednica Skupštine ZOBK-a[99] na kojoj je iskazana bezrezervna podrška SAO Krajini u R Hrvatskoj. Kninsko rukovodstvo sa Milanom Babićem na čelu, počinje aktivnosti oko ujedinjenja SAO Krajine i ZOBK-a. Formalizacija takvog plana i dogovora bila je 24. juna 1991. godine u Banjoj Luci gdje su potpisali "sporazum o saradnji" između dvije paradržavne kategorije. U praksi je najbolje funkcionirala vojna suradnja.[100] Konačni "proglas o ujedinjenju" donesen je 27. juna 1991. godine u Bosanskom Grahovu. U proglasu je naglašeno da je cilj ujedinjenja "integracija srpskog naroda u cjelini, a sve s ciljem stvaranja jedinstvene države u kojoj će živjeti svi Srbi na Balkanu."[101]

Nedugo zatim, tačnije 16. septembra 1991. godine, ova zajednica opština je transformirana u SAO (srpsku autonomnu oblast). Ovom formiranju prethodilo je formiranje SAO Hercegovine, što je otvorilo proces saoizacije cijelog prostora. Slijedom ovih "dviju paraustavnih kategorija,"[102] jer Ustav SR BiH autonomne oblasti ne poznaje kao političko-teritorijalne organizacije niti teritorijalne etničke ekskluzivitete, formiraju se i na ostalim područjima slične paradržavne tvorevine. Formirane su 15. oktobra 1991. godine, Autonomna regija sjeveroistočna Bosna; 22. oktobra SAO Romanija; SAO sjeverna Bosna 5. novembra; SAO Birač formirana je 9. januara. Paralelno sa ovim procesom tekao je proces

99 Dnevni list *Glas,* 6. maj 1991. godine, na str. 6. prenio je poruku sa te Skupštine koja glasi: *od danas svaki napad na srpski narod u Hrvatskoj će se smatrati napadom na sve građane u Bosanskoj Krajini, jer se politikom ugrožavanja jednog naroda ugrožavaju i drugi narodi koji zajednički žive na ovom području.*

100 Jedinice tzv. SAO Krajine su 8. juna 1991. godine, prešle na teritoriju BiH i u Drvaru održale demonstraciju sile i praktično pokazale da "nema granica između BiH I Hrvatske i da su srpski prostori ujedinjeni."

101 Dnevni list *Glas,* 28. juni 1991, str. 7.

102 Kasim Begić, cit. djelo, str.59.

konstituiranja Skupštine srpskog naroda u BiH (24. oktobra 1991. godine), koju su činili poslanici iz reda SDS-a i SPO, s mogućnošću da se priključe i ostali poslanici Skupštine R BiH srpske nacionalnosti. Donoseći odluke o ostajanju srpskog naroda u zajedničkoj državi sa Srbijom i Crnom Gorom i drugim srpskim paradržavnim oblastima u R Hrvatskoj, u praksi je otpočeo projekat zaokruživanja velike Srbije. Reagirajući na ovakav akt konstituisanja, "Zakonodavnopravna komisija Skupštine SR BiH ocijenila je da je ovakav čin nelegitiman, jer po Ustavu SR BiH, izbornim zakonima i Poslovnikom Skupštine, zastupnici u Skupštini SR BiH nisu legitimni predstavnici svog naroda, nego predstavnici građana-birača izborne jedinice u kojoj su ih građani a ne narodi birali, pa time i nemaju mandat da predstavljaju i zastupaju jedan od naroda iz te izborne jedinice."[103] Nastavljajući kontinuitet destrukcije BiH, održan je plebiscit srpskog naroda novembra 1991. godine,[104] koji je u osnovi bio "opravdanje" za proglašenje Srpske Republike.[105] Svoju državnu funkciju ova paradržavna tvorevina dobila je donošenjem Ustava 28. februara 1992. godine.[106]

Radoslav Brđanin, potpredsjednik Skupštine ARK-a u izjavi za *Večernje Novosti* govorio je o potrebi stvaranja i zaokruživanja etnički čistog prostora u kojem će živjeti Srbi. U izjavi on kaže: "time je Srbima postalo, konačno jasno da se politika SDA i HDZ BiH svodi na odbijanje življenja muslimanskog i hrvatskog naroda sa Srbima u BiH. Srpskom narodu ne preostaje ništa drugo nego da zaokruži svoje krajine; da u njima proglasi važenje samo saveznih zakona i suspenduje sve regule nekakve nezavisnosti BiH. To moramo uraditi odmah, jer je Alija Izetbegović u preksinoćnom intervjuu na TV Sarajevo rekao da će BiH učvrstiti granice Republike Hrvatske, za koju je kazao da je okupirana i izložena agresiji JNA. Iz ovog se, u stvari krije rušenje mirovnog plana Sajrusa Vensa. Jer, po njemu JNA se mora povući sa granice BiH, a Izetbegović će tražiti, potom, da Armija napusti BiH. Zbog krajnjih posledica ovakvog scenarija JNA ne sme da napusti srpske teritorije u Republici Hrvatskoj, a time se ruši mirovni plan Sajrusa Vensa."[107] Iz ove izjave je vidljivo da uprkos potpisanom primirju i Rezoluciji UN o povlačenju JNA sa prostora R Hrvatske i dalje se insistira na ostajanju JNA koja je na prostoru R Hrvatske počinila brojne zločine. Na prostoru R Hrvatske JNA je samo promijenila oznake na uniformama u oznake tzv. V RSK ostavljajući oružje i opremu.

Proces stvaranja srpskih autonomnih oblasti, a kasnije i Republike srpskog naroda u BiH, predstavlja najgrublji oblik narušavanja ustavnih principa, ravnopravnosti građana, principa da su građani nosioci vlasti, teritorijalnog jedinstva i nedjeljivosti BiH, što je u direktnoj suprotnosti sa odredbama Ustava R BiH (amandmani LX, LXII, LXVII na Ustav SR BiH).[108] Možemo sa sigurnošću reći da je glavni zadatak stvaranja pararegionalnih i paradržavne tvorevine Srpskog naroda u BiH oblikovanje zacrtanog etničkog prostora koji je trebalo pripojiti velikoj Srbiji. U prilog ovoj tvrdnji ide Deklaracija o državnom i političkom uređenju Republike srpskog naroda kao ekskluziviteta jednog naroda (srpskog), što će se u praksi pokušati ostvariti provođenjem genocidne politike i etničkog čišćenja u periodu 1992-1995. godine.

Kao protuteža stvaranju srpskih autonomnih oblasti po istom scenariju počinje stvaranje "hrvatskih zajednica, sa ciljem zaštite etničkih i povjesnih prostora i interesa hrvatskog etnokolektiviteta. Početak oživotvorenja ovog projekta počinje sa formiranjem Hrvatske zajednice Bosanska Posavina, sa osam opština (Bosanski Brod, Odžak, Modriča, Derventa,

103 Kasim Begić, cit.djelo, str.61.
104 Službeni glasnik srpskog naroda u BiH, br.1/92.
105 Službeni glasnik srpskog naroda u BiH, br.2/92.
106 Službeni glasnik srpskog naroda u BiH, br.3/92.
107 *Večernje Novosti*, 27. januar 1992. godine.
108 Službeni list SR BiH, br.21/90.

Bosanski Šamac, Orašje, Brčko i Gradačac) 12. novembra 1991. godine."[109] Ovaj projekat se nastavlja 18. novembra 1991. godine, formiranjem Hrvatske zajednice Herceg-Bosne sa trideset opština koja je proglašena u Grudama 4. jula 1992. godine."[110] Proces pararegionalnog i paradržavnog uobličavanja i zaokruživanja *hrvatskih povijesnih prostora* nastavljen je stvaranjem Hrvatske zajednice Srednje Bosne u čiji sastav ulaze opštine (Zenica, Zavidovići, Maglaj i Žepče). U političkom promoviranju i opravdavanju potrebe za stvaranjem hrvatskih zajednica, HDZ BiH je u retoričkim nastupanjima isticao da će se poštivati suverenitet i demokratski izabrana Vlada BiH. U osnivačkim odlukama stajalo je da su zajednice političke, kulturne, gospodarstvene i područne cjeline čiji je cilj borba za demokraciju, mir, poštivanje povjesnih, etničkih, kulturnih prava i legalnih metoda.[111] Međutim, kasnije će se pokazati da se politika HDZ-a nije u suštini razlikovala od politike SDS-a.

Kod formiranja hrvatskih zajednica promoviran je etnički princip što u odnosu na demografsku statistiku i geografske elemente čini kontraverzu. Na geografskom prostoru na kojem se nalaze opštine uključene u hrvatske zajednice pored Hrvata žive i pripadnici drugih naroda: Bošnjaci, Srbi i drugi. U nekim opštinama koje su pripajane hrvatskim zajednicama, Hrvati nisu bili ni apsolutna niti relativna većina. Tamo gdje se nije mogao primijeniti etnički kriterij posezalo se za univerzalnim i stalno prisutnim *povijesnim pravom* na određeni prostor. Pored već navedenih razloga za osnivanje hrvatskih zajednica, dodatno se poziva na prava samoodređenja i suverenosti naroda, uključujući i pravo na udruživanje; što znači da je osnivanje zajednica prva stepenica do državne tvorevine, jer ideja suvereniteta srašćuje sa državom.

Konačan proces nastajanja i potvrđivanja ideje za formiranje Hrvatske države u BiH i njeno pripajanje R Hrvatskoj možemo vidjeti u formiranju Hrvatske Republike Herceg-Bosne 24. augusta 1993. godine. Ovim činom uspostavlja se država hrvatskog naroda što je naglašeno u Temeljnoj odluci o uspostavi i proglašenju Hrvatske Republike Herceg - Bosne.[112] Ako bi htjeli uporediti ova dva projekta stvaranja pararegionalnih i paradržavnih etničkih ekskluziviteta, možemo reći da se oni podudaraju: po kriterijima nastajanja, po političkim potezima dviju nacionalističkih stranaka (SDS i HDZ), medijskom prezentacijom potrebe za ovakvim potezima, traženjem pomoći iz susjedstva i drugo. U procesu nastajanja ovih projekata za oba aktera karakterističan je etnički princip i polaganje *povijesnih prava*, što ni u kom slučaju u političko-pravnoj argumentaciji ne može biti prihvatljivo.

109 Kasim Begić, cit. djelo, str. 65.
110 cit.djelo, str.68.
111 cit.djelo, str.66.
112 Narodni list, br.1/93.

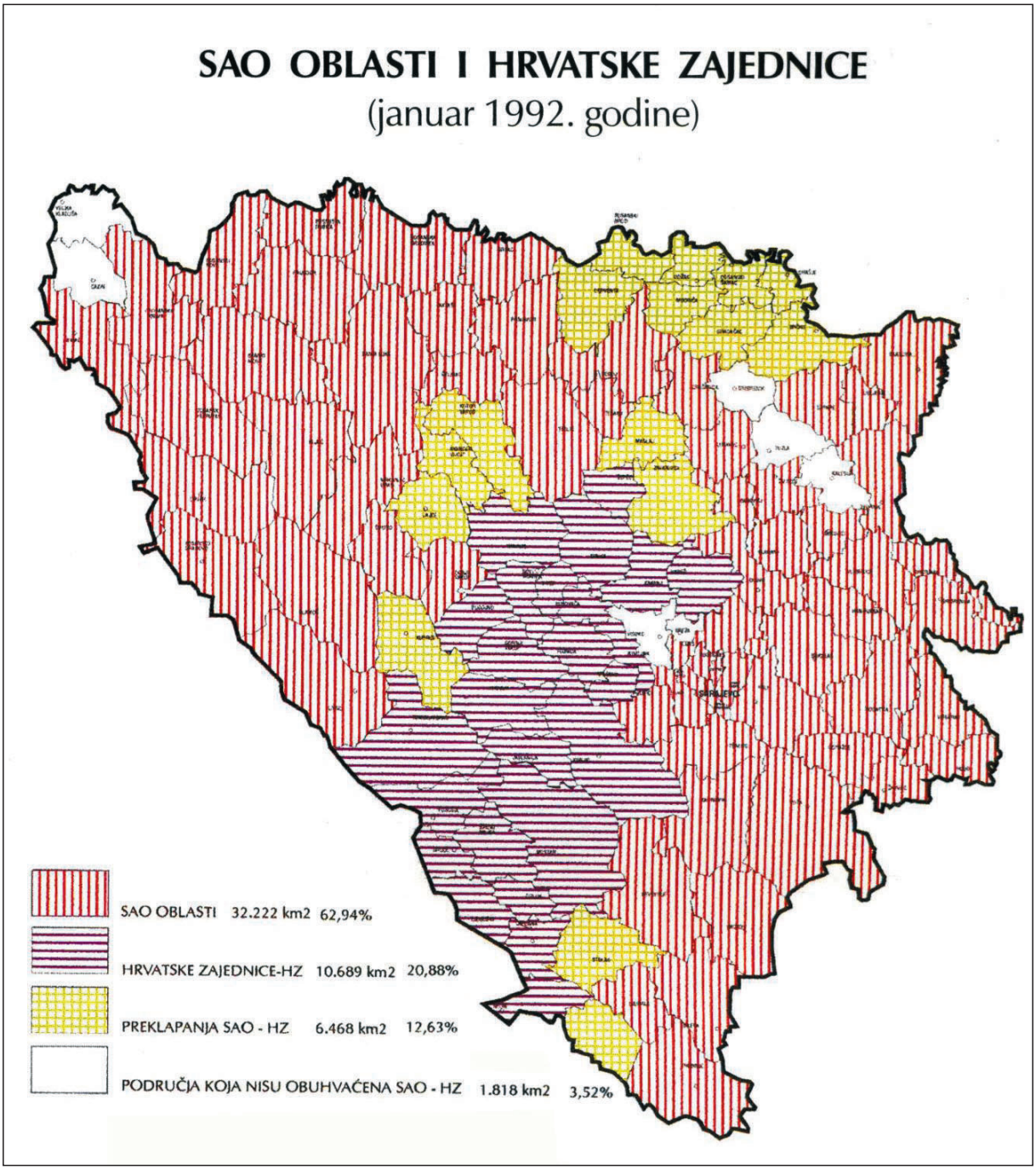

Karta 5. Srpske autonomne oblasti i hrvatske zajednice (stanje u januaru 1992. godine)

Iz karte je vidljivo da su ove srpske i hrvatske autonomne oblasti-zajednice obuhvatale skoro čitav teritorij BiH izuzev tri mala prostora koja nisu bila obuhvaćena srpskim i hrvatskim zajednicama i oblastima. Na ovaj način i sa ovakvom politikom isključivanja Bošnjaka i ne ostavljajući mogućnost stvaranja oblasti sa bošnjačkim predznakom, jasno se stavlja do znanja da za njih i nema mjesta u BiH.

"Bez obzira koliko se ova dva projekta podudarala po ideji i po formi ataka na ustavno-pravni sistem i teritorijalni integritet BiH, sa istovjetnim ishodištem, tokom operacionaliziranja neminovan je bio na mnogim tačkama sudar između *saoizacije i haoizacije*, prvenstveno u

teritorijalnom preklapanju,"[113] "gdje su Bošnjaci isključivani i na čiju se štetu provodio ovaj projekat bez ostavljanja relevantnog dijela teritorija za eventualnu *maoizaciju*."[114] Stoga će teritorija postati najjači kamen spoticanja u godinama koje su dolazile, naročito u ratnim sukobima i prilikom iznalaženja mirovnih planova.[115]

Proces stvaranja paradržavnih, pararegionalnih i paralokalnih (srpskih i hrvatskih) oblika organizacije vlasti bio je prisutan na cijelom prostoru BiH, pa prostor Bosanske krajine ni u kom slučaju nije mogao biti izuzetak. Provodeći u praksi ideju Bosanska krajina-konstitutivni činilac nove jugoslovenske federacije, Srbi su došli do suštinskog problema: kako rješiti prostore koji nisu etnički čisti ili u kojima su Srbi manjina ili imaju podjednak nacionalni sastav i kako od Bosanske krajine napraviti srpski etnički ekskluzivitet.

Odgovor na ovo pitanje nađen je u početku stvaranjem paralelnih (srpskih) organa vlasti, a kasnije etničkim čišćenjem prostora Bosanske krajine. U najvećoj mjeri ovaj projekat je proveden na prostoru opština desno od Une (Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Prijedor, Sanski Most i Ključ). Politika SDS-a na homogenizaciji i teritorijalnom spajanju prostora na kojima žive Srbi produžena je na opštine koje su gravitirale srpskim autonomnim oblastima, ako su dijelovi tih opština nastanjeni srpskim stanovništvom i ako postoji prirodna komunikacija sa već homogeniziranim srpskim prostorom. Ova politika našla je svoj pravni odraz u Odluci o teritorijama opština, mjesnih zajednica i naseljenih mjesta u BiH, koja se smatraju teritorijem Savezne države Jugoslavije, koju je donijela Skupština srpskog naroda u BiH 21. novembra 1991. godine. Prostor Bosanske krajine svojom geostrateškom pozicijom predstavljao je smetnju u povezivanju teritorija tzv. SAO Krajine u veliku Srbiju i stoga se moralo pristupiti rješavanju ovog problem. Proces paraorganiziranja upravno-teritorijalne vlasti na prostorima BiH, dovodio je do apsurdnih situacija gdje su dijeljene ulice, zgrade, preduzeća i drugo. Uporedo sa pararegionalnom organizacijom tekle su pripreme za odvajanje drugih dijelova teritorija i na njima konstituisanje novih opština sa nacionalnim predznakom srpska."[116]

113 Begić Kasim,cit.djelo, str.68.
114 cit.djelo, str.69.
115 cit.djelo, str.69.
116 cit.djelo, str.50.

II.5 Formiranje Autonomne Regije Krajine

Ustav i zakoni koji su bili u vrijeme nastajanja pararegionalnih oblasti u SR BiH nisu u svojim odredbama predviđali organe vlasti između republičkog i opštinskog nivoa. Ustavom SR BiH data je mogućnost osnivanja regionalnih zajednica opština u određenim okolnostima i za određene svrhe, prije svega u oblasti privredne saradnje. SDS BiH početkom 1991. godine, po uzoru na srpske oblasti u R Hrvatskoj, počeo je sa pripremama i realizacijom programa regionalizacije, što je bio konačni cilj provođenja Strateškog plana. Glavni zadatak SDS-a bio je stvoriti regije i oblasti pod kontrolom Srba na način da mjesta i opštine u kojima su živjeli Srbi poveže u regije i oblasti. Cilj osnivanja paralelnih organe vlasti bio je da se ti prostori izdvoje kao posebne političke cjeline koje nisu pod kontrolom legalnih i legitimnih organa vlasti SR BiH. Ovim činom SDS je otpočeo sa procesom stvaranja etničkih ekskluziviteta, odnosno etnički čiste srpske države.

Inicijativa za osnivanje zajednice opština stranačku podršku dobila je na sastanku Regionalnog odbora SDS-a održanom 7. aprila 1991. godine čime je zvanično otpočelo osnivanje Zajednice opština Bosanske krajine (u daljem tekstu ZOBK-a). Ova odluka Regionalnog odbora SDS-a bila je osnova da već 10. aprila 1991. godine skupštine opština s većinom srpskog stanovništva (opštine Čelinac, Srbac, Ključ, Titov Drvar i Bosanski Petrovac) glasaju za priključenje još nepostojećoj ZOBK-u. Ostale opštine sa srpskom većinom (Bosanska Gradiška, Bosansko Grahovo, Bosanska Dubica, Laktaši, Prnjavor, Glamoč i Skender-Vakuf) priključuju se 11. i 12. aprila 1991. godine. Opštine koje su bile osnivači ZOBK-a su Banja Luka, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Bosanski Petrovac, Bosansko Grahovo, Čelinac, Glamoč, Kupres, Ključ, Laktaši, Mrkonjić-Grad, Prnjavor, Titov Drvar, Skender-Vakuf, Šipovo i Srbac. Prva pararegionalna zajednica koja je osnovana na prostroru BiH bila je ZOBK-a.

Osnivačkom skupštinom od 25. aprila 1991. godine, osnovana je ZOBK-a, a 14 opština je dalo saglasnost za priključenje zajednici. Za predsjednika Skupštine ZOBK-a izabran je Vojo Kuprešanin, dok je za prvog potpredsjednika izabran Radoslav Brđanin, a za drugog potpredsjednika Dragan Knežević. U svim opštinama koje su dale saglasnost na osnivanje ZOBK-a na vlasti je bila SDS, i Srbi su činili apsolutno većinsko stanovništvo prema rezultatima popisa iz 1991. godine. Nakon osnivanja ZOBK-a, i u drugim dijelovima počinje teći formiranje ovih neustavnih kategorija. Skupština ZOBK-a se na svojoj 7. sjednici, održanoj 16. septembra 1991. godine, transformisala u Autonomnu Regiju Krajina (dalje u tekstu: ARK-a). U toj odluci o transformiranju objavljuje se osnivanje ARK-a kao neodvojivog dijela Savezne države federativne Jugoslavije i sastavnog dijela Federativne jedinice BiH. Istog dana usvojen i Statut ARK-a, koji je bio gotovo identičan Statutu ZOBK-a. Sjedište ARK-a, kao i ZOBK-a bilo je u Banja Luci.

Prema izjavama čelnika SDS-a koji su bili nosioci osnivanja ove regionalne zajednice, cilj osnivanja ZOBK-a bio je da se ispravi zanemarivanje i diskriminacija opština Bosanske krajine u ekonomskom pogledu od strane centralnih vlasti u Sarajevu. Ovakva argumentacija za ovaj nelegalan i nelegitiman čin ni u kom slučaju ne može biti prihvatljiva, jer nikakvi ekonomski pokazatelji ne upućuju na to da je postojala ikakva bitna razlika u ekonomskom položaju Bosanske krajine i ostatka države.

Pravi razlozi osnivanja ZOBK-a su posve drugačiji. Najbolje se stvarni razlozi osnivanja ZOBK-a vide u Statutu ZOBK-a koji je usvojen na drugoj sjednici Skupštine ZOBK-a, održanoj 14. maja 1991. godine. Naime, iz Statuta je vidljivo da to nije samo ekonomska zajednica, nego zajednica sa daleko većim nadležnostima sa dominantnom odbrambenom ulogom. Odluke Skupštine ZOBK-a i zapisnici s njenih sjednica pokazuju da je njena glavna uloga

bila koordinacija i rukovođenje svim djelatnostima uprave u opštinama koje su se pridružile ZOBK-u.

U jesen 1991. godine u SR BiH su osnovane još četiri srpske autonomne oblasti. Skupština Srpske Republike BiH je na svojoj 2. sjednici 21. novembra 1991. godine, verifikovala osnivanje ARK-a i još četiri srpske autonomne oblasti. Dana 9. januara 1992. godine proglašena je "Republika srpskog naroda Bosne i Hercegovine", koju su činile takozvane srpske autonomne regije i oblasti, uključujući ARK-a. Ovim činom ARK-a i druge četiri srpske autonomne oblasti postale su sastavni dijelovi Srpske Republike BiH.

Što se tiče funkcija i nadležnosti ARK-a može se reći da je to bilo političko tijelo kojem su data ovlaštenja koja su pripadala opštinama, sa širokim ovlaštenjima uključujući vojna i bezbjednosna pitanja. U Statutu ARK-a predviđena je i oblast odbrane i njime je bilo predviđeno da prati stanje i koordinira aktivnosti na organizovanju i sprovođenju priprema za opštenarodnu odbranu u skladu sa Zakonom, planovima odbrane opština i planom odbrane Republike. U Statut ARK-a bila je ugrađena i odredba prema kojoj Skupština ARK-a ima stalni ***Politički savjet***, koji se bavi pitanjima razvoja političkog sistema, i stalni ***Savjet za narodnu odbranu***, koji se bavi pitanjima iz oblasti narodne odbrane od interesa za ARK-u. Skupština Srpske Republike BiH imenovala je Jovana Čizmovića, člana Ministarskog savjeta Skupštine Srpske Republike BiH, za koordinatora između vlade, ARK-a i ostalih srpskih autonomnih oblasti. Osnivanje ARK-a i ostalih srpskih autonomnih oblasti predstavljalo je ključni i presudni korak ka negiranju državno-pravnog identiteta BiH.

Odluka o proglašenju ARK-a kao neodvojivog dijela SFRJ i sastavnog dijela federalne jedinice BiH, donesena je 16. septembra 1991. godine. Teritorijalno povezivanje srpskih prostora regulirano je "u članu 7 gdje stoji da će se Skupština ARK-a starati o izdvajanju naseljenih mjesta iz jedne opštine (i njihovo uključivanje) u drugu."[117] U uvodnom dijelu Odluke Skupštine ZOBK-a o proglašenju ARK-a od 16. septembra 1991. godine, kaže se: "polazeći od prava svakog naroda na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na otcjepljenje, na osnovu svoje slobodno izražene volje, a u skladu sa svojim istorijskim težnjama da žive ujedinjeni u saveznoj federativnoj državi Jugoslaviji, kao zajednici slobodnih i ravnopravnih naroda, Skupština Zajednice opština Bosanske krajine donosi odluku (…). Član 1: Zajednica opština Bosanske krajine proglašava se Autonomnom oblasti krajina, kao demokratskom autonomnom jedinicom suverenih građana i naroda i neodvojivim dijelom federativne Jugoslavije kao savezne države, koju sačinjavaju republike Srbija i Crna Gora i druge federativne jedinice koje izraze slobodnu volju da ostaju u ovoj saveznoj državi. Član 5: Skupština Autonomne Regije Krajina donijeće privremenu odluku o vladi Autonomne Regije krajina i o organizaciji i djelokrugu regionalnih organa uprave i drugih državnih organa i organizacija. Član 6: Skupština Autonomne Regije donijeće u roku od 30 dana Ustav Autonomne Regije (…). Član 8: Ako se promijeni ustavotvorni položaj BiH u saveznoj državi Jugoslaviji, Skupština Autonomne regije Krajina će odlučiti da sama ili sa drugim autonomnim regijama stvori posebnu republiku, kao federalnu u sastavu savezne države Jugoslavije."[118]

117 Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, *BiH, Jezgro velikosrpskog projekta,* str.290.

118 cit. djelo, str.

Karta 6. Prostor SFRJ po velikosrpskom projektu iz 1991. godine[119]

Kontinuitet rada ZOBK-a nastavljen je proglašenjem ARK-a što je potvrđeno članom 4 Odluke o proglašenju ARK-a u kojem stoji: "Skupština zajednice i njeni organi nastavljaju sa radom kao skupština autonomne regije i njeni organi."[120] U odluci o proglašenju ARK-a u "vezi sa zakonskim i ustavnim uređenjem koje se trebalo primjenjivati u ARK-u, član 3 Odluke o proglašenju ARK-a predviđa: Na teritoriji Autonomne regije Krajina primjenjivat će se savezni zakon, propisi i drugi opšti akti, zakoni, propisi i akti regije, kao i akti BiH koji nisu u suprotnosti s ovim aktima. Do donošenja regionalnih zakona, propisa i drugih opštih akata primjenjivat će se zakoni, propisi i drugi opšti akti Republike Bosne i Hercegovine, ukoliko nisu u suprotnosti s Ustavom SFRJ, odnosno zakonima, propisima i drugim opštim aktima savezne države Jugoslavije."[121]

Uloga ARK-a na području Bosanske krajine bila je ključna u provođenju i koordinaciji uputstava, naredbi i drugih akata koja su upućivana opštinama od strane SDS-a i tzv. Srpske Republike BiH. ARK-a je bio regionalni organ koji je na području Bosanske krajine imao i izvršnu i zakonodavnu vlast. On je u suštini bio srednji nivo vlasti između Srpske Republike

119 karta preuzeta iz velikosrpskog projekta "Bosanska krajina konstitutivni činilac nove jugoslovenske federacije" koji je rađen 1991. godine na Ekonomskom institutu u Banjoj Luci.

120 cit. djelo, str. 293.

121 cit. djelo, str. 293.

BiH i opština. Statut ARK-a je predviđao da se ARK-u mogu pridružiti i druge opštine i da svaka opština članica može istupiti iz ARK-a.

Odluke o pripajanju ARK-a u opštinama u kojima su Srbi bili u većini donosili su samo opštinski zastupnici srpske nacionalnosti, dok su zastupnici iz SDA i HDZ-a bili protiv te odluke. U opštinama u kojima su Srbi bili u manjini, odluke o pripajanju ARK-u donošene su bez zakonom propisane većine glasova, ili su ih donosile skupštine novoosnovanih srpskih opština. Od 189 poslanika u Skupštini ARK-a, Bošnjaci Hrvati su činili samo zanemariv broj. U Skupštini ARK-a samo su bili Mehmed Šabić iz opštine Prnjavor, Stjepan Kozjan, Edib Bišćević i Dževdet Kozarčanin iz opštine Bosanska Gradiška, Nezir Karahodžić iz opštine Glamoč i Bakir Karabegović iz opštine Bosanska Dubica, koji nisu bili Srbi.

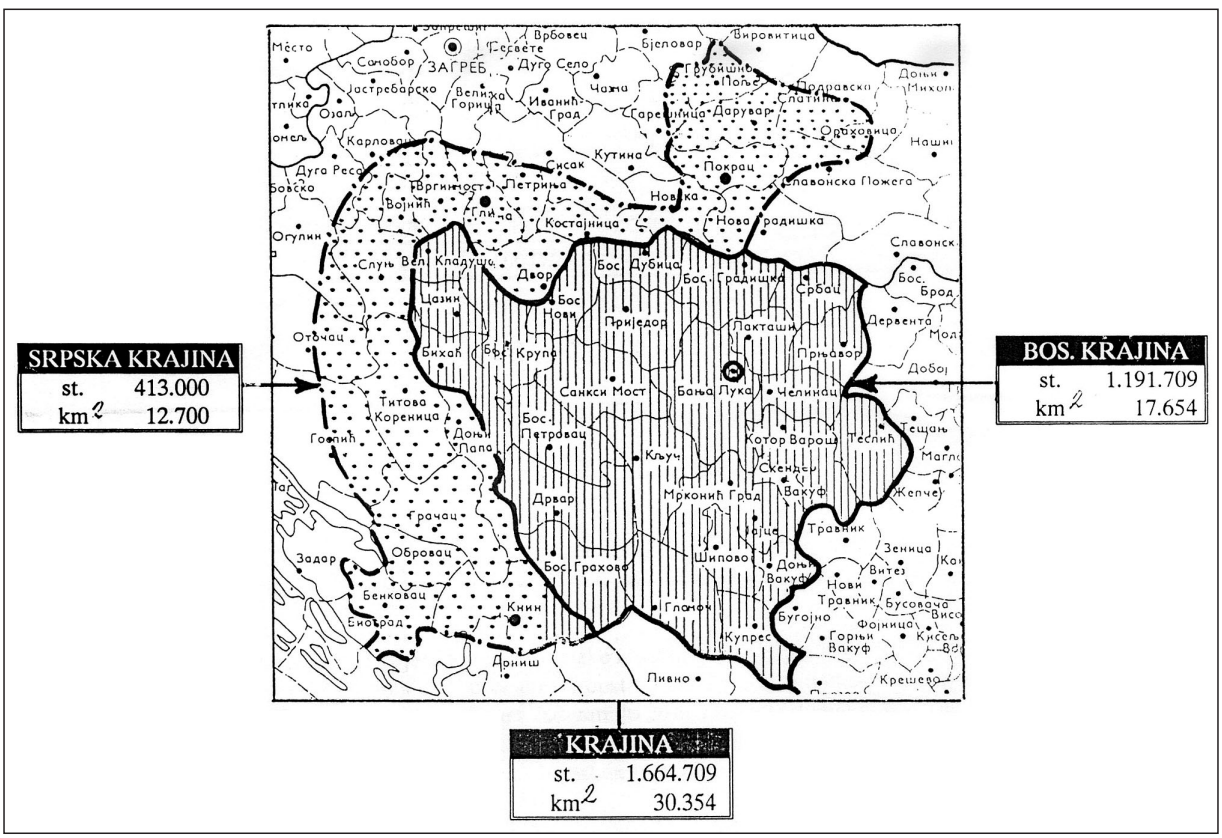

Karta 7. Bosanska krajina i Srpska krajina kao nova teritorijalna jedinica u okviru SFRJ[122]

ARK-a je imala nadležanost za širok dijapazon poslova. To je bilo političko tijelo kojem su data ovlaštenja koja su pripadala opštinama, uključujući ona na polju odbrane. Shodno svom Statutu, pored ostalog, ovo tijelo imalo je nadležnost za ostvarivanje društveno-političkih ciljeva. U pravnom smislu društveno-političke zajednice su označavale organe vlasti. Regionalna zajednica opština, kako je bilo propisano zakonom, nije bila organ vlasti, tako da nije mogla biti nadležna za poslove odbrane, koji su pripadali isključivo društveno-političkim zajednicama, među kojima su bili republički i opštinski organi vlasti.[123] Statut je predviđao da ARK-a prati stanje i koordinira aktivnosti na organizovanju i sprovođenju priprema za opštenarodnu odbranu u skladu sa Zakonom, planovima odbrane opština i planom odbrane

122 karta preuzeta iz velikosrpskog projekta "Bosanska krajina konstitutivni činilac nove jugoslovenske federacije" koji je rađen 1991. godine na Ekonomskom institutu u Banjoj Luci.

123 U rješenju od 1. novembra 1991. Ustavni sud SRBiH izričito naveo da odbranu organizuju isključivo društveno-političke zajednice, to jest, republički i opštinski organi vlasti, a ne zajednice opština, budući da one nisu društveno-političke zajednice.

Republike. U Statut ARK-a bila je ugrađena i odredba prema kojoj Skupština ARK-a ima stalni politički savjet, ekonomski, ekološki i savjet za narodnu odbranu, koji se bavi pitanjima iz oblasti narodne odbrane od interesa za Autonomnu regiju Krajina.

U nadležnosti ARK-a bila je *de facto* vlast nad policijom. Skupština ARK-a je na svojoj 15. sjednici održanoj 4. marta 1992. godine usvojila odluku da osnuje Centar službi bezbjednosti (dalje u tekstu: CSB) ARK-a sa sjedištem u Banjoj Luci. Za načelnika CSB-a postavljen je Stojan Župljanin. Da je ARK-a imala nadređenu ulogu nad CSB-om Banja Luka, najbolje ilustrira odluka Skupština ARK-a od 27. aprila 1992. godine, kojom se kao sastavni dio CSB-a formira Odred milicije za posebne namjene.

Osnivanje srpskih opština definirano je Preporukama o osnivanju Skupština opština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, koju je potpisao Momčilo Krajišnik, koja je donesena na trećoj sjednici Skupštine srpskog naroda BiH, održanoj 11. decembra 1991. godine. U prvom paragrafu te preporuke pozivaju se klubovi odbornika SDS-a u skupštinama opština da osnuju zasebne srpske skupštine u onim opštinama u kojima ih nadglasavaju drugi članovi skupštine opštine, usljed čega se većinom glasova nameću odluke koje su suprotne interesima srpskog naroda.

Uspostavom ARK-a SDS imala je primarni cilj uspostavu etnički čistog prostora na prostoru Bosanske krajine i njeno povezivanje sa ostalim "srpskim" prostorima u zajedničku državu. Čelnici ARK-a su bili nosioci politike koja je rezultirala genocidom i masovnim zločinima protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Zbog zločina koji su počinjeni na području Bosanske krajine kao jedan od čelnih funkcionera pravomoćno je pred MKSJ osuđen Radoslav Brđanin dok je protiv Stojana Župljanina postupak pred MKSJ u toku.

II.6. Krizni štab Autonomne Regije Krajine

Osnivanjem srpskih regiona i oblasti u BiH u jesen 1991. godine, nametnula se potreba za formiranjem operativnih tijela koja će provoditi odluke koje su donosile Skupštine tih regionalnih zajednica. Prvi regionalni krizni štab ARK-a osnovan je u tajnosti 22. januara 1992. godine. Iako je ovaj krizni štab djelovao neformalno on je u stvarnosti imao ključnu ulogu u provođenju politike SDS-a. Formalni čin osnivanja Kriznog štaba ARK-a urađen je donošenjem odluke od strane Izvršnog vijeća ARK-a na sjednici održanoj 5. maja 1992. godine.[124]

Krizni štab ARK-a imao je 17 članova, a Radoslav Brđanin je izabran za predsjednika. Među članovima Kriznog štaba ARK-a bili su politički i vojni rukovodioci ARK-a, kao i osobe na ključnim javnim funkcijama u ARK-u, i pojedinci povezani s paravojnim organizacijama. Pored tih ključnih članova, sastancima Kriznog štaba ARK-a jednom sedmično prisustvovali su predsjednici opština članica ARK-a ili njihovi predstavnici. Krizni štab ARK-a 9. jula 1992. godine preimenovan je u Ratno predsjedništvo ARK-a sa svim nadležnostima koje je imao i ranije.

Odlukom Izvršnog vijeća ARK-a broj 03-285/92 od 5. maja 1992. godine, imenovan je "Ratni štab Autonomne Regije krajina koji sačinjavaju sledeća lica: 1. Radoslav Brđanin (predsjednik); 2. potpukovnik Milorad Sajić (potpredsjednik); 3. Vojo Kuprešanin (član); 4. Nikola Erceg (član); 5. Predrag Radić (član); 6. dr. Radislav Vukić (član); 7. dr. Milovan Milanović (član); 8. general Momir Talić (član); 9. major Zoran Jokić (član); 10. Stojan Župljanin (član); 11. dr. Rajko Kuzmanović (član); 12. Milan Puvačić (član); 13. Jovo Rosić (član); 14. Slobodan Dubočanin (član); 15. Nenad Stevandić (član), 16. Đuro Bulić (član) ; 17. Nedeljko Kesić (član)."[125]

Članovi Kriznog štaba ARK-a bili su general-major Momir Talić (komandant 1. krajiškog korpusa, najvećeg korpusa u tzv. V RS-u), potpukovnik Milorad Sajić (sekretar Sekretarijata za narodnu odbranu ARK-a) i major Zoran Jokić (pripadnik Ratnog vazduhoplovstva V RS-a), Stojan Župljanin je bio načelnik banjalučkog CSB-a; Rajko Kuzmanović je bio rektor Univerziteta u Banjoj Luci; zamijenio ga je Dragoljub Mirjanić, kasnije je imenovan za vršioca dužnosti rektora Univerziteta u Banjoj Luci. Milan Puvačić je bio javni tužilac u Banjoj Luci, a Jovo Rosić je bio predsjednik suda u Banjoj Luci, Nenad Stevandić je bio načelnik Srpskih odbrambenih snaga (u daljem tekstu SOS-a). Krizni štab ARK-a bio je izvršni organ i obavljao je funkcije ARK-a s tim da je njegove odluke morala da verifikuje Skupština ARK-a. Sve odluke i zaključke koje je donio Krizni štab ARK-a, Skupština ARK-a je verifikovala na svojoj 18. sjednici održanoj 17. jula 1992. godine.

Krizni štab ARK-a, a kasnije Ratno predsjedništvo ARK-a, bio je najviši organ vlasti u ARK-u, s *de facto* nadležnošću nad opštinama, policijom i velikim uticajem nad vojskom i srpskim paravojnim grupama. Uputstva i smjernice za rad Krizni štab ARK-a dobivao je od Srpske Republike BiH i SDS-a BiH. Izvršni odbor SDS-a postavio je Radislava Vukića za koordinatora ARK-a. U odluci o postavljenju navedene su njegove dužnosti: a) koordinacija i preuzimanje odgovornosti za djelovanje opštinskih odbora SDS-a u ARK-u; b) osiguravanje provođenja odluka, zaključaka i stavova Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini i njenog Ministarskog savjeta, u saradnji s predsjednikom Skupštine ARK-a i vladom ARK-a; c) učešće u radu Kriznog štaba ARK-a; i d) pravovremeno i iscrpno izvještavanje Izvršnog odbora SDS-a Bosne i Hercegovine.

124 Predsjednik Izvršnog vijeće ARK-a bio je Nikola Erceg.

125 *Službeni Glasnik ARK-a*, broj 2 od 05.06.1992. godine, str. 2.

Članom 35 Statuta ARK-a predviđeno je da su odluke i zaključci Skupštine ARK-a obavezujući za udružene opštine kada ih usvoje skupštine udruženih opština. Krizni štab ARK-a izdao je odluku u kojoj stoji da su *sve odluke i zaključci Kriznog štaba Autonomne Regije krajina obavezujuće za sve opštine*.

Krizni štab ARK-a kao nosilac najviše vlasti na području ARK-a svojim odlukama i zaključcima obavezivao je opštine koje su bile u sastavu ARK-a na provođnje Strateškog plana srpskog naroda u BiH. Posebno su srpske opštine provodile odluke Kriznog štaba ARK-a u tri ključne oblasti. To se odnosilo na provođene odluka koje se odnose na otpuštanje radnika nesrpske nacionalnosti; razoružavanje paravojnih jedinica i pojedinaca koji ilegalno posjeduju oružje, uključujući samo razoružavanje nesrba; preseljenje nesrpskog stanovništva. Ove tri oblasti bile su od ključnog i strateškog značaja za provođenje sveukupnog plana etničkog čišćenja nesrba na prostoru Bosanske krajine.

Krizni štab ARK-a direktno je rukovodio policijskim snagama i imao *de facto* nadležnosti, Stojan Župljanin, načelnik CSB-a, bio je član Kriznog štaba ARK-a. Načelnici SJB bili su članovi opštinskih kriznih štabova. Iako nije bilo predviđeno zakonom, Krizni štab ARK-a je izdavao naređenja policijskim snagama. Brojni su dokumenti koji ukazuju da je Krizni štab ARK-a izdavao naređenja CSB Banja Luka, a da je CSB Banja Luka ta ista naređenja Kriznog štaba ARK-a prosljeđivao SJB po opštinama uz uputstva da ih provedu.

Na vojnom planu saradnja između srpskih vojnih jedinica i Kriznog štaba ARK-a bila je svakodnevna. Najviši vojni komandanti bili su ujedno i članovi Kriznog štaba tako da su general-major Momir Talić, potpukovnik Milorad Sajić ili major Zoran Jokić prisustvovali sastancima Kriznog štaba ARK-a. Ako nisu bili prisutni sva trojica, uvijek je prisustvovao jedan od njih. General-major Momir Talić izvještavao je Skupštinu ARK-a o vojnim operacijama i informisao je svoje potčinjene starješine iz 1. krajiškog korpusa o odlukama Kriznog štaba ARK-a. Krizni štab ARK-a imao je utjecaj na vojne aktivnosti kao što su mobilizacija vojnih obveznika, uklanjanje nesrba iz tzv. V RS, formiranje civilnih organa vlasti i drugo.

Najviši organi vlasti Srpske Republike BiH su podsticali i podržavali saradnju između Kriznog štaba ARK-a i vojnih jedinica koje su bile stacionirane na području ARK-a. Ilustrativan primjer ove saradnje je izjava ministra odbrane Srpske Republike BiH Bogdana Subotića objavljena 27. jula 1992. godine u listu *Glas,* gdje je ministar Subotić izjavio: "Sve odluke koje su Krizni štabovi i Ratna predsjedništva, ustvari Brđaninova i Radićeva kamarila donosile, ostaju i dalje da se provode bez ikakvih smetnji."[126] Iz ovog nedvosmisleno proizilazi da je Krizni štab ARK-a svojim odlukama koje je donosio direktno utjecao na vojno angažovanje jedinica 1. krajiškog korpusa.

Među dobrovoljačkim jedinicama koje su djelovale u sastavu JNA a borbeno angažovanje na području ARK-a bili su SOS, Beli orlovi, Vukovi s Vučjaka,[127] Miće, Crvene beretke, Šešeljevci, Arkanovci, Suva Rebra i drugi. Ove dobrovoljačke jedinice su učestvovale u borbenim operacijama zajedno sa jedinicama 1. krajiškog korpusa širom ARK-a. Od početka juna 1992. godine, srpske dobrovoljačke jedinice iz sastava JNA koje su djelovale u ARK-u formalno su stavljene pod komandu i kontrolu tzv. V RS-a. Krizni štab ARK-a, djelujući kao najviši organ civilne vlasti u regiji, odigrao je vodeću ulogu u provođenju Strateškog plana

126 *Svako je vrijeme za slobodu,* Dnevne novine Glas od 27. jula 1992, str. 11.

127 Veljko Milanković je bio vođa Vukova sa Vučjaka; Naređenje komande 1. KK koje je potpisao general-major Momir Talić 5. juna 1992.:"1. Bataljon iz ŠTO Prnjavor sa Vučjaka do daljnjeg, pretpočinjava se 327. mtbr i u celosti ulazi u njen sastav. 2. Za komandanta bataljona određujem poručnika Milanković Veljka, koji će sva naređenja izvršavati i dobivati od Komandanta 327. mtbr (…)"; depeša komande 1. KK od 23. juna 1992. godine, u kojoj se predlaže da se dodijele odlikovanja nekolicini ljudi, među kojima i Veljku Milankoviću;

tako što je upravljao i koordinirao aktivnostima policije, vojske i opštinskih organa vlasti na području ARK-a.

U cilju provođenja Strateškog plana na operativnoj razini jedna od mjera bila je otpuštanje radnika nesrpske nacionalnosti. Krizni štab ARK-a naredio je otpuštanje Bošnjaka i Hrvata sa ključnih položaja u javnim preduzećima i ustanovama. U tom pravcu Krizni štab ARK-a je 8. maja 1992. godine objavio odluku kojom se propisuje da rukovodeći radnici odnosno funkcioneri u preduzećima mogu biti Srbi, koji su lojalni srpskoj Republici Bosni i Hercegovini. Krizni štab ARK-a donio je Odluku broj: 03-531/92 od 26. 06.1992. godine, kojom se u članu 1 naređuje "da se na svim rukovodnim mjestima, na mjestima gdje je moguć dotok informacija, na čuvanju društvene imovine, odnosno na svim mjestima koji imaju važan značaj za funkcionisanje privrednog subjekta mogu nalaziti isključivo kadrovi srpske nacionalnosti. Ovo se odnosi na sva društvena preduzeća, dioničarska društva, državne institucije, javna preduzeća, ministarstvo unutrašnjih poslova i vojsku srpske republike Bosne i Hercegovine. U tačci 2. se kaže da "na ovim mjestima se ne mogu naći ni radnici srpske nacionalnosti koji to nisu potvrdili plebiscitom ili još nisu ideološki raščistili da je jedini predstavnik srpskog naroda srpska demokratska stranka."[128] Rok za realizaciju ove odluke bio je 26. juni 1992. godine, i oni koji ne budu izvršili odluku biće smijenjeni sa funkcije. Postupajući shodno tim odlukama, opštinski organi vlasti u ARK-u otpustili su nesrbe sa ključnih položaja u javnim preduzećima i ustanovama. Krizni štab ARK-a je iznio stav da se na svim mjestima koja imaju značaj za funkcionisanje privrednog subjekta, mogu nalaziti isključivo Srbi. Ovakav stav je diskriminirajući i u direktnoj je suprotnosti sa proklamovanim univerzalnim načelima nediskriminacije po bilo kom osnovu.

Krizni štab ARK-a imao je ključnu ulogu u planiranju nasilnog preseljenja nesrpskog stanovništva. Nizom naredbi, uputstava, smjernica i odluka Krizni štab je propisivao metodologiju koja je imala za cilj trajno protjerivanje nesrpskog stanovništva sa prostora ARK-a i naseljavanje tog područja Srbima koji su izbjegli iz drugih dijelova BiH i Hrvatske. Krizni štab ARK-a imao je naredbodavnu i koordinirajuću ulogu u politici nasilnog preseljenja na području Bosanske krajine.

Politika nasilnog preseljenja koju je zagovarao Krizni štab ARK-a imala je za cilj etnički očistiti prostore koji su smatrani ekskluzivno srpskim. Svojim zaključcima Krizni štab ARK-a 28. maja 1992. godine, naglasio je da ukoliko žele da napuste, odnosno da se isele sa područja Autonomne Regije krajina, pripadnici muslimanske i hrvatske nacionalnosti, odnosno stranke SDA i HDZ zajedno sa predstavnicima Autonomne regije Krajina moraju omogućiti ugroženom srpskom narodu nad kojim se vrši neviđen genocid, kolektivno preseljenje u njihova mjesta, tj. mora se omogućiti razmjena po principu reciprociteta.[129] Iz ovog je jasno i vidljivo da je plan za preseljenje i homogenizaciju srpskog naroda na teritoriji BiH bio planiran i smišljen daleko prije početka agresije na BiH.

Zaključkom Kriznog štaba ARK-a broj 03-364/92 od 29. maja 1992. godine, "odlučeno je da se svim Muslimanima i Hrvatima, koji to žele, omogući iseljavanje sa područja Autonomne Regije krajina, ali pod uslovom da se i Srbima, nastanjenim van srpskih autonomnih oblasti i regija, takođe dozvoli preseljavanje na teritorije Srpske Republike Bosne i Hercegovine, odnosno Autonomne Regije krajine. Na ovaj način organizovano bi se izvršila razmjena stanovništva, tačnije, njegovo preseljavanje iz jednih u druge krajeve bivše SR BiH."[130] Ovakva

128 Kopija odluke broj: 03-531/92 od 26. 06.1992. godine nalazi se kod autora. U potpisu ove odluke je Radoslav Brđanin, predsjednik ARK-a.

129 Službeni glasnik ARK-a broj 2 od 05.06.1992. godine, str.10.

130 Službeni glasnik ARK-a broj 2 od 05.06.1992. godine, str.18.

politika je u konačnici rezultirala protjerivanjem više od 200.000 Bošnjaka i Hrvata sa prostora Bosanske krajine.

Odlazak sa područja tzv. ARK-a bio je ograničen. U cilju onemogućavanja napuštanja prostora Bosanske krajine i time spašavanja života, krizni štab ARK-a donio je odluku broj 03-452/92 od 10. juna. 1992. godine. "Na sjednici održanoj 10.06.1992. godine, krizni štab ARK-a donio je odluku i u tačci 1. stoji "sa područja Autonomne Regije Krajina, dobrovoljno, odnosno u sopstvenoj volji mogu se iseljavati samo djeca, žene i starci." Ova odluka je proslijeđena SJB Ključ koji je bio nadležan da je provodi na prostoru opštine. Iz ove odluke može se jasno vidjeti koordinacija i rukovodni lanac između ARK-a, CSB Banja Luka i SJB Ključ. Ovo nas svakako navodi na postojanje udruženog zločinačkog podhvata i komandne odgovornosti svih sudionika. Ovom odlukom je prekršena Evropska konvencija u članu koji govori o nesmetanom i neograničenom kretanju i izboru mjesta življenja.

Pored zabrana i ograničenja koje su se odnosila na imovinu Krizni štab ARK-a je usvojio odluku[131] kojom je ljudima zabranjen odlazak iz ARK-a s više od tri stotine njemačkih maraka.[132] Shodno tome, CSB je izdao uputstva svim stanicama javne bezbjednosti da od ljudi koji odlaze iz ARK-a oduzimaju novac koji je premašivao taj iznos. I iz ovoga se može vidjeti diskriminatorski odnos, ali i kršenje prava na slobodno i neograničeno raspolaganje sopstvenom imovinom odnosno novčanim sredstvima.

Odluke Kriznog štaba ARK-a o preseljenju osigurale su trajno uklanjanje nesrba s teritorije ARK-a. Premda se u odlukama ARK-a tražio dobrovoljni pristanak i reciprocitet, preseljenje nesrba bilo je djelimično posljedica teških uvjeta života na prostorima pod kontrolom Kriznog štaba ARK-a. Čelnici regionalnog odbora SDS-a ARK-a održali su 6. marta 1992. godine, konferenciju za štampu na kojoj su istaknuli da je ***"opravdano i potrebno zaokruživanje etničkih cjelina u Bosni i Hercegovini," i ako pregovori propadnu, "srpskom narodu ne bi preostalo ništa drugo nego da uzme oružje i njime sačuva svoju teritoriju."***

Otpuštanje Bošnjaka i Hrvata sa posla, i preseljenje nesrpskog stanovništva bile su operativne mjere preduzete u sklopu provođenja Strateškog plana. Krizni štab ARK-a je upravljao i koordinirao provođenjem mjera na teritoriji ARK-a koje su za cilj imale trajno i nasilno uklanjanje Bošnjaka i Hrvata sa prostora Bosanske krajine. Provođenjem ovih mjera omogućena je potpuna vlast Kriznog štaba ARK-a na prostoru Bosanske krajine. Odluke Kriznog štaba ARK-a koje su donesene u njegovom radu uveliko su doprinijele izvršenju zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad Bošnjacima i Hrvatima na prostoru Bosanske krajine u perioda 1992-1995. godine.

131 Odluka ARK-a broj 03-392/92 od 03.06.1992. godine.

132 Službeni glasnik ARK-a broj 2 od 05.06.1992. godine, str.21.

III. DIO KLJUČ UOČI AGRESIJE

III.1. Ključ uoči agresije

Proces disolucije i promjene društveno-političkog sistema SFRJ obilježen je formiranjem stranaka koje su imale cilj zastupanje etnokolektiviteta kojem su pripadali osnivači i vođe tih stranaka, zapravo to je bilo nacionalno grupisanje u BiH. Osnivanje prvih stranaka proticalo je u znaku jačanja nacionalnih tenzija i utjecaja koji su dolazili iz susjedstva BiH. Poslije formiranja stranaka u sjedištima, počinje njihovo formiranje na područjima opština. Na području opštine Ključ prvo je formirana SDS.[133] Na Osnivačkoj Skupštini bio je prisutan i predsjednik SDS-a BiH Radovan Karadžić. Sa same skupštine upućene su već poznate parole o ugroženosti Srba, potrebi srpskog jedinstva, prijetnjama srpskom narodu i drugo. Ove parole imale su za cilj etnohomogenizaciju i pripreme za predstojeće događaje. Nakon osnivačke skupštine SDS-a Ključ, osnovana je opštinska organizacija SDA Ključ i Muslimanska Bošnjačka Organizacija (dalje u tekstu MBO). U novembru 1990. godine, održani su prvi višestranački izbori u BiH, na kojima su birani Skupština SR BiH, Predsjedništvo SR BiH te opštinske i lokalne skupštine u svim opštinama u BiH. SDA, SDS i HDZ zajedno su osvojili ogromnu većinu glasova. Shodno sporazumu o podjeli vlasti za predsjednika Predsjedništva imenovan je Alija Izetbegović, za predsjednika Skupštine SR BiH imenovan je Momčilo Krajišnik, a predsjednik Republičkog Izvršnog vijeća postao je Jure Pelivan. Nakon prvih višestranačkih izbora, SDS opštine Ključ je odnio pobjedu i shodno rezultatima izbora formirana je vlast. Na čelu opštine Ključ bio je Jovo Banjac, predsjednik Skupštine opštine, potpredsjednik Skupštine opštine bio je prof. Omer Filipović, Asim Egrlić bio je predsjednik Izvršnog odbora opštine Ključ. Skupština opštine Ključ brojala je 61 odbornika, od čega je 31 bio iz SDS-a, 20 odbornika SDA i 10 odbornika iz MBO. Ovakav odnos odbornika odgovarao je nacionalnoj zastupljenosti u opštini Ključ.[134]

Početkom 1991. godine dolazi do pogoršanja kako opšte situacije u BiH tako i odnosa između nacionalnih skupina. Skupštine Slovenije i Hrvatske proglasile su 25. juna 1991. godine nezavisnost, što je dovelo do oružanih sukoba u obje republike koje su se otcijepile. Nakon rata u Sloveniji, JNA se povukla i većina vojnih efektiva je premještena u BiH. Rat u R Hrvatskoj trajao je duže i imao daleko veće posljedice. Od ljeta 1991. do januara 1992. godine, pobunjeni Srbi u R Hrvatskoj zauzeli su značajnu teritoriju i taj prostor potpuno etnički očistili. Rat u Hrvatskoj je zaustavljen 2. januara 1992. godine, sporazumom o prekidu vatre između JNA i Hrvatske. Rezolucijom Savjeta bezbjednosti UN-a razmještene su snage UN-a (Zaštitne snage Ujedinjenih nacija - UNPROFOR) kako bi održavale mir. Europska zajednica je 15. januara 1992. godine priznala nove države Sloveniju i Hrvatsku.

Pripremajući se za provođenje plana RAM, JNA nije mogla sa efektivima koje je imala ostvariti zacrtane ciljeve već je od kraja ljeta 1991. godine počela sa mobilizacijom rezervnih jedinica. Mobilizacija je provođena i na prostoru BiH gdje su vojnosposobni dobijali poziv za mobilizaciju u JNA i odlazak na ratišta u Hrvatskoj. Većina Bošnjaka i Hrvata je na preporuke državnih organa BiH bojkotovala mobilizaciju za razliku od Srba koji su dobrovoljno odlazili na ratišta širom R Hrvatske. Ovo je dovelo do pogoršanja međunacionalnih odnosa i početak konflikta, a posebno na prostoru Bosanske krajine uz granicu s Hrvatskom.

Ratna psihoza u Ključu osjetila se od sredine 1991. godine, međutim, svoju kulminaciju je doživjela krajem godine. Pripadnici JNA, dobrovoljci iz Srbije u sastavu JNA, rezervisti iz Ključa

133 Osnivačka Skupština SDS-a Ključ održana je 1. oktobra 1990. godine, u restoranu "Lane"u Ključu. Pred samo održavanje Skupštine po zgradama su ispisivane nacionalističke parole različitih sadržaja. Posebno je bila uočljiva i dominirajuća parola "Ovo je Srbija." Gradom su kružila vozila na kojima su bile slike Slobodana Miloševića.

134 Prema popisu iz 1991. godine na području opštine Ključ, bilo je 49 % Srba, 47%, Muslimana, 0,9% Hrvata i ostatak, Jugoslovena.

i susjednih opština koji su se vraćali sa ratišta u R Hrvatskoj unosili su nemir i nesigurnost. Pogoršanje situacije u BiH kulminiralo je u jesen 1991. godine, prilikom vraćanja rezervista sa ratišta u R Hrvatskoj. Vraćajući se sa ratišta, skoro uvijek u alkoholiziranom stanju, srpski rezervisti su pucali po kućama, trgovinama, vjerskim objektima. Pokazujući tri prsta slali su verbalne uvrede koje su najčešće bile šovinističkog sadržaja. U pokušajima ukazivanja na ove pojave predstavnici bošnjačkih političkih stranaka (MBO-a i SDA-a) u Ključu nastojali su na sve načine očuvati sigurnost ljudi i imovine. U zajedničkim saopćenjima ove dvije političke stranke (MBO-a i SDA-a) ukazivale su na sve učestaliju pojavu narušavanja sigurnosti kroz svakodnevna pucanja iz vatrenog oružja od strane dobrovoljaca i rezervista i pripadnika JNA. U saopćenju izdatom 24. decembra 1991. godine naglašeno je da je u zadnjih mjesec dana došlo do narušavanja političko-bezbjedonosne situacije i uznemirenosti javnosti svakodnevnom pucnjavom, što se može protumačiti i svojevrsnim pritiskom i pokazati "ko stvarno drži vlast u rukama." Istovremeno, saopćenjem je osuđeno ponašanje dobrovoljaca i oficira JNA pred zgradom opštine koje se dogodilo prethodnog dana. Ove političke partije koje su participirale u vlasti jasno su označili SDS opštine Ključ kao krivca za pomaganje, podstrekavanje i tolerisanje ponašanja dobrovoljačkih formacija koje su bile u prolazu kroz Ključ ili onih lica koja su boravila u Ključu. Pored toga SDS je namjerno i planski izbjegavao dolazak i održavanje "međustranačkog savjeta", odnosno stavljanje na dnevni red političko-bezbjedonosnu situaciju u opštini. Zapravo, ovim je SDS opštine Ključ izbjegavala odgovornost za ono što su činili srpski dobrovoljci koji su direktno ili indirektno bile pod kontrolom SDS-a. SDA i MBO su kao najodgovornije za ovakvo stanje na području Ključa smatrali čelnike SDS-a.

U pripremama za mobilizaciju Srba za događaje koji će slijediti SDS Ključa je tokom 1991. godine, preduzimala niz radnji i aktivnosti na propagandnom planu. Po uzoru na ostala mjesta širom BiH u kojima se obilježavao "*genocid*" nad Srbima u Drugom svjetskom ratu, tako je u Ključu organiziran zbor u znak sjećanja na "*genocid*." Organizator ovog zbora, SDS Ključa i Srpska pravoslavna crkva su 27. septembra 1991. godine organizovali obilježavanje 50-te godšnjice "*genocida*" nad srpskim narodom u Ključu. Manifestacija se održala ispred pravoslavne crkve u Ključu i na pravoslavnom groblju u Busijama.

Situacija u Ključu krajem 1991. godine bila je napeta. Bošnjaci su činili sve kako ne bi ni sa čime izazvali reakciju srpske strane. Bošnjaci i bošnjačko rukovodstvo nije reagiralo ni na kakve provokacije od strane članova i simpatizera SDS-a i srpskih oružanih formacija koji su se naoružani vraćali sa hrvatskih ratišta. Prvo značajnije pogoršanje bezbjednosne situacije u Ključu počelo je sa mobilizacijom u jedinice JNA. Krajem juna 1991. godine počinje značajnije pozivanje u jedinice JNA i njihovo slanje na ratište na području R Hrvatske. Jedan broj Bošnjaka, koji je imao raspored u jedinicama JNA, u početku se odazivao na mobilizaciju ali je odbijao odlazak na ratišta u R Hrvatsku. Na osnovu preporuka Predsjedništva SR BiH od septembra 1991. godine potpuno se prestaje sa odzivima na mobilizaciju u jedinice JNA. Proglasom Bošnjacima opštine Ključ broj 32/91 od 21. septembra 1991. godine, upućenog od strane opštinske organizacije SDA i MBO, kaže se da Bošnjake ključke opštine "ne obavezuju pozivi organa Jugoslovenske armije na službu u njenim jedinicama u rezervnom sastavu i to sve do uspostavljanja potpunog ustavnog stanja u Zemlji, stavljanja Jugoslovenske armije pod kontrolu Predsjedništva SFRJ kao Vrhovnog komandanta i prestanka republičkog rata koji je nametnut Hrvatskoj u kojem mi Bosanski Muslimani ne želimo i nećemo učestvovati, jer ovaj rat i srpsko-hrvatski sukob ne smatramo svojim. Istovremeno, međutim, pozivamo sve vojne obveznike u rezervnom sastavu Milicije i Teritorijalne odbrane da se odazovu mobilizacijskim pozivima u te sastave i to isključivo na području ključke komune."[135]

135 Proglas su potpisali ispred SDA Asim Egrlić a ispred MBO prof. Omer Filipović.

MUSLIMANSKA BOŠNJAČKA ORGANIZACIJA
Općinski odbor MBO
STRANKA DEMOKRATSKE AKCIJE
Gradski odbor SDA

Ključ, 24.12.1991. godine
Broj: 50 /91

Slijedom aktuelnih dnevno-političkih zbivanja na području ključke komune lokalnoj javnosti se obraćamo sljedećim

ZAJEDNIČKIM SLUŽBENIM SAOPĆENJENJEM

U posledjnjih mjesec dana političko-sigurnosna situacija u gradu Ključu i komuni u cjelini pod izrazitom je napetošću uz svakodnevno uznemiravanje javnosti pucnjavaom koja se ovdje tumači mjerom pritis na javnost i pokazivanje ko stvarno u komuni drži vlast u svojim rukama. Cjenimo da je takvo ponašanje produkt proratne politike koja podržava rat i koja u ratu vidi mogućnost za profit.

Zbog toga osudjujemo rat i politiku koja ga generira i ukazujem da u našoj sredini ima takvih snaga koje uživaju u zvuku rafala i fijuku metaka koji paraju nebo. U tom smislu osudjujemo jučerašnje ponašanje dobrovoljaca i oficira koji su pred općinom demonstrirali bahatost pokazujući svu apsurdnost sadašnjeg političkog trenutka. Isto tako ukazujemo i na ponašanje političkih snaga koje agituju za odziv u vojsku, što se nisu angažovale na smirivanju situacije.

U tom svjetlu tumačimo izbjegavanje predstavnika SDS-a da učestvuju u radu MEDJUSTRANAČKOG Savjeta koji je tek u trećem pokušaju održan 24.decembra i to u krnjem sastavu.
Kako se insistiralo na analizi političko-bezbjednosne situacije u funkciji pripreme za sjednicu Skupštine općine takav postupak cjenimo kao izbjegavanje suočavanja s odgovornošću za nastalu situaciju. Takvo ponašanje najodgovornijih u Skupštini općine ukazuje na stanje koje zabrinjava i opominje, ali koje se ne želi mjenjati zašto je u ostalom odgovorna stranka na vlasti koja odbijanjem sva nastojanja partnera da se svestrano sagleda stanje i iznadju rješenja koja bi zadovoljila sve političke subjekte i stanovnike općine.

Predsjednik MBO Ključ
Filipović S. Omer, prof

Predsjednik SDA Ključ
Agrlić Asim, dipl.ing.

STRANKA DEMOKRATSKE AKCIJE - GRADSKI ODBOR SDA KLJUČ
MUSLIMANSKA BOŠNJAČKA ORGANIZACIJA - OPĆINSKI ODBOR MBO KLJUČ

Poštujući volju i interese Muslimanskog-Bošnjačkog naroda čiji smo legitimni predstavnici, u duhu ustavnih odredbi o ulozi i komandovanju JUGOSLOVENSKOM ARMIJOM, odredaba i Odluka Predsjedništva i Vlade Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, najviših organa naših stranaka i organizacija, Gradski odbor SDA i Općinski odbor MBO KLJUČ nakon razmatranja trenutne situacije u komuni na dan 2o. septembra 1991. godine izdaju MUSLIMANIMA KLJUČ:

P R O G L A S

Muslimane ključke općine ne obavezuju pozivi organa Jugoslovensk armije na službu u njenim jedinicama u rezervnom sastavu i to sve do uspostavljanja potpunog ustavno stanja u Zemlji, stavljanja Jugoslovenske armije pod komandu Predsjedništva SFRJ kao vrhovnog komandanta i prestanka republičkog rata koji je nametnut Hrvatskoj u kojem mi Bosanski Muslimani ne želimo i nećemo učestvovati, jer ovaj rat i srpsko-hrvatski sukob ne smatramo svojim.

Istovremeno, medjutim, pozivamo sve vojne obveznike u rezervnom sastavu Milicije i Teritorijalne odbrane da se odazovu mobilizacijski pozivima u te sastave i to isključivo na području ključke komune. Mi Muslimani i drugi narodi imamo dužnost i časnu obavezu da branimo svoj i komšijski dom, nama je mjesto u rezervnom sastavu Milicije i u Teritorijalnoj odbrani radi potreba učuvanja i vezbjednosti svih gradjana općine ~~Sanski Most.~~ Ključ

Ključ, 21.o9.1991. godine
Broj:32/91

Za Gradski odbor SDA Ključ
Asim Egrlić
Za općinski odbor MBO Ključ
Filipović Omer

Dokumenti 3 i 4. Saopštenje i Proglas SDA i MBO Ključ

Ovakva situacija nije bila sa mobilizacijom rezervnog sastava milicije, u rezervni sastav su se odazvali svi pozvani. Nasuprot ovome velik broj Srba otišao je dobrovoljno u jedinice JNA i na ratišta širom R Hrvatske. Prvo značajnije političko razmimoilaženje u opštini Ključ bilo je prilikom donošenja odluke o pristupanju opštine Ključ ARK-u. Bez konsultacija i jednostrano SDS opštine Ključ je u aprilu 1991. godine donijela odluku o pripajanju ZOBK-u, a potvrđena je u decembru 1991. godine. Ovakvu jednostranu odluku bošnjački politički predstavnici su osudili i tražili da se ova odluka ne sprovodi. Bez obzira na upozorenja i protivljenja ovoj odluci od strane SDA i MBO, SDS opštine Ključ nastavila je sa jednostranom politikom, koja je imala za cilj derogiranje legalnih i legitimnih organa opštine Ključ i BiH.

Pitanje o pristupanju opštine Ključ ARK-u u političkom smislu podijelilo je bošnjačka i srpska stajališta. Srpski odbornici na sjednici Skupštine opštine raspravljajući o regionalizaciji odnosno o priključenju ARK-u bili su mišljenja da je opština Ključ već u sastavu ARK-a, jer su pristupili ZOBK-u i po toj analogiji da su automatizmom pristupili ARK-u. Zastupajući ovaj stav odbornici SDS-a su kao argument koristili raniju odluku koja je donesena u aprilu 1991. godine, (jednostrano i bez Skupštine, ovu odluku je donio Jovo Banjac) kojom je SO-e Ključ prihvatila dogovor o ujedinjenju u ZOBK-u. Nasuprot tom mišljenju odbornici SDA i MBO su naglasili da takva odluka nikad nije formalno donesena od strane Skupštine opštine Ključ. Obrazlažući svoje argumente odbornici SDA i MBO Ključa naglašavali su da se radi o etničkoj i političkoj regionalizaciji koja nije prihvatljiva za ove stranke. Unatoč nastojanjima da se ne donosi ova odluka odbornici SDS-a su insistirali na njoj. Odbornici SDA i MBO su napustili sjednicu, a odbornici SDS-a su potvrdili raniju odluku o pristupanju ARK-u. Ovdje treba naglasiti činjenicu da su i neki odbornici iz opozicije (iz reda SDP BiH) glasali za odluku (predsjednik SDP-a Ključa Mirko Kvrgić).

Izražavajući nezadovoljstvo donošenjem odluke od strane odbornika Skupštine opštine Ključ srpske nacionalnosti o pristupanju opštine Ključ u sastav ARK-a (odluka donesena na sjednici SO-e Ključ održanoj 26. decembra 1991. godine), građani u naseljima u kojima su Bošnjaci bili u većini usprotivili su se takvoj odluci. Tako su mještani naselja Velagići na skupu održanom 29. decembra 1991. godine u Pudinom Hanu donijeli odluku o neprihvatanju regionalizacije na etničkom principu i udruživanju SO-e Ključ u ARK-u iz razloga što građani nisu konsultovani prilikom donošenja takve odluke niti su imali priliku da se izjasne o odluci. Identično je postupljeno i u ostalim naseljima širom opštine Ključ u kojima su Bošnjaci bili u većini.

Nakon okupacije pograničnih područja u R Hrvatskoj od strane JNA i V RSK, velik broj stanovnika Slunja, Drežnika, Vaganca spas je pokušao pronaći u BiH. Nakon prihvata hrvatskih izbeglica u Cazinu, Velikoj Kladuši i Bihaću mnogi su pokušali doći u R Hrvatsku prolazeći kroz Ključ. Na prolasku kroz Ključ policija je zaustavila 20 autobusa u kojima su bili Hrvati koji su izbjegli iz svojih kuća. Zaustavljanje je vršeno na punktovima koje su kontrolirali srpski policajci iz SJB Ključ i pripadnici JNA. Po saznanju da će kroz Ključ proći ovi autobusi, načelnik SJB Ključ Vinko Kondić je tražio pomoć policije iz drugih policijskih stanica. U Ključ su došli policajci iz Sanskog Mosta, Mrkonjić-Grada, Šipova i Bosanskog Petrovca. Na punktovima je vršeno izdvajanje vojnosposobnih muškaraca koje su premlaćivali i vrijeđali. Ovom prilikom je nezakonito uhapšeno 75 Hrvata koji su zadržani jednu noć, a onda su predati pripadnicima JNA. Prilikom jednog ovakvog zaustavljanja i fizičkih tortura jedan mladić hrvatske nacionalnosti je smrtno stradao. Glavnu ulogu u zaustavljanju konvoja i odvajanju vojnosposobnih muškaraca imao je načelnik SJB Ključ. Prilikom transporta nezakonito privedenih civila isti su premlaćivani i bili izloženi različitim psihofizičkim torturama. Iz ovih postupaka policije SJB Ključ, na čijem je čelu bio Vinko Kondić, može se zaključiti da je postojao dogovor između JNA i Vinka Kondića o prisilnom zatočenju i

transportu vojnosposobnih hrvatskih izbjeglica u logor Stara Gradiška i Manjača. Prilikom pretresa i hapšenja izbjeglih Hrvata u konvoju su bile žene, djeca, starci. Građani Ključa su pokazali ljudskost dajući hranu i piće ljudima koji su bili u autobusima.

Disolucija SFRJ došla je u svoju završnu fazu i više nije postojala mogućnost da se dogovorom postigne mirno razdruživanje. Posebno je došlo do polarizacije odnosa na pitanju ustavnog položaja BiH. S jedne strane Bošnjaci i Hrvati zagovarali su samostalnu BiH dok su se Srbi zalagali za očuvanje Jugoslavije kao države kako bi svi Srbi i dalje živjeli zajedno u jednoj državi. Poznatim govorom od 15. oktobra 1991. godine u Skupštini SR BiH u Sarajevu, Radovan Karadžić je rekao da bi Bošnjaci mogli nestati kao narod ako proglase nezavisnost SR BiH od SFRJ. Ovaj Karadžićev govor samo je ubrzao da BiH krene na put za ubrzano proglašenje nezavisnosti BiH. Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini na sjednici održanoj 24. oktobra 1991. godine, donijela je odluku o ostajanju srpskog naroda Bosne i Hercegovine u zajedničkoj državi Jugoslaviji. U članu 1 odluke stoji "srpski narod u Bosni i Hercegovini, na osnovu prava na samoopredjeljenje, a u cilju trajne zaštite prava i interesa srpskog naroda, utvrđuje da srpski narod u Bosni i Hercegovini ostaje u zajedničkoj državi Jugoslaviji, sa Srbijom, Crnom Gorom, SAO Krajinom, SAO Slavonijom, Baranjom i Zapadni Sremom, te drugima koji se za taj ostanak odluče."[136] Politika isključivosti koju je vodila SDS-a nije ostavljala mogućnost razgovora o modalitetima koji su zastupali drugi narodi u BiH. Ovakvi stavovi SDS-a bili su prisutni i na prostoru opštine Ključ. U situaciji kada se JNA stavila na stranu SDS-a i srpskog naroda, Bošnjaci i Hrvati na području opštine Ključ bili su u velikoj neizvjesnosti i strahu za budućnost.

Provodeći velikosrpski projekat poslanici SDS-a i Srpska radikalna stranka (u daljem tekstu SRS-a) u Skupštini SR BiH 24. oktobra 1991. godine proglasili su Skupštinu srpskog naroda u Bosni i Hercegovini (dalje u tekstu: Skupština Srpske Republike BiH) a za predsjednika su izabrali Momčila Krajišnika. Istovremeno je Skupština Srpske Republike BiH donijela Odluku o plebiscitu srpskog naroda u BiH u vezi s pitanjem ostanka BiH u Jugoslaviji. Plebiscit je održan 9. i 10. decembra 1991. godine i Srbi su velikom većinom glasova odlučili da ostanu dio SFRJ. Ovakav nelegitimni i neustavni čin neminovno je vodio u konflikte. Nakon održanog plebiscita srpskog naroda, u Sarajevu novembra 1991. godine, Radovan Karadžić je dao upute prisutnim predstavnicima opština i članovima SDS-a, da u svojim opštinama, regijama i mjesnim zajednicama uspostave vlast SDS-a koju će činiti Srbi. Skupština srpskog naroda u BiH donijela je 11. decembra 1991. preporuku za osnivanje srpskih opština. Na području opštine Ključ SDS Ključa otpočela je operacionalizaciju uputa i odluka kako bi u praksi proveli namjere novoproglašene Skupštine. Iz zapisnika sa sjednica SDS-a Ključ vidljivo je da su sve aktivnosti provođene u skladu sa instrukcijama "sa višeg nivoa." Ovim je SDS Ključa počela sa pripremama za nasilno preuzimanje vlasti u Ključu.

Skupština Srpske Republike BiH proglasila je 9. januara 1992. godine Srpsku Republiku BiH, koja će 12. avgusta 1992. godine biti preimenovana u Republiku Srpsku (dalje u tekstu: RS). Ona se sastojala od tzv. srpskih autonomnih regija i oblasti, među kojima je bila i Autonomna Regija Krajina. Ova odluka među stanovništvom srpske nacionalnosti u Ključu dočekana je sa oduševljenjem. S druge strane, Bošnjaci i Hrvati ovaj čin su smatrali nelegalanim, protivzakonitim i protivustavanim.

U pripremama za sprovođenje referenduma o nezavisnosti SR BiH, Skupština ARK-a na sjednici održanoj 3. februara 1992. godine, donijela je zaključak broj: 03-89/92 kojim se nalaže opštinama koje su u sastavu ARK-a da ne provode nikakve aktivnosti na provođenju referenduma. U tačci 2. zaključka kaže se "referendum za samostalnu, suverenu i nezavisnu

136 Kopija Odluke se nalazi kod autora.

Bosnu i Hercegovinu je protustavan i nezakonit, jer je raspisan od neovlaštenog organa i suprotno ustavu BiH (odluka krnje Skupštine BiH bez poslanika iz srpskog naroda, teror je paklene antisrpske koalicije SDA i HDZ nad državotvornim srpskim narodom), te se kao takav ne treba provoditi na području opština koje su u sastavu Autonomne Regije Krajina."[137]
S druge strane, donesena je Odluka o održavanju referenduma o nezavisnosti BiH. Referendum je održan 29. februara i 1. marta 1992. godine. Referendumsko pitanje je glasilo:

JESTE LI ZA SUVERENU I NEZAVISNU BOSNU I HERCEGOVINU , DRŽAVU RAVNOPRAVNIH GRAĐANA, NARODA BOSNE I HERCEGOVINE - MUSLIMANA, SRBA, HRVATA I PRIPADNIKA DRUGIH NARODA KOJI U NJOJ ŽIVE?

Od ukupnog broja glasača na referendum je izišlo 64,31% i njih 99,44 glasalo je za suverenu i nezavisnu BiH.[138] Već 6. aprila 1992. godine Europska zajednica je priznala BiH kao nezavisnu državu a to isto su učinile i SAD 7. aprila 1992. godine.

Nakon Referenduma počinju ubrzane pripreme za agresiju na BiH. Počinje postavljanje barikada, punktova, ograničenje slobode kretanja, otvoreno demonstriranje sile od strane paravojnih jedinica SDS-a. Formira se nelegalni MUP RS. Novoformirano Ministarstvo narodne odbrane Srpske Republike BiH 16. aprila 1992. godine donijelo je odluku kojom je Teritorijalna odbrana (dalje u tekstu: TO) oružana snaga Srpske Republike BiH, te da komandovanje i rukovođenje TO-om vrše opštinski, oblasni i regionalni štabovi, kao i štab TO-a Srpske Republike BiH. Istom odlukom proglasili su neposrednu ratnu opasnost i naredilo opštu javnu mobilizaciju TO-a na cjelokupnoj teritoriji Srpske Republike BiH. Pored toga, naređeno je i formiranje štabova TO-a u novoosnovanim opštinama bosanskih Srba.

Pripadnici jedne od brojnih dobrovoljačkih jedinica iz Srbije

137 Zaključak broj: 03-89/92 od 03.02.1992. godine potpisao je predsjednik Skupštine ARK-a Vojo Kuprešanin.
138 Sluzbeni list RBiH, br. 7 od 27. mart.1992. godine.

KOMANDA BANJALUČKOG KORPUSA
Op.pov.br. 420-1
08.05.1992.god.

Informaciju o stanju
u SO-e Ključ, dostavlja.-

SKUPŠTINI AR KRAJINA
- Na ličnost predsjednika -
BANJA LUKA

Poštovani gospodine,

Sami znate kolike napore ulažemo, zajedno sa Vama i rukovodstvima opština, za očuvanje mira u Krajini.

U tome nebismo uspjeli da saradnja izmedju vojnih i civilnih organa nije na visokom nivou i mi smo ubjedjeni da će tako i ostati.

U cilju očuvanja mira i nastavka naše plodne saradnje, želimo da Vas obavjestimo da nismo zadovoljni sa saradnjom opštinskih organa u opštini Ključ. Veoma nam je stalo da i to područje bude stabilno. Medjutim, u opštini Ključ je prisutan ekstremizam i nepriznavanje svega što nije srpsko. Formiraju se četničke jedinice koje vode samozvane vojvode, podstrekava se dezerterstvo iz jedinica JNA (ceo bataljon je pobjegao sa Kupresa) pod izgovorom da"idu da brane Ključ", ubijena su dva Muslimana iz nepoznatih razloga, a predsjednik SO-e pokušava da komanduje jedinicama JNA na tom području.

Da nebi došlo do daljih nesuglasica i do sukoba izmedju jedinica JNA i ekstremista na području opštine Ključ, molimo Vas da se ličnim autoritetom i mjerama organa vlasti založite kod rukovodstva opštine Ključ, da se stane na put raznim vojvodama i ekstremistima i da se poštuju rješenja koja uspješno čuvaju mir na teritoriji AR Krajina.

S poštovanjem,

KOMANDANT
general-major
Momir Talić

PRIMLJENO: 8.05. 9¹⁰ (dan i mesec) (čas i minut) (p o t p i s)
(hitni neziv) (br.telegrama) 1446 (br.grupa) (hitnost) (br. st. veze)
ODENO: 08.05. 16.00 (dan i mesec) (čas i minut) (p o t p i s)
REDATO: (dan i mesec) (čas i minut) (p o t p i s)

KOMANDA 5. KORPUSA

Dokument 5. Informacija o stanju u SO-e Ključ[139]

139 Formiranje četničkih jedinica i pokušaj komandovanja jedinicama JNA. Naglasio i podvukao autor.

Na osnovu člana 7o. tačka 2. Ustava Srpske Republike Bosne i Hercegovine i Amandmana II na Ustav Srpske Republike Bosne i Hercegovine, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, na sjednici održanoj 12.maja 1992.godine, d o n o s i

O D L U K U

O FORMIRANJU VOJSKE SRPSKE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE

Član 1.

Formira se Vojska Srpske Republike Bosne i Hercegovine.

Član 2.

Dosadašnje jedinice i štabovi teritorijalne odbrane preimenuju se u komande i jedinice Vojske, čiju će organizaciju i formaciju utvrditi Predsjednik Republike.

Član 3.

Za komandanta Glavnog štaba Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine postavlja se general-potpukovnik Ratko Mladić.

Član 4.

Vojska Srpske Republike Bosne i Hercegovine nosi uniforme i činove koje su nosili pripadnici Jugoslovenske Narodne Armije i Teritorijalne odbrane.

Osnovu oznaka na kapama čini Srpska zastava, a na lijevoj nadlaktici Srpska zastava na kružnoj podlozi sa natpisom "VOJSKA SRPSKE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE".

Član 5.

Ova odluka stupa na snagu danom donošenja i važiće do proglašenja Zakona o vojsci Srpske Republike Bosne i Hercegovine.

Član 6.

Ovu odluku objaviti u "Službenom glasniku srpskog naroda u Bosni i Hercegovini".

Broj: 03-234/92.
12.maja 1992.godine
Banja Luka

PREDSJEDNIK SKUPŠTINE
SRPSKOG NARODA BiH
Mr. Momčilo Krajišnik

Dokument 6. Odluka o formiranju VRS

U nekim opštinama na prostoru Bosanske krajine već u aprilu je krenula otvorena agresija i golgota Bošnjaka i Hrvata. Jedinice JNA, srpske vojne i policijske snage na području opštine Ključ počele su završne pripreme za napade na Bošnjake i Hrvate ove opštine. Krizni štab opštine Ključ koordinirao je i planirao ove aktivnosti. Planirano je da shodno procjeni situacije u skladu sa razvojem situacije u ostalim susjednim opštinama Krizni štab opštine Ključ preuzme vlast i da ispuni zacrtane ciljeve ARK-a. Putem saopštenja Krizni štab opštine Ključ pripremao je javnost na događaje koji će slijediti. Ova saopštenja trebala su imati dvostruku poruku. Jednu, upućenu Srbima, koja je bila u funkciji homogenizacije i pripreme za napade. Druga, upućena Bošnjacima i Hrvatima, kojom se pozivaju da prihvate nelegalan i nelegitiman čin formiranja Republike srpskog naroda u BiH. U jednom od saopštenja upućenog građanima Ključa kaže se: "Građanima opštine Ključ je poznato da je SO-e Ključ donijela odluku o uključenju opštine Ključ u sastav Autonomne Regije Bosanska Krajina, a budući da je ona u sastavu teritorije Srpske Republike Bosne i Hercegovine, to je automatski opština Ključ obavezna da sprovodi zakone i odluke koje donosi Skupština Srpske Republike BiH i Skupštine Autonomne regije Bosanska Krajina. Jedna od obaveza koju je opština Ključ dužna da provede, je i promjena oznaka na uniformama radnika milicije. Ova promjena se trebala izvršiti ranije kao što je to učinjeno u gotovo svim opštinama koje pripadaju Autonomnoj Regiji Bosanska Krajina."[140] Ovim je zapravo najavljeno Bošnjacima i Hrvatima šta će im se desiti ukoliko ne prihvate život pod kontrolom SDS-a. A kako je živjeti pod kontrolom paradržavnih organa vlasti uvjerili su se Bošnjaci i Hrvati Ključa. Isključujući Bošnjake iz rada u opštinskom organu uprave, Krizni štab opštine Ključ je u maju 1992. godine usvojio Prijedlog organizacione sheme rada opštinskih organa u ratnim uvjetima. Tom shemom u opštinski organ postavljeni su kadrovi srpske nacionalnosti i predviđeno je djelovanje:

1. Opštinskog sekreterijata za narodnu odbranu,

2. Opštinskog sekreterijata za privredu,

3. Opštinskog sekreterijata za društvene djelatnosti i opštu upravu.

Sekreterijat za narodnu odbranu:

- Jurišić Slobodan, sekretar,
- Despot Zdravko, referent opštih poslova,
- Mitrović Miroslav, popuna RJ,
- Popov Bosiljka, popuna TO MTS, regrutni poslovi i uput u JA,
- Dakić Gojko, civilna zaštita

Sekreterijat za privredu:

- Đukić Gojko, sekretar,
- Lakić Krstan, inspektor,
- Stupar Boro, inspektor,
- Macanović Čedo, inspektor,
- Jovičić Đuja, inspektor,
- Despot Mišo, inspektor,
- Savić Sava, referent za privredu,
- Stupar Ljubinka, referent za privredu,

140 Saopštenje za javnost kriznog štaba opštine Ključ od 8. maja 1992. godine.

- Simić Mihajlo, referent za privredu,
- Đukanović Anđa, knjigovođa,
- Despotović Ana, blagajnik,

Sekretrerijat za društvene djelatnosti i opštu upravu
- Malbaša Jovo, sekretar,
- Bursać Dragica, referent za prijem,
- Savanović Milena, referent za prijem,
- Ristić Milena, referent za opšte poslove,
- Kevac Slavica, referent za izdavanje uvjerenja i protokol,
- Popović Marija, referent matične evidencije,
- Ris Mira, čistačica,
- Savić Ljubica, čistačica,
- Despotović Stole, vozač,
- Suknović Jovanka, kuharica,
- Dvizac Jagoda, kuhar,
- Đuričković Vita, referenta za zdravstvo i socijalnu zaštitu,
- Zolak Borka, daktilograf,
- Zolak Mara, daktilograf.

Izvršni odbor srpske opštine Ključ:
- Dakić Tihomir, predsjednik Izvršnog odbora,
- Đukić Gojko, član Izvršnog odbora,
- Jurišić Slobodan, član Izvršnog odbora,
- Malbaša Jovo, član Izvršnog odbora,
- Pejić Dane, član Izvršnog odbora,
- Kalabić Rajko, član Izvršnog odbora.

Krizni štab:
1. Banjac Jovo, predsjednik,
2. Kondić Veljko, zamjenik predsjednika,
3. Kondić Vinko, član,
4. Adamović Marko, član,
5. Lukić Boško, član,
6. Dakić Tihomir, član.[141]

Uspostavom ratne sistematizacije i organizacije Krizni štab je mogao otpočeti sa realizacijom ciljeva koje je postavila politika SDS-a. "Nakon izvršenih promjena krizni štab smatra da organi vlasti u SO-e treba da nastave sa redovnim radom sa napomenom da će se sve odluke donositi i poslovi odvijati u skladu sa propisima i odlukama organa **AUTONOMNE**

141 Imena sekretara i članova sekretarijata Izvršnog odbora data su u **Prijedlogu organizacione sheme rada** opštinskih organa u ratnim uvjetima koje je propisao Krizni štab opštine Ključ u maju 1992. godine.

REGIJE BOSANSKA KRAJINA I SRPSKE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE."[142] Upravo iz ovog saopštenja se vidi namjera da se na prostoru opštine Ključ provode Strateški ciljevi srpskog naroda u BiH.[143] Početak stradanja Bošnjaka i Hrvata Ključa možemo vezati sa uvođenje policijskog sata na području opštine Ključ. Policijski sat uveden je 5. maja. 1992. godine, i to jednostrano od strane Savjeta za narodnu odbranu u kojem je SDS imao većinu. Već 7. maja. 1992. godine Ključ je osvanuo sa zastavama RS na svim javnim objektima, dok su jedinice Šeste krajiške brigade i srpski dobrovoljci zaposjeli sve komunikacije i ustanove u gradu i kote oko grada, a policija je nosila nove oznake. Zvanično je saopšteno da svi opštinski funkcioneri nesrbi, pošto nisu potpisali lojalnost Republici Srpskoj, nemaju pristupa svojim radnim mjestima. Desetak dana kasnije potpredsjednik opštine Omer Filipović zatražio je sastanak sa najvišim funkcionerima SDS-a. Nakon sastanka predsjednik opštine Jovo Banjac je Asimu Egrliću "u četiri oka" rekao da oni moraju da sprovode politiku koja je "zacrtana u vrhu SDS i vlasti RS" i da je, po toj politici, "seoba naroda neminovnost", da će s nekih područja morati otići Bošnjaci i Hrvati, a s drugih Srbi.

Index

Страна 866 — Број 22

СЛУЖБЕНИ ГЛАСНИК РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Петак, 26. новембра 1993.

386

На основу члана 115. Пословника Народне скупштине Републике Српске српског народа у Босни и Херцеговини („Службени гласник српског народа у БиХ", број 3/92), на седници одржаној 12. маја 1992. године, Скупштина српског народа у Босни и Херцеговини, донела је

О Д Л У К У
О СТРАТЕШКИМ ЦИЉЕВИМА СРПСКОГ НАРОДА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Стратешки циљеви, односно приоритети српског народа у Босни и Херцеговини су:

1. Државно разграничење од друге две националне заједнице.
2. Коридор између Семберије и Крајине.
3. Успостављање коридора у долини реке Дрине, односно елиминисање Дрине као границе између српских држава.
4. Успостављање границе на рекама Уни и Неретви.
5. Подела града Сарајева на српски и муслимански део и успостављање у сваком од делова ефективне државне власти.
6. Излаз Републике Српске на море.

Председник
Народне скупштине,
Мр Момчило Крајишник, с.р.

Број 02-130/92.
12. маја 1992. године

Dokument 7. Strateški ciljevi srpskog naroda u BiH

142 Saopštenje za javnost kriznog štaba opštine Ključ od 8. maja 1992. godine.

143 Vidi Dokument 7. Strateški ciljevi srpskog naroda u BiH.

III.2. Pripajanje opštine Ključ ARK-u

SDS opštine Ključ je slijedeći politiku SDS-a BiH u aprilu 1991. godine pristupila novoformiranoj paralelnoj ZOBK-a u čiji su sastav ušle opštine sa većinskim srpskim stanovništvom. Kako je došlo do transformacije ZOBK-a u ARK-u čelnici SDS-a opštine Ključ su smatrali da su oni samim time u sastavu ARK-a. Predsjednik SO Ključ Jovo Banjac predložio je na sjednici Skupštine opštine Ključ održanoj 26. decembra 1991. godine, da se donese odluka gdje u tačci 1 stoji "potvrđuje se ranije donesena Odluka o pristupanju opštine Ključ Zajednici opština Banja Luka i utvrđuje da je opština Ključ u sastavu Regionalne zajednice Bosanska Krajina, odnosno sada Autonomne regije Bosanska Krajina."[144] U cilju realizacije projekta negiranja legitimnih i legalnih organa SR BiH i udruživanje u paradržavnu tvorevinu ARK-a, Skupština opštine Ključ je većinom srpskih odbornika na 10. sjednici Skupštine opštine Ključ, donijela Odluku o pristupanju opštine Ključ ARK-u.[145] Odluka o pripajanju od strane SDS-a obrazložena je privrednom potrebom, što ni u kom slučaju nije istina. Iako je opština Ključ već bila u sastavu banjalučke regije i za nova regionalna udruživanja nije bilo potrebe; u suštini ovakvo obrazloženje bilo je radi prikrivanje stvarnih namjera. Nosioci aktivnosti oko donošenja Odluke o pripajanju ARK-u bili su čelnici SDS-a opštine Ključ. Formiranje paralokalnih i parareginalnih srpskih oblika organizacije vlasti tekao je po ustaljenom konceptu i formi na prostoru čitave BiH. Zapravo, tekao je po istom konceptu kao u R Hrvatskoj u kojima su već ranije formirane srpske oblasti.

U pripremi za pripajanje opštine Ključ ARK-u rukovodstvo SDS-a opštine Ključ računalo je da zbog većine koju je imala u Skupštini opštine Ključ može donijeti takvu odluku bez glasova odbornika iz reda Bošnjaka. U pokušajima ukazivanja na neustavnost i nelegitimnost donošenja ove odluke, odbornici iz reda Bošnjaka su bili ignorirani. Bošnjački predstavnici vlasti u opštinskim strukturama smatrali su da se ovim neustavnim činom ignoriraju državni organi SR BiH. Bez obzira na ovu argumentaciju i isključujući Bošnjake, SDS Ključa je postupila po *Uputstvu o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima*. Donošenje ove odluke za Bošnjake značio je početak kolektivnog stradanja i patnje. Interesantno je napomenuti da su u pokušajima da se ova odluka ne donosi predstavnici Bošnjaka u opštinskoj vlasti bili ismijavani, omalovažavani i ignorirani.

Predstavnici bošnjačkih političkih stranaka i Bošnjaci osudili su donošenje ovakve odluke i na skupovima građana jasno su izrazili svoje protivljenje i donijeli su odluke o neprihvatanju regionalizacije na etničkom principu.[146] Uporedo sa političkim aktivnostima SDS je otpočeo sa blokadom prometnica i kontrolom roba i putnika. Na cestama su postavljeni punktovi sa zaprekama koje su čuvali pripadnici JNA, dobrovoljačkih i policijskih snaga sa srpskim oznakama i obilježjima. Ovo je posebno unijelo uznemirenost i zabrinutost kod građana.

Odmah nakon donošenja Odluke o pripajanju ARK-u mijenja se naziv opštine i dodaje se prefiks "srpska" i tako Ključ postaje Srpska opština Ključ. Istovremeno je na zgradi opštine promijenjen natpis, zastava[147] i druga obilježja. Od 16. januara 1992. godine, počinje blokada i ograničavanje kretanja u Ključu. U okolini grada na svim važnijim položajima i pravcima pripadnici 6. sanske brigade zauzimaju položaje i tako se Ključ nalazi u svojevrsnom okruženju.

144 Dokument 9. Prijedloga Odluke SO Ključ koju potpisuje Jovo Banjac.

145 Dokument 8. Odluka o pristupanju opštine Ključ ARK-u.

146 Dokument 10. Odluka o neprihvatanju udruživanja opštine Ključ u ARK-u.

147 Zastava trobojnica simbol srpskog naroda u Bosni i Srbiji, iste oznake su bile na uniformama policije i vojske.

Odluka o pripajanju ARK-u imala je za posljedicu derogiranje legalnih i legitimnih organa vlasti koji su uspostavljeni nakon prvih višestranačkih izbora. Krizni štab koji je formiran na području opštine Ključ preuzeo je nadležnosti legalnih organa vlasti i nasilnim putem je vršio vlast. Bošnjaci koji su radili u opštinskoj administraciji, bilo kao funkcioneri ili službenici, na ulazu u zgradu opštine bili su pretresani, maltretirani od strane uniformisanih srpskih vojnika. Krizni štab i predstavnici SDS-a tražili su potpisivanje lojalnosti novoformiranoj tzv. RS od strane Bošnjaka.

Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina
SKUPŠTINA OPŠTINE KLJUC

Broj: 05-023-3/92
Ključ, 16.01.1992.godine

Na osnovu člana 218. Statuta opštine Ključ /"Službeni glasnik opštine Ključ", broj: 7/81, 2/84, 4/85, 2/90 i 6/90/i člana 18. Poslovnika o radu Skupštine opštine Ključ /"Službeni glasnik opštine Ključ", broj 1/91/ Skupština opštine Ključ na svojoj 1o. sjednici održanoj 26.12.1991.godine, donosi

O D L U K U

O PRISTUPANJU OPŠTINE KLJUČ AUTONOMNOJ REGIJI"BOSANSKA KRAJINA"

1. Potvrdjuje se ranije donesena Odluka o pristupanju opštine Ključ Zajednici opština Banja Luka i donosi odluka da opština Ključ pristupa Regionalnoj zajednici "Bosanska Krajina", odnosno sada Autonomnoj regiji "Bosanska Krajina".

2. Ranije imenovani predstavnici SO-e Ključ u Skupštinu Regionalne zajednice Banja Luka potvrdjuje se kao legalno i legitimno izabrani predstavnici do izbora novih predstavnika.

3. Predsjednik SO-e Ključ se ovlašćuje da ponovo potpiše odgovarajuća dokumenta o članstvu Opštine Ključ u Autonomnoj regiji "Bosanska Krajina".

4. Ova Odluka stupa na snagu danom donošenja, a objaviće se u "Službenom glasniku opštine Ključ".

PREDSJEDNIK SO-e,
Banja Jovo

Dokument 8. Odluka o pristupanju opštine Ključ ARK-u

Ма[illegible] је СО-е Кључ на сједници од 1о.4.1991.године потврдила своје постојање и дали останак у Заједници општина Бања Лука и изабрала своје представнике у Скупштину заједнице па има, због:

-раније трансформације ове заједнице у регионалну заједницу "Босанска крајина" , а након тога у Аутономну регију "Босанска Крајина" недавно проведеног плебисцита Српског народа , а посебно због сталног негирања чланства општине Кључ у Регионалној заједници од стране Општинског одбора МБО ,предлаже се да на на данашњој сједници СО-е донесе следећу

О Д Л У К У

1.Потврђује се раније донесена Одлука о приступању општине Кључ Заједници општина Бања Лука и утврђује да је општина Кључ у саставу Регионалне заједнице Босанска Крајина, односно сада Аутономне регије Босанска Крајина.

2.Такође се утврђује да је досадашње учешће представника СО-е Кључ у раду Скупштине Регионалне заједнице [redacted]

Потврђује се њихово даље чланство у Скупштини Аутономне регије до избора нових заступника.

3.На основу ове Одлуке Стручна служба СО-е ће урадити и доставит Скупштини Аутономне регије одговарајуће Одлуке, а председник Скупштине ће потписати поново одговарајућа документа о чланству Општине Кључ у Регионалној заједници ,односно Аутономној регији "Босанска Крајина".

4.Ова Одлука ступа на снагу даном доношења.

ПРЕДСЕДНИК СКУПШТИНЕ ОПШТИНЕ

Јован Вањић

Dokument 9. Odluka o potvrđivanju pristupanja opštine Ključ u ARK-u.

SKUPŠTINA OPŠTINE KLJUČ
KLJUČ
Primljeno: 30-01-1992
Org. jed. 05-015-7/92

Na osnovu Amandmana LXVIII na Ustav SR BiH i člana 174 Statuta opštine Ključ, gradjani Mjesne zajednice Ključ II odnosno naseljenog mjesta Ključ na SKUPU GRADJANA održanom dana 14.1.1992. u Ključu kojem nisu prisustvovali gradjani srpske nacionalnosti, nakon razmatranja Odluke SO-e Ključ koju su donijeli samo odbornici srpske nacionalnosti o prisupanju opštine Ključ u Autonomnu regiju BOSANSKA KRAJINA (na sjednici SO-e Ključ održanoj 26.12.1991.) donijeli su slijedeću

O D L U K U

o neprihvatanju udruživanja opštine Ključ u Autonomnu regiju BOSANSKA KRAJINA

član 1

Ne prihvata se regionalizacija na etničkom principu i udruživanje SO-e Ključ u Autonomnu regiju Bosanska Krajina iz slijedećih razloga:

- što gradjani kao osnovni subjekti vlasti nisu konsultovani pri donošenju takve Odluke niti su imali priliku da iskažu svoj stav
- potvrdjeno je osnovno ustavno načelo iz člana 263 stav 2 tačka 2 i 9 Ustava SR BiH koji se odnosi na uskladjivanje zajedničkih i pojedinačnih interesa za opštinu i obezbjedjenje sotvarivanja ravnopravnosti naroda i narodnosti i obezbjedjivanja uslova za razvoj kulture naroda i narodnosti.

član 2

Sa ovim odlukama Skupa gradjana upoznati Skupštinu opštine Ključ i sredstva javnog informiranja.

član 3

Ova odluka stupa na snagu danom donošenja.

MJESTO: [redacted]
DATUM: 15.1.1992.

P R E D S J E D N I K
Skupa gradjana M Z-e

Dokument 10. Odluka o neprihvatanju udruživanja opštine Ključ u ARK-u.

III. 3 Krizni štab opštine Ključ

Krizni štabovi kao paralokalni, pararegonalni i paradržavni organi SDS-a su osnovani na osnovu tajnog Uputstva rukovodstva SDS-a BiH 1991. godine. Ovi krizni štabovi, kao opštinski organi vlasti, koji su osnovani u opštinama gdje su Srbi činili apsolutnu ili relativnu većinu bili su hijerarhijski povezani. Osnivani su na lokalnom, regionalnom i republičkom nivou. Najniži (lokalni) krizni štabovi imali su podređenu ulogu i dobijali su naređenja od viših (regionalnih i republičkih) kojima su istovremeno podnosili Izvještaje i bili im odgovorni. Krizni štab ARK-a sa sjedištem u Banjoj Luci vršio je naredbodavnu i koordinirajuću ulogu nad opštinskim kriznim štabovima na prostoru Bosanske krajine. Krizni štabovi su preuzeli funkciju i ulogu legitimnih i legalnih opštinskih organa vlasti, odnosno njima je SDS preuzimala i kontrolisala prostore na kojima je proglašavao srpske opštine. Uloga ovih kriznih štabova bila je višestruka od formiranja srpskih paravojnih jedinica do organizacije pljačke i progona stanovništva nesrpske nacionalnosti.

Krizni štabovi, kasnije Ratna predsjedništva, kao pojam su novine kako u terminološkom tako i u funkcionalnom smislu. Ovaj pojam se nije koristio niti ni na jednoj razini vlasti u SFRJ. U zakonodavstvu SR BiH postojali su organi koji su se organizirali u slučajevima rata i neposredne ratne opasnosti. Ta kolektivna opštinska tijela imala su posebna ovlaštenja u pogledu neposredne pomoći i podrške odbrambenim strukturama. Predsjedništvo skupštine opštine je bilo rukovodni organ u koji su ulazili predstavnici zakonodavne i izvršne vlasti i koji je imao nadležnosti skupštine do trenutka normalizacije stanja. Međutim, postojao je organ[148] na nivou opština koji je imao posebna ovlaštenja u slučaju vanrednog stanja. Njega su sačinjavali opštinski i partijski rukovodioci, predstavnici JNA, Teritorijalne odbrane, sekretarijata za narodnu odbranu i unutrašnje poslove i po potrebi drugi opštinski funkcioneri. Ovo tijelo je imalo izuzetno širok spektar poslova i zadataka ali i veoma velika ovlaštenja koja su se ticala organizacije odbrane i ukupnog života i rada u uvjetima rata ili neposredne ratne opasnosti.

U govoru održanom povodom plebiscita srpskog naroda u Sarajevu u novembru 1991. godine, Radovan Karadžić je predstavnicima opština, članovima SDS-a, dao uputstvo da u svojim opštinama, regijama i mjesnim zajednicama uvedu vlast koja će se u potpunosti sastojati od bosanskih Srba. Skupština srpskog naroda u BiH izglasala je 11. decembra 1991. godine preporuku za osnivanje posebnih srpskih opština. Otvoreno proklamovani cilj ove odluke bio je ***razvaljivanje postojećih opština gdje Srbi nisu u većini.*** Formiranju kriznih štabova[149] prethodilo je uvođenje vanrednog stanja u SDS-u[150] i ubrzano formiranje srpskih opština. Na osnovu preporuke srpske Skupštine od 11. decembra 1991. godine članovi SDS, koji su delegati u skupštinama opština, otpočinju sa formiranjem srpskih opština, čak i u onim opštinama u kojima su Srbi u manjini.

Plansko i organizirano formiranje srpskih opština otpočinje na osnovu detaljnih uputa sadržanih u *Uputstva o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima*[151] (u daljem tekstu: Uputstvo od 19. decembra 1991. godine).

148 Ovo tijelo se zvalo "Komitet za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu."

149 Opštinski odbor SDS-a Ključ razradio je planove za štabove civilne zaštite SDS-a na osnovu uputstava SDS- a BiH od februara 1991. godine, i Procjenu opšte i vojno-političke situacije u opštini Ključ.

150 Vanredno stanje u SDS-u Radovan Karadžić je proglasio 18. oktobra 1991. godine, što je podrazumijevalo neprekidno dežurstvo u SDS-u. Razloge za uvođenje vanrednog stanja Radovan Karadžić je obrazložio srpskim predsjednicima skupština opština 26. oktobra 1991. godine u Banjoj Luci. Na tom skupu predstavnici "srpskih" opština upoznati su sa potrebom osnivanja štabova ili komandi radi zaštite srpskog naroda.

151 Ova Uputstva donio je Glavi odbor SDS-a i podijeljen je svim opštinskim organizacijama SDS-a.

Formiranje i organizacija srpskih opština prema Uputstvu od 19. decembra 1991. predviđa se u dvije varijante:

1. ***Varijanta A*** predviđa da u opštinama u kojima su Srbi većina treba derogirati zakone SR BiH i poštovati upute novoformiranih srpskih paradržavnih institucija,
2. ***Varijanta B*** predviđa da u opštinama gdje su Srbi manjina treba izvršiti podjelu postojeće i stvaranje nove, srpske opštine u naseljima sa srpskom većinom.

Krizni štabovi organizirani su tako da je na čelu kriznog štaba bio predsjednik opštinskog odbora SDS-a, koji je u većini opština sa srpskom većinom bio i predsjednik skupštine opštine. U sastav kriznih štabova ulazili su predstavnici SDS-a koji su bili članovi opštinskih odbora SDS-a,[152] poslanici u Skupštini, članovi Glavnog odbora SDS-a, predsjednik skupštine opštine ili predsjednik izvršnog vijeća opštine, načelnik stanice javne bezbjednosti ili načelnik policije, komandant ili načelnik štaba TO-a, sekretar sekretarijata za narodnu odbranu i drugi *podobni* članovi SDS-a. Krizni štabovi su u suštini bili stranački organi SDS-a. Posebno treba istaknuti činjenicu da je Uputstvom od 19. decembra 1991. godine naređeno da krizni štabovi treba da sarađuju s komandama i štabovima JNA. Članove kriznog štaba opštine Ključ činili su:

- Banjac Jovo, predsjednik Skupštine opštine i predsjednik kriznog štaba srpske opštine Ključ,
- Kalabić Rajko, potpredsjednik SDS-a i član kriznog štaba srpske opštine Ključ,
- Kondić Veljko, zamjenik predsjednika kriznog štaba,
- Dakić Tihomir, predsjednika IO SO Ključ i član kriznog štaba,
- Jurišić Slobodan, sekretar za narodnu odbranu i član kriznog štaba,
- Bajić Ljuban, sekretar SDS-a Ključ i član kriznog štaba,
- Đukić Gojko, član kriznog štaba,
- Malbaša Jovo, sekretara Skupštine opštine i član kriznog štaba,
- Smiljanić Drago, član kriznog štaba,
- Jovičić Ljuban, predsjednik kluba odbornika SDS-a u SO Ključ i član kriznog štaba,
- Samardžija Drago, komadant 17. lpbr. Ključ i član kriznog štaba,
- Kondić Vinko, načelnik SJB Ključ i član kriznog štaba.

Regionalni i opštinski krizni štabovi kao organi SDS-a dobijali su uputstva, naredbe i odluke od rukovodstva SDS-a, u mnogim slučajevima direktno od Radovana Karadžića, Momčila Krajišnika i Biljane Plavšić. Najviši stranački organi SDS-a u regionalne krizne štabove imenuju koordinatore[153] koji su trebali biti veza sa stranačkim vrhom. Uspostavom paradržavnih institucija SDS-a, krizni štabovi koji su u početku radili u tajnosti počinju javno istupanje i djelovanje. Na 14. sjednici Skupštine srpske BiH, održanoj 27. marta 1992. godine, Radovan Karadžić je rekao poslanicima: "Čim dođete u svoje opštine, morate odmah hitno formirati krizne štabove."[154] Nakon ovog naređenja krizni štabovi počinju ubrzaniji rad i aktivnosti. Donošenjem određenih Uputstava od strane paradržavnih institucija SDS-a precizira se mjesto, uloga i zadaci kriznih štabova. Krizni štabovi su radili po osnovama

152 Veljko Kondić, predsjednik Opštinskog odbora SDS-a Ključ je 23. decembra 1991. godine, na sjednici opštinskog odbora SDS-a rekao:" Svi organi će biti obavezni da se ponašaju u skladu sa Uputstvom.Znači svi prijedlozi i zadaci u Uputstvu prihvataju se u cijelosti", Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora Opštinskog odbora SDS-a, 23. decembra 1991. godine.

153 Odluka Izvršnog odbora SDS-a br. 521-02/92, 24. februar 1992. godine, kojim se Radislav Vukić imenuje za koordinatora za SAO Krajinu.

154 *Krizni štabovi dio ratnog mehanizma*, Izvještaj Dorothea Hanson u predmetu pred MKSJ br.IT-00-39-T protiv Momčila Krajišnika, Izvještaj objavljen u knjizi *BiH-Jezgro velikosrpskog projekta*, cit.djelo, str.416.

Uputstava za rad kriznih štabova srpskog naroda u opštinama (u daljem tekstu *"Uputstvo za rad kriznih štabova"*) od 26. aprila 1992. godine, koje je donijela Vlada tzv. RS. U skladu sa Uputstvom za rad kriznih štabova ovi štabovi su preuzeli sve ingerencije nad odbrambenim i bezbjednosnim poslovima, poslovima uspostave i vršenja vlasti i svim drugim aktivnostima koje su se odnosile na funkcioniranje života i rada u srpskim opštinama. Uputstvom za rad kriznih štabova dat je "institucionalni-državni okvir"[155] kriznim štabovima tako da su ovim oni prešli iz partijskih (SDS-ovih) u *državne* organe. Ovaj proces je okončan do kraja aprila. Međutim, većina članova kriznih štabova koje je postavila SDS ostali su i dalje u njihovim sastavima, tako da se ništa nije suštinski promijenilo. Ovim činom trebala se izvršiti legalizacija i promoviranje kriznih štabova kao nosilaca svih funkcija na teritorijama srpskih opština u okviru novoformirane Srpske Republike Bosne i Hercegovine.

U nekoliko navrata tzv. Vlada RS je vršila formalne izmjene u nazivima kriznih štabova. Tako je u Preporuci Savjeta za nacionalnu bezbjednost od 22. aprila 1992. godine predloženo formiranje ratnih Predsjedništava i ratnih izvršnih odbora. Vlada Srpske R BiH je 23. maja 1992. godine, predložila ukidanje kriznih štabova a uspostavu ratnih predsjedništava, što je i formalizovano 24. maja 1992. godine. Naime, 24. maja 1992. godine doneseno je *"Uputstvo o organizovanju i radu predsjedništava u opštinama u uslovina neposredne ratne opasnosti i rata*."[156] Ovim Uputstvom nastojala se ostvariti potpuna kontrola od strane centralnih organa (rukovodstvo Srpske R BiH), u tom smislu predviđeno je da Predsjedništvo Srpske Republike BiH imenuje povjerenika.[157] Ovaj republički povjerenik imao je zadatak imenovanja opštinskih predsjedništava, trebao je da vrši koordinaciju i osigura provođenje svih zacrtanih planova i zadataka koje su nalagali Predsjedništvo, Vlada i Glavni štab tzv. V RS. Nastavak uspostave ratnih predsjedništava u srpskim opštinama regulirano je i Odlukom Predsjedništva[158] Srpske RBiH od 31. maja 1992. godine, kojom je naređeno formiranje ratnih predsjedništava u opštinama gdje skupštine i izvršni organi nisu mogli da ostvaruju svoju vlast. Uspostavom ratnih predsjedništava[159] prestaju da djeluju krizni štabovi. Tako je krizni štab opštine Ključ preimenovan u ratno predsjedništvo opštine Ključ.[160]

Krizni štab opštine Ključ formiran je na Izvršnom odboru SDS-a Ključ 23. decembra 1991. godine, polovinom maja proširen je i transformisan u Krizni štab Skupštine opštine Ključ. Ovo proširenje i transformacija izvršeno je na sjednici održanoj 14. maja. 1992. godine, jer je SDS Ključ utvrdila da nema uvjeta i pretpostavki za sazivanje Skupštine opštine radi izbora i verifikacije članova Kriznog štaba srpske opštine Ključ. Krizni štab u novonastalim ratnim uvjetima imao je glavnu ulogu kao najviši organ vlasti, koji je imao sve prerogative Skupštine, te donosio sve odluke i zaključke koji su u nadležnosti Skupštine.

---

155 Uputstvo za rad kriznih štabova u članu 9 naglašava da su članovi Kriznog štaba obavezni da rade u skladu sa Uputstvom za rad kriznih štabova Srpske Republike Bosne i Hercegovine.

156 Ovo Uputstvo je potpisala Biljana Plavšić kao član Predsjedništva RS.

157 Skupština Srpske Republike BiH imenovala je Jovana Čizmovića, člana Ministarskog savjeta Skupštine Srpske Republike BiH, za koordinatora vlade ARK-a i ostalih srpskih autonomnih oblasti.

158 Odluka o obrazovanju ratnih predsjedništava u opštinama za vrijeme neposredne ratne opasnosti ili ratnog stanja", br. 03-512 od 31. maja 1992. godine, objavljena u "*Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, br.8*" od 8. juna 1992. godine.

159 Ratna predsjedništva su potvrđena retroativnom Odlukom Predsjedništva Srpske R BiH od 2. juna 1992. godine, koja je objavljena u Službenom glasniku RS od 1.juna 1992. godine, čime je bio izmjenjen Ustav Srpske R BiH jer je dodana odredba o ratnim predsjedništvma. Ovim činom omogućilo se Predsjedništvu Srpske R BiH da formira opštinska ratna predsjedništva za vrijeme ratnog stanja i definiše njihov sastav i nadležnosti.

160 Ove promjene su uslijedile na osnovu " Odluka o obrazovanju ratnog predsjedništva skupštine opštine Ključ" broj: 05-01-98/92, od 13. jula 1992. godine.

Krizni štab opštine Ključ održao je 4 (četiri) sjednice prije agresije na Ključ, 16 (šesnaest) sjednica u toku i nakon izbijanja rata, kao i 3 (tri) sjednice kao Ratno predsjedništvo SO-e, ne uzimajući u obzir ranije sjednice kriznog štaba kao organa SDS-a. Skupština srpske Bosne i Hercegovine je 31. maja 1992. godine donijela *Odluku o obrazovanju ratnih predsjedništava u opštinama za vrijeme neposredne ratne opasnosti ili ratnog stanja*. U članu 3 Odluke predviđeno je da ratno predsjedništvo organizuje, koordinira i usklađuje aktivnosti za odbranu srpskog naroda i uspostavljanje legalnih organa vlasti opštine, vrši sve funkcije skupštine i izvršnog organa dok se ne steknu mogućnosti da se ti organi sastanu i rade, stvara i obezbjeđuje uvjete za rad vojnih organa i jedinica u odbrani srpskog naroda, vrši i druge poslove državnih organa ako oni nisu u mogućnosti da se sastanu. Krizni štab opštine Ključ je na osnovu Odluke Predsjedništva Srpske Republike Bosne i Hercegovine od 31. maja 1992. godine preimenovan u ratno predsjedništvo Skupštine opštine i nastavio je vršiti poslove iz djelokruga Skupštine. Krizni štab (Ratno predsjedništvo) srpske opštine Ključ imao je sjednice redovno, u pravilu najmanje dva puta sedmično, a u početku svakodnevno.

Na sjednicama Kriznog štaba i ratnog predsjedništva, u vrijeme napada na Bošnjake i Hrvate opštine Ključ, redovno su učestvovali i predstavnici (komandanti) tzv. V RS, koji su rukovodili i komandovali prilikom napada na Bošnjake i Hrvate opštine Ključ i imali su dobru saradnju i koordinaciju sa Kriznim štabom SO-e Ključ. Sva značajna i važna pitanja iz domena vojske i milicije nisu rješavana mimo Kriznog štaba. Taj period može se okarakterisati kao period veoma uspješne saradnje Kriznog štaba i vojnih organa. Nakon ubijanja i nasilnog protjerivanja civilnog stanovništva bošnjačke i hrvatske nacionalnosti, Krizni štab je preuzeo sve ingerencije civilne vlasti u srpskoj opštini Ključ. Formiran je Izvršni odbor u ratnim uvjetima i utvrđena ratna organizacija i sistematizacija organa uprave koji je bio nosilac obavljanja civilne vlasti na području opštine Ključ.

Krizni štab Ključa na svakoj sjednici redovno je razmatrao i analizirao vojno-bezbjednosnu i političku situaciju na području opštine Ključ i donosio određene naredbe, odluke i zaključke. Razmatrana je i realizacija svih donesenih odluka i zaključaka te često konstatovano da se u realizaciji istih nije dosljedno poštovalo dogovoreno, a ponekad i nisu izvršavane određene odluke i zaključci od strane pojedinih organa i pojedinaca.

Krizni štab je ovlastio Izvršni odbor SO-e Ključ da razmatra određena pitanja i donosi odluke iz svoje nadležnosti, Izvršni odbor je bio u funkciji Kriznog štaba i donosio određene odluke i zaključke, prvenstveno u oblasti snabdjevanja, rada određenih javnih i društvenih preduzeća i ustanova.

Krizni štab (Ratno predsjedništvo) je na svakoj sjednici razmatrao zaključke Kriznog štaba ARK-a koji su bili obavezujući po svim pitanjima vezanim za život i rad na području srpske opštine Ključ. Isto tako Krizni štab (Ratno predsjedništvo) je rješavalo i određena kadrovska pitanja u sudstvu, javnom tužilaštvu, Sudu za prekršaje Opštinskim organima uprave, javnim i društvenim preduzećima i ustanovama. Na sjednicama Kriznog štaba rješavana su pitanja oko nasilnog, planskog i organizovanog iseljavanja građana bošnjačke nacionalnosti. Uticaj SDS-a Ključ na sva kadrovska pitanja unutar vojske i policije bio je ključni. Bez saglasnosti Izvršnog odbora SDS-a Ključ nisu mogla biti imenovanja na rukovodne i komandne dužnosti. Primjer za to je i traženje saglasnosti za imenovanje komandira Stanice milicije u Ključu. Naime, dopisom SJB Ključ 118/01-01-20/92 od 30.06.1992. godine, upućenog Izvršnom odboru SDS-a Ključ traži se saglasnost da se za komandira Stanice milicije Ključ imenuje Stojičić Drago. Ova sagalasnost je tražena u skladu sa dogovorom o sprovođenju kadrovske politike odnosno odluke ARK-a broj: 03-531/92 od 26. 06.1992. godine.

Krizni štab (Ratno predsjedništvo) posebno se angažovao oko formiranja i opremanja 17. lake pješadijske brigade tzv. V RS, zajedno sa komandantom brigade i komandom 2. krajiškog korpusa tzv. V RS u čijoj je zoni odgovornosti bila opština Ključ. Sva pitanja koja je razmatrao i rješavao Krizni štab (ratno predsjedništvo) u ratnim uvjetima na području opštine Ključ sadržana su u odlukama, zaključcima i rješenjima.

Postavlja se pitanje kakva je bila stvarna razlika između Kriznih štabova i ratnih predsjedništava. Razlika je bila u tome što su ratna predsjedništva u svom sastavu imala jednog republičkog povjerenika kojeg je imenovalo Predsjedništvo Srpske RBiH, predsjednika skupštine opštine ili njegovog zamjenika. Povjerenik je rukovodio radom opštinskog ratnog predsjedništva, i u suštini on je bio veza između opštinskih i republičkih organa vlasti. Formalne promjene urađene su i na nivou ARK-a.[161]

Krizni štabovi, a kasnije ratna predsjedništva, bili su najviši organi vlasti srpskih opština i glavni izvršioci političkih odluka Predsjedništva i Vlade Srpske RBiH. Njihova zadaća je bila da vojne i policijske aktivnosti paravojnih i parapolicijskih jedinica budu dio politike SDS-a. "Glavna uloga kriznih štabova bila je da budu veza na regionalnom, opštinskom i lokalnom nivou (jer su se takođe stvarali na nivou mjesnih zajednica) različitih stranačkih, vladinih, policijskih i vojnih institucija koje su sve imale svoje vlastite komandne strukture. Te komandne strukture su se na kraju spajale u rukama rukovodstva bosanskih Srba i može se vidjeti kako su opštinski krizni štabovi dovodili do istog preklapanja stranačkih, vladinih i vojnih funkcija na nivou opštine, koje se može vidjeti i na nivou regionalnih kriznih štabova i među rukovodstvom bosanskih Srba na republičkom nivou."[162] Krizni štabovi na nivou opština svakodnevno su zasjedali, sagledavali političko-bezbjednosne prilike i provodili odluke i naređenja sa viših nivoa.

Uloga kriznih štabova bila je višestruka, a posebno je značajan vojni segment. Nije bio pojedinačni slučaj da je u nekim opštinama ulogu predsjednika kriznog štaba i komandanta srpskih paravojnih jedinica obavljala jedna osoba. Ovim je SDS želio imati potpunu kontrolu i komandu nad jedinicama na lokalnom nivou. Drugi veoma važan segment koji su krizni štabovi imali bila je kontrola nad jedinicama tzv. srpske TO. Krizni štabovi su utjecali na uspostavu komandi TO, imenovanje oficira i podoficira, naoružavanje, obuku i druge aktivnosti koje se odnose na funkciniranje jedinica TO. Formiranjem tzv. V RS (nastale od jedinica JNA i srpske TO) uloga kriznih štabova je institucionalizirana. Komandanti ili članovi komande redovno su bili prisutni na sastancima kriznih štabova u opštinama u kojima se nalaze sjedišta ili raspored jedinica tzv. V RS. Redovno su vršeni sastanci, referisanja i upoznavanja vojnih komandanata,[163] članova kriznog štaba, ali bilo je slučajeva da su krizni štabovi izdavali naređenja jedinicama tzv. V RS. U Ključu su članovi Ratnog predsjedništva javno proklamovali svoju vojnu ulogu dozvoljavajući sebi da nose uniforme i oružje.

Na operativnom nivou krizni štabovi su donosili razne odluke, naređenja i zaključke prema policijskim i vojnim jedinicama radi potpune kontrole nad teritorijom opštine. Sa jasnom hijerarhijskom strukturom[164] u ustroju kriznih štabova nastojala se stvoriti potpuna kontrola i centralizacija u provođenju velikosrpske politike. Krizni štab opštine Ključ je bezrezervno provodio odluke ARK-a što je vidljivo iz Javnog proglasa Kriznog štaba od

161 Krizni štab ARK-a 10. jula 1992. godine, preimenovan je u Ratno predsjedništvo i ovo predsjedništvo je preuzelo sve ingerencije Kriznog štaba. "Mijenja se samo naziv", *Glas*, 10. jula 1992. godine.

162 BiH-Jezgro velikosrpskog projekta, cit. djelo, str. 420.

163 Komandant 1. krajiškog korpusa general Momir Talić bio je član kriznog štaba ARK-a.

164 Krizni štab ARK proglasio krizne štabove najvišim organima vlasti u opštinama. "Zaključci", Broj 03-329/92, od 18. maja 1992, objavljeno u "*Službeni glasnik Autonomne regije Krajina,* I, br. 2" od 5. juna 1992. godine što ukazuje na postojanje hijerarhije u njihovoj organizaciji.

8. maja 1992. godine, u kojem se kaže:".to je automatski opština Ključ obavezna da provodi zakone i odluke koje donosi Skupština Srpske Republike BiH i Skupština Autonomne regije Bosanska Krajina (.) sve odluke donositi i poslove odvijati u skladu sa propisima i odlukama organa Autonomne Regije Bosanska Krajina i Srpske Republike Bosne i Hercegovine. Krizni štabovi su donosili i primali različita uputstva, naređenja koja su se ticala mobilizacije, kadrovske popune, smještaja i transporta zatočenih osoba, prikupljanje opljačkane imovine, organizacije prisilnog iseljavanja nesrpskog stanovništva i drugo. Krizni štab opštine Ključ je usvajao odluke i zaključke u skladu s odlukama Kriznog štaba ARK-a i javno davao izjave da podržava aktivnosti i da je obavezan da djeluje u skladu s odlukama Kriznog štaba ARK-a.[165] Istovremeno članovi kriznog štaba opštine Ključ prisustvovali su sjednicama Kriznog štaba ARK-e, primali izvještaje tih članova o odlukama i zaključcima Kriznog štaba ARK-e.

"Krizni štabovi su igrali centralnu ulogu u koordiniranju vojnih napora u opštinama. Kao što je gore naglašeno, sva predsjednička uputstva i odluke o ratnim predsjedništvima i ratnim povjereništvima, navode "stalnu koordinaciju i provođenje politike i mjera" Glavnog štaba VRS-a kao jedan od zadataka ovih tijela."[166] Krizni štabovi su ostvarivali neprekidnu saradnju sa jedinicama JNA, TO, civilnom zaštitom, policijskim snagama kroz učešće oficira i rukovodioca u radu kriznih štabova. Prisustvo oficira u kriznim štabovima trebalo je omogućiti koordinirane aktivnosti političkih i vojnih struktura. "U uputstvima ARK-e opštinskim Kriznim štabovima i ratnim predsjedništvima navodi se da Krizni štab "rukovodi opštenarodnim otporom na području opštine, obezbjeđuje jedinstvo u sprovođenju politike ONO, (…) ostvaruje saradnju sa nadležnim organima drugih opština i komandama jedinica oružanih snaga (br. 03-465/92, 11. juna 1992. godine)."[167]

Svim sjednicama kriznog štaba opštine Ključ prisustvovali su komandanti jedinica tzv. V RS koje su bile stacionirane na području opštine Ključ. U Izvještaju Kriznog štaba Ključ o učešću pripadnika tzv. V RS tvrdi se da "na sjednicama Kriznog štaba. redovno su učestvovali i komandanti vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine (.) te imali veoma dobru saradnju i koordinaciju sa Kriznim štabom SO-e Ključ. Nijedno značajno i važno pitanje iz domena vojske i milicije nije rješavano mimo Kriznog štaba SO."[168] Iz ovoga je jasno vidljivo da su krizni štabovi imali i vojnu a ne samo političku ulogu. Krizni štabovi su vršili mobilizaciju, regrutovanje, logističku i moralnu podršku neophodnu za funkcioniranje vojske.

Najznačajniju ulogu krizni štabovi su imali u naoružavanju srpskog stanovništva, obuci, izradi pojedinih planova, stvaranju dobrovoljačkih vojnih formacija SDS-a. Ove aktivnosti su započete još u toku 1991. godine. Primjer saradnje Kriznih štabova i oslanjanja na jedinice JNA u naoružavanju imamo u Ključu. Koliko je Krizni štab opštine Ključ imao utjecaj na vojnu organizaciju dobrovoljačkih formacija najbolje govori sljedeći citat."Malo je naoružanja i municije, treba izvršiti obuku, izvesti gađanje, (…) mi smo u oskudici sa oficirima, te je to problem (…) imamo spiskove svih ljudi, kurire, a određena su i kritična mjesta. Manjak je oružja (…). Treba se više povezivati sa JNA (.). Mi smo i obuku završili, uradili spiskove, odredili punktove, komandire, kurire. Sve smo završili."[169] Krizni štab opštine Ključ redovno je imao sastanke na kojima su analizirali političko-bezbjedonosnu situaciju i vršili pripreme za formiranje srpske opštine Ključ. Sastanci su održavani kontinuirano 1991-1992. godine. Na sastanku od 5. oktobra 1991. godine, Veljko Kondić je izvijestio članove štaba o njegovoj posjeti banjalučkom i kninskom korpusu i o mobilizaciji. Pored Veljka Kondića na sastanku

165 Zapisnik sa sjednice Kriznog štaba Ključ od 13-14. maja 1992.godine.
166 cit. djelo, str. 431.
167 cit.djelo, str. 432.
168 cit. djelo, str.432.
169 Zapisnik sa 9. sjednice Izvršnog odbora SDS Ključ, 12. marta 1992. godine.

su i drugi učesnici uzeli učešće u diskusijama i prijedlozima mjera i zadataka koje krizni štab treba uraditi na pripremi i organizaciji popune novoformirane 30. partd. Iz sadržaja zapisnika je vidljivo da su na ovom sastanku prevladavala pitanja mobilizacije i pripreme za rat. Članovi kriznog štaba Ključ su javno nosili vojne uniforme i oružje, čime su jasno i nedvosmisleno naglašavali vojnu funkciju.

Pored vojne uloge Krizni štabovi su imali veoma velik utjecaj i na ostale aktivnosti koje su rezultirale genocidom nad Bošnjacima. Posebnu ulogu krizni štabovi su imali prilikom "etničkog čišćenja" nesrba. Krizni štabovi su direktno rukovodili policijskim snagama koje su imale ključnu ulogu u protjerivanjima Bošnjaka. Krizni štabovi su bili direktno involvirani u uspostavu logora i zatočenjima Bošnjaka, oni su osnivali, kontrolisali, podržavali ili imali pristup logorima i drugim mjestima zatočenja nesrba. Imali su ključnu ulogu u hapšenjima pojedinaca i grupa nesrba koji su po njihovim kriterijima bili "prijetnja" Srbima, prebacivanje iz logora u logor kao i puštanje iz logora pojedinih zatočenika.

Transformacije i promjene naziva unutar organizacije djelovanja srpskih organa vršeno je više puta. U Ključu prva promjena u nazivu desila se 10. jula 1992. godine, kada je Krizni štab preimenovan u Ratno predsjedništvo. Na istoj sjednici i u istoj odluci članovi Ratnog predsjedništva su dosadašnji članovi Kriznog štaba. Usvojena je i odluka da se članovi Ratnog predsjedništva mogu kretati u uniformi i sa oružjem.

Krizni štab odnosno Ratno predsjedništvo srpske opštine Ključ donijelo je odluku o tome da Bošnjaci ne mogu raditi na strateški važnim poslovima: zaštiti društvene imovine, u društvenim ili javnim preduzećima, državnim institucijama ili SJB-u.[170] Ovo je praktično značilo da su svi Bošnjaci udaljeni sa svojih radnih mjesta u pravosuđu, policiji, javnim preduzećima, opštinskoj administraciji, jednom riječju Bošnjacima je oduzeto pravo na rad. Ratno predsjedništvo opštine Ključ ograničavalo je slobodu kretanja na prostoru opštine, okupljanje po bilo kom osnovu bez posebnih odobrenja policije. Tako je Naredbom broj 01/92, 27. maja 1992. godine, i Odlukom br. 05-01/92 od 21. jula 1992. godine, regulirano da se: "Zabranjuje se kretanje građana iz jednog područja u drugo na području opštine Ključ bez posebnog odobrenja Stanice javne bezbjednosti Ključ. Zabrane su se odnosile i na kretanje građana iz jednog sela u drugo i okupljanje u grupama.[171]

Ključna uloga kriznih štabova ipak je bila protjerivanje Bošnjaka sa svojih ognjišta. Oni su organizirali tzv. organizirano iseljavanje Bošnjaka, oduzimanje pokretne i nepokretne imovine. Krizni štab opštine Ključ je još 27. maja 1992. godine, osnovao agenciju za prihvat i iseljenje izbjeglica. Osobe koje su se željele iseliti iz te opštine morale su dobiti dozvolu opštinskih vlasti. U skladu s odlukom Kriznog štaba od 30. jula, oni koji su željeli otići iz opštine morali su predati izjavu u kojoj kažu da odlaze zauvijek, a svoju imovinu su morali razmijeniti ili ostaviti opštini. Za izdavanje potrebnih dokumenata bili su zaduženi Sekreterijat za narodnu odbranu i SJB Ključ. U skladu s odlukom ARK-a od 4. avgusta, osobe koje su odlazile iz ARK-a mogle su sa sobom ponijeti najviše 300 njemačkih maraka. Komisije su propisivale kriterije za odlazak, visinu "takse", tekst Izjave o "dobrovoljnom"[172] odlasku i ustupanju imovine. Krizni štabovi su organizovali konvoje (autobuse, kamione) kojima su protjerivani Bošnjaci. Protjerivanje Bošnjaka Ključa rađeno je na osnovu "Odluke o kriterijima za mogućnost iseljenja sa područja opštine Ključ" br. 05-01/92, od 30. jula 1992. godine, te

170 Krizni štab je Odlukom br. 05-01/92, 21. jula 1992. godine, svim Bošnjacima zabranio rad u navedenim institucijama, zabranio i onemogućio pristup svojim radnm mjestima

171 NAREDBA br. 19/92, od 4. juna 1992. godine.

172 Komisija Ratnog predsjedništva za iseljavanje Ključ uzimala je pod zakletvom Izjave od onih koji ostavljaju svoju da je ostavljaju dobrovoljno.

na osnovu odluke Ratnog predsjedništva br. 05-01-136/92, o kriterijima za stalno iseljenje iz opštine od 30. jula 1992. godine.

Krizni štabovi su naređivali prikupljanje, skladištenje i podjelu bošnjačke i hrvatske imovine koja je bila prisilno oduzeta, prisilno "prepisana" ili da su bošnjačku i hrvatsku imovinu proglasili "napuštenom" za što su bile zadužene posebne komisije koje je formirao krizni štab. Dana 14. maja 1992. godine Krizni štab Ključa usvojio je "informacije u vezi sa odlukama Srpske Republike BiH i Veljko Kondić je informisao Krizni štab o transformaciji oružanih snaga u RS. Četiri dana prije preuzimanja vlasti sazvan je sastanak Kriznog štaba i pročitana je Karadžićeva teleks poruka. Prije nego što su započeli napadi, Krizni štab je organizovao funkcionisanje opštinskih organa u ratnim uvjetima i definisao svoj odnos prema vojnim vlastima. Početkom ratnih djelovanja na području opštine Ključ krizni štab (31. maja 1992. godine) je donio odluku o formiranju Izvršnog odbora opštine Ključ i prelazak na ratnu organizaciju i sistematizaciju. Istovremeno članovi izvršnog odbora srpske opštine Ključ bili su ujedno i članovi ratnog predsjedništva. U izvještaju Izvršnog odbora srpske opštine Ključ[173] za period juni-juli 1992. godine, jasno je naglašena tvrdnja da su članovi Izvršnog odbora bili i članovi ratnog predsjedništva. U istom izvještaju ukazuje se na potrebu ostvarivanja kontakata i suradnje sa organima ARK-e i SR Jugoslavije. Posebno se ukazuje na potrebu razdvajanja funkcija u Izvršnom odboru i ratnom predsjedništvu.

Krizni štab opštine Ključ imao je potpunu kontrolu u svim segmentima života u Ključu. Krizni štab je propisivao i donosio naredbe o svim pitanjima kojima je svjesno kršio osnovna ljudska prava Bošnjaka i Hrvata. Jedna od naredbi bila je i Naredba br.18/92 od 4. juna. 1992. godine, kojom se u tačci 3 "zabranjuje svako organizovano okupljanje građana u većim grupama na javnim ili drugim mjestima na području opštine." Ovom naredbom krizni štab je želio da cjelokupno stanovništvo u prvom redu Bošnjaci, ostanu kod svojih kuća kako bi njihovo nezakonito hapšenje, pritvaranje i deportovanje u logore bilo olakšano.

Krizni štab ARK-a donio je 18. maja 1992. godine, odluku o razoružanju svih formacija koje nisu u sastavu vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine ili CSB Banja Luka. Krizni štab opštine Ključ izdao je 28. maja naredbu za predaju sveg *"nezakonito stečenog"* oružja lokalnim vlastima. Od Srba se nije tražilo da poštuju tu naredbu, ali Bošnjaci i Hrvati su morali predati sve oružje koje su posjedovali, uključujući oružje u svom zakonitom vlasništvu. Nosioci aktivnosti za provođenje ove odluke bile su vojna i civilna policija. U skladu s tom odlukom, načelnik CSB-a Stojan Župljanin naredio je svim SJB-ovima da izvještavaju CSB Banja Luka o toku operacija razoružavanja. Postupajući po ovoj odluci SJB i komande vojnih jedinica počele su sa masovnim razoružavanjem bilo da je riječ o posjedovanju legalnog ili ilegalnog naoružanja. Ova odluka se primjenjivala selektivno i odnosila se samo na razoružavanje Bošnjaka i Hrvata.

Kao rezime, može se reći da su Krizni štabovi formirani sa ciljem da nasilno zauzmu i kontrolišu teritoriju u ime srpskog naroda i srpske Republike BiH. Krizni štabovi su imali apsolutnu vlast na opštinskom i regionalnom nivou. Oni su funkcionirali kao dio vlasti koju je uspostavila SDS-a, u hijerarhijskom smislu bili su odgovorni najvišim organima Republike srpskog naroda u BiH. Provodeći politiku i ciljeve SDS-a Krizni štabovi su koordinirali vojne, političke i administrativne snage koje su učestvovale u preuzimanju i održavanju kontrole na prostoru koji je bio pod njihovom kontrolom. I zbog svega navedenog, članovi Kriznog štaba Ključ snose i najvišu odgovornost za zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava jer su oni bili *gospodari života i smrti*.

173 Kopija izvještaja nalazi se kod autora.

Srpska Republika Bosna i Hercegovina
SKUPŠTINA OPŠTINE KLJUČ

Ratno predsjedništvo

Broj: 05.01- ...../92
Ključ, 21.07.1992. godine

Na sjednici održanoj 21.07.1992. godine, Ratno predsjedništvo Skupštine opštine Ključ, d o n o s i

O D L U K U

1. 1. Da se na svim rukovodnim mjestima, mjestima gdje je moguć dotok informacija, na čuvanju društvene imovine odnosno na svim mjestima koja imaju važan značaj za funkcionisanje privrednog subjekta, mogu nalaziti isključivo kadrovi srpske nacionalnosti.

2. Navodi iz tačke 1. odnose se i na sva društvena preduzeća, dioničarska društva, državne institucije, javna preduzeća i Stanicu javne bezbjednosti.

3. Takodje se na ovim mjestima ne mogu naći ni radnici srpske nacionalnosti koji nisu lojalni Srpskoj Republici Bosni i Hercegovini.

4. Neizvršavanje gore navedene Odluke povlači za sobom smjenu odgovornih lica.

5. Ova Odluka stupa na snagu danom donošenja.

DOSTAVLJENO:
1. Svim društv.dioničarskim,javnim preduzećima,državnim istitucijama, Stanici javne bezbjednosti,
2. Ratnom predsjedništvu,
3. Arhivi.

PREDSJEDNIK
RATNOG PREDSJEDNIŠTVA
Novo Banjac

Dokument 11. Odluka o postavljanju srpskih kadrova na rukovodnim mjestima

S P I S A K

lica koja su zadužila naoružanje

1.	Vuković Djuro	Humići
2.	Vuković Momčilo	"
3.	Kuburić Bero	"
4.	Kuburić Radenko	"
5.	Samardžija Branko	"
6.	Mićanović Stojan	"
7.	Branković Branko	"
8.	Popović Dane	"
9.	Vuković Milenko	"
10.	Babić Dušan	"
11.	Garić Lazar	Ključ
12.	Vuković Trivo	"
13.	Kovačević Pero	"
14.	Vrtunić Mile	"
15.	Vrtunić Djuro	"
16.	Karać Mladjen	"
17.	Gavranović Mićo	"
18.	Gajić Slobodan	"
19.	Todorović Branko	"
20.	Todorović Ilija	"
21.	Galić Trivo	"
22.	Pejić Jovica	"
23.	Vojinović Dušan	"
24.	Kevac Radislav	"
25.	Despotović Jovo	"
26.	Vujanović Ratko	"
27.	Danilović Dušan	"
28.	Djukić Djuro	"
29.	Todorović Nedjo	"
30.	Galić Drago	"
31.	Kevac Dimitrija	"
32.	Vrsčar Nedjo	"
33.	Ljepić Jovo	"
34.	Vrsčar Stevo	"
35.	Milojević Dragan	"
36.	Todorović Nikola	"

...

37.	Vulin Branko	Ključ
38.	Todorović Jovo	"
39.	Kosić Mirko	"
40.	Branković Petar	"
41.	Djuričić Velimir	"
42.	Bajić Branko	"
43.	Topalović Stevo	"
44.	Malešević Simo	"
45.	Dvizac Nedjo	"
46.	Banjac Marinko	"
47.	Banjac Božo	"
48.	Ostojić Drago	"
49.	Macanović Djuro	"
50.	Vujić Momčilo	"
51.	Kesić Milan	"
52.	Bjelobrak Todor	"
53.	Stojaković Mićo	"
54.	Gavrilović Gojko	"
55.	Tepić Nedjo	"
56.	Samardžija Pero	"
57.	Škondrić Milan	"
58.	Todorović Miloš	"
59.	Savanović Čedo	"
60.	Antonić Stevan	"
61.	Kljajić Nikola	"
62.	Dragović Djuro	D. Ribnik
63.	Ostojić Pero	"
64.	Todorović A. Miša	"
65.	Galić Nenad	"
66.	Todorović Š. Dušan	"
67.	Todorović Čedo	"
68.	Dmitrović V. Špiro	"
69.	Todorović N. Novica	"
70.	Gajić M. Nikola	"
71.	Todorović Nedjo	"

...

72.	Banjac Djuradj	Peći
73.	Ris Milan	"
74.	Krljanović Dj. Milan	"
75.	Adamović Ostoja	"
76.	Berić Živko	"
77.	Dragić Miloš	"
78.	Adamović R. Milorad	"
79.	Karleš J. Milan	"
80.	Trubar Slobodan	"
81.	Adamović Luka	"
82.	Despotović Živko	G. Vrbljani
83.	Jokić Luka	"
84.	Jokić Momčilo	"
85.	Dragojević Nedjo	G. Ribnik
86.	Dmitrović Jovica	"
87.	Jurišić Marko	"
88.	Vračar Drago	"
89.	Kasapović Jovo	"
90.	Vrtunić Milan	"
91.	Pucar Božo	"
92.	Banjac Blaže	"
93.	Karać Vlado	"
94.	Knežević Branko	"
95.	Brkić Simo	"
96.	Matić D. Vito	"
97.	Dmičić Slobodan	"
98.	Krajcer Mićan	"
99.	Karać Slobodan	D. Vrbljani
100.	Zorić Milan	"
101.	Tomić Sava	"
102.	Zorić Vaso	"
103.	Marić Dušan	"
104.	Dragosavac Marko	Kopjenica
105.	Grabež Nedjo	"
106.	Latinović Dako	"
107.	Vejin Dušan	"
108.	Lukić Nedjo	"

...

109.	Stojaković Stole	Kopjenica
110.	Dragosavac Vlado	"
111.	Ljubanić Mirko	"
112.	Ljubanić Pero	"
113.	Marinković Dušan	"
114.	Perić Drago	Sitnica
115.	Malešević Velimir	"
116.	Stojić Gruja	"
117.	Perić Mile	"
118.	Sukara Petko	"
119.	Djukić B. Drago	"
120.	Djukić P. Drago	"
121.	Marčeta Jovo	"
122.	Kondić Gojko	Sokolovo
123.	Kondić Milovan	"
124.	Zukić Kosta	"
125.	Lekić Goran	"
126.	Gavrilović Milan	"
127.	Djukanović Tomislav	"
128.	Djukanović Milan	"
129.	Aleksić Pero	"
130.	Kondić Branislav	"
131.	B jelić Živko	Sanica
132.	Stanić M. Milorad	"
133.	Banjac Branko	"
134.	Vojinović N. Branko	"
135.	Todorović I. Branko	"
136.	Kovačević B. Milorad	"
137.	Samardžija M. Dušan	"
138.	Banjac D. Vlado	"
139.	Vještica Mile	"
140.	Obradović D. Drago	"
141.	Banjac Dj. Lazo	"
142.	Škrbić L. Mile	"

..ć

- 5 -

143. Krajišnik M. Stevo Sanica
144. Banjac Stojan "
145. Zolak S. Djuro "
146. Zolak M. Dušan "
147. Vranjković Milan "
148. Babić Andjelko "
149. Todorović J. Mladjen "
150.

NAČELNIK,
Vinko Kondić

NAPOMENA: BROJ ZADRUŽEN IZPRES LICA ZNAČI SA JE LICE PRIPADNIK REZERVNOG SASTAVA MILICIJE. (23) I RAZDUŽILI SU NAORUŽANJE

Dokument 12. Spisak lica srpske nacionalnosti koji su zadužili naoružanje po MZ

III. 4 Srpske vojne i policijske jedinice na području ARK-a

U pripremama za realizaciju projekta stvaranja velike Srbije ključnu ulogu trebala je odigrati JNA i njen Generalštab. U tom smislu već 1988-89. godine preduzete su mjere na reorganizaciji Teritorijalne odbrane (u daljem tekstu TO) SFRJ u organizacijsko-formacijskom smislu, ali i isključivanje republičkih rukovodstava iz sistema rukovođenja i komandovanja Oružanim snagama SFRJ. Cilj poduzimanja ovih radnji, a posebno reorganizacija i smanjenje TO bio je slabljenje odbrambenih snaga unutar jugoslovenskih republika. Reorganizacijom TO velik broj jedinica se ugasio i smanjio što je proizvelo višak naoružanja u jedinicama i štabovima. TO SR BiH je do 16. maja 1990. godine, čuvala i skladištila naoružanje i vojnu opremu na 653 lokacije,[174] čuvano je 165.860 cijevi različitog naoružanja i 58.894.000 komada municije raznog kalibra do 14,5 mm. Ovi podaci ukazuju da je TO BiH bila dobro naoružana i opremljena i kao takva predstavljala je smetnju za realizaciju velikosrpskih planova.

Radi potpune kontrole i oduzimanja naoružanja koje je smanjenjem organizacijsko-formacijske strukture i gašenjem nekih jedinica ostalo u skladištima TO, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu (SSNO) je 1. februara 1990. godine izdao naređenje svim republičkim i pokrajinskim štabovima TO o povlačenju, odnosno oduzimanju viškova naoružanja iz skladišta TO. Ovim su naređenjem precizirane sve radnje, mjesta i vrijeme povlačenja MTS-a, naoružanja i municije iz jedinica i štabova TO po republikama i pokrajinama. Pri tome je Republički štab TO SR BiH trebao najviše da povuče tehničko-materijalnih sredstava u odnosu na ostale republike i pokrajine, a najmanje Srbija. "Tako je načelnik Generalštaba Oružanih snaga SFRJ, general Blagoje Adžić, 14. maja 1990. izdao Naređenje, str. pov. broj 19-1, o preuzimanju i obezbjeđenju naoružanja i municije subjekata ONO i DSZ u skladištima JNA. Sljedećeg je dana Komanda 1. vojne oblasti, u skladu sa navedenim naređenjem generala Adžića, a u cilju navodno "sigurnijeg" smještaja i čuvanja naoružanja i municije Teritorijalne odbrane, izdala Naređenje (str. pov. br. 1-90), četvrtom (4.), petom (5.), dvanaestom (12.) sedamnaestom (17.), dvadeset četvrtom (24.) i trideset sedmom (37.) korpusu o preuzimanju, smještaju i čuvanju "kompletnog naoružanja i municije od teritorijalne odbrane, u magacinima JNA."[175]

Ova naredba je provedena vrlo brzo i samo mali dio naoružanja i MTS-a nije predat u skladišta JNA. Jedan dio republičkih rukovodstava nije se slagao sa ovim naređenjem (predstavnici SR Slovenije), a argumentacija kojom je JNA ovaj čin opravdavala ni u kom slučaju nije odgovarao činjenicama i stvarnim razlozima. Istovremeno oružje i oprema dijeljeno je jedinicama TO u Hrvatskoj i BiH koje su bile srpskog sastava, ali dijeljeno je i onim građanima srpske nacionalnosti koji i nisu bili vojni obveznici. To je oružje, zajedno sa onim što je JNA planski ostavljala prilikom povlačenja iz nekih republika, poslužilo za formiranje srpskih paradržavnih vojski (Republike Srpske Krajine i Republike Srpske) i velikog broja paravojnih formacija. Preuzimanje, smještaj i čuvanje naoružanja i municije TO BiH vršeno je u magacinima JNA, koji su, uglavnom, bili locirani na područjima sa većinskim srpskim stanovništvom, koje je istovremeno neposredno učestvovalo u njihovom obezbjeđivanju. Ratna dešavanja na prostorima R Slovenije, a kasnije i na teritoriju R Hrvatske nisu mogla a da se ne reflektiraju na prostor Bosanske krajine kao graničnog dijela Bosne i Hercegovine prema R Hrvatskoj. Posljedice rata u Sloveniji i Hrvatskoj na prostoru Bosanske krajine osjetile su se kroz preseljenje i dislokaciju jedinica i sastava JNA sa cjelokupnim ljudstvom i tehnikom,

174 U ovim magacinima čuvano je: 269.356 cijevi streljačkog naoružanja, 18.240 minobacača od 60 do120 mm, ručnih bacača i protivavionskih topova, 211 protivoklopnih i protivavionskih raketa, 84.724.089 komada metaka za streljačko naoružanje, 580 tona minsko-eksplozivnih sredstava i municije kalibra 15,4 mm i preko 2.000 komada radio stanica. Vrijednost naoružanja, municije i opreme iznosila je 600.000.000 USA dolara.

175 Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu* , knjiga II, Kult/B, Sarajevo, 2004, str.123.

zatim kroz blokadu i ograničenje kretanja roba, sirovina, ljudi, kroz pristizanje velikog broja izbjeglica iz R Hrvatske. Odlukom o povlačenju JNA od 18. jula 1991. godine, definitivno je došlo do raspada Jugoslavije.

Na prostoru BiH djelimično ili potpuno bilo je stacionirano 5 korpusa JNA, koji su bili nosioci pripreme i izvođenja agresije na BiH. Po brojnosti i raspoloživosti sa ratnom tehnikom bili su najjači Bihaćki, Banjalučki, Kninski i Tuzlanski.[176] Rezolucijom Vijeća sigurnosti br.740 bilo je predviđeno razmještanje pripadnika mirovnih snaga i preseljenje JNA i ostalih paravojnih formacija van teritorije Hrvatske. Jedinice JNA, "su pod okriljem svjetske zajednice, praktično okupirale Bosnu i Hercegovinu,"[177] koja je postala najveći garnizon sa nekoliko stotina hiljada vojnika sa naoružanjem i opremom. Poznata je izjava generala Veljka Kadijevića *da je JNA povukla sve svoje efektive iz Hrvatske i razmjestila ih tako da odgovaraju budućim zadacima*. Povlačenjem ljudstva i tehnike iz Slovenije dio je razmještan i na prostor Bosanske krajine. Dislokacija jedinica JNA iz Slovenije i Hrvatske u BiH, odvijala se preko Bihaća. Krajem augusta 1991. godine, u tadašnju kasarnu „27. juli" u Bihaću dislocirana je jedinica (motorizovana) iz Postojne, u kasarnu "*Grmeč*" jedinica ABHO iz Črnomelja u Sloveniji. Od početka augusta do početka oktobra na aerodrom Željava kod Bihaća premješten je raketni divizion protuvazdušne odbrane (PVO) iz Cerklja, četa vazdušnog osmatranja, javljanja i navođenja (VOJIN) iz Ljubljane, avijacijska eskadrila iz Cerklja, jedinica iz kasarne Borongaj u Zagrebu, iz Karlovca u Bosanski Petrovac dislocirana je jedinica iz kasarne Robert Domani. Na području opštine Ključ (na Laništu) izmješteni su dijelovi jedinica kninskog korpusa i to 594. inžinjerijski puk i 557. mješoviti protuoklopni puk. Izmještanjem skladišta municije iz Donjeg Lapca[178] u Bosanski Petrovac, iz Knina u Bosansko Grahovo obezbjeđena je logistička podrška paravojnim jedinicama. Značajne količine naoružanja i municije (9.930 cijevi i 200 tona municije) iz "skladišta Rabić kod Dervente prebačena su dijelom u Banju Luku a dijelom u Ukrinski Lug."[179] Istovremeno je u Bosanski Petrovac predislocirana 530. pozadinska baza iz 5.vojne oblasti, koja je imala zadatak da logistički podržava i Štab Teritorijalne odbrane SAO Krajina (Odluka SSNO Str.pov.683-165)[180] radi efikasnijeg i lakšeg snabdijevanja novoformiranih paravojnih jedinica.

Kada je uhvaćen kamion sa oružjem u Bileći, otkriveno je da naoružanje Srbima u istočnoj Hercegovini stiže iz Crne Gore. Slijedeći kamion sa 1.119 pušaka bez ikakvih isprava zaustavljen kod Visokog, aprila 1991. godine, ovo naoružavanje Srba pojačalo je strah kod muslimanskog stanovništva. Tim prije što je i ono malo oružja iz opštinskih štabova TO, Armija još ranije uzela.[181]

Povlačenjem JNA sa prostora Slovenije i Hrvatske, na prostoru Bosanske krajine raspoređene su sljedeće snage: "10. korpus-zagrebački, sa sjedištem u Bihaću, dijelovi 9.

176 Efektivi sa kojima su raspolagali bili su: preko 100.000 vojnika i starješina, oko 900 tenkova, preko 1.000 oklopnih transportera i ostalih borbenih vozila, nekoliko hiljada artiljerijskih oruđa, oko 100 aviona različitih tipova i namjene, oko 50 helikoptera, više raketnih pukova. U pripremi agresije na Bosnu i Hercegovinu prema podacima Međunarodnog instituta za strateške studije iz Londona Vojska tzv. Republike Srpske brojala je oko 60.000 ljudi, 300 tenkova, 200-300 oklopnih vozila i 500-600 artiljerijskih cijevi te 43 aviona i 21 helikopter. Cjelokupno naoružanje i oprema dobiveni su od bivše JNA. Upravo na prostorima Bosanske krajine bili su stacionirani i raspoređeni najjači vojni efektivi koji će kasnije biti i upotrijebljeni u napadima i počinjenju ratnih zločina i genocida

177 Kasim Begić, cit.djelo, str. 20.

178 Iz skladišta u Donjem Lapcu izmješteno je 2.350 tona municije koja će biti korištena od strane vojnih jedinica tzv. Vojske Republike srpske na prostorima Bosanske krajine.

179 Smail Čekić, cit.djelo, str.106.

180 Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu* , knjiga II, Kult/B, Sarajevo, 2004, str.907.

181 Mehmedalija Bojić, cit.djelo, str. 303.

korpusa-kninskog u Ključu, Drvaru i Bosanskom Grahovu. Stalni pokreti jedinica JNA preko Bosanske krajine, njihovo dovođenje sa drugih prostora bivše Jugoslavije, posebno sa prostora Srbije, bili su svojevrstan psihološki pritisak, demonstracija sile i prijetnji sa porukama da uplašeni Bošnjaci bježe sa svojih ognjišta i ne poduzimaju nikakve mjere odbrambenog organizovanja."[182] U takvim uvjetima i atmosferi koja je vladala na prostoru Bosanske krajine osjećao se strah i neizvjesnost od narednog vremena i događanja koja će slijediti.

Glavni zadatak u pripremi agresije na R BiH bio je naoružavanje i obučavanje srpskog stanovništva, koje je bilo planirano i organizirano od strane bivše JNA, po naređenju političkih i vojnih struktura Srbije. Proces naoružavanja tekao je u tajnosti i u prvom redu je obuhvatao članove i simpatizere SDS-a, a kasnije i ostalo srpsko stanovništvo organizirano u paravojne jedinice SDS-a, parapolicijske i dobrovoljačke jedinice. Uporedo sa naoružavanjem vršene su pripreme na izradi i ažuriranju ratnih planova, saopštavanje ratnih rasporeda, izmještanje naoružanja i opreme na prostore gdje su Srbi činili većinu.

Tokom 1991. godine i početkom 1992. godine izvršena je mobilizacija rezervnih jedinica JNA,[183] rezervnog sastava policije, dobrovoljačkih jedinica i jedinica TO u opštinama pod kontrolom SDS-a. Na prostoru Bosanske krajine u ove jedinice mobilizirano je cjelokupno vojno sposobno srpsko stanovništvo."Uspostavljena je potpuna kontrola komunikacija i teritorije, naročito prema naseljenim mjestima gdje je živjelo bošnjačko i hrvatsko stanovništvo."[184] Naredbom SDS-a od 26. oktobra 1991. godine, koju je potpisao potpredsjednik Skupštine tzv. ARK-a, Radoslav Brđanin,[185] precizirane su obaveze u pogledu mobilizacije, formiranja komandi mjesta, uspostave stalnog dežurstva, formiranje jedinica za front, prevođenje jedinica civilne zaštite u TO, pretpočinjavanje ratnih jedinica TO kao ratnih jedinica korpusima JNA, preuzimanje vlasti u javnim preduzećima, određivanje ratnih poreza. "Novoformirane i mobilizirane jedinice dobivale su naoružanje iz skladišta JNA."[186] Krajem juna 1991. godine, prema naredbi SSNO-a na prostoru BiH, bez znanja republičkih organa vlasti izvršena je mobilizacija u tri bosanskohercegovačke regije: banjalučkoj, trebinjskoj i hanpješkoj (sarajevskoj) i tom prilikom mobilizirano je u prvom navratu 16.000, a kasnije još 7.500 rezervista.

Na prostoru Bosanske krajine krajem 1991. godine, formirani su opštinski i okružni štabovi srpske TO u Bosanskom Petrovcu, Bosanskom Grahovu, Bihaću, Ključu, Bosanskoj Krupi, Lušci Palanci. Brojno stanje ovih jedinica bilo je 10.898[187] i to na prostoru opština Drvar, Bosanski Petrovac, Bosansko Grahovo i Glamoč 4.448 i Bihać, Bosanska Krupa, Lušci Palanka 6.450 vojnih obveznika. U pojedinim opštinama (Bihać i Bosanska Krupa) izvršeno je formiranje paralelnih sekreterijata. Zbog sve teže situacije sa popunom (napuštanje JNA pripadnika nesrpskog naroda pa i teškoće sa pripadnicima srpskog naroda) krajem 1991. godine, SDS je praktički preuzeo ulogu ratno-huškačkog mobilizatora. Postao je kreator cjelokupne politike, ratni štab i komanda naoružanih SDS formacija. Primjer saradnje JNA i formiranih tzv. srpskih opština imamo u Bosanskoj Krupi gdje je srpska opština Bosanska Krupa tražila naoružanje i vojnu opremu, a komanda 2. vojne oblasti na čelu sa Milutinom

182 Fikret Muslimović, cit.djelo, str.191.

183 Naredba generala Nikole Uzelca, komandanta 5. korpusa JNA Str.pov.br.12-456 od 19. septembra 1991. godine za mobilizaciju ljudstva i materijalnih sredstava na prostoru Bosanske krajine (opštine Mrkonjić Grad, Bosanski Petrovac, Drvar, Prijedor). Ova mobilizacija je vršena putem opšteg poziva dobrovoljcima i dobrovoljnim davaocima materijalnih sredstava i stoke.

184 Hasan Efendić, *Ko je branio Bosnu*, Sarajevo, 1998, str. 235-243.

185 Osuđen pravomoćnom presudom od strane Haškog tribunala za zločine počinjene na prostoru Bosanske krajine na kaznu zatvora od 30 godina, i sada se nalazi na izdržavanju kazne u Danskoj.

186 Fikret Muslimović, cit.djelo, str. 192.

187 Smail Čekić, cit.djelo str 804.

Kukanjcem odobrila izdavanje iste[188] kako bi ispoštovali naredbu Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu (str.pov.br.359-1) od 21. februara 1992. godine, a nedostajuća sredstva da traže od Tehničke uprave Saveznog sekreterijata za narodnu odbranu pozivajući se na ranije naređenje Načelnika Generalštaba Oružanih snaga SFRJ (pov.br.2268-1) od 30. decembra 1991. godine.[189]

"Čelnici SDS-a i njeni aktivisti bili su spona između srbizirane JNA i naoružanog (srpskog) naroda a formirani krizni štabovi vojno-teritorijalne komande."[190] Proces stvaranja vojnih formacija SDS-a počinje formiranjem srpskih opština u kojima se formiraju srpske stanice milicije i čete TO. SDS je preuzela ulogu formiranja i naoružavanja jedinica rezervnog sastava policije, izdvajanje formiranih srpskih milicijskih stanica. Posebnu ulogu u agresiji i zločinima na prostoru Bosanske krajine imale su dobrovoljačke jedinice u sastavu JNA kao što su arkanovci, šešeljovci, beli orlovi,[191] srpska garda koje su bile pod komandom bivše JNA a kasnije pod komandom tzv.V RS. Srpske kolaboracionističke snage pod nazivom *Srpske odbrambene snage*, ili SOS,odlukom Skupštine ARK-a stavljene su pod komandu CSB Banja Luka. U Bosni i Hercegovini su od druge polovine 1991. u sastavu JNA bile dobrovoljačke jedinice koje su bile formirane, naoružane i obučene od strane JNA.[192]

Tajnom naredbom od 9. januara 1992. godine, svi oficiri JNA[193] koji su rođeni na prostoru BiH premještaju se na teritoriju BiH bez obzira na mjesta u kojima su službovali i stavljaju se u službu srpskih vojnih formacija. Stvaranje srpske TO otpočinje novembra 1991. godine, "stvaranjem jedinica brigadnog sastava."[194] Zbog nedostatka ljudstva u Bosanskoj Krupi, SDS je formirala jednu brigadu, a po selima oko Bihaća, Cazina, Velike Kladuše jedinice ranga vodova i četa ukupne snage dva-tri bataljona. Međutim, u neposrednom okruženju sa većinskim srpskim življem formiraju se tri jedinice ekvivalenta brigade. "Jedna je formirana za Bosansko Grahovo, Drvar i Bosanski Petrovac, druga za Sanski Most i Prijedor, a treća za Bosanski Novi."[195] Na prostoru Bosanske krajine ovaj proces svoju finalnu operacionalizaciju dobiva formiranjem lakih brigada: 15. lbr (u daljem tekstu lbr) Bihać, 3. lbr Bosanski Petrovac, 1. lbr. Drvar, 6. lbr Sanski Most, 17. lbr Ključ, 11. lbr Bosanska Krupa, 342. prijedorske i 1.bosanskonovske lake brigade.

Koliko je JNA utjecala i učestvovala u agresiji na BiH najbolje govori izjava general pukovnika Živote Panića o povlačenju JNA iz BiH. U izjavi dnevnim novinama *Borba* iz Beograda on kaže: "JNA se iz Bosne i Hercegovine ne sme povući po modelu povlačenja iz Makedonije, bez obzira što je toj republici Evropska zajednica priznala nezavisnost (.) U Bosni je neizvesna situacija-bliži smo ratu nego miru (.) nepobitna činjenica da je u toj republici na delu hrvatsko-muslimanska zavera i koalicija protiv Srba."[196] Iz ove izjave više nego jasno je

188 Akt Str.pov.br.19/81-442 od 23.aprila 1992. godine i Naredba Str.pov.br.31/103-40-1 od 24.aprila 1992. godine naređeno izdavanje MTS iz 530. pozadinske baze, preuzeto iz knjige Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, str. 820.

189 cit.djelo, str. 820.

190 Senudin Jašarević, cit.djelo , str.16.

191 Zajedno sa vojnicima 6. sanske brigade oko 100 arkanovaca, šešeljovaca i belih orlova pod komandom kapetana Dragana Mijatovića 1. juna u selu Hrustovo, opština Sanski Most, ubile su više desetina Bošnjaka.

192 Ove jedinice su bile u sastavu JNA na osnovu Uputstvom o prijemu dobrovoljaca u JNA (septembra 1991.)

193 Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (u daljem tekstu ICTY) Predmet: Br.IT-02-54-T, paragrafi 454-455, ukazuju da je general Stanislav Galić i drugi bili pripadnici Vojske Jugoslavije. Podaci govore da je u julu 1992. godine oko 26.000 oficira Vojske Jugoslavije raspoređen u Vojsku Srpske Republike BiH i sve personalne i finansijske poslove (plaće) dobijali su od Vojske Jugoslavije.

194 Mehmedalija Bojić, cit.djelo, str.,330.

195 Ramiz Dreković, *U obruču, Dom štampe*, Zenica, 2004, str.47.

196 Izjava Živote Panića, Borba, 8. april 1992. godine.

da se JNA stavila na jednu stranu, iako je trebala biti armija svih naroda i građana u BiH. Ova izjava trebala je dodatno ohrabriti nastavak formiranja vojnih formacija SDS-a sa jedne strane, a sa druge strane, kod legalnih i legitimnih organa vlasti BiH unijeti strah i paralizirati sve aktivnosti oko odbrane od agresije.

Koliko je JNA imala odlučujuću ulogu u naoružavanju jedinica tzv. V RS i drugih srpskih kolaboracionističkih jedinica najbolje ilustrira izjava Milutina Kukanjca komandanta 2. Vojne oblasti. Po njemu "Srbi u BiH dobili su gotovo celokupno naoružanje, municiju, minsko-eksplozivna sredstva, gorivo, rezervne delove, hranu i druga materijalna sredstva od JNA, koja je dekretom Predsjedništva SFRJ od 4. maja 1992. godine prestala da postoji. JNA je u BiH izmestila na sigurne prostore više od 90% naoružanja, ubojnih sredstava svih vrsta i druge opreme i sve je to predato Republici Srpskoj, koja je time naoružala svoju vojsku. O onome šta je predato Muslimanima u kasarni "Maršal Tito", kada se početkom juna 1992, izmeštao Školski centar, neka daju odgovor Generalštab VJ i rukovodstvo Republike Srpske. Mi ne samo da smo spasili sredstva JNA, već smo "ispred nosa" uzeli oko 70% naoružanja, municije i druge opreme iz nadležnosti TO bivše BiH, koja bi bila upotrebljena za ubijanje Srba na tim prostorima. Neke akcije su sa malim brojem ljudi iz JNA i srpskim teritorijalcima izvedene briljantno. Iz skladišta "Faletići", koje je obezbeđivalo 12 naših odabranih vojnika, na primer, uzeto je ogromno naoružanje-oko 30.000 cevi raznih oružja za gađanje ciljeva na zemlji, više oruđa protivvazdušne odbrane, minsko-eksplozivnih sredstava, sredstava veze, motornih vozila i druge opreme. Akcija je izvedena brzo, efektno i bez gubitaka. Gubitak tog skladišta bio je jedan od najtežih udaraca muslimansko-ustaškoj koaliciji."[197]

Ovdje je potrebno naglasiti da je naoružavanje započelo mnogo prije otpočinjanja agresije na R BiH. Da je proces stvaranja vojnih snaga srpskog naroda tekao paralelno na čitavom prostoru Bosne i Hercegovine, da je SDS direktno organizirala vojne jedinice, da je JNA vršila naoružavanje i opremanje ovih snaga iz svojih skladišta, pomagala i vršila obuku kako oficirskog tako i vojničkog sastava. SR Jugoslavija i Vojska Jugoslavije pružala je tzv. V RS-u tri osnovne vrste operativne podrške: logističku podršku, podršku u ljudstvu i obuku. SR Jugoslavija je snabdijevala tzv. V RS sa velikim količinama vojne opreme, goriva i municije i ona je u potpunosti ovisila o snabdijevanju iz SR Jugoslavije. Proces stvaranja srpskih policijskih i vojnih formacija bio je koordiniran i brižljivo planiran projekat što pokazuje stepen konspiracije kojom je vođen a imao je jedan cilj, negiranje državno-pravnog identiteta Bosne i Hercegovine i pripajanje BiH velikosrpskom projektu velike Srbije.

197 Izjava generala Milutina Kukanjca, *Borba*, 23. novembar 1993. godine.

Srpska Republika Bosna i Hercegovina
aAUTONOMNA REGIJA KRAJINA
SKUPŠTINA OPŠTINE KLJUĆ
- KRIZNI ŠTAB -

Broj: 18/92
Ključ, o4.o6. 1992. godine

Na sjednici održanoj dana o4.o6.1992. godine, Krizni štab Skupštine opštine Ključ, d o n o s i

N A R E D B U

1. Naređuje se obezbjedjenje ispred stambenih objekata u Ključu od strane gradjana Ključa, s tim da isto može da se vrši samo u stubištima stambenih objekata i dvorištima privatnih kuća.

2. Obezbjedjenje grada Ključa obavljaće novoformirana jedinica vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine.

3. Zabranjuje se svako organizovano okupljanje gradjana u većim grupama na javnim ili drugim mjestima na području Opštine.

4. Za izvršenje ove Naredbe odgovorna je Komanda grada Ključa.

5. Ova Naredba stupa na snagu odmah.

PREDSJEDNIK KRIZNOG STABA

Jovo Banjac

Dokument 13. Naredba o ukidanju straže ispred zgrada koje su držali Srbi[198]

198 Iz ove naredbe jasno se vidi da je komanda grada Ključa imala ključnu ulogu u svim događajima u Ključu.

KOMANDA 30.PART.D
Str.pov.br.174-140
Dana 16.05.1992.god.

VOJNA TAJNA
STROGO POVERLJIVO

KOMANDA
1. PARTIZANSKE BRIGADE
Str.pov. Br. I-63
17.05. 1992 god.

Zaštita KM,IKM,CV,
repetitora i releja,-

K O M A N D I

Zauzimanjem čvorišta i drugih izdvojenih objekata veze blokirane su i isključene veze MUP-a i krnjeg Predsedništva BiH,čime su ostali bez mogućnosti održavanja veza i prenosa PTT,radio i TV signala.Neprijatelj će pokušati da povrati što veći broj tih objekata kao što je pokušao i sa napadon na čvorište Vlašić, u cilju zaštite svih objekata veze,sperčavanja iznenađenja i obezbeđenja svih veza u jedinicama,

N A R E Đ U J E M:

1.Preduzmite sve mere zaštite i odbrane KM,IKM i svih čvorišta i drugih izdvojenih objekata veze u zoni odgovornosti vaše jedinice i sprečite svako iznenađenje.

2.U svakoj brigadi imati po jednu četu,a u BG-2 ved za intervenciju ka objektu gde ima repetitor,KM i IKM ili istu razmestiti na sami objekat kako bi sprečili svako iznenađenje.

3.Za repetitor na ljuši odgovorna je BG-2,za repetitor u Č.Vakufu odgovorna mi je 19.partbr,a za repetitor Bravnice,Ramići i Lubica /SO KLJUČ/ odgovorna mi je 1.partbr.Za KM i IKM odgovara svaka jedinica za sebe,dok za KM-30 Kula obezbeđenje ima u sklopu komande skladišta i deo komande stana 30.partd razmeštene na Kuli.

4.Objekte uporno braniti a ljudstvo ako je izdvojeno na objektima snabdeti svim potrebama za više dana borbe.

5.Za sprovođenje ovog naređenja lično su mi odgovorni komandanti jedinica.

MM/MM

K O M A N D A N T
p u k o v n i k
Galić Stanisl

Dokument 14. Naredba o zauzimanju i isključenju TV, radio signala i PTT veza

III.5. Uloga policije srpske SJB Ključ

Početak formiranja srpskog Ministarstva unutrašnjih poslova (dalje u tekstu: MUP-a) tekao je planski i organizirano uz jasne upute donesene od strane Skupštine srpske BiH. Na sastanku u Banjoj Luci na kojem su bili prisutni Momčilo Mandić, Mićo Stanišić, Čedo Kljajić, Stojan Župljanin, Slavko Drašković, Stanko Stojanović, Andrija Bjelošević, Nenad Radović, Vlado Tutuš, Krsto Savić, Goran Žugić, Dragan Devedlaka, Goran Radović, Milan Krnjajić, Neđo Vlaški, Malko Koroman, Predrag Ješurić, Igor Velašević i Vaso Škondrić na kojem se raspravljalo o formiranju srpskog MUP-a i u tom smislu su donijeti zaključci.[199] Zaključci koji su doneseni odmah su se trebali provoditi u praksi. Doneseno je 19 zaključaka od kojih izdvajamo:

- *Formira se srpski kolegij pri MUP-u SR BiH od srpskih kadrova na rukovodnim funkcijama i to po svim linijama rada u MUP-u SR BiH,*
- *Srpskim kolegijom u MUP-u SR BiH rukovodi i stara se o izvršenju zaključaka pomoćnik ministra Momčilo Mandić,*
- *Nalaže se srpskom kolegiju MUP-a SR BiH da izvrši sve potrebne pripreme za funkcionisanje srpskog MUP-a, nakon donošenja Ustava Srpske Republike BiH,*
- *Ubuduće na sva vozila koja imaju M oznaku utisnuti ćiriličnim pismom oznaku "MILICIJA" na desnoj strani vozila,*
- *Maksimalno obezbijediti srpske funkcionere i rukovodne kadrove radi moguće likvidacije i diskriminacije,*
- *Formirati komisiju koja će do 01.3.1992. godine predložiti idejno rješenje amblema srpskog MUP-a kao i oznake u miliciji,*
- *Maksimalno se povezati sa Srpskom Republikom Krajinom i pružiti im punu pomoć,*
- *Intenzivno raditi na obučavanju i naoružavanju naših radnika milicije*

Navedeni zaključci odmah su operativno provođeni i njima je derogirano legalno i legitimno ministarstvo unutrašnjih poslova R BiH. Iz zaključaka je vidljiva namjera i cilj. Po ovim zaključcima počelo je odvajanje i formiranje srpskih CSB-a i SJB-a na području cijele BiH. Na prostoru Bosanske krajine formira se srpski Centar službi bezbjednosti (dalje u tekstu: CSB) Banja Luka koji je formirao srpske SJB (stanice javnih bezbjednosti) u svim tzv. srpskim opštinama.

Uspostavom srpskog MUP-a i formiranjem CSB Banja Luka u čiji su sastav ušle SJB Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac, Ključ, Sanski Most, Bosanski Novi, Bosansko Grahovo, Drvar, Prijedor, Banja Luka, Prnjavor, Čelinac, Bosanska Gradiška, Bosanska Dubica, Glamoč, Kupres, Kotor-Varoš, Laktaši, Mrkonjić-Grad, Skender-Vakuf, Srbac, Šipovo, Teslić i Donji Vakuf jasno je izražena hijerarhijska struktura. Neprekidno je funkcionirala linija koordinacije, rukovođenja i komandovanja između MUP-a RS i CSB Banja Luka i SJB u svim novouspostavljenim srpskim opštinama. Na zajedničkim sastancima CSB Banja Luka i SJB na kojima su učestvovali načelnici i rukovodeći kadrovi, davana su uputstva, smjernice i naređenja za daljnja djelovanja ovih policijskih tijela. Tako su na sjednici savjeta CSB Banja Luka u proširenom sastavu održanom 6. maja 1992. godine, u Banjoj Luci doneseni obvezujući zaključci koji su proslijeđeni u sve SJB depešom broj: 11-144 od 20. maja 1992. godine. Iz ove depeše jasno se vidi da je SJB Ključ bila pod direktnom komandom i u sistemu CSB Banja Luka i da je koordinirano i planski izvršavala zadatke.

199 Fotokopija zapisnika sa sastanka održanog 11. 02.1992. godine u Banjoj Luci nalazi se kod autora.

Proces negiranja državnih organa R BiH možemo vidjeti u Odluci sa 15. sjednice Skupštine ARK-a donesene 4. marta 1992. godine, kojom se osniva CSB ARK-a sa sjedištem u Banjoj Luci. Za načelnika CSB-a postavljen je Stojan Župljanin. Skupština Srpske Republike BiH na sjednici održanoj 27. marta 1992. godine, osnovala je srpski MUP. Zakon o MUP-u stupio je na snagu 31. marta 1992. godine, kada je za ministra imenovan Mićo Stanišić koji je bio odgovoran Skupštini Srpske Republike BiH. Istovremeno, 27. aprila 1992. godine Skupština ARK-a je donijela odluku da u okviru CSB-a osnuje *Odred milicije za posebne namjene*. Po predviđenoj organizaciji i formaciji Odred milicije za posebne namjene imao je 157+3 pripadnika policije. Već 29. aprila 1992. godine ova jedinica je na raspolaganju imala lično naoružanje, borbena oklopna vozila, protivavionsku artiljeriju i helikoptere. Specijalnom jedinicom CSB Banja Luka komandovali su Ljubomir (Ljuban) Ećim i Mirko Lukić.

"Značajnu ulogu u organizovanju, naoružavanju, a potom i u neposrednim oružanim sukobima imali su radnici OUP-a (pr. autora Organa unutrašnjih poslova), koji su, naročito u prvim mjesecima bili jedina organizovana i naoružana formacija koja je u saradnji sa časnim pripadnicima JNA i naoružanim građanima pružila otpor islamskim fundamentalistima. Zahvaljujući tome, sa relativno malim ukupnim brojem žrtava oslobođene su opštine Krupa na Uni, Novi Grad, Prijedor, Kupres, Donji Vakuf, Jajce, Ključ, Sanski Most, Kotor-Varoš, te odbijeni napadi na opštine Mrkonjić-Grad, Kneževo, Teslić, Petrovac, Grahovo i zadržano pod srpskom kontrolom oko 60 % teritorije bivše opštine Bihać. Radnici OUP-a su u svojim opštinama aktivno učestvovali u oružanim sukobima, a CSB je koordinirao aktivnosti i kao pomoć ugroženim opštinama upućivao jedinice formirane od pripadnika OUP-a iz opština u kojima nije bilo oružanih sukoba, tako da se može konstatovati da su skoro svi radnici CSB-a Banja Luka učestvovali u neposrednim borbenim dejstvima i stvaranju Republike Srpske. Navedeni pokazatelji dovoljno ilustriraju činjenicu da su radnici unutrašnjih poslova shvatili da je ovo borba za stvaranje države srpskog naroda i za ostvarivanje toga cilja su uložili svoje sposobnosti prihvatajući Program SDS-a iako najveći broj nije član nijedne političke stranke."[200] Iz ovog Izvještaja vidljivo je učešće srpskih policijskih snaga u napadima na bošnjačka naselja i odgovornost ovih snaga za zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

Već 1991. godine, zastupljenost broja policajaca po nacionalnoj strukturi nije odražavao stanje po popisu iz 1991. godine. Broj policajaca srpske nacionalnosti bio je znatno veći u odnosu na Bošnjake i Hrvate. Na osnovu izvještaja SJB Ključ broj 88/91 od 7.10.1991. godine u SJB Ključ angažovano je 255 pripadnika i to:

- Srba.....191 ili 75%
- Muslimana.....62 ili 24%
- Hrvata2 ..... ili 1%[201]

200 *Izveštaj o analizi rada SJB u 1992. godini na području CSB Banja Luka od 22.03.1993. godine.*

201 vidi Prilog br. Nacionalna struktura pripadnika SJB Ključ 1991. godine.

SJB KLJUČ

Broj: 88/91
Dana, 07.10.1991. godine

"DX" ŠIFROVANO

CSB BANJA LUKA

U vezi depeše MUP-a SR BiH 864 od 02.10.1991. godine dostavljamo vam tražene podatke kako slijedi:

1. Trenutno stanje popune ratne organizacije prema traženju iz navedene depeše je 255 pripadnika.

2. Brojno stanje nacionalna struktura

		Rukovodnih
- Srba-	191-75 %	11
- Muslimana	62 - 24 %	2
- Hrvata	2 - 1%	-
- ostalih	- -	-

I ovaj put ističemo da preciznih podataka o nacionalnoj strukturi pripadnika poslije poslednjeg popisa nemamo, te su naprijed navedeni podaci izvedeni na osnovu imena pripadnika.

Nacionalna struktura pripadnika rezervnog sastava milicije je iskazana, prema ukupnom broju rezervnih radnika milicije, mada nacionalna struktura rezervnog sastava milicije približno odgovara nacionalnoj strukturu područja za koje su obrazovane Stanice milicije i prilikom svake popune posebno se vodi računa da se nacionalna struktura rezervnog sastava milicije što je moguće približi nacionalnoj strukturi stanovništva, naravno vodeći računa i o drugim kriterijima značajnim za popunu.

NAČELNIK,
Vinko Kondić

Dokument 15. Brojno stanje policije u Ključu po nacionalnom sastavu

Ovi pokazatelji najbolje ilustriraju stanje zastupljenosti Srba u policiji. Ovakav disparitet je i u drugim državnim službama prvenstveno u SDB-u (služba državne bezbjednosti), jedinicama JNA i drugim institucijama i preduzećima. Posebno je bio uočljiv odnos u rukovodnim i komandnim strukturama.

Na području opštine Ključ načelnik SJB Ključ bio je Vinko Kondić. Vinko Kondić je prihvatio Odluku Skupštine ARK-a o formiranju CSB-a Banja Luka i stavio se pod njihovu

neposrednu nadležnost. Ovdje treba napomenuti da su u okviru SJB Ključ bila dva odjeljenja i to u Ribniku i Sanici.[202] Tokom proljeća i ljeta 1992. godine većina nesrba je otpuštena iz policije. Tako su policijske snage transformisane u policijske snage bosanskih Srba.

Posebno treba istaknuti ulogu srpskih policajaca u SJB Ključ u vrijeme kada su srpski rezervisti, vraćajući se sa ratišta, pucali po gradu i time unosili strah i nemir među građanima ali i ugrožavali sigurnost. Umjesto da sprečavaju takve radnje, da vrše oduzimanje naoružanja, podnose prijave zbog ugrožavanja sigurnosti građana i njihove imovine, srpski policajci, a posebno čelni čovjek policije ove radnje je tolerirao. Oduzeto oružje od rezervista vraćano je intervencijom i naredbom Načelnika SJB Ključ Vinka Kondića. Istovremeno u Ključu su bili i pripadnici dobrovoljačke formacije "Crvene beretke" koje su imale punu podršku Načelnika policije.[203] Zahvaljujući nepoduzimanju potrebnih radnji na suzbijanju i procesuiranju onih koji su kršili javni red i mir, unosili strah i ugrožavali živote građana došlo je do pogoršanja bezbjedonosnog stanja u opštini Ključ.

Paralelno počinje postavljanje srpskih kadrova na rukovodne pozicije u SJB Ključ, odnosno početak stvaranja srpske policije u Ključu. Donoseći odluku da SJB Ključ postupa isključivo po naređenjima CSB-a Banja Luka, a da se sve naredbe republičkog MUP-a čije sjedište je bilo u Sarajevu ne izvršavaju i da iste ne važe za SJB Ključ, značio je početak derogiranja nadležnosti državnih organa BiH. Ovo je u suštini nelegalani protuzakonit akt.

SJB Ključ je imala značajno mjesto u događajima u 1991 i 1992. godini. Načelnik SJB Ključ je po izdvajanju i formiranju srpskog MUP-a u potpunosti prihvatio ovaj nelegalan i nelegitiman čin. SJB Ključ je uspostavila saradnju sa organima bezbjednosti vojnih jedinica JNA koje su bile stacionirane na prostoru Ključa u cilju prikupljanja podataka, podjele naoružanja, ograničavanja i kontrole kretanja. SJB Ključ je u prvim mjesecima 1992. godine intenzivno radila na formiranju vojnih formacija, na naoružavanju i vojnim pripremama.

SJB Ključ je od formiranja nelegalnog MUP-a RS bila u rukovodnom i svakom drugom obliku vezana za CSB Banja Luka. Od CSB-a Banja Luka dobijali su zadatke, raspored kadrova, SJB Ključ izvještavao je CSB Banja Luka. Istovremeno je SJB Ključ imala stalnu suradnju sa tzv. srpskom TO Ključ i organima bezbjednosti vojnih jedinica koje su bile stacionirane ili su privremeno boravile na području Ključa. Zajedno sa vojnim jedinicama uspostavljeni su kontrolni punktovi na svim važnijim raskrsnicama na prilazu gradu. Također, zajedno sa vojskom zauzeti su svi značajniji strateški položaji.

SJB Ključ u svom sastavu je opremila i obučila manevarsku jedinicu koja je imala ulogu da demonstracijom sile vrši zastrašivanje Bošnjaka i stvaranje ratne psihoze. Pored redovnih policijskih zadataka na održavanju javnog reda i mira pripadnici srpske SJB Ključ učestvovali su u svim borbenim dejstvima, "čišćenju" terena od bošnjačkog i hrvatskog stanovništva i nezakonitom privođenju i zatvaranju na više lokaliteta na području Ključa ali i na području drugih opština.

Postupajući po odluci o formiranju srpske policije od svih zaposlenih u SJB Ključ i u drugim javnim službama zatraženo je da potpišu izjavu o lojalnosti srpskim organima vlasti. Od policajaca u aktivnoj službi i rezervnih policajaca 7. maja 1992. godine zatraženo je da izjave lojalnost ARK-u. To je traženo i 21. maja. Oni koji su je odbili potpisati, razriješeni su dužnosti. Skoro svi Bošnjaci i Hrvati odbili su potpisati izjavu o lojalnosti i bili su otpušteni iz policije i drugih javnih službi. Dana 21. maja 1992. godine sa mjesta komandira policije

202 Komandir odjeljenja milicije u Ribniku bio je Dušan Stanarević a u Sanici Tomić Milan, a kasnije Kaiš Stojan.

203 Prema izjavama svjedoka komandant paravojne jedinice "Crvene beretke" vozio je službeno vozilo SJB Ključ. Ovaj akt zapravo predstavlja direktnu podršku i kršenje tadašnjih propisa.

u Ključu otpušten je Atif Džafić, zato što je odbio da potpiše izjavu lojalnosti vlastima RS. Otkaze su dobili i svi drugi policajci bošnjačke nacionalnosti. Otkazi Bošnjacima i Hrvatima koji su radili u policiji uručeni su na osnovu pismene naredbe Načelnika srpskog CSB Banja Luka Stojana Župljanina. Početkom ratnih događaja u ljeto 1992. godine skoro svi Bošnjaci i Hrvati su otpušteni sa svih rukovodnih i drugih pozicija. Kada su i oni koji su željeli raditi dolazili na posao bili bi vraćani najčešće uz vrijeđanja i druge ponižavajuće postupke. Na prostoru Bosanske krajine krajem 1992. godine gotovo da nije bilo Bošnjaka i Hrvata u policiji, opštinskoj administraciji, medijima, pravosudnim institucijama i javnim preduzećima.

U februaru 1992. godine manevarska jedinica rezervne policije SJB Ključ poslana je na Manjaču na obuku radi rukovanja teškim naoružanjem. U toj jedinici je bilo i Bošnjaka koji su na Manjači bili izloženi diskriminaciji. Oduzeta im je municija, bili su smješteni odvojeno od policajaca srpske nacionalnosti. Policajci-Bošnjaci mogli su svaku noć slušati nacionalističke pjesme pijanih policajaca. Slanje jedinice na obuku i česta demonstriranja moći imala su samo jedan cilj: unošenje straha i osjećaja da je nemoguće organizovati bilo kakav otpor od strane Bošnjaka i Hrvata opštine Ključ. Da je to i bio cilj najbolje ilustrira sadržaj iz Informacije o radu SJB Ključ gdje se kaže "ovaj faktor smo sve više koristili u psihološko-propagandnom smislu na taj način što smo češće organizovali zajedničke smotre, opremili manevarsku jedinicu sa potrebnom opremom. Sama pojava ove jedinice imala je odgovarajući psihološki efekat i odmah je postala glavni cilj muslimanskih fundamentalista i ekstremista." [204]

Promjena oznaka policije u SJB Ključ razmatrano je na VIII sjednici opštinskog odbora SDS-a Ključ održanoj 29. aprila. 1992. godine, na kojoj je zaključeno da se još ne ide u promjenu oznaka na uniformama policije i na zgradi policije. Veljko Kondić je predložio da "prvo se dobro pripremiti i biti u koordinaciji sa vojskom i nakon dobre pripreme izvesti i promjenu oznaka-lojalnost miliciji. Narodu treba reći da još nismo dovoljno spremni za promjenu oznaka"[205], što je jednoglasno usvojeno.

Definitivno preuzimanje SJB Ključ i stvaranje srpske policije u Ključu desilo se 7. maja 1992. godine, kada se svi aktivni policajci Bošnjaci i Hrvati morali potpisati lojalnost tzv. Srpskoj republici Bosni i Hercegovini, a što je podrazumijevalo davanje svečane izjave, promjenu uniforme i dalji ostanak u policiji. Promjene u kadrovskom i simboličkom smislu u SJB Ključ može se vezati za 7. maj 1992. godine, kada su naređene promjene oznaka na uniformama i vozilima policije SJB Ključ i potpisivane svečane izjave o pristupanju srpskoj policiji, odnosno SJB Ključ koja je u sastavu CSB Banja Luka. Pripadnici milicije su šapke i kape "titovke" sa petokrakom zvijezdom zamijenili plavim beretkama na kojima su bile oznake koje simbolizuju srpsku zastavu, a na lijevom rukavu ćiriličnim slovima ispisana oznaka "MILICIJA." Isto tako je ispred zgrade SJB Ključ i zgrade opštine istaknuta pored jugoslovenske zastave i srpska zastava koja je trebala da simbolizuje pripadnost opštine Ključ ARK-u i srpskoj R BiH. Na sastanku policije u Ključu Vinko Kondić je rekao "svi oni koji odbiju da potpišu lojalnost ostat će bez posla." Poslije sastanka, svi Bošnjaci i Hrvati koji su odbili potisivanje izjave, poslani su na odmor, a ubrzo potom su i razduženi svojih dužnosti. Postupajući po naređenjima ARK-e pripadnici srpske SJB Ključ izvršili su promjene obilježja u policijskoj stanici što se vidi iz obavijesti broj: 05-01-47/92 od 8. maja 1992. godine.[206]

---

204 *Informacije o radu i aktivnostima SJB Ključ za vrijeme borbenih dejstava na području opštine Ključ str.pov. br 9/92*, str. 6.

205 Kopija Zapisnik sa sastanka OO SDS-a Ključ održanog 29. aprila.1992. godine nalazi se kod autora.

206 Prilog 6. Obavijest srpske opštine Ključ broj: 05-01-47/92 od 8. maja 1992. godine.

SRPSKA REPUBLIKA BiH
AUTONOMNA REGIJA KRAJINA
SKUPŠTINA OPŠTINE KLJUČ

Broj: o5-o1-47/92.
Ključ, 8.5.1992.godine

SKUPŠTINA OPŠTINE
PRIJEDOR!

Obavještavamo Vas da smo izvršili promjene na obilježjima u Stanici javne bezbjednosti u Ključu s hodno odlukama Autonomne regije [redacted] Krajina.

PREDSJEDNIK SO-e,
Nemo Banjac

Dokument 16. Obavještenje o promjenama obilježja u SJB Ključ

O koordinaciji srpske policije i vojske na području opštine Ključ može se vidjeti iz raznih izvještaja i drugih dokumenata. Tako u jednom od Izvještaja se kaže "pripadnici srpske SJB Ključ učestvovali su u svim borbenim dejstvima i čišćenju terena u cilju privođenja učesnika u oružanoj pobuni i otkrivanju naoružanja. Prilikom ovih akcija nismo imali poginulih ni povređenih, izuzev jednog lakšeg samoranjavanja. Sve akcije su rađene u saradnji sa komandom 30 divizije. Tom prilikom uočili smo da poslije jedinica iz prve linije napada, preostali dijelovi jedinica su skloni pljački i paljevini napuštenih kuća."[207]

207 *Informacije o radu i aktivnostima SJB Ključ za vrijeme borbenih dejstava na području opštine Ključ str.pov. br 9/92*, str. 12.

Pripadnici SJB Ključ učestvovali su u borbenim dejstvima na jajačkom, bihaćko-petrovačkom, sarajevskom ratištu i na području tzv. SAO Krajine. Ovaj podatak nam govori da je policija iz Ključa pored uobičajenih policijskih poslova izvršavala i vojne zadatke. Posebno se primjećuje njihov angažman na sarajevskom ratištu. Zapravo, ovim se može ukazati na potpunu koordinaciju policije i srpske vojske. Pripadnici srpske SJB Ključ njih 236 u borbenim dejstvima proveli su 2641 dan.[208]

Na 13 sjednici Skupštine opštine Ključ održanoj 31. jula 1992. godine, na kojoj je prisustvovao 31 odbornik iz reda srpke nacionalnosti a kojom je predsjedavao Jovo Banjac, između ostalog raspravljalo se o izvještaju o radu SJB Ključ. Načelnik Kondić Vinko koji je iznio izvještaj i odgovarajući na pitanje "***šta je bilo sa snajperima***" upoznao je srpske odbornike "da je oduzeto 5-6 snajperskih pušaka ali ni jedna nije imala snajperske uređaje, da nisu nađeni nikakvi spiskovi za likvidaciju, a nije bilo ni neprijateljskih formacija u Dubočanima, Velečevu i gradu Ključu."[209]

Policajci iz SJB Ključ o ubistvima Bošnjaka i Hrvata koji su ostali kod svojih kuća nakon što je najveći broj nasilno protjeran, nije poduzimao potrebne mjere i radnje niti je profesionalno radio uviđajne radnje i podnosio prijave protiv počinilaca zločina. Policija SJB Ključ nije poduzimala mjere radi zaštite bezbjednosti i imovine Bošnjaka i Hrvata. I pored čestih ubistva u Ključu počinioci tih ubistava su uglavnom ostali nepoznati ili ako su se i znali počinioci ovih teških krivičnih djela nisu hapšeni i procesuirani. U jednom od policijskih izvještaja navedena su ubistva Bošnjaka, pa tako navode da je ubijeno više Bošnjaka i to: Kapetanović Fehim, Vučkić Hamdija, Talić Derviš, Talić Mine i Jamaković Mirsad. Izvršioci ubistva nad ovim osobama su prema izvještaju poznati, osim u slučaju ubistva Jamaković Mirsada.[210]

Pored učešća u napadima na bošnjačka naselja, pripadnici srpske SJB Ključ vršili su ispitivanje, klasifikaciju i određivanje lica bošnjačke i hrvatske nacionalnosti za zatočenje u logorima. Prema informacijama iz izvještaja SJB Ključ kroz "obradu" je prošlo više od 2.500 lica bošnjačke i hrvatske nacionalnosti. Pripadnici SJB Ključ su također učestvovali u pratnji konvoja sa zatočenicima koji su otpremani u logore. Tokom tih pratnji više lica je stradalo od posljedica fizičkih maltretiranja ili direktnih ubijanja. Jedan dio pripadnika SJB Ključ vršio je obezbjeđenje logora Manjača,[211] i ispitivanja u logoru. Kriteriji po kojima je vršeno nezakonito zatočenje usaglasili su sa organima vojne bezbjednosti odnosno sa vojnim jedinicama.

Sa sigurnošću se može reći da je policija SJB Ključ imala aktivnu ulogu u događajima u kojima su činjeni zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad Bošnjacima i Hrvatima opštine Ključ. Policajci iz SJB Ključ učestvovali su u ubistvima, odvođenju u ropstvo, deportaciji i prisilnom preseljenju stanovništva, zatvaranju, mučenjima, progonu Bošnjaka i Hrvata na političkoj, rasnoj, nacionalnoj, etničkoj, kulturnoj, vjerskoj, polnoj ili drugoj osnovi koja je univerzalno prihvaćena kao nedopustiva po međunarodnom pravu, prisilnom nestanaku osoba i drugim nečovječnim djelima slične prirode, učinjena u namjeri nanošenja velike patnje ili ozbiljne fizičke ili psihičke povrede ili narušavanja zdravlja.

---

208 cit. dokument

209 Kopija Zapisnik sa sastanka Skupštine opštine Ključ održane 31. jula.1992. godine nalazi se kod autora.

210 Ubistvo Kapetanović Fehima izvršio je Ostojić Ilija, ubistvo Vučkić Hamdije, Talić Derviša i Talić Mine izvršili su Samac Ratko, Petrović Mile i Đaković Ljubomir, navedeni izvršioci ubistva navedeni su u Spisku i Pregledu izvršilaca krivičnih djela za prvih šet mjeseci 1993. godine a koji je sastavni dio *Izvještaja o radu SJB Ključ od 01.01.1993. godine do 30.06.1993 godine* str.pov. br.7/93 od 4. jula. 1993. godine poslat CSB Banja Luka.

211 Logor Manjača obezbjeđivalo je 36 pripadnika SJB Ključ i bili su angažovani 695 dana na obezbjeđenju. Ovi podaci su preuzeti iz *Prilog za izradu monografije o učešću radnika milicije u ratu,* akt SJB Ključ broj 1-12/U-80-251/93 od 01.10.1993. godine.

R E P U B L I K A S R P S K A
MINISTARSTVO ZA UNUTRAŠNJE POSLOVE
CENTAR SLUŽBI BEZBJEDNOSTI BANJALUKA
Stanica javne bezbjednosti
K L J U Č

Broj: 11-8/08-8o-279/92.
Datum: 23. lo. 1992. godine

CENTRU SLUŽBI BEZBJEDNOSTI BANJA LUKA
- Odjeljenju za poslove i zadatke milicije -

BANJA LUKA

PREDMET: SPISAK PRIPADNIKA REZERVNOG SASTAVA MILICIJE.-

U vezi vaše depeše broj 11-1/o1-18o od 22. lo. 1992. godine dostavljamo vam tražene podatke, kako slijede:

1.	Josipović Vida Stojan,	1945. g.	218o2	13. 9. 198o. g.
2.	Kalabić Bože Rajko	1952.	111o7	3. 2. 198o. g.
3.	Čeko Sime Boro,	1951.	111o7	3. 2. 198o. g.
4.	Brkić Bože Dušan,	1947.	113o1	13. 9. 198o. g.
5.	Vulin Branka Rajko	1947.	124o1	13. 9. 198o. g.
6.	Stojičić Gojka Nedjo	1954.	127o1	13. 9. 198o. g.
7.	Marjanović Vlade Radenko	1969.	111o7	26. 9. 1991. g.
8.	Djukić Jandrije Milorad	1957.	134o1	1o. 8. 1988. g.
9.	Ćopić Bore Boro	197o.	114o7	26. 9. 1991. g.
1o.	Dmitrović Mladjena Dragan	1969.	138o4	4. 3. 1991. g.
11.	Vulin Mirka Nedjo	1953.	12121	13. 9. 198o. g.
12.	Bajić Dake Mirko	1949.	111o1	1o. 9. 198o. g.
13.	Mandić Dragana Stojanka	1952.		3. 6. 1986. g.
14.	Čutura Stevana Dragan	197o.	127o1	19. 3. 1992. g.
15.	Gelić Djurdja Dušan	1951.	111o1	13. 9. 198o. g.
16.	Vračar Marka Zoran	1953.	124o3	16. 4. 1988. g.
17.	Šobot Bose Duško	1969.	127o1	26. 9. 1991. g.
18.	Vračar Mladjena Nedjo	1952.	12126	16. 4. 1988. g.
19.	Vračar Dmitra Zoran	1969.	117o1	15. 1. 1992. g.
2o.	Vračar Damjana Nikola	1952.	216o8	15. 1. 1992. g.
21.	Gelić Drage Jovo	1964.	111o1	26. 9. 1991. g.
22.	Gerić Lazara Branko	196o.	127o1	14.2. 1992. g.

...

1	2	3	4	5
23.	Tomić Jove Božo	1961.	118o2	14. 5. 1986. g.
24.	Kovačević Stojana Vukašin	1954.	111o1	3. 2. 198o.
25.	Mićunović Ilije Radenko	1956.	111o1	16. 4. 1988.
26.	Marković Dragomira Zoran	1967.	118o8	23. 5. 1988.
27.	Risović Laze Gojko	1965.	11314	9. 2. 1989.
28.	Lezičić Mirka Vlade	1959.	111o7	26.1o. 198o.
29.	Gelić Djordje Gojko	1952.	111o1	3. 2. 198o.
3o.	Stojaković Jeremije Nedjo	1958.	127o1	13. 9. 198o.
31.	Gelić Djordje Mirko	1954.	127o1	3. 2. 198o.
32.	Malešević Sime Boško	1966.	11314	22. 8. 198o.
33.	Todorović Marka Momčilo	1951.	111o1	3. 2. 198o.
34.	Banjac Nikole Momčilo	1951.	127o1	19. 4. 1983.
35.	Kovačević Mladjena Drago	1954.	112o2	3. 2. 198o.
36.	Topalović Stevana Draženko	1967.	111o1	16. 1. 1992.
37.	Damjanović Andjelka Milan	1954.	127o1	3. 2. 198o.
38.	Pejić Jove Ilija	1952.	115o3	11. 1o. 199o.
39.	Zukić Luke Momčilo	1942.	112o6	3. 2. 198o.
4o.	Stojičić Dušana Radenko	1965.	127o1	16. 4. 1988.
41.	Barudžija Boška Dušan	1954.	127o1	16. 4. 1988.
42.	Mandić Stanka Marko	1953.	127o1	3. 2. 198o.
43.	Todorović Miloša Dušan	1959.	127o1	3. 2. 198o.
44.	Tica Djure Pero	1956.	111o1	3. 2. 198o.
45.	Kosić Bogdana Draženko	1967.	127o4	15. 1. 1992.
46.	Bajić Petra Milenko	1961.	111o1	16. 4. 1988.
47.	Ćulum Mirka Ranko	1952.	117o1	3. 2. 198o.
48.	Petrović Mladjena Željko	1966.	113o1	29. 3. 1989.
49.	Todorović Nedje Slobodan	1959.	127o1	3. 2. 198o.
5o.	Djukić Miloša Petar	1948.	111o1	13. 9. 198o.
51.	Jošić Bože Bratimir	1944.	127o1	5. 1. 1985.
52.	Krajišnik Nedje Mladjen	1962.	111o7	17. 1. 1991.
53.	Grbić Janka Milan	196o.	111o4	14. 7. 1992.
54.	Čuture Stevana Goran	1967.	118o7	3o. 5. 1992.
55.	Jevremović Dragomira Žarko	1965.	118o1	16. 9. 1992.
56.	Gelić Uroše Nikola	1949.	212o2	19. 5. 1992.

...

1	2	3	4	5
57.	GAJIĆ DJURDJA NEDJELJKO	1953.	213o2	
58.	Dragović Djure Gojko	1954.	111o1	14. 5. 1992. g.
59.	Berić Ljubana Ostoja	1959.	127o1	16. 5. 1992.
6o.	Škrbić Janka Milanko	1955.	111o1	16. 5. 1992.
61.	Samardžija Milana Milorad	1949.	127o1	16. 5. 1992.
62.	Kaurin Stevana Lazo	1948.	111o1	3. 2. 198o.
63.	Tepić Stanka Branko	1952.	127o1	16. 5. 1992.
64.	Marjanović Manojla Željko	1968.	118o2	1. 7. 1992.
65.	Vračar Momčila Žarko	1963.	112o3	3. 1. 1991.
66.	Todorović Miloša Milanko	197o.	118o8	13. 7. 1992.
67.	Todorović Steve Goran	1957.	125o1	2o. 5. 1992.
68.	Malbaša Milana Drago	1952.		3. 2. 198o.
69.	Gajić Ostoje Nedjo	195o.	127o1	16. 5. 1992.
7o.	Marković Ilije Dragomir	1935.	118o6	3. 2. 198o.
71.	Dvizac Pere Milanko	1951.	12121	16. 5. 1992.
72.	Dvizac Mladjena Nedjeljko	1957.	11217	16. 5. 1992.
73.	Vulin Stojana Branko	1949.	127o1	17. 5. 1992.
74.	Kasapović Ilije Nedjo	1958.	127o1	25. 5. 1992.
75.	Šikman Trive Slobodan	1952.	111o1	3. 2. 198o.
76.	Grabež Pavla Marko	1951.	114o1	3. 2. 198o.
77.	Bursać Mile Duško	195o.	111o1	25. 5. 1992.
78.	Kevac Bogdana Radislav	1953.	127o1	25. 5. 1992.
79.	Grbić Bogoljuba Dragan	1967.	111o1	1o. 7. 1992.
8o.	Pantelić Pere Miloš	197o.	118o8	1o. 7. 1992.
81.	Todorović Čeda Jovo	1971.	117o1	31. 8. 1992.
82.	Dmitrović Save Tihomir	1965.	127o1	22. 9. 1992.
83.	Kesić Lazara Obrad	1933.	212o7	3. 2. 198o.
84.	Partalo Vojina Momčilo	1967.	118o7	9. 5. 1988.
85.	Bikarević Jove Ilija	1948.	118o6	13. 9. 198o.
86.	Kovačević Nenada Dragan	1954.	121o2	26. 12. 1988.
87.	Kaurin Dmitra Jovan	1946.	134o6	19.1o. 198o.
88.	Djukić Bogdana Čedomir	1954.	112o3	19.1o. 198o.
89.	Vujić Dimitrija Antonija	1945.	112o6	19.1o. 198o.
9o.	Matić Dušana Boško	1957.	127o1	13. 9. 198o.
91.	Banjac Ilije Mladjen	1947.	127o1	13. 9. 198o.
92.	Smiljanić Pere Nikola	1947.	127o1	19.1o. 198o. g

...

1	2	3	4	5
93.	ANTONIĆ MIRKA PANTELIJA	1952.	211o2	3o. 1o. 1988.
94.	Semed Djure Vinko	1966.	111o1	3. 11. 1988.
95.	Dmitrović Mladjena Vinko	1959.	127o1	9. 11. 1989.
96.	Špikić Nikole Mirko	1945.	211o2	3o. 1o. 1988.
97.	Medjedović Mirka Stevan	1953.	111o1	19. 1o. 198o.
98.	Stanišić Leze Slobodan	1946.	111o1	19. 1o. 198o.
99.	Tegeltija Dragana Nedjo	1953.	118o6	19. 1o. 198o.
1oo.	Kevac Stanka Drago	1951.	111o7	19. 1o. 198o.
1o1.	Vračar Jove Djordjo	1944.	127o1	19. 1o. 198o.
1o2.	Dujić Nikole Dimitrija	1959.	111o1	19. 1o. 198o.
1o3.	Gajić Gavrana Mile	1952.	111o1	19. 1o. 198o.
1o4.	Vračar Slobodana Andjelko	1958.	127o1	14. 2. 1989.
1o5.	Merković Stojana Peter	1954.	118o4	19. 1o. 198o.
1o6.	Djukić Dmitra Todor	1949.	211o2	3o. 1o. 198o.
1o7.	Jovanić Nedje Drago	195o.	113o1	3o. 1o. 198o.
1o8.	Dmitrović Svetozara Milorad	1969.	111o1	24. 7. 1991.
1o9.	Ljepić Slavka Željko	1969.	11812	29. 9. 1991.
11o.	Ćebić Mile Radenko	1948.	212o2	24. 5. 1992.
111.	Vračar Steve Vaso	1952.	127o1	3o. 1o. 1988.
112.	Vujić Žarka Laze	1969.	111o2	15. 7. 1991.
113.	Stanišić Ljubana Slobodan	1969.	111o7	12. 7. 1991.
114.	Gajić Nikole Jovo	1967.	111o7	3o. 9. 1991.
115.	Škavić Krstana Stevo	1951.	125o1	14. 5. 1981.
116.	Karać Ostoje Vaso	1949.	211o2	14. 5. 1989.
117.	Zelić Laze Stevo	1971.	12187	16. 9. 1991.
118.	Kaurin Bože Dragan	1959.	111o1	3o. 8. 1991.
119.	Jokić Jose Branko	1958.	127o1	15. 3. 1989.
12o.	Jokić Krstana Milenko	1959.	111o1	14. 5. 1989.
121.	Despotović Stanka Slavko	196o.	111o4	14. 5. 1989.
122.	Tomić Milana Marko	1954.	111o1	14. 5. 1989.
123.	Miljanović Dragana Milenko	197o.	111o1	15. 7. 1991.
124.	Karać Slobodana Nebojša	1966.	111o1	14. 5. 1989.
125.	Savanović Bore Čedo	1967.	111o3	14. 5. 1989.
126.	Prolić Djure Duško	1959.	127o1	16. 3. 1989.
127.	Vojvodić Milana Branko	1964.	111o1	9. 2. 1989.
128.	Gajić Tode Zoran	1966.	121o7	14. 5. 1989.

...

1	2	3	4	5
129.	Jokić Ostoje Bogdan	1968.	111o1	3o. 1. 1991. g.
13o.	Jelić Luke Petar	1949.	211o2	14. 5. 1989.
131.	Babić Mihajla Rajko	1969.	111o1	26. 7. 1991.
132.	Berić Dane Mile	1968.	111o7	19. 7. 1991.
133.	Despotović Blaže Miroslav	197o.	111o1	3o. 8. 1991.
134.	Lukić Pere Milorad	197o.	111o1	3o. 8. 1991.
135.	Arapović Ostoje Ratko	1943.	111o1	26. 4. 1985.
136.	Babić Slavka Dušan	1963.	12117	15. 7. 1986.
137.	Djukić Savana Stanko	1964.	111o1	2.1o.1991.
138.	Blagojević Rajka Ostoja	1955.	111o1	22. 5. 1989.
139.	Lakić Jove Goran	1971.	12oo1	27. 9. 1991.
14o.	Bogdanović Luke Mile	1947.	111o1	18. 4. 1981.
141.	Sladojević Ljubomira Dušan	1957.	111o3	24. 2. 1992.
142.	Djukić Ilije Boško	1954.	118o3	1o. 4. 1983.
143.	Djukanović Mile Tomislav	1957.	111o1	18. 4. 1981.
144.	Djukanović Krstana Rajko	1946.	111o1	18. 4. 1981.
145.	Ilić Milana Ratko	1944.	211o2	18. 4. 1981.
146.	Kovačević Djordje Ilija	1956.	111o1	22. 4. 1983.
147.	Kostić Branka Goran	1963.	111o1	1o. 4. 1983.
148.	Kočić Branka Milorad	1958.	127o1	1o. 4. 1983.
149.	Danilović Nedje Tomislav	1965.	127o2	27. 2. 1992.
15o.	Kljajić Branka Milan	1952.	1161o	21. 4. 1983.
151.	Marčeta Damjana Marko	1933.	111o1	1o. 4. 1983.
152.	Dragoljević Tome Marinko	196o.	11218	27. 9. 1991.
153.	Maleševič Mladjena Velimir	1956.	111o1	18. 4. 1981.
154.	Majić Miće Branko	1948.	111o1	18. 4. 1981.
155.	Matijašević Milutina Savan	194o.	213o2	18. 4. 1981.
156.	Maleševič Damjana Gojko	1944.	111o1	18. 4. 1981.
157.	Puzigaća Save Milorad	1955.	112o1	15. 6. 1992.
158.	Aleksić Mile Pero	195o.	11223	4. 5. 1992.
159.	Bosančić Zdravka Drago	197o.	111o3	3o. 9. 1991.
16o.	Perić Pavla Mile	1945.	111o1	18. 4. 1981.
161.	Perić Pavla Gojko	1955.	111o1	22. 11. 1983.
162.	Perić Pavla Drago	1948.	118o6	18. 4. 1981.
163.	Marčeta Stanka Stojan	194o.	113o1	15. 6. 1992.
164.	Savić Gojka Djuradj	1952.	118o8	13. 11.1983.
165.	Sukara Save Petko	1945.	127o1	18. 4. 1981.

1	2	3	4	5
166.	Stojić Milutina Grujo	1946.	111o1	18. 4. 1981. g.
167.	Stojić Zdravka Boro	1952.	111o1	18. 4. 1981.
168.	Maleševič Ostoje Gojko	1958.	111o1	1.11. 1981.
169.	Ilić Momčila Vojislav	1967.	12117	24. 2. 1992.
17o.	Kljutić Petka Nedjo	1969.	127o1	27. 9. 1991.
171.	Vasiljević Zdravka Dragutin	1964.	111o1	18. 1. 1989.
172.	Marčeta Aleksa Stanko	1963.	127o1	15. 6. 1992.
173.	Marčeta Djure Dušan	1942.	118o5	15. 6. 1992.
174.	Panić Krstana Mile	1945.	232o1	15. 6. 1992.
175.	Djukić Petra Drago	1947.	114o6	15. 6. 1992.
176.	Ćulum Gojka Milodrag	1957.	118o5	15. 6. 1992.
177.	Ćulum Nikole Vasdo	1955.	111o1	15. 6. 1992.
178.	Djukić Rajka Zoran	197o.	111o1	24. 8. 1992.
179.	Zukić Gojka Dreženko	1973.	111o1	1.1o. 1992.
18o.	Marjanović Miloša Mirko	195o.	113o1	26. 1o.198o.
181.	Aničić Marka Drago	1953.	12118	26. 1o.198o.
182.	Avramović Cvije Jovo	1952.	127o1	26. 1o.198o.
183.	Dragosavac Janka Goran	1969.	128o9	12. 2. 1992.
184.	Grabež Jove Stanko	1949.	121o2	26. 1o.198o.
185.	Grabež Gojka Drago	1954.	111o1	23. 4. 1985.
186.	Ribić Stojana Vid	1946.	111o1	18. 4. 1981.
187.	Kovačević Mirka Željko	196o.	116o1	26. 1o.198o.
188.	Šikman Dušana Čedo	1957.	118o1	25. 4. 1988.
189.	Radojčić Dušana Željko	1955.	127o1	1o. 5. 1984.
19o.	Ris Milana Slobodan	1952.	125o1	17.4. 1983.
191.	Ris Dušana Slavko	1954.	111o1	17. 4. 1983.
192.	Cvijić Stole Sveto	1958.	113o1	12. 5. 1992.
193.	Ljubanić Miloše Pero	1971.	111o1	12. 5. 1992.
194.	Ribić Milana Drago	1964.	127o1	12. 5. 1992.
195.	Ribić Krstana Čedo	1954.	111o1	12. 5. 1992.
196.	Dragić Bože Miloš	1952.	111o1	12. 5. 1992.
197.	Ribić Milana Save	1971.	111o1	12. 5. 1992.
198.	Berić Drage Milorad	1961.	111o1	12. 5. 1992.
199.	Babić Spase Nikola	1971.	111o7	2o. 5. 1992.
2oo.	Despot Živka Slobodan	1952.	111o5	13. 9. 198o.
2o1.	Karać Nikole Despo	1949.	111o7	12.11. 1984.
2o2.	Mihić Jove Goran	1971.	118o7	8. 5. 1992.

...

1	2	3	4	5
203.	Samardžija Dušana Ranko	1960.	12102	8. 5. 1992.
204.	Banjac Petra Trivo	1949.	12209	13. 9. 1980.
205.	Radjen Milana Rade	1953.	12701	13. 9. 1980.
206.	Mandić Žarka Djuro	1957.	11214	24. 6. 1985.
207.	Pešević Branka Željko	1959.	11101	27. 7. 1985.
208.	Zolak Bogdana Mira	1960.		18. 4. 1981.
209.	Obradović Dane Boro	1950.	12703	8. 4. 1989.
210.	Despot Ljubomira Milanko	1962.	11107	29. 1. 1984.
211.	Toljagić Srboljuba Boško	1952.	11101	13. 9. 1980.
212.	Banjac Trive Milanko	1966.	11101	16. 4. 1989.
213.	Marić Vučana Marko	1951.	11101	18. 4. 1981.
214.	Samardžija Mile Miroslav	1952.	12701	18. 4. 1981.
215.	Stojanović Djordje Milanko	1956.	11101	29. 1. 1984.
216.	Pešević Jove Nedjo	1952.	12701	18. 4. 1981.
217.	Bjelić Dušana Boro	1952.	12302	8. 5. 1992.
218.	Trninić Stojana Milan	1961.	11706	26.10. 1980.
219.	Stanić Mirka Milorad	1957.	11301	18. 4. 1981.
220.	Vještica Petra Dušan	1955.	11704	18. 4. 1981.
221.	Jandrić Gojka Gojko	1953.	11101	18. 4. 1981.
222.	Branković Petra Boško	1957.	12701	8. 5. 1992.
223.	Stijak Rajka Mladen	1964.	12403	8. 5. 1992.
224.	Todorović Ilije Branko	1945.	11101	8.5. 1992.
225.	Mihić Pane Petar	1954.		8. 5. 1992.
226.	Vranjković Koje Mile	1941.	11101	18. 4. 1981.
227.	Mandić Boje Nedjeljko	1950.	11101	18. 4. 1981.
228.	Kovačević Branka Milorad	1958.	11101	8. 5. 1992.
229.	Radulović Bože Mile	1959.	11101	29. 1. 1984.
230.	Banjac Vlade Milanko	1960.	11101	8. 5. 1992.
231.	Grbić Save Ratko	1960.	11201	8. 5. 1992.
232.	Stojanović Milana Zdravko	1953.	11101	8. 5. 1992.
233.	Bošnjak Miroslava Željko	1970.	11107	8. 5. 1992.
234.	Zolak Djura Milorad	1958.	11201	8. 5. 1992.
235.	Zolak Vuje Nedjo	1941.	11101	8. 5. 1992.
236.	Kordić Dušana Marinko	1965.	11101	8. 5. 1992.
237.	Branković Petra Boško	1957.	12701	8. 5. 1992.

...

- 8 -

1	2	3	4	5
238.	Mihić Ranka Gojko	1946.	111o1	9. 5. 1992.
239.	Stupar Petra Dušan	1955.	12118	8. 5. 1992.
24o.	Lazić Nikole Slobodan	1965.	111o1	9. 5. 1992.
241.	Čorokalo Bogdana Rajko	1955.	117o1	8. 5. 1992.
242.	Toljagić Dušana Boško	1952.	111o1	18. 4. 198o.
243.	Banjac Trive Janko	1955.	111o1	8. 5. 1992.
244.	Banjac Steve Mirko	1949.	118o1	8. 5. 1992.
245.	Mihić Mirka Olivud	197o.	111o1	23. 6. 1992.
246.	Lukić Trivuna Dragan	197o.	112o1	22. 6. 1992.
247.	Radinović Milorada Radomir	1963.	12126	23. 6. 1992.
248.	Šikman Gojka Slavko	1959.	111o4	1. 7. 1992.
249.	Plemić Rajka Predrag	1968.	124o3	9. 7. 1992.
25o.	Škrbić Aleksa Nedjo	1954.	11ao7	14. 7. 1992.
251.	Grbić Slavka Dejan	1971.	111o1	8. 5. 1992.

NAČELNIK VOJNOG ODSJEKA:
Slobodan Jurišić

N A Č E L N I K SJB:
Vinko Kondić

Dokument 17. Spisak policajaca SJB Ključ

IV. DIO AGRESIJA NA PODRUČJU OPŠTINE KLJUČ

IV.1 Raspored srpskih vojnih jedinica na području opštine Ključ

Glavni zadatak u pripremi agresije na R BiH bio je naoružavanje i obučavanje srpskog stanovništva, koje je bilo planirano i organizirano od strane bivše JNA po naređenju političkih i vojnih struktura Srbije. Proces naoružavanja tekao je u tajnosti i u prvom redu obuhvatao je članove i simpatizere SDS-a, a kasnije i ostalo srpsko stanovništvo organizirano u vojne, policijske i dobrovoljačke jedinice. Uporedo sa naoružavanjem vršene su pripreme na izradi i ažuriranju ratnih planova, saopštavanje ratnih rasporeda, izmještanje naoružanja i opreme na prostore gdje su Srbi činili većinu. Pripreme za formiranje jedinica, naoružavanje, obuka, gađanje, razrada kurirskog sistema i druge radnje koje su imale cilj vojnog organiziranja srpskog naroda na području opštine Ključ rađeno je pod direktnim naređenjima i uputana SDS-a Ključ. Na sjednicama opštinske organizacije SDS-a Ključ konkretizovani su zadaci i ciljevi oko vojnog organizovanja. Na IX sjednici Izvršnog odbora opštinske organizacije SDS-a Ključ održane 12. marta1992. godine, sa početkom u 10 sati diskutovano je o izvršenju zaključaka sa prethodne sjednice i o urađenim aktivnostima.[212] Iz navedenog zapisnika vidljivo je da proces naoružavanja srpskog stanovništva nije bio spontan nego planiran i organiziran shodno prethodnim dogovorima predstavnika SDS-a i JNA.

Proces vojnog organiziranja i stvaranja vojnih jedinica SDS-a na prostorima Bosanske krajine tekao je zajedno sa procesom vojnog organiziranja srpskih snaga na čitavom prostoru BiH. Početke ovoga procesa možemo vezati za "proces prerastanja JNA u srpsku vojsku i odnose komandi JNA i republičkih vlasti i političkih stranaka, kroz masovno naoružavanje Srba u Bosni i Hercegovini, upade dobrovoljačkih formacija iz Srbije i Hrvatske"[213] i kroz proces razoružavanja republičke Teritorijalne odbrane (u daljem tekstu TO). Vojno organiziranje, naoružavanje i stvaranje vojnih jedinica, SDS radila je u sprezi sa komandama JNA, intenzivno i tajno je naoružavala Srbe u BiH. Direktnim naređenjem[214] od 25. marta 1992. godine naređeno je da se u što kraćem roku pristupi "formiranju štabova, odreda i brigada dobrovoljačkih jedinica smanjenog sastava i njihovoj adekvatnoj popuni starješinskim kadrom iz JNA, naoružanjem i opremom do 15. aprila 1992. godine, vojno organizovati i povezati sa komandama JNA u zoni njihove odgovornosti."[215] Podrška i pomoć u organiziranju i naoružavanju tekla je u najvećoj konspiraciji, za te zadatke birani su odabrani i provjereni kadrovi SDS-a i JNA. Proces naoružavanja na području Bosanske krajine vršen je preko jedinica JNA i oni su naoružavali dobrovoljačke jedinice i to u: "Banjoj Luci 2.000 dobrovoljaca, Bosanskoj Gradišci 700, Srpcu 1.896, Čelincu 585, Laktašima 765, Kotor-Varoši 427, Ključu 328, Mrkonjić-Gradu 886, Prnjavoru 1.000, Bosanskoj Dubici 1.500, Jajcu 700, Sanskom Mostu 1.000, Prijedoru 600, Bihaću 200, Glamoču 800, Bosanskoj Krupi 300, Bosanskom Novom 1.000, Drvaru 600, Bosanskom Petrovcu 700, Bosanskom Grhovu 800 četnika dobrovoljaca."[216]

---

212 ***Trninić Đuro*** je rekao"malo je naoružanja i municije, treba izvršiti obuku, izvesti gađanje a kako ja vas pitam. Mi smo ugroženi."
Lukić Drago "imamo spiskove svih ljudi, kurire, a određena su i kritična mjesta. Manjak je oružja."
Unčanin Vlado "puno smo toga uradili, a ima još oko obuke. Kod mene je sve razrađeno. Treba se više povezivati sa JNA."
Jelić Brane je rekao "mi smo i obuku završili, uradili spiskove, odredili punktove, odredili komandire, kurire. Sve smo završili."
Kondić Veljko je zaključio "angažovat ćemo se za dodatno naoružavanje. Moram konstatovati, sve ipak nije završeno. Odmah uspostaviti evidenciju. Do sledećeg sastanka svu dokumentaciju donijeti (četvrtak)."
Kopija Zapisnika sa IX sjednice Izvršnog odbora opštinske organizacije SDS-a Ključ održane 12.03.1992. godine nalazi se kod autora.

213 Mehmedalija Bojić, cit.djelo, str.299.

214 Smail Čekić, cit.djelo, str. 798.

215 cit.djelo, str. 798.

216 Smail Čekić, *Agresija na BiH i genocid nad Bošnjacima 1991.-1993*, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str.295-298.

JNA je planski i organizirano vršila naoružavanje i opremanje jedinica vojske i milicije SAO Krajine i tzv. V RS. Odobrenja i naređenja su dolazila od najviših zvaničnika Generalštaba JNA. Na sastanku predstavnika SSNO, komande 2. vojne oblasti, predstavnika MUP-a i Glavnog štaba TO R SK (Republike Srpske Krajine) održanog 13. marta 1992. godine, u prostorijama OG-6 kojim je rukovodio zamjenik Načelnika Generalštaba JNA, dogovoren je način popune i količina materijalno-tehničkih sredstava i opreme. Ovom prilikom za potrebe milicije R SK odobreno je 20.000 kompleta odjeće i 100 terenskih motornih vozila. Istovremeno je naređeno komandama korpusa JNA da iz svojih sredstava izvrše popune jedinica srpske vojske i milicije naoružanjem i opremom.[217]

Sa sigurnošću se može reći da su na području opštine Ključ bile stacionirane ili povremeno dolazile jedinice JNA iz sastava Banjalučkog, Kninskog i Zagrebačkog korpusa, 30. partizanske divizije (u daljem tekstu 30.partd.), dijelovi snaga RV i PVO, kao i dijelovi snaga podrške GŠ JNA (školski centri, pozadinske jedinice i drugo), dobrovoljačke jedinice *Beli orlovi* i *Crvene beretke*. Jedan dio jedinica dislociran sa prostora R Hrvatske ostao je na području Ključa, dok su neke formacijski bile raspoređene na tom prostoru, te štabovi i jedinice TO na opštinskom nivou. Sve jedinice ranga brigade na području opštine Ključ bile su potčinjene komandi 1. a kasnije 2. krajiškog korpusa. Na području opštine Ključ u periodu 1991-1992. godine bile su stacionirane ili su povremeno boravili dijelovi jedinica Kninskog korpusa, dijelovi 30. partizanske divizije (1. partizanska brigada), dijelove 6. sanske brigade, 3. brigada (Bosanski Petrovac), vojna policija 2. krajiškog korpusa tzv. V RS i jedinice dislocirane sa prostora R Hrvatske.

Učešće jedinica 2. krajiškog korpusa tzv. V RS u napadima na Ključ najbolje je ilustrirano kroz *Analizu aktivnosti i borbenih dejstava u 1992. godini,* akt str.pov. broj 3-39 od 7. marta. 1993. godine, u kojoj se kaže "prema razvoju borbene situacije, a u skladu sa Direktivom Glavnog štaba vojske RS, komanda korpusa prilazi formiranju privremenih taktičkih i operativnih sastava, objedinjuje komandovanje, vrši pripremu i otpočinje sa izvođenjem operacija, među kojima se ističu: deblokada komunikacija Petrovac-Ključ-Sanski Most u rejonu s. Velagići, s. Pudin Han, s. Krasulje pod nazivom "ključka operacija." Operacija je izvedena uspješno."[218] Iz ove analize aktivnosti jedinica 2. krajiškog korpusa mogu se sagledati aktivnosti ove jedinice ali i odgovornost, jer su glavni ciljevi i žrtve bili civili-Bošnjaci. Upravo na ovom potezu odnosno pravcu počinjena su masovna ubijanja.

Promjene u organizacijsko-formacijskom sastavu jedinica JNA naređene od strane SSNO imale su za cilj potpunu kontrolu na prostoru BiH. Naredbom Saveznog sekretara za narodnu odbranu DT broj 263-1 od 10. januara 1992. godine, o dogradnji organizacijsko-formacijske strukture JNA, naređeno je formiranje 2. vojne oblasti, od rasformirane 5. vojne oblasti. Većina jedinica i ustanova iz sastava rasformirane 5. vojne oblasti premještena je na prostore BiH. Na prostoru BiH formirano je 5 korpusa JNA (4, 5, 9, 10 i 17). Najveći dio ovih jedinica stacioniran je na području Bosanske krajine i Sarajeva. Iz naređenja se vidi da je premiještanjem 1. i 2. obavještajnog podcentra u Bihać i Banju Luku za cilj imalo obavještajno pokrivanje prostora Bosanske krajine.

O ulozi JNA u formiranju i naoružavanju dobrovoljačkih jedinica na prostoru BiH govori i "Zabeleška sa sastanka zastupnika saveznog sekretara za narodnu odbranu u vezi informacije Komande 2. VO o stanju u BiH i predloga za izmeštanje jedinica JNA i RMR "kojom se u tački 1 nalaže u formiranje dobrovoljačkih odreda, štabova i brigada i njihova popuna sa starješinskim kadrom iz JNA, naoružanjem i opremom. Zadatak je te dobrovoljačke jedinice

217 Akt komande 2. vojne oblasti str.pov.br.31/101-230 od 07.04.1992. godine

218 Kopija *Analize aktivnosti i borbenih dejstava u 1992. godini 2. krajiškog korpusa V RS* nalazi se kod autora.

organizovati i povezati sa jedinicama JNA. Tačkom 4 predviđa se planiranje i obezbjeđenje mobilizacije na prostorima gdje je većinsko srpsko stanovništvo.[219] Iz dokumenta je vidljivo direktno i neposredno učešće JNA i SSNO-a u planiranju, organiziranju i naoružavanju srpskih dobrovoljačkih jedinica na prostoru BiH, a samim tim i učešće u agresiji. Pored ovog dokumenta velik broj dokumenta govori o direktnim aktivnostima Srbije u agresiji na R BiH.

Krizni štab opštine Ključ imao je značajnu ulogu u procesu organiziranja i utjecaja na vojne jedinice raspoređene na području opštine Ključ. U propagandnom smislu Krizni štab je putem saopštenja za javnost nesrpskom stanovništvu slao jasne poruke o prisustvu vojnih jedinica i njegovom utjecaju na iste. Tako u jednom od saopćenja "Obavještavaju se građani da povećano prisustvo oružanih snaga na prostoru opštine ne shvate kao atak na slobodu i sigurnost bilo kojeg naroda već naprotiv kao faktor bezbjednosti i sigurnosti svih građana."[220] Pravi razlozi ovoga saopćenja nije bila bezbjednost i sigurnost građana kako je naglašeno u saopćenju nego zastrašivanje Bošnjaka, saopćenjem je povećavan broj već stacioniranih vojnika JNA i srpskih oružanih formacija kako bi izazvali strah kod Bošnjaka i onemogućili vojno organiziranje Bošnjaka radi odbrane vlastitih života i života svojih najbližih.

Predstavnici srpskog naroda u BiH pored naoružanja i MTS koja su dobijali od JNA, tražili su od JNA da bude u funkciji odbrane srpskih strateških ciljeva. Tako je Momčilo Krajišnik uputio "Zahtjev JNA da svim sredstvima koja joj stoje na raspolaganju brani teritorije BiH, kao sastavne dijelove države Jugoslavije, na kojima je proveden plebiscit srpskog naroda i drugih građana za ostanak u zajedničkoj državi Jugoslaviji i donesena Odluka Skupštine srpskog naroda u BiH o teritorijama opština, mjesnih zajednica i naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini koja se smatraju teritorijem savezne države Jugoslavije."[221] Ovaj zahtjev se može shvatiti kao poziv JNA da se stavi na jednu stranu, odnosno na stranu srpskog naroda. Već ratom na prostoru R Hrvatske JNA je postala vojska srpskog naroda tako da ovaj zahtjev i nije bio potreban.

U zahtjevu koji je uputio Momčilo Krajišnik kao predsjednik Skupštine srpskog naroda u BiH, on poziva JNA da štiti teritorije opština koje je Skupština proglasila teritorijem Jugoslavije. U zahtjevu se traži "polazeći od ustavne i zakonske obaveze Jugoslovenske narodne armije da štiti suverenitet, teritorijalni integritet i ustavni poredak zemlje, a u skladu sa svojom odlukom o teritorijama opština, mjesnih zajednica i naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini koji se smatraju teritorijem savezne države Jugoslavije, te zaključcima o davanju pune podrške Jugoslovenskoj narodnoj armiji usvojenih 21. novembra 1991. godine, u trenutku kada se na našu državu Jugoslaviju vrše sinhronizovani napadi sa svih strana i svim sredstvima, sa namjerom da se potpuno razgradi i da se raspadne, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, dana 11. decembra 1991. godine upućuje zahtjev."[222] Iz navedenog zahtjeva jasno je da se od JNA traži stavljanje na jednu stranu. Kako drugačije ovo tumačiti, jer je JNA već u julu 1991. godine izvršila agresiju na Sloveniju, u jesen 1991. godine na R Hrvatsku, tako da je svima bilo jasno da se SFRJ raspala, da JNA nema više onaj opšte jugoslovenski karakter. Stoga se ovaj zahtjev može shvatiti kao poziv za agresiju na BiH. Ovdje se može postaviti pitanje šta štiti JNA? Od koga JNA treba da štiti srpski narod?

---

219 Dokument 18. Zabeleška sa sastanka zastupnika saveznog sekretara za narodnu odbranu u vezi informacije Komande 2. VO o stanju BiH i predloga za izmještanje jedinica JNA i RMR.

220 Saopštenje za javnost kriznog štaba opštine Ključ od 8. maja 1992. godine.

221 Zahtjev broj: 02-52/ 91 od 11. decembra 1991. godine je uputio Momčilo Krajišnik, predsjednik Skupštine srpskog naroda u BiH.

222 Zahtjev broj: 02-52/ 91 od 11. decembra 1991. godine je uputio Momčilo Krajišnik, predsjednik Skupštine srpskog naroda u BiH.

O D O B R A V A M:

Z A M E N J U J E
SAVEZNOG SEKRETARA
ZA NARODNU ODBRANU
NAČELNIK GŠ OS SFRJ
general-pukovnik
Blagoje Adžić

VOJNA TAJNA
STROGO POVERLJIVO

Z A B E L E Š K A

sa sastanka zastupnika saveznog sekretara za narodnu odbranu u vezi informacije Komande 2.VO o stanju u BiH i predloga za izmeštanje jedinica JNA i RMR

- I z v o d -

Dana 25. marta 1992. godine, načelnik I uprave upoznao je zastupnika saveznog sekretara za NO sa informacijom o stanju i mogućnostima jedinica JNA na prostoru BiH, problemima razmeštanja i izvlačenja RMR iz skladišta i ugroženih objekata veze, komandovanja i pozadinskog obezbedjenja na prostoru BiH.

Pošto je saslužao informaciju i predloge, zastupnik saveznog sekretara za NO je postavio sledeće zadatke:

1) U što kraćem roku pristupiti formiranju štabova, odreda i brigada dobrovoljačkih jedinica smanjenog sastava i njihovoj adekvatnoj popuni starešinskim kadrom iz JNA i naoružanjem i opremom.

Dobrovoljačke sastave vojno organizovati i povezati sa komandama JNA u zoni njihove odgovornosti.

Nosilac zadatka:	Komanda 2.VO.
Saradjuju:	GŠ OS, Personalna uprava i Sektor pozadine SSNO.
R o k :	15.04.1992. godine.

2) Ubrzati izvlačenje RMR, posebno vrednih i savremenih SRT (NVO), uraditi pogodniju varijantu. Trupne rezerve rešavati u sklopu iseljavanja i premeštanja jedinica. Napraviti analizu prostora na karti sa koje će se jasno videti:

- šta se nalazi na bezbednom prostoru;
- šta se uspešno može braniti, uz odgovarajuća pojačanja, dok se ne stvore uslovi za evakuaciju (tačno prikazati po koli-

činama šta se brani a šta se mora izvlačiti);

- šta se može pretnjom i upotrebom sile evakuisati stvaranjem koridora izvlačenja (na kartama 1:25.000 za pojedine objekte napraviti detaljne planove), sa varijantom rušenja i uništenja;

- šta se ne može evakuisati i mora uništiti rušenjem - uništenjem (detaljnije planirati šta se može iznenada izvući od najvažnijih SRT i šta se može podeliti okolnom stanovništvu na čuvanje).

Odmah sačiniti planove i regulisati iseljenje jedinica i imovine JNA iz Zenice, Čapljine i Travnika. Predvideti potrebne snage za obezbedjenje iseljenja.

Nosilac zadatka: Komande VO.
Saradjuju: GŠ OS i Sektor pozadine.
R o k : 10.04.1992. godine.

4) Planirati i obezbediti mobilizaciju na prostorima gde je većinsko stanovništvo srpsko, a na ostalim prostorima visok stepen b/g za jedinice JNA.

Nosilac zadatka: ZNGŠ za KoV i III uprava GŠ.
Saradjuju: K-de 2. i 4.VO.
R o k : 10. april 1992. godine.

5) Izvršiti sve pripreme za premeštanje KM 2.VO na objekat "Goljak" Han Pijesak.

U jedinicama JNA u Nevesinju i Trebinju predvideti po jedan okb, a u dolini Neretve duž granice sa zapadnom Hercegovinom imati nekoliko artiljerijskih baterija za podršku.

Nosilac zadatka: Komanda 2. i 4.VO.
Saradjuje: I uprava GŠ OS.
R o k : 10. april 1992. godine.

Tačnost izvoda overava:

general-potpukovnik
Dragoljub Simonović

Dokument 18 . Zabeleška sa sastanka zastupnika saveznog sekretara za narodnu odbranu

Prve vojne snage pored policije i vojnih jedinica JNA u Ključu bio je štab TO srpske opštine Ključ. Formiranje tzv. srpske TO na prostoru BiH urađeno je u skladu sa Odlukom Ministarstva narodne odbrane Srpske republike Bosne i Hercegovine broj: 1/92 od 16. aprila 1992. godine. Ova odluka je upućena svim srpskim opštinama i srpska TO je formirana od opštinskog do republičkog nivoa. U članu 1. Odluke kaže se "formira se Teritorijalna odbrana srpske R BiH kao oružana snaga srpske BiH. Teritorijalnom odbranom će rukovoditi i komandovati opštinski, oblasni, regionalni štabovi i republički štab S BiH." Na istoj sjednici predsjedništva srpske BiH održane 15. aprila. 1992. godine donesena je odluka o proglašenju neposredne ratne opasnosti, naređena je opšta javna mobilizacija TO na cjelokupnoj teritoriji srpske BiH. Posebno treba istaknuti obrazloženje odluke i član 4 iste. U obrazloženju u članu 4 stoji "mobilisane jedinice koje su pridodate JNA ne povlačiti iz ratnih jedinica." [223] Iz ove odluke jasno stoji da su već formirane jedinice bile u sastavu JNA i da su jedinice JNA imale jasne zadatke u zajedničkoj agresiji na R BiH. JNA nije bila samo servis za opremanje, naoružavanje srpskih kolaboracionističkih snaga, već je bila planer i nosilac agresije na R BiH posebno u prvim mjesecima napada na bošnjačko i hrvatsko stanovništvo.

Područje opštine Ključ koje je bilo u zoni odgovornosti 30.partd.[224], pod direktnom kontrolom 1. partizanske brigade (u daljem tekstu 1.partbr) koja je vršila popunu jednog bataljona iz Ključa. O nadležnosti i zoni borbenog djelovanja 1. partbr. na području opštine Ključ svjedoči i naređenje 30. partd. str. pov.br. 170-144 od 16.05.1992. godine, kojim se 1. partbr. u tačci 2 istog naređuje obezbjeđenje i čuvanje repetitora Bravnice, Ramići i Ljubica. Iz navedene naredbe vidljivo je da je 30. partd. odnosno 1. partbr. imala stvarnu nadležnost nad ovim područjem. Iz ovoga proizilazi da su do formiranja 17. lake brigade tzv. V RS (u daljem tekstu 17. lpbr.) najodgovorniji za zločine počinjene nad Bošnjacima opštine Ključ komandati 30. partd. i 1. partbr. U pripremanju i planiranju vojnih aktivnosti u zoni odgovornosti 30. partd. značajnu ulogu imali su krizni štabovi. Najviši vojni i politički zvaničnici JNA i čelnici kriznih štabova imali su redovite sastanke. Na sastanku održanom 14. maja 1992. godine u Ključu,[225] što je vidljivo iz zapisnika komande 30. partd. str.pov.br. I-45/92 od 14.05.1992. godine, koji je potpisao kao zapisničar kapetan I klase Dmitrović Momčilo, analizirana je situacija i doneseni zaključci. Naglasak je dat na aktivnostima oko naoružavanja i opremanja novih jedinica, stavljanje privrednih potencijala za potrebe vojske, planiranje narednih vojnih aktivnosti jedinica i drugo.

Prva jedinica ranga bataljona na teritoriji opštine Ključ formirana je 21. aprila 1992. godine, u skladu sa naredbom 30. partizanske divizije JNA. Popuna 1. partbr. sa ljudstvom i

---

223 Odluka 1/92 od 16. aprila. 1992. godine.

224 Komandant 30. partd. 1992. godine bio je pukovnik Stanislav Galić, koji je kasnije postao komandant sarajevsko-romanijskog korpusa tzv. V RS. General Stanislav Galić je pred Haškim tribunalom osuđen na doživotnu kaznu zatvora, na koju je osuđen za zločine počinjene u Sarajevu i njegovoj okolini od 1992. do 1994. godine.

225 Na sastanku su bili prisutni:
- komandant 30. partd. pukovnik Stanislav Galić,
- komandant 6. partbr. pukovnik Branko Basara,
- načelnik štaba 30. partd. potpukovnik Stevan Koković,
- komandant štaba TO Ključ major Boško Lukić,
- predsjednik SO-e Ključ Jovo Banjac,
- predsjednik SO-e Šipovo Radoslav Đukić,
- predsjednik SO-e Mrkonjić-Grad Milan Malidža,
- predsjednik srpske opštine Jajce Dragan Milišić,
- predsjednik srpske opštine Donji-Vakuf Nikola Zagorac,
- predsjednik srpske opštine Bugojno Nikola Mišić,
- poslanik u ARK-u Rajko Kalabić.

materijalno-tehničkim sredstvima (u daljem tekstu MTS-a) vršeno je sa područja opština Ključ, Jajce, Šipovo i Mrkonjić-Grad. Aktom 30. partd. str.pov. broj 726-1 od 19. aprila 1992. godine, pod nazivom "Metodologija sprovođenja zadataka iz zapovesti za izvođenje borbenih dejstava "regulisan je način formiranja i razmještaj ratnih jedinica (RJ), način izvršenja zadataka, ciljevi, izvođenje borbene obuke i vaspitanja, moralno i pozadinsko obezbjeđenje, rukovođenje i komandovanje. U ovom dokumentu su precizirane sve aktivnosti jedinica u pripremi za realizaciju zadataka dobijenih od 5. korpusa JNA. Prilikom formiranja 1. partbr. imala je komandu sa prištapskim jedinicama i 3 bataljona. Formiranje i popuna 3. partizanskog bataljona (3. partb.) vršeno je na prostoru opštine Ključ i u svoj sastav uključivao je odred TO Ribnik i odred TO Ratkovo-Sitnica sa svim raspoloživim ljudstvom i sredstvima. Tačkom 3 (ciljevi) stav 7, naglašena je zaštita srpskog naroda u prvom redu.[226]

Početkom 1992. godine izvršena je mobilizacija pripadnika TO na Sitnici, gdje su vršene vojne vježbe i gdje se radilo na pripremi bataljona koji je trebao biti u sastavu 30. partizanske divizije 1. krajiškog korpusa. Nakon toga, naređenjem komandanta 30. partizanske divizije, 26. aprila 1992. godine formira se Šipovska brigada na elementima 1. partizanske pješadijske brigade i za njenog komandanta je postavljen Milorad Vukašević. U sastav brigade ušao je 3. pješadijski bataljon formiran na Sitnici. Formiranje ovog bataljona vršeno je po etapama: formiranje užeg dijela komande, određivanje i postavljanje komandira četa i vodova, izbor ljudstva za popunu i popuna MTS-om i opremom. Okupljanje jedinice izvršeno je 26. aprila 1992. godine u selu Sitnica. U tom momentu bataljon je imao:

- komandu bataljona,
- 2.pješadijske čete,
- protivoklopni vod,
- vod minobacača 82 mm,
- pozadinski vod

Komandu bataljona i četa činili su:

1. Ribić (Đorđa) Branko, komandant bataljona,
2. Adamović (Dušana) Marko, zamjenik komandanta bataljona,
3. Radojčić (Dmitra) Drago, referent opštih poslova,
4. Ljubanić (Jovana) Boro, pomoćnik komandanta za obavještajno-bezbjedonosne poslove,
5. Branković Krstan, pomoćnik komandanta za pozadinu,
6. Kljajić (Trivuna) Sveto, komandir I. čete,
7. Buvač (Đuka) Ratko, komandir II čete,
8. Amidžić (Branko) Mlađen ,komandir protivoklopnog voda,
9. Miškovć Vlado, komandir voda minobacača MB 82 mm,
10. Banjac Anđelko, komandir pozadinskog voda

Formiranje jedinica i pripreme za napade na bošnjačko stanovništo opštine Ključ otpočelo je već 1991. godine, kada je dio jedinica JNA sa prostora R Slovenije i R Hrvatske dislociran u opštinu Ključ. Formiranjem 13. partbr. u sastavu 30. partd. koja se popunjavala i

226 Iz ovog dokumenta jasno se prepoznaje da su jedinice 30. partd. imale primarni zadatak da budu u službi interesa srpskog naroda. Ovdje posebno treba obratiti pažnju na tačku 2 pod e, gdje je zaštita usmjerena i na "druge lojalne narode i narodnosti." Iz ovoga se nameće logično pitanje šta to podrazumijeva lojalnost, kako se lojalnost iskazuje i ko određuje šta je to lojalnost. Iz ovog slijedi da su predmet zaštite samo "lojalni" a oni drugi su predmet napada i agresije.

sa prostora opštine Ključ počele su završne pripreme za agresiju. U izvještaju str.pov. br 60 od 23.03.1992. godine, o formiranju 13. partbr. koji je poslan komandi 30. partd. vidljivo je da je 1. bataljon ove brigade popunjen sa područja opštine Ključ i da je brojao 314 vojnika i oficira. Bataljon je bio popunjen sa sljedećim materijalno-tehničkim sredstvima i naoružanjem:

1. pištolj .....35 kom
2. automatska puška 7,62 mm .....147 kom
3. snajperska puška .....18 kom
4. puškomitraljez 7,62 mm.....16 kom
5. puškomitraljez 7,9 mm.....3 kom
6. ručni raketni bacač (RBR-OSA) 90 mm ....4 kom
7. minobacač 60 mm.....6 kom
8. minobacač 82 mm.....5 kom
9. bestrzajni top (BST) 82mm .....2 kom

Bataljon je bio popunjen sa 1,5 borbenog kompleta municije. Komanda 13. partbr. je raspolagala podacima da je van formacijskog sastava brigade i TO Ključa naoružano još 100 ljudi (jedinice SDS-a) i to sa 10 automatskih pušaka (AP 7,62 mm), 80 poluautomatskih pušaka (PAP 7.62 mm), 4 puškomitraljeza, 4 ručna bacača, i 2 minobacača 60 mm.

Bataljon je naoružan i opremljen naoružanjem i opremom iz kasarne Kula u kojoj je bilo smješteno na čuvanje naoružanje TO Ključ. U maju 1992. godine, dijelovi bataljona (snage jačine 4 voda) učestvovali su u borbenim djelovanjima na prostoru opštine Ključ. Ove snage borbeno su djelovale na potezu Humići - Velečevo - Hanilovići i jedan vod u rezervi. Početkom borbenih djelovanja cjelokupan bataljon prebačen je na područje Ključa i upotrijebljen je za napade na prigradska naselja i sami grad. Odluka o angažovanju bataljona donesena je 27. maja 1992. godine. Zadaci jedinica bili su slijedeći:

1. I četa napadala je pravcem selo Reizovići-s. Hadžići-s. Pudin Han,
2. II četa i protivoklopni vod napadali su sa položaja Brežčica pravcem selo Ponir- s. Hadžići- s. Pudin Han.

Narednog dana bataljon se angažovao na istom zadataku na pravcu Pudin Han- Vukovo selo, Humići-Plemenice-Prhovo-Peći. Slijedio je zadatak čišćenja sela Kamičak i Vrhpolje, gdje je ostvaren spoj sa 6. sanskom brigadom. Naredni zadatak bataljona bio je napad na pravcu Velagići-Pudin Han-Ramići-Krasulje-Peći. Tokom izvođenja ovih zadataka formirana je 17. lbr Ključ i ovaj bataljon je ušao u njen sastav. Pripreme za formiranje ključke brigade otpočele su 28. maja 1992. godine, kada je 3. bataljon 1. brigade iz sastava 30. partizanske divizije zaposjeo položaje u rejonu Ljubica (tt. 521)-isključno s. Renovići- Rudice- rejon Ključa.[227] Zadatak bataljona je bio pored napada i da bude jezgro za osnivanje ključke brigade. Ovaj bataljon je za nekoliko dana postao 1. bataljon 17. lpbr. Tako da se sa sigurnošću može zaključiti da je on imao i ključnu ulogu u događajima koji će slijediti. "Naredba kriznog štaba opštine Ključ str. pov. broj: 02/92 od 15. maja 1992. godine u tačka 1. govori o zabrani pucanja gdje se kaže "zabranjujem svim angažovanim vojnim obaveznicima i građanima koji posjeduju vatreno oružje upotrebu istog bez naređenja nadležnih komandi, a posebno zabranjujem svako pucanje." U tačci 5. kaže se "za realizaciju ovog naređenja odgovorne su starješine jedinica koji su obavezni pratiti provođenje naređenja o čemu obavještavati ovaj štab."[228] Ovom se naredbom

227 Izvještaj komande 1.krajiškog korpusa pov.br. 44-1/151 od 28.05.1992. godine, Kopija izveštaja se nalazi kod autora.

228 Kopija Naređenja kriznog štaba opštine Ključ str. pov. broj: 02/92 od 15.05.1992. godine nalazi se kod

potvrđuje postojanje srpskih vojnih jedinica ali i naoružanih Srba. Ovom naredbom Krizni štab je želio prikriti prave namjere ali i brojnost jedinica i naoružanih pojedinaca.

U aktu Komanda 30. partd. str. pov. br. 174-238 od 9. juna 1992. godine, koji je uputila 1. krajiškom korpusu tzv. V RS stoji "dana 06.06.1992. godine u 18.00 časova u zgradi SO Ključ održan je sastanak sa NŠ (Načelnik štaba) 2. krajiškog korpusa koji je u ime k-de 2. krajiškog korpusa obavijestio k-danta 30.partd. da teritorija SO Ključ i jedinice na toj teritoriji pretpočinjavaju k-di 2.kk, i da se na toj teritoriji formira 17. lpbr. Naglašeno je da je 3/1 partbr. formiran od odreda TO Ključ te je kao takav pretpočinjen u skladu sa datim objašnjenjem."[229] Iz ovog akta vidi se kako je formirana 17. lpbr. Ključ i kako je uključena u sastav 2. krajiškog korpusa tzv. V RS. 17. lpbr. Ključ formirana je 4. juna 1992. godine, a 3. pješadijski bataljon (ključki bataljon) je 6. juna.1992. godine ušao u sastav 17. lpbr. kao 1. pješadijski bataljon. Naredbom pukovnika Gruje Borića, komandanta 2. krajiškog korpusa od 9. juna. 1992. godine, za komandanta brigade postavljen je potpukovnik Drago Samardžija. Izmjenama i dopunama u organizaciji formacije tzv. V RS-a u Naredbi komandanta Glavnog štaba tzv. V RS-a str.pov.br. 30/18-25 od 3. jula 1992. godine, u *tačci 3 pod a* naređeno je formiranje 17. ključke lake brigade bataljonskog sastava i dobila ratni broj vojne pošte (14487). Na sjednici ratnog predsjedništva od 10. jula 1992. godine donesen je zaključak o što hitnijoj popuni 17. lpbr. Ključ i opremanju opremom i naoružanjem. Također je donesen zaključak o naoružavanju automatskim naoružanjem pripadnika 17. lpbr. koji su na frontu, na način da se izvrši zamjena od onih koji nisu na frontu, a dobili su automatsko naoružanje. Iz ove odluke zaključuje se da je podjela naoružanja vršena svima Srbima bez obzira da li su bili u tzv. V RS, jesu li vojno sposobni ili ne i drugo. Posebno je naglašeno da Izvršni odbor SDS-a Ključ sačini spisak oficira i dostavi komandantu brigade, radi popune komande brigade a prvenstveno oficira za moral u bataljonima i brigadi. Iz ovoga se vidi da je SDS imala presudni utjecaj u imenovanju komandnog kadra, a time i utjecaj i direktnu kontrolu nad vojskom. Zašto je SDS Ključa insistirala na odabiru oficira za moral? Razloga je više ali glavni razlog je provođenje propagandnih i ideoloških ciljeva SDS-a. Naime, oficiri za moral u bataljonima i brigadi bili su ključni ljudi u informisanju vojnika, širenju propagande i kreiranju i doziranju informacija koje su išle prema javnosti. Iz tih razloga SDS Ključa je postavljala stranačke, odabrane, podobne i lojalne oficire koji će biti ključni u provođenju zacrtane velikosrpske politike. Analogno ovome SDS Ključa i njeni čelni ljudi snose i najveću odgovornost za planiranje i izvršenje zločina nad Bošnjacima i Hrvatima opštine Ključ. Ovakav način odabira oficira uopšte, a posebno za moral, nije pojava samo specifična za opštinu Ključ i 17. lpbr. nego je to bio obrazac popune svih jedinica tzv. V RS. U napadima koji su započeli krajem maja i nastavili se tokom juna iste godine na širem području opštine, učestvovale su jedinice 1. i 2. krajiškog korpusa tzv. V RS, preciznije, u tim akcijama učestvovale su snage pod kontrolom 30. divizije, te snage SJB Ključ. Komanda grada je imala glavnu ulogu u kontroli i obezbijeđenju grada Ključa i samim time i najveću odgovornost za počinjene zločine nad Bošnjacima i Hrvatima opštine Ključ.

autora.

229 Kopija akta **Komande 30. partd. str. pov. br. 174-238 od 09.06.1992. godine nalazi se kod autora.**

IV.2. Napadi srpskih snaga na području opštine Ključ

Planiranje i pripreme za ostvarivanje Strateških ciljeva srpskog naroda u BiH otpočele su već 1991. godine, da bi bile intenzivirane početkom 1992. godine. Pripreme su vršene na formiranju, naoružavanju i obučavanju srpskih jedinica. Nosioci ovih radnji bili su članovi SDS-a, policijski dužnosnici i pojedini oficiri JNA. Na području opštine Ključ SDS je imala glavnu ulogu i bila je nosilac aktivnosti na naoružavanju i izradi planova za mobilizaciju srpskog stanovništva opštine Ključ. Naoružavanje građana Ključa srpske nacionalnosti vršeno je oružjem koje je bilo u vlasništvu opštinskog štaba TO Ključ, a koji su kontrolirali Srbi i oružjem koje srpski rezervisti nisu razduživali nakon povratka sa ratišta. Podjela naoružanja iz TO Ključ licima srpske nacionalnosti vršena je obično u kasnim noćnim satima. Ovaj scenario je bio isti na prostoru čitave Bosanske krajine. Jedan mali dio Bošnjaka bio je naoružan lovačkim i oružjem koje su sami kupovali. Oružje koje su kupovali bilo je dio arsenala koje su srpski rezervisti donosili sa ratišta iz R Hrvatske. Izvršni odbor SDS-a Ključ, na svojim sjednicama donosio je odluke, zaključke i davao zadatke i smjernice svojim članovima za vojne pripreme. Na VIII sjednici Izvršnog odbora SDS-a Ključ koja je održana 6. marta 1992. godine u prostorijama opštinske organizacije SDS-a, pod tačkom 3. dnevnog reda razmatrana je informacija o odbrambenim pripremama na području opštine Ključ. Na kraju rasprave po ovoj tačci prisutni članovi SDS-a opštine Ključ su donijeli slijedeće zaključke:

- sačiniti spiskove po lokalitetima,
- odrediti zborišta, kome bi se i gdje odazvali, kao i ko je komandant,
- razraditi mehanizam pozivanja,
- naznačiti na opštini najkritičnija područja do 13.03.1992. godine. Upoznavanje prisutnih po ovoj tačci izvršio je Lukić Boško. Iz ovih zaključaka vidljivo je da su pripreme za agresiju pomno isplanirane, da su razrađeni svi elementi i mehanizmi koji su, uz već raniju podjelu naoružanja Srbima, predstavljali osnovu za preuzimanje kontrole u Ključu.

Aktivnosti na pripremi napada na Ključ vršene su planski i na osnovu planova komande 30.partd. Komanda 2. vojne oblasti bila je upoznata sa planovima, pripremama i rasporedom jedinica koje su Ključ držale u okruženju. Iz izvještaja komande 5. korpusa JNA op.str.pov. broj 273-3 od 03.04.1992. godine, poslanog komandi 2. vojne oblasti JNA u kojem se opisuje raspored jedinica 30. partd. u tačci 1 pod c, kaže se "2/13. partbr. je razmješten u rejonu prevoja Lanište zapadno od Ključa 15 km u zahvatu puta AVNOJ-a."[230] Iz ovog izvještaja vidi se da su u rejonu Laništa bile stacionirane jake snage. Prilikom preuzimanja vlasti od strane SDS-a u Ključu jedinice JNA i dobrovoljačke jedinice vršile su podršku ovom činu. Tu je pored ovog bataljona iz 13. partizanske brigade bio stacioniran i inžinjerijski puk kao i neke druge jedinice iz kninskog korpusa. Također, na području opštine Ključ bio je stacioniran i jedan bataljon iz 6. sanske i jedan bataljom iz 1.partbr. Ovaj raspored jedinica u rejonu Laništa nije bio slučajan nego organiziran i planiran. Ove jedinice su stacionirane na ovom rejonu iz razloga što je većinsko bošnjačko stanovništvo bilo naseljeno u blizini ovog lokaliteta i što se sa ovog rejona mogla vršiti kontrola i ostvariti efikasan sistem vatre.

Dana 7. maja 1992. godine, jedinice JNA, srpske vojne i policijske snage su okupirale gradsku vijećnicu u Ključu i po cijelom gradu postavile kontrolne punktove. Odlukom kriznog štaba opštine Ključ o opštoj javnoj mobilizaciji predviđeno je da 21. maja 1992. godine, svi vojni obveznici (muškarci od 18 do 60 godina i žene od 18 do 55 godina starosti), obveznici civilne zaštite i radne obaveze kao i davaoci materijalnih sredstava dužni su se javiti u najbliže jedinice i komande vojske, sekreterijat za narodnu odbranu, preduzeća i jedinice civilne

230 Kopija izvještaja komande 5. korpusa op.str.pov.broj 273-3 od 03.04.1992. godine nalazi se kod autora.

zaštite. Početak mobilizacije predviđen je za 07.00 sati 21. maja 1992. godine. Mobilizacija je bila javna i putem radio Ključa pozivani su vojni obveznici da se jave u jedinice po unaprijed određenim rasporedima. Odgovorni za provođenje opšte javne mobilizacije bili su Sekreterijat za narodnu odbranu, SJB Ključ i vojna policija. Opštom javnom mobilizacijom krizni štab je želio staviti sve ljudske i materijalne resurse u funkciju kako bi bili spremni za dešavanja koja će uslijediti. Već ranije SDS opštine Ključ je formirala jedinice po stranačkoj liniji. Ako se zna da je velik broj građana Ključa srpske nacionalnosti dobrovoljno boravio na ratištima u R Hrvatskoj i da je bio naoružan i opremljen onda je mobilizacija trebala garantovati brzo prikupljanje jedinica za napade na bošnjačka naselja. Ovom mobilizacijom i demonstracijom sile krizni štab je želio već u početku staviti do znanja da bi bilo kakav otpor bio uzaludan. Nakon pogibije zamjenika komandira stanice milicije Dušana Stojakovića-Duće po gradu su počele kružiti srpske policijske i vojne patrole, pozivano je bošnjačko stanovništvo na predaju naoružanja i uveden je policijski sat, tako da su građani faktički bili zatočeni u svojim kućama. U naselju Busije 27. maja 1992. godine na putu Pudin Han-Ključ oko 14.30 sati došlo je do sukoba i napada na kolonu vozila JNA koja je dolazila iz R Hrvatske i koja se kretala iz Knina za Banja Luku. Kod benzinske pumpe, na ulazu u grad, pripadnici TO Ključ otvorili su vatru na vojnu kolonu. U autobusima su bili vojnici sa prostora SR Jugoslavije.[231] Prilikom ovog sukoba poginula su dva vojnika JNA, a 35 je lakše i teže ranjeno, naknadno u bolnici od povreda su preminula još 4 vojnika JNA.

"27. maja 1992. godine u prijepodnevnim satima, dešava se blokada ili bolje rečeno okupacija grada. Grad su preplavila uniformisana lica: vojska, aktivna policija srpske nacionalnosti (jer su Bošnjaci i Hrvati već bili opušteni) i rezervna policija. U popodnevnim satima otpočela je akcija poznata pod nazivom čišćenje koja se odvijala po već viđenom scenariju u drugim sredinama u kojoj su privođeni, saslušavani i premlaćivani moji sugrađani. Čišćeni su dijelovi grada sa većinskim bošnjačkim stanovništvom kao što su: Šehići, Egrlići, Rejzovići, Hanlovići, Čurčići i duga naselja. Upadalo se u kuće, stanove, vršeni pretresi, uništavana imovina, maltretirani članovi porodice i na kraju odvođeni ljudi u pritvor. Razlozi pretresa kao ni kriterji koga i zašto lišiti slobode nikada nikome nisu pojašnjeni."[232] Srpski policajci SJB Ključ i vojnici mogli su raditi šta su htjeli, imali su "dozvolu za ubijanje" što najbolje pokazuje i primjer odvođenja zlatara Mirsada Spreče u pratnji policajca Tode Gajića i isljednika Srete Aničića do njegove zlatarske radnje. Policajci su iznijeli sef sa zlatom i stavili u gepek "Golfa", sef sa zlatom su odvezli u stanicu policije Ključ. Opljačkano zlato su predali u SDK Banja Luka. Srpski policajci su ubili Mirsada Spreču i opljačkali njegovu imovinu. Mirsad Sprečo ekshumiran je sa gradskog mezarja u Ključu. Kao uzrok smrti Mirsada Spreče srpski policajci su naveli da se objesio u prostorijama SJB Ključ. Ovakva tvrdnja nije bila istinita, jer prilikom obdukcije utvrđeno da je smrt nastupila usljed povrede desne grudne duplje nanesene vatrenim oružjem.[233]

"Okupacijom opština u Bosanskoj krajini u kojim je bilo pola i više stanovnika Bošnjaka i Hrvata kao što su Ključ, Sanski Most i Prijedor, Srbi su planski počeli sa masovnim hapšenjem muškog stanovništva, tako što su išli po naseljima i putem srpske policije i vojske pozivali Bošnjake da se prijave u srpske policijske stanice i na određene lokacije, radi provjera i izdavanja potvrda za kretanje, po uzoru na naciste iz II svjetskog rata. Gradovi su bili prepuni srpske vojske i policije, koja je divljala, pucala po bošnjačkim kućama, ubijala Bošnjake na ulicama. Na svim ustanovama i javnim zgradama su bile istaknute srpske zastave u znak da

231 Prema rezoluciji 740 Vijeća sigurnosti UN i dogovoru iz janura 1992. godine, vojne jedinice JNA su morale da napuste područje R Hrvatske. Postavlja se pitanje kako je tek u maju 1992. godine, došlo do povlačenja ove jedinice. Ovim činom je prekršena rezolucija 740 i sarajevski dogovor.

232 Sjećanje Fadila Jakupovića u pisanom obliku nalazi se kod autora.

233 Zapisnik o izvršenoj identifikaciji i obdukciji KRI-30/97 od 14.05.1997. godine.

je to okupirano srpsko područje. Na svim raskrsnicama u gradu, naseljima i cestama bili su postavljeni vojni i policijski punktovi sa zaprekama od čeličnih ježeva, bodljikave žice i grudobrani za mitraljeska gnijezda. Na svakom punktu je bila po desetina dobro naoružanih srpskih vojnika. Nije bilo prolaza bez kontrole i odobrenja srpske straže, nakon što pregleda potvrdu za kretanje izdatu od strane srpske policije. Svaka značajnija kota oko grada je bila zauzeta sa vojskom i postavljenim naoružanjem. Prekinuta je nastava u školama, prekinut je rad u preduzećima. Bošnjaci su brutalno istjerani sa posla iz svih preduzeća i ustanova. Prekinut je svaki kontakt sa organima vlasti R BiH sa sjedištem u Sarajevu. Srbi su osnovali svoju paradržavnu tvorevinu RS. Promijenjene su oznake i simboli države RBiH i postavljene srpske. Na uniformi vojske i policije su stavljene srpske oznake. Sve je proglašeno srpskim. Privođenje bošnjačkog muškog stanovništva je vršeno po školama, fiskulturnim salama, koje su postale zatvori za Bošnjake, mjesta za premlaćivanje i ubistva. U Ključu je to vršeno u osnovnoj školi „Nikola Mačkić" pored zgrade opštine, u krugu skladišta ŠIPAD komerca, na fudbalskom stadionu u Mehmedagićima i u Policijskoj stanici. U svim većim naseljima su određena mjesta za hapšenje. Tako je u Biljanima hapšenje i zatvaranje bilo u Osnovnoj školi, odakle su Bošnjaci odvedeni na strijeljanje. U Sanici je zatvor bio na staroj željezničkoj stanici, odakle su Bošnjaci odvođeni dalje u logor Manjača."[234]

U samom gradu početkom juna 1992. godine počeli su pretresi i masovna hapšenja. Policajci SJB Ključ su upadali u kuće vršeći pretrese pod izgovorom da traže oružje. Izvrtali su i preturali po stvarima i namještaju, ulazili su obuveni i prisiljavali ljude da podignutih ruku i stojeći uz zid posmatraju kako im se uništava imovina. Bošnjacima i Hrvatima užeg gradskog jezgra putem *radija Ključ* naređeno da se okupe na određenim mjestima kao što su Halinovsko vrelo i fudbalski stadion u Ključu. Većina ih se odazvala iz straha. Na stadionu se u jednom trenutku nalazilo između 1.500- 2.000 ljudi, a policija SJB Ključ i vojska vršili su kontrolu. Okupljenima se obratio Dragan Stojčić putem megafona, rekavši da žene i djeca idu kući, dok je muškarcima naređeno da ostanu. Sve vrijeme u blizini stadiona nalazila su se dva tenka parkirana pored tunela, a na stadionu se nalazio veliki broj pripadnika policije u maskirnim uniformama. Tu su počela ispitivanja, odnosno od pojedinaca su tražena priznanja o odgovornosti zbog pripadnosti nekoj od političkih partija, a dio muškaraca je bez ikakvog osnova zatvoren u Osnovnu školu „Nikola Mačkića" i SJB Ključ gdje je nastavljeno sa njihovim fizičkim i psihičkim zlostavljanjem.

Jedinice tzv. V RS i policija tokom juna i jula mjeseca provodile su akcije čišćenja na prostoru čitave opštine. Zajedno i u sadejstvu jedinice 17. lpbr. Ključ, SJB Ključ i druge pridodate vojne snage planski i organizirano su vršle napade na naselja u kojima su živjeli Bošnjaci. Prilikom operacija "čišćenja" jedan broj Bošnjaka je ubijen na licu mjesta a velik broj je nezakonito zarobljen i priveden na različite lokacije da bi bili transportovani u logor Manjača. Prilikom čišćenja terena srpske policijske i vojne snage nezakonito su lišavale slobode maloljetna lica. Ima više slučajeva da su dječaci u dobi od 16-17 godina bili zatočeni u logorima u Ključu ali i u logoru Manjača.[235] Ovakvi postupci srpskih vojnih i policijskih snaga u direktnoj su suprotnosti sa Ženevskim konvencijama, pravilima i običajima ratovanja. Ova nezakonita lišavanja slobode Bošnjaka i Hrvata opštine Ključ odnosila su se na civile koji su upravo predmeti zaštite međunarodnog humanitarnog prava. Napadi na područje opštine Ključ planirani su i realizirani u suradnji 1. i 2. krajiškog korpusa tzv. V RS i policijskih snaga SJB Ključ. Zapoviješću komandanta 2. krajiškog korpusa tzv. V RS za daljnja dejstva str.pov. br. 90-1 od 8. juna 1992. godine, u tačci 4 kaže se "odlučio sam delom snaga vršiti: kontrolu prostora i likvidaciju razbijenih snaga (zelenih beretki) u opštini Ključ."[236] Iz ove zapovjesti

234 Sjećanje Asima Egrlića u pisanom obliku nalazi se kod autora.

235 Prilog br. Spisak lica koja su privedena prilikom čišćenja terena SO-e Ključ.

236 Zapovijest komandanta 2. krajiškog korpusa za daljnja dejstva str.pov. br. 90-1 od 8.juna 1992. godine.

posebno je uočljiva tačka 4. odnosno odluka komandanta 2. krajiškog korpusa u kojoj se izričito naglašava likvidacija[237] odnosno ubijanje. Ovom naredbom data su uputstva za ubijanje zarobljenih, jer se ne spominje zarobljavanje, nego likvidacija. Upravo postupajući u skladu sa ovom zapoviješću vojne i policijske jedinice su vršile masovna i pojedinačna ubijanja na području opštine Ključ. Ubijanje zatočenika, nezakonito lišenih slobode i razne psihofizičke torture vršeno je u Crljenima, Velagićima, Prhovu, Biljanima, Sanici, Krasuljama, Ramićima, Kamičku, Velečevu, Humićima, u samom gradu i drugim mjestima opštine Ključ.

Broj: 12/92
18.05/92

VOJNA TAJNA
STROGO POVJERLJIVO

KOMANDA 6. PART.BR.
DANA?
LUŠCI PALANKA

NAREDENJE: KOMANDI 5. p. 6.

Zbog nastale situacije na teritoriji SO Ključ, preuzimanja vlasti i proglašenja srpske opštine Ključ može doći do međunacionalnih sukoba pa u vezi s tim

N A R E D U J E M:

1. Iz 1. i 2. pb. angažovaće se snage jačine 80 - 100 ljudi. Ljudstvo dobro pripremiti i upozoriti da ne smiju ništa činiti što bi izazivalo bilo koga na sukobe.
2. Pored naprijed navedenih snaga angažovati:
   - iz 3. pb. 30 ljudi
   - vod vojne policije sa BOV-om
   - izvidački vod
   - vod za specijalno dejstvo

   Svo ljudstvo dobro pripremiti i na korektno ponašanje.
3. Za prevoženje ljudstva obezbjedite potreban broj vozila.
4. Za podršku sastava iz 1. i 2. pb. obezbjedite po 4 komada MB-80 mm sa 2 b/k municije.
5. Ljudstvu na ruke izdati po 1. b/k municije. U sastavima 1. i 2. pb. obezbjediti po 10 - 15 "ZOLJA". Ostale jedinice do 10. komada "ZOLJA".
6. U četnim stanicama 1. i 2. pb. obezbjedite 1 b/k municije, a za ostale jedinice pozadina brigade obezbjediće i voziće 1. b/k municije.
7. Za svo angažovano ljudstvo za 7/8. 05. 1992. g. obezbjedite po 1. ado, a 08.05.1992.g. kuvanu večeru.
8. Kolonu formirati u 15,00 h. u rejonu raskrsnice puteva Sanski Most - Lušci Palanka. Polazak kolone u ~~xxxxxxx~~ 15,30 h.
9. Po izbijanju u rejon Ključa jedinice angažovati po sljedećem:

   a) Vod za specijalno dejstvo u rejonu tvrđave tt 521 obezbjediti

237 Riječ likvidacija znači odstranjivanje; ukidanje; fizičko uništenje; smaknuće odnosno obračunavati se sa neprijateljem, fizički uništiti; ukloniti, smaknuti; ubiti." *Hrvatski enciklopedijki riječnik*, Novi liber, Zagreb, 2004, K-Ln, str. 367.

pravac koji izvodi ka Ključu.

b) Četa iz 2. pb. u rejonu s. Hadžići i kasnije obezbjeđenje pravca ka Ključu.

c) Četa iz 1. pb. zatvara pravac u s. Ramnice

d) Vod izviđača i vojne policije sa BOV-om u rejonu stanice javne bezbjednosti

10. Komandir jedinica po dolasku u navedene rejone izvidiće zemljište i borbeni raspored prilagoditi istom da mogu spriječit svaki prodor ka Ključu.

11. Kada će jedinice preuzeti na položajima ljudstvo obezbjediti vjetrovkama i čebadima.

12. Ostale snage brigade dovesti na takav stepen borbene gotovosti da se mogu brzo angažovati u rejonu šireg kosta i šire. Jedinice za podršku imati u punoj borbenoj gotovosti za otvaranje vatre po predviđenim objektima.

13. Obezbjediti punu kontrolu teritorije i spriječite bilo kakvo dovođenje snaga protivnika ka Ključu.

14. Radijalnim veza obezbjediće vezu komandantu sa četom / 2. pb. - četom 1. pb, vodom za specijalnu namjenu.

15. Do 12,oo h. obavještite me o toku pripreme i da li je sve obezbjeđeno.

KOMANDANT
pukovnik
Dragiša Masara

Dokument 19. Naredba 6.sanske brigade o zauzimanju položaja u i okolo Ključa

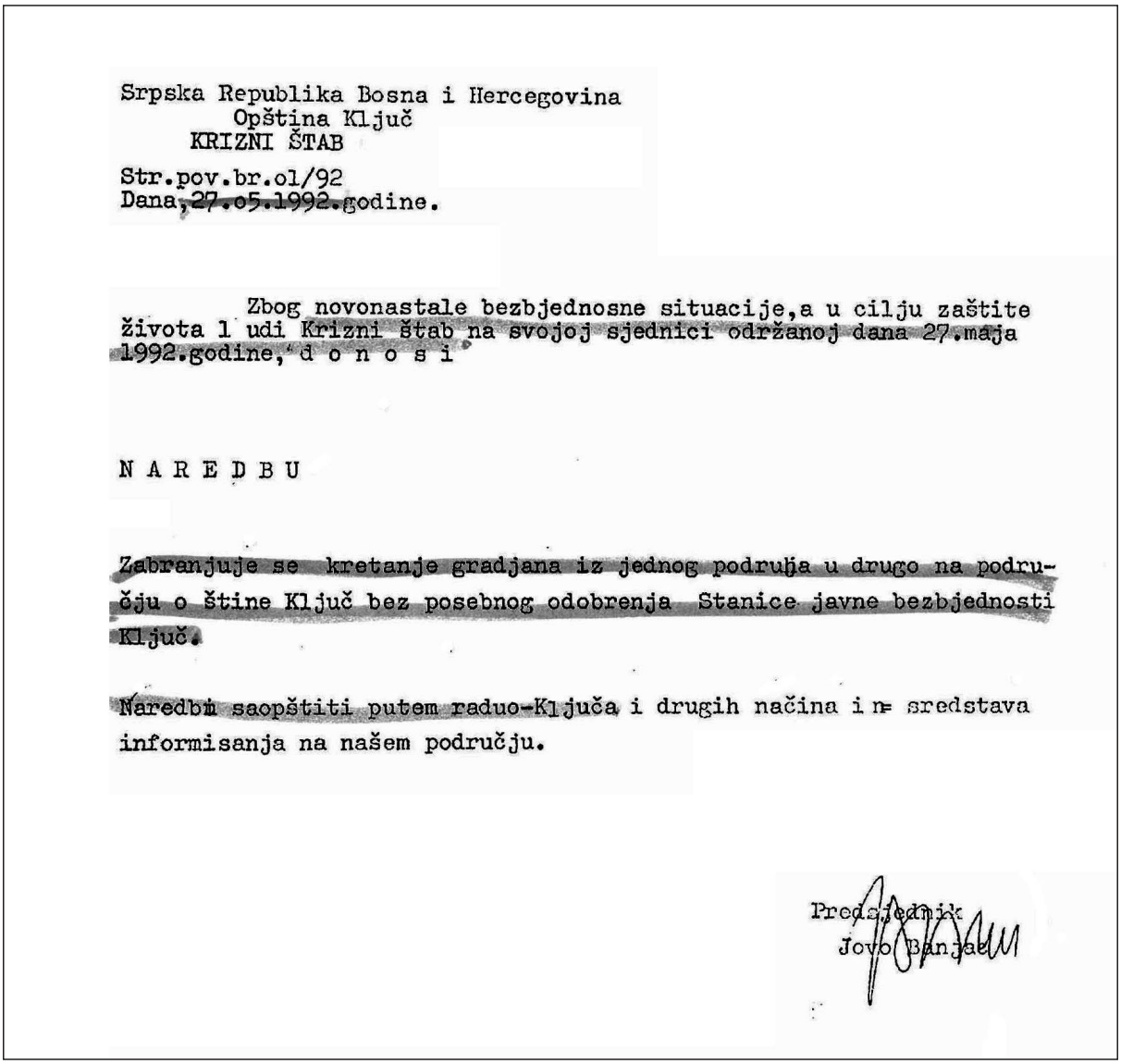

Srpska Republika Bosna i Hercegovina
Opština Ključ
KRIZNI ŠTAB

Str.pov.br.ol/92
Dana,27.o5.1992.godine.

Zbog novonastale bezbjednosne situacije,a u cilju zaštite života l udi Krizni štab na svojoj sjednici održanoj dana 27.maja 1992.godine, d o n o s i

N A R E D B U

Zabranjuje se kretanje gradjana iz jednog područja u drugo na području o štine Ključ bez posebnog odobrenja Stanice javne bezbjednosti Ključ.

Naredbu saopštiti putem raduo-Ključa i drugih načina i n= sredstava informisanja na našem području.

Predsjednik
Jovo Banjac

Dokument 20. Naredba o zabrani kretanja od 27. maja 1992. godine

Ovdje želimo navesti nekoliko Izvještaja komande 1. i 2. krajiškog korpusa i 17. lpbr. Ključ, a koji se odnose na napade na pojedina mjesta i naselja u kojima su uglavnom živjeli Bošnjaci. Kroz ove Izvještaje moguće je pratiti koje su snage izvršile napade i ubijanja na području opštine Ključ. Izvještaj komande 1. Krajiškog korpusa tzv. V RS pov.br.44-1/151 od 28. maja. 1992. godine, poslat Glavnom štabu vojske SR BiH, govori o pogoršanju situacije na području opštine Ključ. Borbena djelovanja i posjedanje položaja na potezu Ljubica (tt. 521)-isključno s. Renovići-Rudenice-rejon Ključ izvršio je 3. bataljon 1. partbr iz sastava 30. partizanske divizije u sadejstvu sa jedinicama sa Laništa i 6. sanske brigade. U izvještaju se navodi da su "Zelene beretke" u rejonu Ključa (s. Hadžići) u zasjedi sačekali vojnu kolonu koja se kretala iz pravca Knina, otvorili na nju vatru i tom prilikom ubili 2 i ranili 31 vojnika. U s. Krasulje SO Ključ pripadnici "Zelenih beretki" napali patrolu milicije SJB Ključ i ubili zamjenika komandira milicije i ranili jednog milicionera. U s.Crljeni SO Ključ zarobljeno je od strane pripadnika "Zelenih beretki" 7 vojnih obveznika iz 1. krajiškog korpusa. "Ukupna situacija u zoni odgovornosti je složena, a moguće je proširenje b/d na području Jajca i Kotor-Varoši. Položaji korpusa su stabilni. Produženo je čišćenje grada Prijedora i okolnih naselja. Na

području opštine Ključ i Sanski Most takođe se vrši čišćenje prigradskih naselja i oduzimanje oružja u selima sa muslimanskim življem."[238]

U izvještaju pomoćnika komandanta 1. krajiškog korpusa za civilne poslove pukovnika Gojka Vujinovića pov.br. 01-326-22/93 od 16.02.1993. godine, sa sastanka održanog u Ključu[239] na kojem se raspravljalo o funkcionisanju vlasti u opštini Ključ na strani 2. piše "uistinu srpska vojska, milicija i srpski narod brzim udarom uništili su i razbili genocidne ustaše, a zatim očistili ostatke ustaša na području opštine Ključ. Ovim je srpski narod sa svojom vojskom i milicijom zauvek raščistio sa vekovnim neprijateljem."[240] Iz ovog izvještaja može se zaključiti da je ideološka osnova za napade na Bošnjake kontinuirana i da su napadi bili dio plana uništenja "vekovnih neprijatelja."

Dnevni izvještaj komande 17. lpbr. Ključ str.pov.br. 01-12/92 od 10.06. 1992. godine, koji je upućen komandi 2. krajiškog korpusa u tačci 2 naglašava "odlučio sam glavnim snagama pojačati kontrolu teritorije s ciljem obezbjeđenja zauzetog prostora, izviđanja i prikupljanja podataka o kretanju ustaških snaga koje se kriju po pošumljenim predjelima u rejonima Galaje i Plamenice, a dijelom snaga u sadejstvu sa milicijom izvršiti, blokadu, pretres i čišćenje rejona s. Dubočani s ciljem prikupljanja preostalog dijela municije i naoružanja."[241]

Dnevni izvještaj komande 17. lpbr. Ključ str.pov.br. 01-25/92 od 12.06.1992. godine, upućen komandi 2. krajiškog korpusa u tačci 2 stoji "odlučio sam glavnim snagama pojačati kontrolu teritorije s ciljem obezbjeđenja zauzetog prostora, izviđanja i prikupljanja podataka o kretanju muslimanskih ekstremista, a dijelom snaga i u sadejstvu sa milicijom izvršiti, blokadu, pretres i čišćenje rejona sela Islamagići- Ljutići s ciljem hvatanja preostalog dijela muslimanskih ekstremista."[242]

Dnevni izvještaj komande 17. lpbr. Ključ str.pov.br. 01-31/92 od 13.06.1992. godine, upućen komandi 2. krajiškog korpusa u tačci 2 stoji "odlučio sam glavnim snagama pojačati kontrolu teritorije s ciljem obezbjeđenja zauzetog prostor, izviđanja i prikupljanja podataka o kretanju muslimanskih ekstremista, a dijelom snaga i u sadejstvu sa milicijom i BOV-om izvršiti, ponovnu blokadu, pretres i čišćenje rejona sela Islamagići, s. Josipovići, s. Đukići- Ljutići s ciljem hvatanja, uništenja i razoružanja preostalog dijela muslimanskih ekstremista. U toku akcije koja je izvedena 12.06.1992. godine od strane SJB, priveden je određen broj muslimana iz s. Islamagići na operativnu obradu i oduzet je jedan broj vatrenog naoružanja i municije."[243]

Dnevni izvještaj komande 17. lpbr. Ključ str.pov.br. 01-31-5/92 od 17.06.1992. godine, upućen komandi 2. krajiškog korpusa u tačci 2 stoji "odlučio sam blokadom, čišćenjem i pretresom terena prisiliti ostatak ustaških snaga na bezuslovnu predaju u rejonu Ljutića Brdo-Islamaići-Gornje Prhovo, a zatim preći na pretres čitave teritorije mjesnih zajednica Humići i Peći, s ciljem hvatanja i likvidiranja preostalog dijela ustaških odmetnika na ovom prostoru.

Iz ovih Izvještaja mogu se hronološki pratiti napadi srpskih snaga na pojedina naselja opštine Ključ. U daljem tekstu detaljnije će biti obrađeni napadi na pojedina naselja u kojima su počinjeni masovni zločini nad Bošnjacima od strane srpskih vojnih i policijskih snaga.

---

238 Redovni borbeni izvještaj 1. krajiškog korpusa pov.br. 44-1/155 od 31.05.1992. godine.

239 Sastanku su prisustvovali predsjednik skupštine opštine Ključ Jovo Banjac, predsjednik izvršnog odbora Đurađ Tomić, predsjednik SDS-a Vinko Kondić, predstavnik javne bezbjednosti, Slobodan Jurišić za poslove narodne odbrane, narodni poslanik Rajko Kalabić i komandant VP 7286 pukovnik Drago Samardžija. Sjednicom je rukovodio pomoćnika komandanta 1.krajiškog korpusa za civilne poslove pukovnika Gojka Vujinovića.

240 Kopija izvještaja pov.br.01-326-22/93 od 16.02.1993. godine, nalazi se kod autora

241 Kopija izvještaja **str.pov.br. 01-12/92 od 10.06. 1992. godine, nalazi se kod autora.**

242 Kopija izvještaja **str.pov.br. 01-25/92 od 12.06.1992. godine, nalazi se kod autora.**

243 Kopija izvještaja **str.pov.br. 01-31/92 od 13.06.1992. godine, nalazi se kod autora.**

IV.2.1. Napad na Crljeni

Oružani napadi na Bošnjake na području opštine Ključ počeli su 26. maja 1992. godine. Međutim, pripreme za napade srpske snage su otpočele znatno ranije. Srpske snage vršile su razmještaj jedinica, obuku, izviđanje i druge aktivnosti koje su za cilj imale uspostavu potpune kontrole i preuzimanje vlasti na području opštine Ključ. Izviđačke aktivnosti jedinica tzv. VRS bile su usmjerene prema mjestima u kojima su pretežno živjeli Bošnjaci. Prilikom izviđanja rejona sela Crljeni, 26. maja 1992. godine mještani su zarobili 7 vojnika V RS. Zapravo, ovaj čin je bio napad na naselja sa bošnjačkom većinom, na području opštine Ključ.

Selo Crljeni pripadalo je MZ Sokolovo i bilo je nastanjeno Bošnjacima. Puno prije napada na Ključ i naselja u kojima su bili nastanjeni stanovnici nesrpske nacionalnosti počele su provokacije i zastrašivanja. To je bilo iz razloga što je velik broj Srba iz sela Sokolovo bio na ratištima u R Hrvatskoj i dolazeći kući donosio naoružanje i pucnjima slavio povratak sa ratišta. Bošnjaci su pokušavali da opštinskim vlastima ukažu na stalne prijetnje, zastrašivanja i pucanja po selu. Međutim, ti apeli nisu donijeli nikakvog rezultata. Živeći u stalnom strahu i neizvijesnosti, a znajući da su značajne jedinice JNA stacionirane na Manjači i da su na strani velikosrpske politike, mještani Crljeni su bili u stalnom strahu. Pucnjava, verbalne uvrede, pozdravi sa tri prsta bio je dio sveukupnog plana srpskog rukovodstva opštine Ključ kako bi Bošnjaci sami napuštali svoja ognjišta. Srpski dobrovoljci koji su to radili bili su komšije koje su stanovnici Crljena poznavali. Većina njih je civilnu odjeću zamijenila ratnim maskirnim uniformama.

Početak napada na Crljene od strane pripadnika vojske tzv. V RS i policije počeo je 26. maja.1992. godine. Napad je počeo pucnjima iznad sela, odnosno sa Malevića strane. Stanovnici bošnjačke nacionalnosti pretežno žene i djeca su plakala i počeli bježati. Grupa mještana Crljeni je na Malevića strani u sukobu sa pripadnicima tzv. V RS zarobila 7 maskiranih vojnika, rezervista, naoružanih automatskim puškama i mitraljezom "garonjom." Bošnjaci sela Crljeni bili su naoružani lovačkim naoružanjem, pištoljima, a pojedinci koji su učestvovali u zarobljavanju bili su bez oružja.

Zarobljene vojnike mještani su doveli u selo. Zarobljeni srpski vojnici mještanima Crljena su rekli da su dobili zadatak da izazovu incident koji bi bio prvi značajniji na području opštine Ključ. Prilikom ispitivanja od strane mještana rekli su da ih je na ovaj zadatak poslao bezbednjak iz kasarne Manjača, kapetan Miličević. Zarobljeni vojnici tzv. V RS su smješteni u jednu kuću u kojoj su imali normalne uvjete za boravak, mještani su im dali hranu i piće. Zadržavanje ovih vojnika imalo je za cilj da se pokaže da napadi na Crljene nisu sporadična i slučajna pucnjava nego organizirani i planirani napadi. Usljed straha i bojeći se još žešćih napada mještani napuštaju selo izuzev mlađih muškaraca.

Nakon ovog napada na Crljene, na poziv Srba iz Sokolova, grupa Bošnjaka iz Crljena se susreće s njima gdje dobijaju pismeni ultimatum. Ultimatum-pismo je napisao kapetan Miličević, bezbjednjak tzv. V RS iz kasarne na Manjači. U ultimatumu se traži hitno puštanje uhapšenih rezervista, ili će selo biti "sravnjeno sa zemljom." Usljed veoma teške situacije i nalazeći se u dilemi da li pustiti srpske vojnike ili ne, mještani donose odluku da zajedno sa zarobljenim srpskim vojnicima napuste selo i upute se prema najbližem bošnjačkom selu Plamenice. Selo Plemenice je bilo nastanjeno većinom Bošnjacima i bilo je najbliže Crljenima i zbog toga su bježali tamo. Međutim, kako su Crljeni sa tri strane okruženi srpskim naseljima, jedini siguran put za Plemenice bio je kanjon rijeke Sane. Oko 500 Bošnjaka je napustilo svoje kuće. Na jednom dijelu trebalo je prijeći rijeku Sanu, koja je u to doba godine bila izuzetno hladna i imala visok vodostaj. Narod koji je bio u zbijegu, trebao je prijeći Sanu koja je bila širine 30-40 metara i dubine 3-4 metra. Uz pomoć konopaca ljudi, žene i djeca su prelazili na

drugu stranu. Moramo napomenuti da su sa zbijegom išli i zarobljeni vojnici. Kada je zbijeg stigao u Plemenice, izbjeglo stanovništvo nije se moglo smjestiti po kućama tako da je jedan dio ljudi bio po štalama, dvorištima ili po cesti. Zbog izuzetno teškog stanja u Plemenicama se ostalo nekoliko dana. Zarobljenici su prebačeni u Krasulje.

Nakon boravka nekoliko dana u Plemenicama stanovništvo Crljeni je odlučilo da se vrati svojim kućama. Vraćajući se kući izbjeglo stanovništvo je bilo u velikom strahu. Bojeći se za vlastite živote većina mještana je ostala u šumi dok je jedna grupa muškaraca krenula vidjeti da li ima vojnika tzv. V RS u kanjonu Sane. Nakon nekog vremena mještani koji su ostali u šumi čuli su pucnjavu i viku. Grupa koja je otišla ispred naroda bila je zarobljena od strane pripadnika vojske V RS i policije.

Vojnici tzv. V RS i policajci su uglavnom bili komšije Bošnjacima iz susjednih naselja. Krećući se prema šumi pozivali su Bošnjake da predaju naoružanje, tvrdeći da im se ništa loše neće desiti. Kada je narod krenuo prelaziti rijeku Sanu, pred njih su počeli izlaziti naoružani vojnici i policajci u policijskim i maskirnim uniformama. Svjedoci tih dešavanja prepoznali su među vojnicima i policajcima komšije i radne kolege. Među vojnicima i oficirima bio je i Drago Ćulum. Drago Ćulum je bio taj koji je naredio narodu da uđe u ograđeni prostor u kojem je nekada bilo skladište građevinskog materijala. Iz svega se da pretpostaviti da je Drago Ćulum bio glavnokomandujući jer je imao činove na uniformi. Nakon toga počeo je popis[244] Bošnjaka sela Crljeni. Nakon popisivanja svi su pod pratnjom srpske policije odvedeni na ispitivanje u Ključ, s kojeg se neki nikada nisu vratili, a velik broj njih je završio u logorima Sitnica, Manjača i Batković. Nakon odvajanja muškaraca za logore, dio mještana je vraćen kućama da bi u septembru 1992. godine svi bili protjerani u srednju Bosnu. Trojica mještana Crljeni i danas se vode kao nestali (Dedić Refik, Dedić Zaim i Medić Meho).

244 Popisivanje i evidentiranje zatočenih Bošnjaka vršio je Slobodan Ninić koji je bio učitelj u Crljenima.

IV.2.2. Napad na Velagiće

Jedinice JNA koje su bile raspoređene u rejonu Laništa svakodnevno su pješadijskim naoružanjem pucale po Velagićima. U pokušajima smirivanja situacije u Velagićima je održan sastanak između legitimnih predstavnika mjesne zajednice sa jedne strane, komandanta kninskog korpusa i Lukić Boška komandanta srpskog opštinskog štaba Teritorijalane odbrane Ključ, sa druge strane. Sastanak je održan u prostorijama Osnovne škole "Radenko Stojnić." Nastupajući ultimativno i zanemarujući činjenice da pripadnici srpskih vojnih jedinica neprekidno pucaju po Velagićima, komandant kninskog korpusa je zaprijetio da će: "Ako bude ispaljen još ijedan metak iz Velagića na kasarnu Lanište, sravniću Velagiće sa zemljom." Ovaj sastanak jednicama JNA poslužio je i za dodatno unošenje straha među mještane Velagića, jer su i oni znali da niko od mještana Velagića nije pucao u pravcu kasarne na Laništu. Posebnu uznemirenost i strah unosili su pripadnici "Crvenih beretki" koji su hapsili ljude, premlaćivali pljačkali i zastrašivali Bošnjake i Hrvate Ključa. Pripadnici "Crvenih beretki" bili su dobrovoljci sa prostora Srbije koji su bili pod komandom komandanta kninskog korpusa. U pokušajima zaštite sopstvenih života i imovine, u Velagićima je TO Ključ organizirala seoske straže. Cilj ovih straža bio je barem djelimično smanjiti strah koji je bio prisutan kod mještana. Ove straže su bile naoružane uglavnom lovačkim naoružanjem. Nakon prvih hapšenja 9. maja 1992. godine, u Ključu se još više osjećala ratna psihoza, Bošnjaci i Hrvati su sve više bili izloženi verbalnim i fizičkim prijetnjama i zastrašivanjem.

Početak stradanja Bošnjaka Velagića počinje 27. maja 1992. godine, nakon pogibije komandira SJB Ključ-Dušana Stojakovića-Duće u rejonu Krasulja. U popodnevnim satima počinju prva intenzivnija granatiranja i pješadijski napadi na Velagiće. Napade su otpočeli pripadnici tzv. V RS i policijskih jedinica predvođeni "Crvenim beretkama." U pokušajima zaštite života mještani Velagića su pokušali pružiti otpor i braniti se od daleko nadmoćnijih srpskih paravojnih jedinica. Na prostoru Velagića pripadnici tzv. V RS pucaju po civilnim objektima i civilima bez ograničenja koje nameće međunarodno humanitarno pravo. U pokušajima spašavanja života civilnog stanovništva, Omer Filipović pokušava sa komandantom 30. partd. pukovnikom Galićem i Vinkom Kondićem, načelnikom SJB Ključ, pregovarati oko prestanka napada na civilno stanovništvo. Međutim, uz prijetnju da će pobiti porodicu Omera Filipovića, koja je bila u gradu, traže da se svi vojno sposobni muškarci predaju.

Glavni napad srpskih vojnih i policijskih jedinica počinje 28. maja 1992. godine kada snage 1. ključkog bataljona, u sadejstvu sa jedinicama 30. partizanske divizije iz sastava I. krajiškog korpusa, počinju artiljerijske i pješadijske napade. Artiljerijski napadi bili su usmjereni na prigradska naselja Pudin-Han i Velagići. Ovaj napad je trajao dva dana i za posljedicu je imao smrtno stradavanje Bošnjaka.[245] Na raskrsnici u Draganovićima, minobacačkom granatom pogođen je traktor i tom prilikom smrtno je stradalo 12 osoba, muškaraca, žena i djece. Prva žrtva granatiranja bio je Draganović Refik, koji je poginuo kod doma na Pudinom Hanu.

Nakon ultimatuma srpskih snaga 29. maja 1992. godine da se preda naoružanje i ljudi, na punktu u Reizovićima, koji je od Pudinog Hana udaljen oko 1 km, prikupljeno naoružanje je traktorom dovezeno na punkt i predato. Istog dana 40 do 50 mještana, krećući se u koloni i noseći bijelu zastavu predali su se na punktu. Na punktu su ih pripadnici srpske vojske i policije počeli udarati, vrijeđati i ponižavati. Sa punkta ovu grupu ljudi autobusima odvoze u Osnovnu školu "Nikola Mačkić" u Ključu. Ova grupa zatočenika čitavo vrijeme je bila izložena fizičkim i psihičkim torturama od strane pripadnika tzv. V RS i policajaca.

245 Prilikom napada na Pudin Han i Velagiće od granata poginuli su: Bećirević Refik, Bećirević Denis, Bećirević Muharema, Bećirević Meris, Bečić Esma, Bečić Refika, Bečić Hamdo, Draganović Refik i drugi.

Po ulasku jedinica tzv. V RS u Velagiće počinju strahote za Bošnjake Velagića sa okolnim zaseocima. Pripadnici tzv. V RS i policajci iz SJB Ključ su 1. juna 1992. godine, počele sa hapšenjima i ubijanjima Bošnjaka iz naselja Vojići, Hasići, Nezići, Hadžići i drugih naselja koji su pripadali Velagićima. Predstavnici srpskih policijskih snaga naredili su Hasanu Salihoviću da mora popisati cjelokupno bošnjačko stanovništvo na području mjesne zajednice Velagići i predati im spiskove. Po okončanom popisu i predaji spiskova policajcima SJB Ključ, Hasanu je naređeno da sve Bošnjake starosti od 18 do 60 godina obavijesti da se moraju javiti u školu u Velagićima radi izdavanja dozvola za kretanje. Čitavo vrijeme pripadnici V RS i policija putem megafona, uz prijetnje, zahtijevali su predaju cjelokupnog stanovništva ovih naselja. Jedan broj mještana Velagića i Pudinog Hana zaustavljen je na punktu kod "ROPS-a." Na punktu su mogli vidjeti pripadnike aktivnog i rezervnog sastava policije iz SJB Ključ i pripadnike "Crvenih beretki. "Na punktu je jedan broj Bošnjaka lišen slobode i odveden u skladište "ŠIP-a" gdje su im pripadnici policije oduzeli lična dokumenta i druge vrijednosti koje su imali sa sobom. Tu je izvršeno razdvajanje i popisivanje muškaraca. Kriteriji po kojima su vršena razdvajanja uopšte nije postojao. Zatočeni su svi oni koji su prema procjeni srpskih policajaca bili vojno sposobni bez obzira na godine starosti. Tako je bilo slučajeva da su i maloljetna djeca zatočena.

Na punktu koji se nalazio na raskrsnici puteva Velagići-Sanica bili su zajedno pripadnici civilne i vojne policije, također je bio veliki broj rezervnih vojnika i komšija srpske nacionalnosti koji su bili u civilnim odijelima. Bilo je oko 30 vojnih i civilnih policajaca. Na punktu[246] je onima koji su privedeni ili se odazvali pozivu, naređeno da svi stanu u kolonu po jedan i da na udaljenosti od dva metra od sebe bace sve dokumente, novac i ostale vrijedne stvari. Nakon toga sve lične stvari su pokupili i odnijeli. Istovremeno je počelo maltretiranje Bošnjaka. Od tog trenutka ovi ljudi su praktično postali zatočenici. Dvojica srpskih policajaca su iz kolone izdvojili Zukić Ramiza, Bajrić Huseina i Fazlić Huseina. Već kod policijskog kontejnera srpski policajci počeli su sa psihofizičkim torturama Ramiza Zukića iz zaseoka Vojići. Ramiza su skinuli do gola, natjerali su ga da puzi i onda su skakali po njemu. Istovremeno su počela i verbalna vrijeđanja, psovanja i prijetnje. Pojedini srpski policajci su psovali balijsku majku i prijetili da će pobiti sve zarobljene. Dvizac Zoran je popisao sve zatočenike i odnio spisak. Jedan dio muškaraca transportovan je autobusima za Ključ, preko 200 muškaraca nezakonito je lišeno slobode i zatočeno u prostorije osnovne škole "Nikola Mačkić" u Ključu. Nakon toga svi Bošnjaci koji nisu odvezeni za Ključ, u koloni po jedan i sa rukama na potiljku sprovedeni su u prostorije stare škole, gdje su zatočeni.

Pripadnici voda vojne policije **vojne jedinice 4630** sa Laništa i pripadnici interventnog voda inžinjerijske jedinice tzv. V RS sa Laništa vršili su obezbjeđenje civila koji su smješteni u staru zgradu škole u Velagićima. U prizemlju stare školske zgrade nije bilo vrata ni prozora, tako da su zatočeni Bošnjaci smješteni na spratu. Ovo je urađeno kako bi pripadnici srpske vojske lakše kontrolisali zatočenike. Škola u koju su smješteni zatočenici od punkta srpske vojske i policije udaljena je oko 100 metara. U školskoj učionici, gdje su bili zatočeni Bošnjaci Velagića, uvjeti su bili mimo svih pravila i propisa međunarodnog humanitarnog prava. Srpski policajci počeli su sa vrijeđanjem i prijetnjama. Jedan od njih je rekao: "Dobro se isklanjajte, jer nikad više nećete. Jo vam Alija mater, vidite dokle vas je doveo!"[247] Oko 21.30 minuta pred školu su stigla dva autobusa. Nakon dolaska autobusa u učionicu je ušao jedan od policajaca i psujući pitao ko je imao naoružanje. Prethodnih dana, tačnije 29. maja 1992. godine svi Bošnjaci koji su posjedovali lovačko naoružanje isto su predali u policijsku stanicu u Ključu. Oni koji su se javili da su imali naoružanje i da su isto predali, izvedeni su pred školu. Grupa od šest Bošnjaka koja je izvedena pred školu oko 21.30 sati verbalno i fizički je maltretirana. Pred

246 Na punktu je bio Vein Dujo, Radojičić Željko, Todorović Mišo i drugi koji su bili poznati Bošnjacima koji su privedeni.

247 Jusuf Kadrić, *Bošnjaci žrtve i svedoci*, Savez logoraša BiH-CID, Sarajevo, 2004, str.180.

školu su motornim vozilima došla dvojica vojnih policajaca koji su počeli da fizički maltretiraju zatočene. Nakon nekoliko trenutaka dvojica vojnih policajaca su se udaljila nekoliko metra od zatočenika i bez razloga počeli pucati u zatočenike sa ciljem da iste liše života. Petrović Mile i Samac Ratko ubili su ovu grupu zatočenika. Zatočenici u školi mogli su čuti udaranje, jauke i riječi: "Diži se!, i odgovor: "Ne mogu!" Uslijedio je rafal, a poslije toga jedno dugo aaaaaa."[248] Ubistvo prve grupe Bošnjaka izvršili su pripadnici vojne policije.[249] Prema svjedočenjima srpskih policajaca, tijela 6 ubijenih Bošnjaka su premjestili desetak metara od mjesta ubistva. Ubice su se nakon ubistva udaljili sa lica mjesta bijelim GOLF-om.

Oko ponoći vojnici tzv. V RS i policajci su ušli u učionicu i naredili zatočenicima da izađu van u koloni po jedan. Pred školom su stajali autobusi, čija su svjetla osvjetljavala školu. Pred školu je izvedeno više desetina zatočenika. Preživjeli svjedoci ovog događaja su vidjeli pred školom dvojicu srpskih policajaca koji su ležali sa uperenim automatskim puškama. Zatočenicima je naređeno da podignu ruke u zrak i da se okrenu prema srpskim policajcima. U tom trenutku počela je pucnjava. "Poslije ispaljenih prvih metaka, s obzirom da sam bio u sredini, stigao sam da se potrbuške bacim uz zid škole. Po meni su počeli padati ranjeni i poginuli. Kada su nas sve poobarali, počeli su po nama gaziti i rafalno pucati. Ja nisam bio pogođen ni na početku, a tijela su me zaklanjala da me u ponovnim rafalima ne pogode. Čujem kako neko viče:" Šipo, ne pucaj j.m ti majku, vidiš da se raspadoše, vidiš li da je zid tri metra u visini sav od krvi!" Šipo je prekinuo i naredio ovom drugom da ode u autobus i donese rakiju. Kada je donio rakiju sjeli su na nas, pili i nazdravljali. Zapjevali su četničke pjesme. Pjevali su o Draži Mihajloviću, o nekoj srpskoj carevini koja će vladati ovim prostorima."[250]

Jedan broj Bošnjaka koji je preživio i bio ranjen nalazio se ispod tijela ubijenih. Krv je bila svuda oko njih, neki se nisu mogli micati pod težinom tereta tijela ubijenih. Neki su bili teško ranjeni i nisu mogli izdržati bolove nego su od zločinaca tražili da ih ubiju. "U tom trenutku, na metar udaljenosti od mene, oglasi se Jukić (Muharema) Ismet:'Aaaj, majko! Braćo, imate li još jedan metak, ubijte me da se ne patim.' Jedan od njih mu odgovara: 'Đe si, ima sanducima ako treba, nećeš ustati!' Kada mu se javio prišao je i ispalio u njega rafal, a onda produžio da rafalno puca po leševima."[251] Zločinci su nastavili sa pretraživanjem tijela i tražili su da li je još neko živ. Zločinci su tražili poimenično svoje poznanike i radne kolege kako bi se uvjerili da su mrtvi. "Poznavao sam glas Vulin Dragana: 'Šipo, vidi gdje se nalazi Muherić Adem (nekada su radili zajedno u istom autobusu-Dragan je bio vozač, a Adem kondukter). Vidi, vidi gdje se nalazi moj Bracan! Dosta me je puta nahranio, da mu odsječem uvo.' Došli su i počeli da prevrću leševe. Jedan od njih kaže. 'Vidite Dede (Dedo je bio Ademov otac), vidi kako se naduo. Neće više sjesti u *volciku*.' Počeli su da vrište. 'Evo nama radnih mjesta. Neće se balije više širiti ovuda.' reče"[252]

Srpski vojnici i policajci počeli su pljačkati mrtva tijela ubijenih Bošnjaka. Skidali su cipele sa mrtvih i stavljali ih u autobus. Čitavo vrijeme zločinci su "slavili" u autobusu, pjevajući i pijući zbog "herojskog djela" kojeg su učinili. Ipak, pojedinci su preživjeli ove strahote i prenijeli dio sjećanja na ovaj strašni zločin. Dio preživjelih sa strijeljanja je uspio da se izvuče ispod tijela ubijenih i da pobjegne sa mjesta ovog stravičnog zločina. Za onima za koje su imali saznanja da su preživjeli, srpska policija je nastavila potragu i pod prijetnjom da će im pobiti porodice jedan dio se predao. Svi oni koji su se predali i priznali da su preživjeli strijeljanje

248 cit. djelo, str. 180.

249 Srpska vojska je 5. jula.1992. godine podnijela je krivičnu prijavu Vojnom tužilaštvu Banja Luka u kojoj se navedeni događaj opisuje na način da su u strijeljanju šest civila učestvovali Petrović Mile i Samac Ratko a tijela šestorice ubijenih civila premješteno je desetak metara od škole.

250 cit. djelo, str. 181.

251 cit. djelo, str. 181.

252 cit. djelo, str. 181.

su ubijeni ili odvedeni u logore u kojima su kasnije ubijeni. Jedan dio koji nije priznao da je preživio strijeljanje odveden je u logor Manjača, a kasnije je razmijenjen. Pred školom je ubijeno najmanje 77 Bošnjaka.

Nedugo nakon ubijanja na lice mjesta stigao je Vinko Kondić i potpukovnik Vukačević sa deset vojnika u pratnji. Nakon što su vidjeli ubijene Bošnjake, naredili su da se sa Laništa iz kasarne doveze jedan kamion i dozer. Po kamion i dozer su otišli potporučnik Goran Amidžić i Svetislav Račić. "Video sam jednu dosta veliku grupu koja je izišla iz škole i pošla ka nama. Tada je počela pucnjava. Svi smo pucali ka školi. Kada se pucnjava završila kratko vreme iza toga došao je načelnik SUP-a i potpukovnik koji su rekli da će da se organizuje sklanjanje leševa. Međutim, kada smo tražili kamione nismo ih dobili pa nam je potporučnik naredio da parkiramo vozila na put i da sa te strane ne dozvolimo da se priđe licu mjesta. Ja i Račić smo parkirali Ladu i u njoj do jutra prespavali. U međuvremenu su do jutra sklonjeni leševi. Ujutro smo ja i Igor obišli lice mesta pa smo peskom posuli krv i sklonili jedan deo ruke koji smo tamo našli."[253]

Rano ujutro 2. juna došla su dva kamiona i dozer i tijela ubijenih utovarili u kamione. Nakon toga, pod pratnjom vojne policije[254] tijela ubijenih Bošnjaka odvezena su na lokalitet Laništa. Na lokalitetu Laništa-Babina dolina uz pomoć inžinjerijske jedinice zatrpali su tijela u masovnu grobnicu Lanište II.[255] Škola je minirana i lice mjesta očišćeno od tragova zločina. U vezi s tim ubistvima, uhapšeno je nekoliko vojnika tzv. V RS-a. Osumnjičeni su prebačeni u Mali Logor, u Banjoj Luci, gdje su nakratko zadržani, prije nego što su pušteni da se vrate u svoje jedinice u Ključu, a da im prethodno nije suđeno za učešće u tim ubistvima.

Nakon granatiranja Pudin Hana, neki mještani bježe u Vukovo selo. Mještani su bili u strahu šta će se desiti i kakva im je daljnja sudbina. Pripadnici tzv. V RS i policija došla je u Vukovo selo i naredila da se mještani okupe na jedno mjesto u selu. Pripadnici tzv. V RS, policije i "Belih orlova" skupili su jedan broj ljudi. Čitavo vrijeme morali su držati ruke iznad glave dok je kolona prolazila. Vojnici su čitavo vrijeme držali oružje upereno prema civilnom stanovništvu. Jedan vojni policajac sa bijelim opasačem prišao je Čajić Šefiku i pitao ga gdje mu je oružje. Šefik je odgovorio da nema oružja, iz džepa je izvadio nožić, kruh i luk i pokazao vojniku. Vojnik je tada zavrnuo nogavicu i obratio se komandantu riječima 'Komandante, evo ubode me nožem!', pokazujući mjesto gdje je navodno uboden i gdje nije bilo nikakve povrede. Dalje je pitao 'Šta ću sa njim?', komandant mu je rekao 'Ubij ga!' Vojnik je pucao Čajić Šefiku u stomak. Šefik je pao pored puta, bio je još živ. Vojnici koji su prolazili pored ranjenog Šefika pucali su ponovo u njega i tako ga ubili. Svjedoci ovog događaja su prepoznali Duška Berića, nastavnike Bulaća i Ratomira Kukalja.

253 Dokument 21. Kopija Izjave Unčanin Boška u prilogu.

254 Jedan od pratilaca kamiona sa tijelima ubijenih Bošnjaka bio je Krčmar Ilija.

255 Vidi dio masovne grobnice, Spisak lica ekshumiranih iz masovne grobnice Lanište II.

Ja UNČANIN BOŠKO od oca Vlade i majke Boje rođene Plemić, rođen 12.02.1969.godine u Prijedoru,stalno nastanjen u Sanici u ulici Maršala Tita 87 Opština Ključ,po zanimanju geometar, nezaposlen,po nacionalnosti Srbin,državljanin SFRJ,Sada vojni obveznik u vojnoj pošti 4630 dajem ovlašćenom službenom licu vojne policije sledeću

I Z J A V U :

"Ja se u jedinici nalazim na dužnosti vojnog policajca na punktu u Velagiću.Ja nisam po dužnosti policajac.Ja neznam tačno šta se događalo na punktu toga dana jer sam na punkt došao oko 21,oo čas.Kad sam ja došao na punkt tamo se već nalazio beli Golf i dva za mene nepoznata vojnika.Ja sam odmah otišao do sredstva veze jer sam hteo preko veze da razgovaram sa svojom devojkom.Tada sam čuo prepirku između šest zarobljenika i ove dvojice koji su došli sa Golfom.Jedan od šastorice zarobljenika opsovao je majku jednom vojniku.Tada je počela pucnjava i ja neznam ko je sve pucao jer se tamo nalazilo petnaestak ljudi. Ova dvojica vojnika su otišla negde Golfom a mi smo šest ubijeni zarobljenika prebacili desetak metara dalje od mesta ubistva.

Nakon ovog događaja deo ljudi je otišao od nas a nas je ostalo svega osmorica.Potporučnik Amidžić je tada otišao u Ključ da traži da se što pre pošalju autobusi za prevoz zarobljenika.Mi smo se tada već uplašili znajući da nas je malo i da nećemo moći da obezbedimo zarobljenike.

Pošto se potporučnik nije dosta dugo pojavio Račić je otišao u krizni štab opštine da bi ubrzao njihov dolazak.Kada se Račić vratio saopštio nam je da će autobusi brzo doći.

Mi smo bili raspoređeni uz put okrenuti ka školi.Plašili smo se da stavimo nekoga bliže škole jer se lako moglo desiti da bude napadnut a da mu nemožemo pomoći.Počela je galama u kojoj su oni počeli nama psovati majku i pogrdno nas nazivati i pretiti. mi smo povremeno odgovarali da čute i da je dosta galame. U jednom momentu video sam da je jedan naš vojnik na vratima škole i da ga guraju napolje.Ispravljam se,to nisam video već sam to kasnije kroz priču čuo.

Video sam jednu dosta veliku grupu kako je izašla iz škole i pošla ka nama.Tada je počela pucnjava.Svi smo pucali ka školi.

Kada se pucnjava završila kratko vreme iza toga došao je načelnik SUP-a i potpukovnik koji su rekli da će da se organizuje sklanjanje leševa.Medjutim kada smo tražili kamione nismo ih dobili pa nam je potporučnik naredio da parkiramo vozila na put i da sa te strane ne dozvolimo da se pridje licu mesta.Ja i Račić smo parkirali Ladu i u njoj do jutra prespavali.U medjuvremenu su do jutra sklonjeni leševi

Ujutro smo ja i Igor obišli lice mesta pa smo peskom posuli krv i sklonili jedan deo ruke koji smo tamo našli.

U vezi ovoga nemam više šta da izjavim.Slušao sam glasno diktiranje pa izjavu neću čitati već je svojeručno potpisujem.

IZJAVU DAO
Unčanin Boško Unčanin Bosko

Dokument 21. Izjava o učešću u ubijanjima 77 Bošnjaka u Velagićima

Ja,KRČMAR ILIJA od oca Gojka i majke Milene rodjene DJuranović rodjen 03.03.1967.godine u Jajcu,nastanjen u Ključu u ulici Josipa Broza 92A,po zanimanju student ,nezaposlen,oženjen,otac jednog deteta,po nacionalnosti Srbin,državljanin SFRJ,do sada ne kažnjavan sada vojni obveznik u vojnoj pošti 4630 Lanište,dajem ovlašćenom službenom licu vojne policije sledeću

I Z J A V U :

"Ja se nalazim na pun ktu u selu Velagići na dužnosti vojnog policajca iako mi to nije dužnost.Dana 01.06.1992.godine oko16,oo časova zajedno sa Unčaninom otišao sam na Lanište da bi Unčaninu previli prst. Vratili smo se nazad i već je bio sumrak.Tačno vreme kada sam došao ne znam jer nisam pratio vreme.Po dolasku na punkt od svojih drugova sam čuo da su dvojica vojnika koji su bili u prolazu ubili šestoricu zarobljenika a da su u toku mog odsustva skupili veću grupu ljudi koje su stavili u staru školu u Velagićima.U toj grupi je bilo lica ko ji su se sami predali ili su bili privedeni.Već tada sam zaključio da je škola u koju smo smestili zarobljenike neuslovna,bez prozora i vrata i da se tako za robljenici nemogu sačuvati.

Neznam tačan broj koliko je ljudi bilo na punktu,tu smo zajedno bili mi policajci i interventni vod,oko trideset ljudi sveukupno. Ja nemogu da kažem koliko je u vreme pucnjave bilo ljudi prisutno. Znam da je komandir Amidjić otišao u Ključ da traži prevoz za zarobljenike a malo iza njega otišao je i Račić.

Na punktu je bio mrak i čuo se žamor ljudi u školi.U njihovoj bliziini je bilo naša dva vojnika na obezbedjenju a nas nekoliko je pošo da im pomogne.Kako smo prilazili tako smo videli da su zarobljenici počeli da izlaze iz škole i da beže.Neznam ko je prvi počeo da puca u svakom slučaju mogu reći da sam ja pucao.Ko je sve u ovome učestvovao neznam jer u mraku nisam mogao raspoznati ko puca a ko ne. Neznam tačno da kažem kako se sve to završilo u svakom slučaju sve se to odigravalo dosta brzo i konfuzno.Ja sam po prestanku pucnjave otišao do mesta gde se nalazila veza.

Nakon pet minuta od ovog dogadjaja došla je grupa ljudi,načelnik SUP-A i još nekoliko starešina koji su rekli "Šta se desilo dewilo,sad treba to sve skloniti".

Ujutru rano u samu zoru došla su dva kamiona i bager i sve sklonili. Ja sam po završenom poslu išao u pratnju kamiona do logora i pozhato mi je mesto gde su leševe zatrpali.

Izjavu neću ćitati jer sam slušao glasno diktiranje te je kao takvu svojeručno potpisujem.

IZJAVU DAO
Krčmar Ilija

Krčmar Ilija

Dokument 22. Izjava o učešću u ubijanjima 77 Bošnjaka u Velagićima

PRITVORENICI
V.P. 4630 LANIŠTE - KLJUČ

BANJA LUKA
12. 6. 92. GOD

PRITUŽBA NA BEZPRAVNO LIŠENJE SLOBODE.

KOMANDANTU KORPUSA
GENERALU TALIĆU.

BILI SMO U SASTAVU V.P. 4630 LANIŠTE, U SASTAVU VOJNE POLICIJE NA OBEZBJEĐENJU PUNKTA VELAGIĆI.
PRVOG DANA SUKOBA, MUSLIMANSKI EKSTREMISTI SU OTVORILI VATRU NA NAS I POKUŠALI DA NAPADNU 3 SRPSKA SELA U OKRUŽENJU U ČEMU SMO IH MI SPRIJEČILI, I DALJE DRŽALI PUNKT U NAŠIM RUKAMA.
PO SMIRIVANJU SITUACIJE U NAREDNIM DANIMA OBAVLJALI SMO KONTROLU SAOBRAĆAJA, PRIVOĐENJE ZAROBLJENIH I OBEZBJEĐENJE ORUŽJA KOJE SMO ZAJEDNO SA ZAROBLJENICIMA PREDAVALI U SUP KLJUČ KAKO NAM JE I NAREĐENO.
DANA 1.6.'92. GOD. NA PUNKTU SMO IMALI VEĆU GRUPU ZAROBLJENIKA, JEDAN DIO SMO SPROVELI U KLJUČ, A DRUGI DIO OKO TRIDESETAK ZAROBLJENIKA, OSTAO JE SA NAMA ČEKAJUĆI NA PREVOZ.
KAKO SE RADILO O VEČERNJIM SATIMA SMJEŠTILI SMO IH U JEDNU STARU ŠKOLU KOJA JE BILA BEZ VRATA I PROZORA A U CIJELOM NASELJU NIJE BILO SVJETLA.
OD PRVOG MOMENTA ZAROBLJENICI SU NAM PRIJETILI SRPSKIM I ČETNIČKIM MAJKU PRIJETEĆI DA ĆE NAS KAD TAD POBITI.
KAKO JE PRIJETILA OPASNOST OD NJIHOVOG BJEŽANJA, ZVALI SMO SUP KLJUČ, KRIZNI ŠTAB U KLJUČU DA NAM ŠTO PRIJE POŠALJU AUTOBUSE ZA PRIJEVOZ, ŠTO MOŽETE I PROVJERITI.
U JEDNOM MOMENTU BIO JE POTPUNI MRAK, SVI ZAROBLJENICI SU NAGLO POTRČALI PREMA NAMA U NAMJERI DA NAM OTME ORUŽJE. MI SMO MORALI DA PUCAMO DA BI OBRANILI SOPSTVENE ŽIVOTE, TEGO RADI[illegible]

TOG KRAJA.

NAKON 2 DANA SMO UHAPŠENI NA PREVARU, JER REČENO NAM JE DA SE VRAĆAMO U SVOJU JEDINICU A SADA SE NALAZIMO VEĆ 11 DANA U VOJNO ISTRAŽNOM ZATVORU BANJA LUKA.

O NAŠEM ZATVARANJU NE POSTOJE NIKAKVA DOKUMENTA, I OVO ŠTO SE RADI SA NAMA JE MIMO SVIH ZAKONA, PRAVNIH NORMI I PROPISA AKO JE TO RAZLOG ŠTO SMO BRANILI NAŠE ŽIVOTE OD PROVJERE NEPRIJATELJA, ONDA KOME TO SLUŽI NA ČAST.

AKO IMA EVENTUALNE ODGOVORNOSTI, ODGOVORNI TO TREBA DA RASPRAVE KASNIJE, POŠTO SAD NIJE VRIJEME ZA TO, POŠTO SMO IZJAVE DALI SLUŽBENOM LICU O CIJELOM DOGAĐAJU.

ODLUČILI SMO DA NE UZIMAMO HRANU PA MAKAR I PO CIJENU ŽIVOTA JER NEVINI LEŽIMO U ZATVORU.

VOGNI SMO I DAGE DA SE BORIMO BILO KAD I BILO GDJE ZA SRPSKI NAROD I NAŠU KRAJINU DO ZADNJE KAPI KRVI.

MOLIMO VAS DRUŽE GENERALE DA NAS SHVATITE U KAKVOJ SE SITUACIJI NALAZIMO I PUSTITE NAS DA SE I DAGE BORIMO ZA SRPSKI NAROD I KRAJINU.

DOLE POTPISANI.

1. RAČIĆ SVETISLAV S. Račić
2. SAMAC RATKO Samac Ratko
. UNČANIN BOŠKO Unčanin Boško
BANJAC ZORAN Banjac Zoran
ĆUK(N)NIKOLA Ćuk Nikola
. ĆUK(D)NIKOLA [illegible]
. KRČMAR ILIJA Krčmar
DESPOT DRAGO Despot
BAJIĆ ŽELJKO [illegible]
PETROVIĆ MILE [illegible]

Dokument 23. Izjava o učešću u ubijanjima 77 Bošnjaka u Velagićima

Nakon ulaska pripadnika tzv. V RS i policije u Velagiće, nastavljeno je sa pojedinačnim ubijanjem Bošnjaka koji su ostali kod svojih kuća. Na više lokaliteta ubijeni su uglavnom starci i spaljeni u svojim kućama. Uporedo sa ubijanjem vršena je pljačka, paljenje i uništavanje imovine Bošnjaka. Nakon oslobođenja Ključa od strane pripadnika 5. korpusa A R BiH ekshumirani su posmrtni ostaci žrtava sa više lokaliteta.[256]

256 Vidi dio: Pojedinačna ubijanja na području opštine Ključ.

IV.2.3 Napad na Prhovo

Na prostoru Prhova, po popisu iz 1991. godine, živjelo je ukupno 358 stanovnika, od toga 251 Bošnjak-Musliman ili 70,2% i 107 Srba ili 29,8%. U ovom malom mjestu opštine Ključ od strane pripadnika srpske vojske i policije ubijena su 53 Bošnjaka. Ubijeno je 21,1% od ukupnog broja stanovnika bošnjačke nacionalnosti. Broj ubijenih Bošnjaka u odnosu na broj stanovnika je veoma velik i procentualno je među mjestima sa najviše ubijenih na prostoru Bosanske krajine. U Prhovu je ubijeno 18 žena, 11 djece i 24 muškarca od kojih je najstariji imao 84 godine. Posmrtni ostaci ubijenih ekshumirani su iz dvije masovne grobnice Prhovo I i Prhovo II.

Prije zločina, koji će trajno obilježiti živote stanovnika Prhova, pripadnici tzv. V RS su u nekoliko navrata upadale u selo u kojima su bili isključivo civili. Svaki put kada je srpska vojska dolazila u Prhovo, stanovnici su bili izloženi različitim psiho-fizičkim torturama. Oklopnim transporterima i kamionima za kojima su vukli protuavionske topove (u daljem tekstu PAT-ove) trebalo je stvoriti osjećaje straha, beznađa i demonstrirati vojnu moć. Dana 30. maja 1992. godine pripadnici 1. krajiškog korpusa tzv. V RS, pod izgovorom da traže oružje, upale su u Prhovo, maltertirali i fizički zlostavljali civilno stanovništvo. Nekoliko mještana[257] Prhova fizički je zlostavljano; pucano je po kućama. U kuću Hamida Hadžića ispalili su ručni raketni bacač (ZOLJA) i nakon toga kuća se zapalila. Maltretiranja, tuče i drugi degradirajući i ponižavajući oblici nasilja kojima su Bošnjaci Prhova bili izloženi imali su za cilj potpuno fizičko uklanjanje sa ovih prostora. U malteritiranjima i napadu učestvovala je vojna policija i drugi pripadnici 1. krajiškog korpusa tzv. V RS. Ove snage su u Prhovo ušle iz pravca Plemenica. Na policijskom punktu, koji je bio na raskrsnici Bešići–Krantići– Humići, uhapšen je Islamagić Hamdo kojeg su vezali za transporter i tako zavezanog odveli u Prhovo.

Napad pripadnika 1. krajiškog korpusa tzv. V RS počeo je 1. juna.1992. godine. Kao jedan od razloga za ove stravične zločine navodi se osveta zbog pogibije pripadnika vojne policije.[258] Snage koje su napale selo Prhovo brojale su oko 100 vojnika. "Ja sam toga dana bio na drvetu u šumi blizu sela. Čekao sam povratak delegacije koja je otišla provjeriti hoće li nas Srbi napasti. Kad sam se vratio, selo je već bilo puno vojnika u maskirnim uniformama. Imali su na glavi crne skijaške maske i ženske čarape, a neki su na rukama imali svezane bijele marame. Skupili su seljane u dvije grupe, oduzeli im oružje koje su našli i natjerali ih da gledaju kako gori kuća Hamida Hadžića."[259] Megafonom je naređeno[260] da se svi moraju okupiti na jednom mjestu. Pripadnici 1. krajiškog korpusa tzv. V RS i policijske snage počinju sa istjerivanjem Bošnjaka iz kuća i njihovo grupisanje pred trgovinom. "Kada smo stajali blizu trgovine u Prhovu, čuo sam da moj brat tim vojnicima govori da ga ne ubiju jer ima petero djece. To sam čuo i više ništa od njega. Nas su potom poveli prema selu Peći, da bi na putu do tamo pucali na nas, i tada je ubijen moj otac."[261] Kada su sve Bošnjake Prhova nasilno istjerali iz njihovih kuća i grupisali pred trgovinom, utjerali su ih u dvorište kuće Abida i Karanfila Osmanovića. Pripadnici 1. krajiškog korpusa tzv. V RS i policija počela je vršiti fizičke i psihičke torture nad Bošnjacima. Vršeno je odvajanje muškaraca, fizičko premlaćivanje. Žene koje su bile tu morale su ruke držati iznad glave i bile su okrenute licem prema kući Abida Osmanagića. Pod

257 Neposredno pred zločin u Prhovu pripadnici srpskih jedinica su pretukli Medanović Ćamila i Ćazima, Medanović Šefika i Mešić Isaka.

258 Poginuli policajac je Marković Miodrag.

259 http://www.icty.org/case/brdanin/4, *Prvostepena presuda pred MKSJ u slučaju Radoslav Brđanin* (Predmet br.: IT-99-36-T).

260 Srpski vojnici su naredili Sadeti Medanović i Halilu Medanović da putem megafona pozivaju one koji su se sakrili da dođu pred prodavnicu u protivnom će pobiti cijelo selo.

261 http: //www.bim.ba/bh/173/10/20638/.

prijetnjom oružjem, iz izdvojene grupe izvode petoricu muškaraca i tu ih ubijaju. Ubijaju ih rafalima iz automatskog naoružanja. Ubistvo se desilo svega nekoliko metara od okupljenih mještana Prhova. Jedan od izvršilaca ovog zločina ironično je rekao: "Pokoj im duši!" Tu u dvorištu su ubili Fatimu, Safeta, Halila, Hasana i Šefika Medanovića, Izeta i Hašima Hadžića i Isaka Mešića.

Nakon odvođenja muškaraca srpski vojnici su ručnim bombama i automatskim oružjem počeli ubijati žene, djecu i starce koji su bili zarobljeni kod prodavaonice.[262] Pucnjavu, detonacije bombi, krici i zapomaganje, čuli su muškarci koji su povedeni prema Pećima o čemu postoje svjedočenja preživjelih. Oni koji su preživjeli pobjegli su iz sela i skrivali se u susjednim selima i šumi. O djelovanju jedinica iz sastava 30. partd. u rejonu Prhova vidljivo je iz redovnog borbenog izvještaja komandanta 1. krajiškog korpusa general-majora Momira Talića op.br. 44-1/158 od 2. juna 1992. godine, poslatog Glavnom štabu Vojske SR BiH. U tačci 2 ovog izvještaja kaže se "Nastavljeno je sa čišćenjem terena na pravcu Plemenice–Prhovo i u toku borbi oko Ključa zarobljeno je oko 900 ljudi." U tačci 3, naglašeno je da jedinice 1. krajiškog korpusa vrše kontrolu šireg rejona Ključa i u toku je čišćenje teritorije.

Odvojeni muškaraci među kojima i maloljetni dječaci pješke su povedeni iz Prhova u pravcu Peći. Jedan od srpskih oficira udario je Hadžić Hamida puškom u rame i naredio da se i on priključi koloni. Vodeći civile prema Pećima na pola puta zaglavilo se vojno vozilo. Pripadnici 1. krajiškog korpusa tzv. V RS koji su čuvali zarobljene civile naredili su im da izvuku vozilo. Zarobljenici su bezuspješno pokušavali da izvuku vozilo. Jedan od preživjelih ovog zločina čuo je da jedan od vojnika na motorolu saopštava da je ubijen vojnik Marković i da istovremeno dobija naređenje da se pobije cijelo selo. Nakon toga čula se naredba "Pobij pse!" U tom trenutku, zarobljenim civilima koji su bili u koloni naređeno je da legnu na livadu i pucano je u njih. Ubijanje je trajalo nekoliko trenutaka. Na ovom mjestu ubijeno je 13 mještana Prhova.[263] Kada su svi popadali na zemlju, preživjeli su mogli čuti da komandant srpske vojske govori: 'Živi neka ustanu, a u mrtve da se puca još jednom!' Od 35 muškaraca u koje je pucano njih 14 je ustalo. Jedan od vojnika[264] ubio je tri civila, tako što je jednog civila puškom gurnuo prema naprijed, te mu iz vatrenog oružja pucao u leđa. Potom je naredio dvojici maloljetnika Ismetu Mešiću i Senadu Hadžiću da klanjaju ispred njega, pa kad su kleknuli na zemlju iz vatrenog oružja im je pucao u leđa. Zatim je komandant rekao 'da ih je još puno.' Nakon ovih riječi jedan srpski vojni policajac pištoljem je ubio dvojicu Bošnjaka iz Prhova. Komandant ove srpske jedince naredio je da ne troše metke za pištolj.

Sjećanje na zločine u Prhovu iznio je i jedan od preživjelih na suđenju Radoslavu Brđaninu pred MKSJ. Svjedočeći on je rekao da je preživio čudom, nakon što je čak tri puta tokom "bosonogog krvavog marša" izveden na strijeljanje. Prvi put je zajedno sa još nekoliko muškaraca izdvojen iz kolone, ali ga je jedan od vojnika prepoznao i rekao "nemoj njega." Kasnije, istog dana, svjedok je ponovo izdvojen iz kolone, zajedno sa još četvoricom muškaraca, kako bi gurali neko vojno vozilo koje se zaglavilo u blatu. Pošto nisu uspjeli da ga izvuku, vojnici su počeli da pucaju po njima: trojicu su ubili, jednog ranili, a svjedok je ostao nepovrijeđen."Treći put su nas sve postrojili na livadi na koju smo naišli. Vojnici su pucali po svima i mi smo svi, mrtvi i živi, popadali. Potom su vikali da živi brzo ustanu, jer će oni

262 Vidi dio masovne grobnice, Spisak lica ekshumiranih iz masovne grobnice Prhovo.

263 Tom prilikom ubili su: Ahmu Medanovića, Ćamila Medanovića, Vahida Medanovića, Latifa Jusića, Nedžada Jusića, Tehvida Osmanović, Suada Hadžića, Suada Medanovića, Ilfada Brkovića, Hadžića Ekrema, Mešić Ismeta, Hadžića Senada i Dedić Mehmeda.

264 Tužilaštvo BiH je protiv Saše Dunovića zvnog Sićo podignulo optužnicu za navedeni zločin.

provjeravati. Diglo se nas četrnaest. Jedan vojnik je viknuo: 'Još vas je previše' i ubio dvojicu najmlađih. Dvanaestorica preživelih je pognutih glava i s rukama na leđima, nastavila dalje."[265]

Grupa preživjelih, njih 12, odvedena je u selo Pećи, gdje su maltretirani i premlaćivani. Od posljedica premlaćivanja mnogi i danas imaju ožiljke. Od 40 Bošnjaka Prhova koje su 1. juna 1992. godina pripadnici 1. krajiškog korpusa tzv. V RS odvojile od žena i djece samo je 12 preživjelo. Preživjele Bošnjake Prhova su predali policiji koja ih je premlaćivala cijelu noć držeći ih vezane na otvorenom prostoru, na zemlji. Poslije dovođenja pred zgradu Društvenog doma u naselju Pećи, pripadnici policije i tzv. V RS počeli su fizičkim zlostavljanjem civila, među kojima je bio i Sulejman Medanović. Zarobljenim civilima naredili su da skinu gornji dio odjeće i obuću, svezali im ruke na leđa, polegli ih glavom prema zemlji i cijeli dan ih fizički zlostavljali i mučili, tukli ih kočevima, kundacima pušaka i nogama. Zbog brutalnog premlaćivanja, uslijed teških povreda grudnog koša i glave umro je Sulejman Medanović.[266] Preostalim nezakonito uhapšenim Bošnjacima u Pećima su bodljikavom žicom povezali ruke i crvenim kombijem su odvezeni u logor u O.Š „Nikola Mačkić" u Ključu, a kasnije su odvedeni u logor na Sitnici i Manjači.

Tijela ubijenih u Prhovu stajala su nekoliko dana na otvorenom. Jedan od svjedoka je rekao "*otišao sam u Opštinu da im kažem da se u selu ne može prići od smrada, i tada su mi rekli da će narednog dana u Prhovo poslati bager da iskopa rupu i obezbjeđenje. Došla je vojska i mi smo, po naređenju, pobacali u rupu jedno po jedno i potom zatrpali.*"[267] Posmrtni ostaci ubijenih ekshumirani su 8. maja 1997. godine.

265 http://www.icty.org/case/brdanin/4, *Prvostepena presuda pred MKSJ u slučaju Radoslav Brđanin* (Predmet br.: IT-99-36-T).

266 Za ovaj zločin pravomoćno je osuđen Slavko Ris presudom Vrhovnog suda broj 01 0 K 000721 10 Kž od 31. augusta 2010. godine, gdje je proglašen krivim, jer u vrijeme i na način opisan u izreci prvostpene presude učinio krivično djelo ratnog zločina protiv civilnog stanovništva iz člana 142. stav 1. preuzetog Krivičnog zakona SFRJ. Osuđen na kaznu zatvora u trajanju od 3 (tri) godine i 6 (šest) mjeseci.

267 http://www.bim.ba/bh/172/10/20425/?tpl=58.

VOJNA TAJNA - STROGO POVERLJIVO
ŠIFROVANO - URUČITI ODMAH

KOMANDA 1.KRAJIŠKOG KORPUSA
~~Op.~~ pov.br. 44-1/ 158
02.06.1992.god.

GLAVNOM ŠTABU VOJSKE SR BIH

REDOVNI BORBENI IZVEŠTAJ

Sekcija 1:100.000 - Bjelovar 322, Virovitica 323, POdravska Slatina 324, Bosanska Dubica 372, Nova Gradiška 373, Slavonska Požega 374, Prijedor 422, Banja Luka 423, Derventa 424, Glamoč 472, Jajce 473 i Zenica 474 - izdanje 1986. godine.

1.- Na Zapadno-slavonskom frontu neprijatelj je u dva navrata prekršio dogovoreno primirje i to: iz rejona s.Prekopakra x=29 850 y=34 800 ispaljeno je četiri POP 9K-11 po rejonu s.Šeovica i Mačkovac x=28 500 y=35 000.
Primećen pokret snaga neprijatelja iz rejona Prekopakra ka s.Kusonje (radi se o slabijim snagama).
Južno od r.Sava paravojne formacije nastavljaju sa oružanim provokacijama i pokušajima napada na naše snage.
Najizraženije oružane provokacije su u rejonima Travnika, Bugojna, Jajca i Ključa, u rejonu Prijedora se postepeno smiruje.
U s.Lišnja došlo je do oruženog sukoba izmedu muslimanskih ekstremista i vojske SR BiH, deo muslimanskih ekstremista je zarobljen a jedan veći broj izvukao se ka Crnom Vrhu.

2.- Jeidnice 1.KK na dosadašnjim položajima

Na pravcu Bugojno-D.Vakuf snage 30.partd su uspešno izvodile b/d.
Deo snaga prebazirane su iz Ključa na Ljušu ,nastavljeno sa čišćenjem terena na pravcu Plamenice-Prhovo.
U toku borbi oko Ključa zarobljeno je oko 900 ljudi pri čemu je oduzeto oko 400 cevi.
U Prijedorskom rejonu situacija se kontroliše i nema većih borbi.
Na području Sanskog Mosta situacija je nepromenjena.
U rejonu Dervente i dalje se povremeno dejstvuje artiljerijskom vatrom dok je u rejonu s.Lišnja zbog nepredavanja oružja muslimanskih ekstremista iseljeno muslimansko stanovništvo.

- 2 -

3.- Stanje na teritoriji

U zoni stanje bez bitnijih promena.
U rejonu Jajca, D.Vakufa i Ključa stanje je veoma nestabilno, neprijatelj povremeno otvara vatru i vrši napade na jedinice 30.partd.
Širi rejon Sanskog Mosta, Prijedora i Ključa kontrolišu naše jedinice, u toku je čišćenje terena.
Na derventskom frontu povremeno se otvara vatra iz MB i art.oruđa.

4.- Vanrednih događaja nema.

5.- Borbeni moral

Moral boraca i jedinica zadovoljava i omogućuje uspešno izvršavanje postavljenih zadataka. Pored razbuktavanja oružanih sukoba u AR Krajina, nije došlo do osipanja jedinica na zapadnoslavonskom ratištu. Izvesne podele u rukovodstvu SDS se prenose i na borce u našim jedinicama. To je naročito izraženo u odnosima AR Krajine i SR BiH, a od opština u Bosanskoj Dubici. Zbog nedostatka jedinstvenih oznaka još uvek egzistiraju različito obeležene jedinice, koje se i tako ponašaju, a naročito pripadnici jedinica TO. Zbog toga urgentno obezbediti jedinstveno označavanje i donošenje odluke o stavljanju svih sastava TO pod jedinstvenu komandu Vojske SR BiH i 1.KK. Takođe, neophodno je obezbediti informaciju o statusnom, materijalnom i finansijskom obezbeđenju pripadnika, kako bi se izgrađivala sigurnost i perspektiva boraca i rukovodilaca.

6.- Pozadinsko obezbeđenje

Težište PoB bilo na snabdevanju, zbrinjavaju p/o i remontu TMS.
Pripremljeno i izdato 69.521 toplih i 3.632 Sd/o.
U sanitetskim i medicinskim ustanovama leči se 227 p/o.
Remontovano 5 borbenih, 16 m/v i 3 art.oruđa.

7.- Gubitaka nema

8.- Zaključci i predviđanja

Bezbednosna situacija u zoni veoma složena.
Položaji jedinica stabilni. I dalje razoružavamo paravojne formacije muslimanskih ekstremista.

9.- Zahteva nemamo.

Za K O M A N D A N T
general-major
Momir Talić

KOMANDA 5. KORPUSA

Dokument 24. Redovni borbeni izvještaj 1.krajiškog korpusa[268]

268 Izvještaj za 1. juni 1992. godine iz kojeg se vidi da su jedinice 1. krajiškog korpusa učestvovale u zločinima u Prhovu. Dio teksta podvukao autor.

Sjećanje na zločin u selu Prhovo donosimo od preživjelog Nevresa Mešića.[269] "Jednog dana, kasnije sam spoznao da je to bio 30. maj 1992. godine naoružana srpska vojska sa oklopnim vozilima dolazi u selo, brzo su nas skupili u jedan sokak kod trgovine. Srpska vojska na uniformama je imala oznake, četiri "S", neki su imali brade, meni su izgledali strašno. Bila je to subota, a oni su u selo došli pod izgovorom "da oduzmu nelegalno posjedovano naoružanje." Međutim, tog dana su nas maltretirali, vrijeđali, psovali, udarali. Ukratko, radili su sve ono što nikako ne dolikuje ljudskom biću. Muškarce su udarali, a u kuću Hadžić Hamida su ispalili projektil, kasnije kažu da je to bila "zolja", a kuća se nakon toga zapalila. Dobro se sjećam da su nam psovali balijsku majku, Aliju, tražili su "Zelene beretke", kojih nije bilo. Dobro se sjećam, jednog komšije, koji je pokazivao posjekotinu od noža na leđima. Rekao nam je da su ga Srbi porezali, nakon što su ga pretukli. Nakon toga otišli su u pravcu Peći. Mi smo se nakon toga vratili kućama svi "veseli" što niko nije mrtav, a uvjereni da je sve uredu i da je sve prošlo, te da smo nakon toga sigurni. Nakon uzbune 31. maja 1992. godine (nedjelja), noć sa nedjelje na ponedjeljak ponovo smo proveli u šumi. Ujutro, 1. juna 1992. godine (ponedjeljak), nakon povratka u selo, započelo je granatiranje područja oko sela i po obližnjim šumama. Nijedna granata tada nije pala u selo, već samo oko sela i u šumu. Vjerovatno zbog toga da ne bismo ponovo pobjegli u šumu, da nas se što više zatekne u selu. Veliki broj mještana sakrio se u jednu kuću, smatravši to jednom vrstom skloništa od granata i čekali smo nešto, a niko nije znao šta čekamo. Bili smo uplašeni, mislili smo da nam se ništa neće dogoditi. Nakon granatiranja, vojska je u velikom broju, sa oklopnim vozilima i jako dobro naoružana, ušla u selo iz pravca sela Plamenice i odmah došlo pred pomenutu kuću, pozvavši nas da izađemo vani, a istovremeno uvjeravajući nas da se nikome ništa neće dogoditi i da će nas oni zaštititi. Ovo govori da je selo bilo opkoljeno i dobro nadgledano, jer su odmah došli pred kuću u koju se stanovništvo sakrilo. Srećom, drugu kuću u koju se drugi dio stanovništva sakrio u dijelu sela koje smo zvali Hadžići, vjerovatno nisu nadgledali, pa su ti ljudi cijelo vrijeme ostali u toj kući. Bog zna, ali najvjerovatnije da bi tog dana, u drugom slučaju, bilo puno više stradanja u Prhovu. 'Izlazite vani, ništa vam se neće dogoditi', nakon izlaska vani srpska vojska nam je govorila: 'Ruke na potiljak i svi pred onu tamo kuću!', pokazujući u pravcu kuće Osmanović Abida, preko puta trgovine Medanović Šefika, kojeg su kasnije toliko pretukli da je isti veoma brzo podlegao bez upotrebe vatrenog oružja. Dobro se sjećam njegovih uzdaha i vapaja dok su ga udarali., bilo je strašno. Bio sam premlad da bih prepoznao bilo koga od vojnika, znam samo da ih je puno bilo sa nekakvim maskama na licima, što govori da su to vjerovatno bile naše komšije Srbi iz obližnjih srpskih sela. Stariji, koji su preživjeli, kasnije su govorili da je vojskom komandovao Adamović Marko, jer su ga prepoznali.

Kad smo došli pred navedenu kuću, naređeno nam je da se okrenemo u pravcu kuće, oni u prvim redovima prislonjeni na zid kuće, svi sa rukama na potiljcima. Cijelo vrijeme smo ruke tako morali držati, a bilo je naporno, jer je vojska dugo ostala u selu.

Nakon postrojavanja počelo je maltretiranje, psovke i mučenja. Od nas su tražili da dozivamo "Zelene beretke" da izađu iz šume, mi smo ih dozivali, iako smo znali da u Prhovu ne postoje nikakve "Zelene beretke." U međuvremenu su trajala premlaćivanja muškaraca i nekakva "informativna" ispitivanja u podrumu kuće uz koju smo bili postrojeni. Moj stariji brat Isak i još nekoliko odraslih muškaraca nisu bili u selu prvog dana kada je vojska dolazila, odnosno u subotu, pa su njih prve izveli van stroja i strijeljali ih na putu na udaljenosti od oko 20-ak metara od nas. Sjećam se da je nakon toga neko od vojnika rekao: 'Pokoj im duši!' Moga brata Isaka prije toga su premlatili, malo se toga sjećam, bili su to strašni prizori, kao i svi ostali tog dana. I mlađeg brata Ismeta su izveli iz stroja, ali njega su odveli u pravcu sela

269 Nevres Mešić je tada bio dječak starosti 9 godina. Njegov život je obilježio taj 1. juni 1992. godine. U tom danu Nevresu su ubili dvojicu braće, Isaka i Ismeta. Nevresu je tog dana prekinuto djetinjstvo.

Peći, međutim, kasnije smo saznali da su i njega ubili, te da nije došao do Peći. To je kod mene kao dječaka ostavilo neizbrisiv trag. I danas se sjećam posljednjeg pogleda na moga brata Isaka prije nego što su ga ubili. Kolona kako odlazi, u kojoj je bio drugi moj brat Ismet stalno mi je pred očima.

Nakon dugotrajnog mučenja i stajanja u stroju, vojska se, sa jednom grupom zarobljenih muškaraca iz sela, uputila u pravcu sela Peći, a nakon toga u selo ulazi drugi dio vojske, svi maskirani i naravno, dobro naoružani. Nakon toga je počela pucnjava po ženama, djeci i starcima. Nastao je opći haos, ubijali su sve redom. Vidjevši da su pored mene pale mrtve, stara Ramiza, djevojke Enisa, Azemina i mnogi drugi. Ja sam počeo bježati. Kako sam bio u neposrednoj blizini ćoška kuće, uspio sam se izvući iz stroja i čučeći pretrčati ispod živice, jer su iz drugog pravca pucali, te sakriti se ispod stepenica kuće Osmanović Tehvida. Tu sam, sa manjom grupom mještana ostao, dok se pucnjava nije malo stišala. Nakon toga pretrčali smo put, pa kroz dvorište kuće Jusić Muhe i otrčali u obližnju dolinu. Tu u dolini ponovno sam sreo majku. Ona je bila uplakana, jer je imala "išaret" da su braća ubijena, ja sam rekao da su oni dobro, iako sam znao da je Isak ubijen. Rekao sam joj da je Ismet odveden prema Pećima i da će on biti dobro, a mi da bježimo. Nakon toga opet su se začuli pucnji, pa sam počeo da bježim. U bijegu sam preskočio jednu ogradu, a i danas se čudim kako sam to uspio, jer je ograda bila prilično visoka za moj uzrast. Majku sam ponovo izgubio, a na putu do šume sustigao sam Medanović Bejhu i njenih dvoje djece, Velidu i Velida, sa kojima sam otišao i sakrio se u šumi iznad sela. Tu smo ostali cijelu noć, kiša je jako padala, mi smo bili izmoreni, ipak smo morali malo leći i odspavati, bez obzira na kišu, jer smo bili iscrpljeni. Bejha je cijelu noć pazila na nas. Međutim, iz sela su se cijelu noć čuli krici ranjenih i lomljevina zapaljenih kuća, tako da smo i tu bili u strahu. Čim je počelo da sviće, polahko kroz šumu, sa velikom pažnjom da ne slomimo koju grančicu, krenuli smo i na kraju stigli u muslimansko selo Hripavci, tu sam ponovo susreo svoju majku. U Hripavcima smo ostali nekoliko dana, da bih sa majkom poslije otišao u selo Humići kod tetke, majčine sestre, gdje smo ostali do progona Bošnjaka iz Ključa."[270]

270 Sjećanje preživjelog Mešić Nevresa u pisanoj formi nalazi se kod autora.

IV.2.4. Napad na Biljane

Mjesna zajednica Biljani nalazi se sjeverozapadno od Ključa na putu Ključ-Sanica i udaljena je 14 km od centra grada. U sastav mjesne zajednice ulaze zaseoci: Domazeti, Mešani, Ćehići, Džaferagići, Osmanovići, Brkići, Jabukovac, Polje, Balagića brdo i Botonjići. Zločin u Biljanima počinjen je nad 256 bošnjačkih civila koje su počinili pripadnici srpske vojske i policije 1992. godine, a najveći broj ubijen je 10. jula 1992. godine. Pripadnici 17. lpbr. Ključ i policije već u maju 1992. godine počeli su sa malteriranjem, zastrašivanjem i ubijanjem na području Biljana. Pucajući iz pješadijskog naoružanja, najčešće noću, stvarali su strah i neizvjesnost kod bošnjačkog stanovništva. Naoružani Srbi dojučerašnje komšije svakodnevno su verbalnim vrijeđanjem nastojali izazvati reakcije kod Bošnjaka. U takvoj atmosferi srpska policija SJB Ključ tražila je predaju naoružanja. Provokacije od strane vojnika i pretresi kuća vršeni su više puta. Prilikom ovih pretresa nije pronađeno oružje osim onog koga su mještani posjedovali legalno. Prije stravičnog zločina od 10. jula.1992. godine, na području Biljana ubijani su civili. Ubijeni su Hamdo Ćehić, Asim Omanović, Tehvid Omanović, Pašo Omanović, Abid Džaferagić, Hasib Mujezinović i Sabit Šljivar. Ubijanja su vršena tokom pretresa kuća. Svjedok jednog od ubistava opisuje da je vidio kod mlina u Jabukovcu ubijene Džaferagić Abida i Omanović Tehvida.271 Vidio je njihova tijela, koja su bila u ležećem položaju, a na obojici je bio roj muha. Na glavi, u predjelu sljepoočnica obojica su imali velike rupe nanesene vatrenim oružjem.

Napad na civilno stanovništvo bio je posljedica provođenja "Uputstva o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u BiH u vanrednim okolnostima od 19. decembra 1991. godine." To uputstvo donio je Glavni odbor SDS-a, a uključivalo je i naredbu Kriznog štaba SO Ključ od 27. i 28. maja 1992. godine koja je zabranjivala napuštanje opštine Ključ ili ulazak građana sa drugih područja na područje te opštine. Dana 25. maja 1992. godine, nakon razoružavanja policajaca muslimanske nacionalnosti, srpska policija je postavila kontrolni punkt između većinski muslimanskih sela Biljani i Sanica.

Pripreme za napad na Biljane vršeno je na osnovu Naređenja komandanta 17. lpbr.[272] Ključ strogo pov. 03-135 od 09.07.1992. godine, a zadatak za napad dobio je Sanički bataljon, rezervni i aktivni policajci Odjeljenja policije iz Sanice, kojima je bio komandir Tomić Milan i pripadnicima Odjeljenja vojne policije. Pripreme i konkretni zadaci jedinicama izdani su 9. jula 1992. godine na sastanku komande održanom u restoranu ''Lovac" u Sanici. Tu je utvrđen borbeni raspored, zadaci jedinicama i borbeno obezbjeđenje. Zadatak jedinica je bio potpuno okruženje, blokada, pretres i čišćenje terena u rejonu sela Donji Biljani, odnosno, zaseoka Domazeta, Botonjića, Jabukovca i Brkića. Planiranje i samo izvršenje napada na Biljane vodio je komandant Saničkog bataljona Jovan Kevac. Sjedište ovog bataljona bilo je u Sanici. Sa planom napada na područje Biljana komandant bataljona Jovan Kevac upoznao je komandira rezervne stanice milicije u Sanici. Policija je u ovom napadu imala zadatak obezbjeđenje nezakonito zatočenih civila u zgradi osnovne škole u Biljanima. Pored obezbjeđenja zatočenih civila pripadnici policije vršili su i ubijanja.

Pripadnici 17. lpbr. izvršili su raspored i po unaprijed planiranim zadacima otpočeli sa planiranim borbenim djelovanjima. U čišćenju terena učestvovale su 3 čete Saničkog bataljona 17. lpbr. Ključ. Iako u Biljanima nije bilo vojnih jedinica niti legitimnih vojnih ciljeva, srpske snage počinju ubijanja civilnog stanovništva. Planom je bilo predviđeno opkoljavanje šireg rejona Biljana, pretres kuća i istjeravanje muškaraca te grupisanje cjelokupnog muškog stanovništva u rejonu osnovne škole u Biljanima. Napad na Biljane započeo je u ranim

271 Ubijeni su više dana ležali mrtvi kod mlina u Jabukovcu. Ubijeni su vatrenim oružjem u glavu.

272 U vrijeme izdavanja Naredbe za napad komandant brigade bio je potpukovnik Drago Samardžija.

jutarnjim satima 10. jula 1992. godine, u sadejstvu 17. lpbr. Ključ i policijskih snaga. Nakon ulaska u selo pripadnici 17. lpbr. Ključ su u zaseoku Brkići naredili da civilno stanovništvo napusti kuće, a potom su odvojili žene i djecu od muškaraca. Na području Biljana 10. jula 1992. godine zarobljen je i popisan 201 civil bošnjačke nacionalnosti. Civili koje su pripadnici 17. lpbr. Ključ nezakonito lišili slobode popisani su na dva različita spiska. Na jednom spisku popisano je 125 civila a na drugom 76. Prema spisku koji je sačinila policija srpske SJB Ključ među zatočenim licima bilo je maloljetnih i osoba starijih od 65 godina. Zatočena su 4 maloljetna lica i 14 osoba starijih od 65 godina. Iz spiska zatočenih lica u osnovnoj školi u Biljanima vidljivo je da nije bilo kriterija niti klasifikacija zatočenih osoba.

10. jula 1992. godine pripadnici 17. lpbr. Ključ [273] i policije ušli su zaseoke Brkiće i Balagića brdo i naredili da muškarci-bošnjački civili, izađu iz kuća, zatim da krenu na livadu Jezerine. Nakon dolaska na predviđenu lokaciju stariji od 18 godina i mlađi od 60 godina, (ovom prilikom nasilno je istjerano i okupljeno 54 civila) s rukama na leđima, u koloni po dvojica sprovedeni su u dvorište osnovne škole u Biljanima. Tu na livadi su ih dočekali drugi pripadnici 17. lpbr. Ključ (oko 30 vojnika, koji su bili komšije protjeranim Bošnjacima) koji su bili naoružani pješadijskim naoružanjem. U pratnji ove grupe civila Bošnjaka bilo je oko 30 srpskih vojnika. Istovremeno iz ostalih zaseoka počinje nasilno istjerivanje iz kuća, grupisanje i njihovo sprovođenje u dvorište škole u Biljanima. Prva grupa privedenih muškaraca, njih oko 50 zatvoreni su u prostorije škole. Osim u zgradu škole Bošnjaci su zatvarani i u zgradu Doma kulture.

Slika 2. Škola u Biljanima gdje su zatvarani i ubijani Bošnjaci

Zatvaranje u zgradi škole u Biljanima vršeno je u dvije učionice. Prema izjavama svjedoka, u učionice je zatvoreno blizu 200 muškaraca koji su dovedeni iz više zaseoka. Nakon dovođenja u školu izvršen je popis zatočenih lica.274 Unutar škole su počela maltretiranja, čuli su se rafali, jauci, zapomaganja. Omer Dervišević je prozvan prvi, a potom i Smail Avdić.

273 Marko Samardžija je bio glavnokomandujući i učestvovao je odvajanju mlađih od 18 i starijih od 60 godina. Onima koji su ostali rekao je da idu na "ispitivanje" u školu u Biljane.

274 Sve muškarce u školi u Biljanima popisao je Petar Mihić.

Nakon deset minuta naredili su da grupe od 5 zatočenika izađu i postroje se pred vratima. Iz učionice u koju su zatvoreni, poslije pravljenja spiska, vojnici 17. lpbr. Ključ su zatočenike u grupama od pet prozivali da izađu i iza škole su ih strijeljali. To se ponovilo nekoliko puta. Ubijeno je više od dvadeset zatočenika. Ubijanje je počelo kod škole gdje je ubijen Avdić Smail. Tijela nevino ubijenih Bošnjaka bilo je svuda iznad škole u Biljanima. Preživjeli svjedoci ovih dešavanja vidjeli su ubijanja u neposrednoj blizini škole, iza kuća i štala. Jedno od mjesta gdje su zatočeni ubijeni bilo je iza kuće Šemse Džaferagića. Zarobljenici su ubijeni i u blizini kuće Avdić Zuhre. Svjedoci su vidjeli kada su dva srpska vojnika provela Dervišević Omera, malo kasnije se čuo pucanj i Omer je ubijen. Zločinci su prozvali Mujezinović Smajila i Domazet Huseina. Nakon što su ih izveli iz škole, prvo su ih pretukli a onda ubili. Tijelo Mujezinović Smajila, koje je bilo izbodeno nožem, našla je njegova majka Zemina Mujezinović, koja ga je ukopala. Međutim, već sutradan po naredbi Branka Šikamana morala je otkopati svog sina, a vidjela je tada i da porodica otkopava tijelo Huseina Domazeta. U hodniku škole su se nalazili policajci koji su puštali vani civile, jednog po jednog. Nakon dugotrajnog maltretiranja srpski zločinci su pred školu dovezli više autobusa.

Uhapšenim Bošnjacima su naredili da jedan po jedan izlaze iz škole i upute sa ka autobusima. Srpski vojnici su napravili špalir kroz koji su morali proći uhapšeni Bošnjaci koje su Srbi udarali čime su stigli. Poslije toga su uvedeni u autobus. Jedan od autobusa je krenuo u pravcu Ključa, u njemu je bio velik broj zatočenika. Vozač je tražio da jedan dio zatočenika iziđe van autobusa. Iz autobusa su izvedena četvorica zatočenika, izvedena su iza jedne kuće gdje su ubijeni od strane policajaca iz pratnje autobusa. Pošto je prešao pedesetak metara u pravcu Ključa, autobus je ponovo stao i izvedena je još jedna grupa nezakonito zatočenih Bošnjaka. Vojni policajci su ih poveli, a zatočenici su na putu do jedne kuće vidjeli tijela četvorice ubijenih koji su iz autobusa izvedeni prije ove grupe i počeli su bježati. Policajci koji su bili u pratnji autobusa počeli su pucati, ubili su četiri zatočenika a jednog ranili koji se pretvarao da je mrtav. "Tada su zapucali na nas. pao sam pokraj tijela jednog od ubijenih i pravio se da sam mrtav. Čuo sam kako ubijaju druge. Autobus je otišao, a rafali su se čuli po cijelom selu. Dok je ležao, čuo je kamione u koje su "cijele noći" utovarivani leševi. Jedan vojnik je pozivao: 'Evo, ovde ima dosta mrtvih'. A drugi kaže: 'Ne mogu više to ni da gledam, dosta mi je'. Čulo se kako lupaju po kafiću, traže piće", ispričao je svjedok, koji je pobjegao kada su vojnici otišli. Na dozivanje iz autobusa da trebaju krenuti, srpski policajci nisu uspjeli ubiti ovog zatočnika. Ovaj zatočenik je bio svjedok u sudskim procesima.

Grupa muškaraca koja je autobusima odvezena iz Biljana, dovedena je na lokalitet Lanište, gdje su ubijeni. Dokaz o ubistvima na ovom lokalitetu su tragovi (ostaci puščanih zrna) na okolnom drveću uz jamu u koju su nakon toga bačeni. Do sada su na lokalitetima masovnih grobnica Lanište I, Crvena zemlja I i II, te grobnici Biljani ekshumirani posmrtni ostaci Bošnjaka iz Donjih Biljana, Brkića, Osmanovića, Domazeta, Džaferagića, Čehića, Mešana i Jabukovaca, Botonjića.[275] Samo 10. jula 1992. godine ubijeno je preko 200 Bošnjaka.

Napad i izvještaj o izvršenom napadu na Biljane najbolje su opisani u Naređenju za daljnja dejstva komande 17. lpbr. Ključ strogo pov.broj: 03-135 od 09.7.1992. godine, koju je potpisao komandant potpukovnik Drago Samardžija s naznakom ''vojna tajna strogo povjerljivo" i Službena zabilješka komandira Stanica rezervne milicije (u daljem tekstu SRM) Sanica od 10. jula 1992. godine, u kojima se opisuju aktivnosti u akciji čišćenja u rejonima D. Biljani, Domazeti, Botonjići, Jabukovac, Brkići. Snage, sredstva i obim ove akcije u kojima su učestvovale tri čete Saničkog bataljona, civilna i vojna policija i druge formacije u okviru 17. lpbr. ukazuje da su unaprijed planirana ubijanja Bošnjaka Biljana. Ukupan broj ubijenih

275 Vidi dio masovne grobnice, Spisak lica ekshumiranih iz masovnih grobnica Lanište I, Crvena zemlja I i II i masovna grobnica Biljani.

Bošnjaka je 256.[276] Posmrtni ostaci 188 ubijenih civila pronađeni su u rejonu Laništa u jami Lanište, dubokoj više od 20 metara. Najmlađa žrtva bila je Amila Džaferagić, četveromjesečna djevojčica koja je iz jame Lanište ekshumirana zajedno s majkom. Uz Amilu tokom ekshumacije pronađena je dječija duda (varalica). Prilikom obdukcije posmrtnih ostataka utvrđeno je da je Amila ubijena pucanjem u glavu. Fikret-ef. Balagić, ubijen je i ekshumiran iz masovne grobnice Lanište I.

Nakon izvršenja ovog strašnog zločina u Biljanima, naređeno je prikrivanje zločina na način da su žrtve bacane u masovne grobnice. Posmrtni ostaci bacani su u prirodnu jamu koja je nakon toga potpuno zatrpana. Najbolji primjer za to je masovna grobnica Lanište I[277] u rejonu planinskog prevoja Lanište. Prikupljanje tijela ubijenih Bošnjaka počelo je već u poslijepodnevnim satima. Uz pomoć bagera vojnici tzv. V RS su tijela sakupljali i tovarili u kamione. Tijela ubijenih Bošnjaka Biljana pronađena su u 4 masovne grobnice, više zajedničkih i pojedinačnih grobnica. Posmrtni ostaci žrtava pronalaženi su na udaljenosti većoj od 10 km. Pripadnici 17. lpbr. Ključ i policijske snage sve stanovništvo iz naselja Biljani nasilno su istjerali iz svojih kuća, opljačkana im je sva imovina. Sve kuće su spaljene, opljačkane ili devastirane. Uništene su sve džamije. Velik broj muškaraca je nezakonito lišen slobode i zatvaran u logore. Biljani su mjesto koje sigurno predstavlja paradigmu stradanja Bošnjaka na prostoru Bosanske krajine, ali i BiH.

276 Marko Samardžija (Predmet pred sudom BiH broj:X-KRŽ- 05/07) osuđen na sedam (7) godina za zločine počinjene na području općine Ključ (krivično djelo zločini protiv čovječnosti iz člana 172. stav 1 iz tačke *e*) zatvaranje (samovoljno i protupravno zatočenje zatočenika u logore), sve u vezi sa članom 29. i 180. stav 1. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine).

277 Detaljnije vidi dio masovne grobnice, karta i opis lokacije.

53/92

KOMANDA V.P.2207 KLJUČ
str.pov.br. 03-15/
Dana,09.07.1992.godine

VOJNA TAJNA
STROGO POVJERLJIVO

N A R E Đ E N J E
z a d a l j a d e j s t v a

1.- ODLUČIO SAM:

Dijelom snaga brigade izvršiti potpunu blokadu, pretres i čišćenje terena u rejonima: s.D.Biljani, Domazeti,Botonjići,Jabukovac,BRkići.

BORBENI RASPORED:

-snage za čišćenje i kontrolu,
-snage za blokadu i obezbjeđenje,
-snage za podršku i komandovanje.

Gotovost za dejstvo 05,00 h 10.07.1992.godine.

2.- ZADACI JEDINICAMA:

a)2/17.lpbr ojačan izviđačkim vodom, odjeljenjem vojne policije i vodom milicije vrši blokadu,pretres i čišćenje rejona: D.Biljani,Domazeti.Botonjići,Jabukovac,Osmanovići i Brkići.

b)Izviđački vod u toku popodneva 09.07. izvida rejon: Brda,Domazeti, j.padine Ošljaka. Padom mraka zasjednim dejstvima blokira put Domazeti Ošljak gdje ostaje do 05,00 h 10.07., a potom vrši pretres i čišćenje Domazeta. Sa ostalim jedinicama 2.pb spaja se u rejonu šk.D.Biljani.
Ućoku boravka na terenu maksimalno posvetiti pažnju maskiranju i prikrivenom kretanju.

c)Odjeljenje vojne policije u toku popodneva 09.07. upućuje se na KM 2.pb gdje se javlja k-dantu koji mu izdaje zadatak.

d)Vod milicije Sanica kreće se pravcem: Sanica-Jabukovac-D.Biljani gdje u rejonu šk.D.Biljani formira punkt za obradu sumnjivih. Ekstremne slučajeve uputiti u SJB Ključ na dalju obradu.

3.- OBAVJEŠTAJNO-BEZBJEDNOSNO OBEZBJEĐENJE:

a) OBAVJEŠTAJNO:

U svim jedinicama imati IG kojima izviđati pravce dejstva i otkrivati eventualne pokrete ustaških snaga. Podatke prikupljati od mjesnog stanovništva.

b) BEZBJEDNOSNO:

Preduzeti sve mjere,radnje i postupke u cilju zaštite sopstvenih jedinica i spriječiti oticanje važnih podataka.
Primjeniti ratni režim kretanja,nepozvana lica izolovati i spro-

voditi nadležnim organima; oduzimati sve vrste naoružanja,borbenih sredstava,municije i MES.

4.- BORBENO OBEZBJEĐENJE:

U toku b/d mjere borbenog obezbjeđenja sprovoditi sopstvenim snagama. Preduzeti mjere,radnje i postupke u cilju zatvaranja međuprostora,krila i spojeva. U svakoj jedinici imati u pripravnosti snage za blokiranje i uništavanje ubačenih diverzantsko-terorističkih i izviđačkih grupa.

Svi borci moraju na desnom ramenu imati crvenu traku.
Koristiti bobijene znake za raspoznavanje.

5.- MORAL:

Upoznati svakog borca sa ciljem dejstva, zadacima jedinica,susjeda i načinom izvršenja zadatka.
Zabranjujem paljenje i rušenje kuć,izuzev u toku izvođenja b/d po potrebi.

6.- KOMANDOVANJE I VEZA:

Vezu održavati po Planu rada veze.
Gotovost veza 04,00h 10.07.

IZVJEŠTAVANJE:

-o gotovosti za dejstvo i
-po potrebi.

KM 17.lpbr-bivši Štab TO.

KOMANDANT

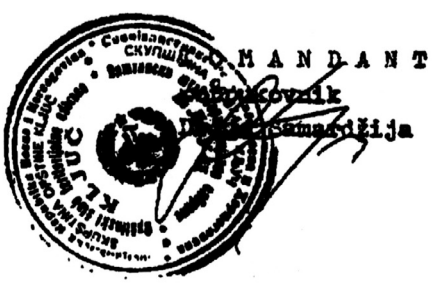

Dokument 25. Naredba 17. lake brigade Ključ za napad na Biljane

Srpska Republika Bosna i Hercegovina
MINISTARSTVO ZA UNUTRAŠNJE POSLOVE
S A R A J E V O
Centar službi bezbjednosti Banja Luka
Stanica javne bezbjednosti
K L J U Č

Broj:
Datum: 1o. 7. 1992. godine

SLUŽBENAZABILJEŠKA

Sastavljena u prostorijama SRM Sanica po ovlaštenom službenom licu na dan 1o. 7. 1992. godine, a povodom akcije čišćenje terena od strane vojnih organa, odnosno bataljona komandanta Jovana Kevca u Sanici.

Naime, dana 9. 7. 1992. godine u večernjim satima obavješten sam od strane komandanta bataljona smještenog u Sanici da će njihove jedinice dana 1o. 7. 1992. godine izvoditi operaciju čišćenja terena, odnosno područja sela G. i D. Biljani, tako da je potrebno dax se u akciju uključe i radnici milicije iz navedene SRM.

Po ovim pitanjima lično sam upoznao svog predpostavljenog starješinu tako da sam dobio zadatak da naša SRM organizuje preuzimanje vojnih zarobljenika koji budu zarobljeni na lokalitetu gdje to vojska bude odredila. Dana 1o. 7. 1992. godine u ranim jutarnjim satima od strane vojnih jedinica otpočela je navedena akcija gdje je obuhvaćeno čišćenje gore navedenih sela sa zaseocima Jabukovac, Botonjići, Brkići, Osmanovići, Mašani i Domazeti. Prihvat vojnih zarobljenika planiran je u područnoj školi u Biljanima. Za ove potrebe dobio sam pomoć sa interventnim odjeljenjem manevarske jedinice iz SJB Ključ tako da sam zajedno sa svojim desetak milicionara vršio obezbjedjenje komunikacije most na rijeci Sanici do ~~rijeke~~ mjesta Pešević kao i pojačanje na samom punktu koji je smješten na mostu rijeke Sanice, a sve sa ciljem da se onemogući pljačka i druge nezakonite radnje tokom izvodjenja vojnih operacija. U stalnoj vezi bili smo sa organima vojne vlasti tako da je po završetku njihove akcije dogovoreno da se iz Ključa pošalju dva autobusa za prevoz zarobljenika do Ključa što je i učinjeno.

Dalji rad sa zarobljenicima preuzeli su radnici krim. službe SJB Ključ.

KOMANDIR SRM SANICA,

Dokument 26. Službena zabilješka stanice milicije Sanica

IV.2.5. Napad na Sanicu

Kao po ustaljenom scenariju pripadnci tzv. V RS i policija postavila je ultimatum za predaju cjelokupnog naoružanja koje su legalno ili ilegalno posjedovali mještani Sanice. Pripadnici srpske policije su 31. maja 1992. godine počeli sa privođenjem Bošnjaka iz Gornjeg i Donjeg Budelja. Ova grupa je privedena i zatočena u zgradu bivše željezničke stanice. Jedan mali broj je pušten kućama, a ostatak je prebačen u zgradu osnovne škole u Sanici. Zatočenici su prilikom ispitivanja bili izloženi psihofizičkim torturama. Ranije je u prostorije željezničke stanice izmještena policija iz Sanica. Zajedno su bili stacionirani pripadnici rezervne policije i vojske. Pored dva interventna voda policije iz Sanice i Ključa u privođenju su učestvovali i pripadnici 6. sanske brigade tzv. V RS. Po dolasku na željezničku stanicu, mlađe muškarce su vodili na ispitivanje u vagon koji je bio parkiran pored stanice, gdje su ih premlaćivali, a naknadno bi im neki ljekar pružao medicinsku pomoć. Isljednici i mučitelji su bili mještani srpske nacionalnosti koje su poznavali zatočenici. Većina pitanja koja su postavljana zatočenim Bošnjacima odnosila su se na to da li posjeduju naoružanje. Iako su isljednici znali da zatočeni Bošnjaci nemaju oružje, fizički su ih zlostavljali tražeći potvrdne odgovore. U prostorijama bivše željezničke stanice prilikom ispitivanja od posljedica fizičkih maltretiranja smrtno su stradali Harambašić Mehmed, Konjević Mehmed, Babović Hašim, Omeragić Rasim, Kučuković Derviš i Keranović Damir. Dana 31. maja 1992. godine, oko 22,00 sata zatočeni Bošnjaci Gornjeg Budelja su prebačeni u zgradu osnovne škole u Sanici, gdje su smješteni u fiskulturnu salu. I tamo je nastavljeno ispitivanje i fizičko zlostavljanje.

Pripadnici tzv. V RS i policijske snage su po ulasku u Sanicu počeli sa istjerivanjem stanovništva iz kuća i onda su muškarce u koloni sproveli do fiskulturne sale u osnovnoj školi. Vojnici tzv. V RS u uniformama JNA su zatočili približno 400 Bošnjaka, koje su u školskoj sportskoj dvorani u Sanici čuvali rezervni policajci. Zatočeni su nakon boravka u Sanici prebačeni u sportsku dvoranu u Ključu u kojoj je bilo zatočeno stotinjak ljudi, među kojima je bilo i djece i staraca. U fiskulturnoj sali osnovne škole u Ključu već je bio zatočen jedan dio Bošnjaka koji su također bili izloženi psihofizičkim torturama od strane policije SJB Ključ i vojske. Pripadnici tzv. V RS i rezervnog sastava policije su većinom bili mještani Sanice. Prvu grupu Bošnjaka priveli su u zgradu osnovne škole u Sanici oko 10 sati 31. maja 1992. godine. Zatočenicima koji su bili smješteni u fiskulturnu salu osnovne škole u Sanici obratio se Tomić Milan, komandir odjeljenja policije u Sanici, rekavši da će doći isljednici iz SJB Ključ i da će nakon saslušanja pustiti sve one koji nisu krivi.

Prema izjavama svjedoka u fiskulturnoj sali od nekih su oduzimani novac i zlato, a bilo je i sporadičnih udaranja pesnicom ili nogom. Za sve vrijeme hranu nisu dobijali, a neki su se žalili i na bolove, jer sa sobom nisu ponijeli lijekove koje inače koriste. Hapšenje i pritvaranje Bošnjaka na području MZ Sanica sprovodili su pripadnici V RS i policije SJB Ključ. U privođenjima u Donjem Budelju učestvovali su samo pripadnici policije koji su istovremeno vršili i obezbjeđenje zatvorenika u osnovnoj školi u Sanici. Komandir odjeljenja policije u Sanici, Tomić Milan je rekao da se čekaju uputstva iz Ključa o daljoj sudbini zatočenih. Zatočenici iz fiskulturne sale prebačeni su oko 24,00 sata u osnovnu školu u Ključu.

Od kraja maja pa do kraja 1992. godine pripadnici 17.lpbr. Ključ i policijske jedinice svakodnevno su upadale u sela, ubijali, terorizirali i zastrašivali bošnjačko stanovništvo, vršili pretrese kuća, oduzimali imovinu, palili objekte i progonili Bošnjake sa područja opštine Ključ.

Napadi jedinica tzv. V RS potpomognuti su oklopnim transporterima kada su 31. maja 1992. godine oko 10,00 h sa nekoliko transportera ušli u Sanicu, a dio srpske vojske transporterima je otišao prema Botonjićima. U Botonjićima, uz podršku transportera, srpska vojska je vršila pretrese, zastrašivanja i naredila bošnjačkom stanovništvu napuštanje

kuća. Tu se vrši odvajanje muškaraca od žena i djece. Muškarce odvode u Sanicu, a preostalo stanovništvo iz Botonjića premješta u Crnaliće. Pripadnici tzv. V RS sa maskama na glavama ušli su u selo Šljivare, sve stanovništvo su istjerali iz kuća a muškarce postrojili uz put. Žene i djecu su poslali u pravcu Crnalića. Žene i djeca koja su se u koloni kretala niz put na mjestu gdje su ostali muškarci vidjeli su dim. Muškarci koji su ostali na putu su ubijeni i spaljeni. Sutradan, kada su se neke žene vratile, vidjele su pored kuće Omera Bašića izgorjela tijela Šljivar Ibrahima, Šljivar Fehima, Bosnić Rasima i Kožanjić Ramiza. U augustu 1992. godine Milorad Stanić kao pripadnik rezervnog sastava policije u Sanici, zajedno sa još dvojicom policajaca došao je pred kuću Kemala Harambašića i uz prijetnje i psovke odveli su ga kod potoka zvanog Rijeka u Sanici. Nakon kraćeg verbalnog napada na Kemala Harambašića u namjeri da ga usmrti, jer je Bošnjak, ispucao je oko 30 metaka iz automatske puške. Kemal Harambašić je ubijen na licu mjesta, a smrt je nastupila zbog povreda nanesenih u predjelu grudi.[278]

Nakon ovih ubistava od strane pripadnika 6. sanske brigade, mještani sela Šljivari su povremeno dolazili svojim kućama. Iz Šljivara su pripadnici tzv. V RS i policije počeli pljačkati i devastirati bošnjačku imovinu. Pored vojnika u pljački su učestvovali i Srbi koji su bili komšije. U pljački su učestvovale i njihove žene i djeca. Pljačkanju i devastaciji pridružili su se i Srbi iz susjednih sela sa područja opštine Sanski Most. Sa sigurnošću se može reći da su u napadima na Sanicu i zaseoke oko nje pored pripadnika 17. lpbr. Ključ i policije učestvovale i jedinice iz sastava 6. sanske brigade.

U 1992. godini Bošnjaci Sanice, Šljivara, Bašića, Botonjića, Domazeta, Gornjeg i Donjeg Budelja bili su izloženi ubijanjima, protjerivanju, zastrašivanju, pljački i devastaciji privatne imovine. Pored muškaraca koji su odvedeni u logore, u ovim mjestima ubijeno je najmanje 30 civila među kojima i Harambašić Mehmed, Ćehić Bećo, Konjević Mehmed, Babović Hašim, Džafić Hazim, Omeragić Rasim, Kučuković Derviš, Keranović Edhem, Pehadžić Miralem i sin mu Pehadžić Dinko, Kučuković Husein, Medić Šukrija, Harambašić Kemal, Karadžić Fikret, Huskić Ćamka, Huskić Mustafa, Karadžić Subha, Karadžić Avdo, Vinc Horst, Šljivar Ibrahim, Šljivar Fehim, Bosnić Rasim, Kožanjić Ramiz, Šljivar Smajo, Šljivar Ćamil, Šljivar Arif, Crnalić Emin, Botonjić Abid, Šljivar Mujo, Šljivar Muharem, Fazlić Hasan, Lović Osme i Bečić Mehmed, koji su ekshumirani i identifikovani u grobnicama pronađenim u navedenim naseljima. Skoro sve stanovništvo je protjerano iz svojih kuća. Kuće su popaljene, opljačkane i devastirane.

278 Milorad Stanić pravomoćno je osuđen na 9 godina zatvora. Presudu je izrekao Vrhovni sud F BiH broj 070-0-Kžk-06-000025 od 27. novembra 2006. godine, kojom je Milorad Stanić proglašen krivim zbog krivičnog djela ubistva iz člana 36. stav 2. preuzetog KZ SFRJ u vezi sa članom 6.a) stav 1. Zakona o izmjenama KZ RBiH i preuzetog KZ SFRJ u vezi sa članom 24. preuzetog KZ SFRJ.

IV.2.6. Napad na Ramiće i Krasulje

Srpska policija (interventno odjeljenje manevarske jedinice, jedna saobraćajna patrola i vojna policija, ukupno 14 pripadnika) sa dva motorna vozila htjela je nasilno ući u naselje Ramići. Organizirane jedinice TO su napravile zasjedu na ulazu u selo i oko 11.30 sati 27. maja 1992. godine došlo je do pucnjave. U toj pucnjavi bilo je poginulih i ranjenih.[279] Krizni štab opštine Ključ, na sjednici održanoj 28. maja 1992. godine, donio je naredbu kojom naređuje "pripadnicima Muslimanskog naroda sa područja Ramića i Krasulja da isporuče počinioce jučerašnjeg zločina nad zamjenikom komandira Stanice milicije. Isto tako, naređuje se građanima muslimanske nacionalnosti sa područja Egrlića i Pudin Hana da isporuče počinioce "zločina" na konvoj "nenaoružanih vojnika", koji su organizovano prevoženi iz Knina u Banju Luku. U tačci 6 naređuje se svim Ključanima pripadnicima oružanih snaga koji su se vratili sa ratišta s Kupresa i Belim orlovima, da se stave pod komandu odbrane Ključa, operativne grupe za izvršenje zadataka na području opštine Ključ."[280] Iz ove naredbe vidljivo je da je na prostoru opštine Ključ djelovala paravojna jedinica "Beli orlovi" i da je krizni štab imao kontrolu nad istom. Ova naredba imala je za cilj da stvori povod, odnosno da krizni štab ima alibi za napade na naselja sa bošnjačkom većinom. Upućujući naredbu Bošnjacima da isporuče izvršioce napada, bez navođenja imena ili bilo čega imalo je sasvim druge namjere. Poslije ovoga naređenja počinju otvoreni napadi na civile i civilne objekte na području Ramića.

Komandant 17. lpbr. Marko Samardžija, izdao je Naredbu strogo, pov.br. 01-93/92 od 25.06.1992. godine, kojom određuje pretres i čišćenje terena u rejonu Velagići – Ramići - Ošijak i Krasulje, i da u tome treba učestvovati 1. bat. 17. lpbr., a odjeljenje vojne policije sa pripadnicima SJB Ključ imali su zadatak da prihvate uhapšene, izvrše njihovu obradu i po potrebi upute ih u SJB Ključ na dalju obradu. Ova naredba značila je početak opšteg napada i ubijanja nedužnog stanovništva bošnjačke nacionalnosti.

Napad na Ramiće počeo je 26. juna 1992. godine, u kojem je prethodno stacioniran bataljon 17. lpbr. Ključ. Sve stanovništvo je istjerano iz svojih kuća. Izvršen je napad na nebranjena bošnjačka sela Ramići, Krasulje sa zaseocima Hripavci i Ošiljak. Pucanjem iz vatrenog oružja, psovkama, prijetnjama, pripadnici srpskih snaga željeli su zastrašiti Bošnjake. Prilikom napada na Ramiće i Krasulje ubijen je najmanje 21 civil, stanovnik ovih sela među kojima i Čarkić Sabra, Čarkić Husein, Čarkić Derviš, Husić Sabit, Husić Safet, Husić Omer, Husić Teufik, Kalabić Smajo, Jukić Mirsad, Delalović Šefik, Delalović Ibrahim, Đuzić Rezak, Đuzić Remzo, Đuzić Hakija, Salihović Sabit, Fazlić Ajiz, Frmić Esad, Jamaković Mirsad, Bajraktarević Šukrija. Preživjeli mještani Ramića a posebno preživjeli muškarci privedeni su u osnovnu školu u Ramićima, a muškarci iz Krasulja u osnovnu školu u Krasuljama. Nakon popisa i ispitivanja najmanje je njih 90 nezakonito lišeno slobode, prebačeni su i zatvoreni u Osnovnu školu „Nikola Mačkić" u Ključu.

279 Ovom prilikom poginuo je Stojaković Dušan a ranjeni su Despot Željko i Kecman Miloš.

280 Kopija Naredbe kriznog štaba opštine Ključ nalazi se kod autora. Ova naredba je čitana na Radio- Ključu.

27/92

KOMANDA 17.lpbr
Strogo pov.br.o1-93/92
Dana, 25.o6.1992.godine.

VOJNA TAJNA
STROGO POVJERLJIVO

N A R E D J E N J E

za d a l j a d e j s t v a

1. ODLUCIO SAM:
Snagama brigade u sadejstvu sa 6.pbr izvršiti potpunu blokadu, pretres i čišćenje terene u rejonima:Ramići, Krasulje, Hripavci i Ošljak, a potom izvršiti blokadu pravca: s. padine Ošljaka - Ljenokose - Sadikovići - Šušnaglav. gdje biti u spremnosti za dalja dejstva.

BORBENI RASPORED:
- Snage za pretres i čišćenje,
- Snage za blokadu i obezbijedjenje i
- Snage za podršku i komandovanje.

GRUPA ZA PRETRES I OBRADU ZAROBLJENIH:
- Organ bezbednosti brigade,
- odeljenje radnika SJB.

Gotovost za dejstvo o7,ooH 26.o6.1992.god.

2. ZADACI JEDINICAMA:
a) 1/17. lpbr sa odeljenjem vojne policije vrši pretres i čišćenje terena u rejonima: Velagići, Ramići, Ošljak, Krasulje sa zadatkom: detaljno prečistiti pomenuti teren i u popodnevnim časovima izbiti na liniju: s.padine Ošljaka - Mehtičkaglav. - Sadikovići - asfaltni put gde se zaustaviti, u potpunosti blokirati pomenuti pravac i biti u spremnosti za dalja dejstva.
Vodom MB 82 mm izvršiti art.pripremu po rejonu Ošljak prije početka pretresa i čišćenje sa 3o-4o MB mina.
Susjedi:
Desno: Ojačana pč. 2.pb sa istim zadatkom.
Lijevo:Jedinice 6.pbr sa istim zada kom.

b) Ojačana četa 2.pb sa POV Rudenice, odeljenje vojne policije i jednim BOV-om vrši pretres u rejonima:Hadjići,Hripavci i Krasulje sa zadatkom: Detaljno prečistiti pomenute rejone i u popodnevnim časovima izbiti na liniju: Čušna glav. - asfaltni put - koju u potpunosti blokirati i biti u spremnosti za dalja dejstva.
POV Rudenice vrši pretre i čišćenje rejona Humići i Kozarci, a potom posjeda položaj u rejonu Vinogradišće gdje biti u spremnosti za dalja dejstva.

c) 3/17. lpbr ostaje u rejonu razmeštaja sadejstvujući jedinicama 6. pbr, pč u s.Pištanica obezbedjuje minsko polje u rejonu s. Šikmani.

d) Jedan tenk i OT nalazi se u rezervi brigade krećući se putom Ludin han - Peći sa zadatkom da u slučaju potrebe intervenišu na kritičnom pravcu.

e) Organ bezbednosti brigade sa odeljenjem radnika SJB formira punkt u rejonu škole Kamići, a u daljim dejstvima u rejonu škole Krasulje sa zadatkom: Prihvatiti uhapšene, izvršiti obradu istih i po potrebi uputiti ih u SJB Ključ na dalju obradu.

3. OBAVJEŠTAJNO - BEZBJEDNOSNO OBEZBEDJENJE:

a) OBAVJEŠTAJNO:
U svim jedinicama imati IG kojima izvidjati pravce i otkrivati eventualne pokrete ustaških snaga. Podatke prikupljati od mesnog stanovništva.
b) BEZBJEDNOSNO:
Preduzeti sve mjere, radnje i postupke u cilju zaštite sopstvenih jedinica i sprečavati oticanje važnih podataka.
Primjeniti ratni režim kretanja, nepozvana lica izolovati i sprovoditi nadležnim organima. Oduzimati sve vrste naoružanja,borbenih sredstava i municije.

4. BORBENO OBEZBJEDJENJE:

U toku borbenih dejstava mjere borbenog obezbedjenja sprovoditi sopstvenim snagama.

- 3 -

Preduzeti mjere, radnje i postupke u cilju zatvaranja medjuprostora, krila i spojeva. U svakoj jedinici imati snage za blokiranje i uništavanje ubačenih diverzantskih i izvidjačkih grupa.
Svi borci moraju imati crvenu traku na lijevom ramenu.

ZNACI ZA RASPOZNAVANJE:
ODZIV: PIKTOLJ
LOZINKA: PIKOT 26.06.1992.godine.

ODZIV: METAK
LOZINKA: MORAVA 27.06.1992.godine.

5. MORAL
Upoznati svakog borca sa ciljem dejstva, zadacima jedinica, susjeda i načinom izvršenja zadatka. Zabranjujem paljenje i ručenje kuća, izuzev u toku borbenih dejstava po potrebi.

6. KOMANDOVANJE I VEZA

Vezu održavati po planu rada veze .
Gotovost veze 06,00 h.
IZVJEŠTAVANJE:
- o gotovosti za dejstva,
- po izbijanju na odredjenu liniju i
- u toku dejstava po potrebi.

KM 17.lpbr Škola u s. Ramići.

VLJ/MLJ

KOMANDANT
potpukovnik
MILIJA

Dokument 27. Naredba 17. lake brigade Ključ o napadu na Ramiće i Krasulje

Stanovnici Hripavaca živjeli su u stalnom strahu od pripadnika tzv. V RS koji je bio pojačan nakon što su preživjeli stanovnici Prhova izbjegli u njihovo selo, prepričavajući ubistva i strahote koje su počinili pripadnici tzv. V RS i policije. Hripavci su bili u okruženju. Jednog dana srpski vojnici su opkolili selo i zarobili sve koji su se zatekli u kućama. Ulazeći u kuće fizički su maltretirali muškarce i žene. Tukli su ne birajući, tukli su muškarce, žene, starije osobe. Tog dana naročito su tukli Hasiju Kozarac. Neke su zastrašivali paljenjem motornih pila pri tome prijeteći da će im odsjeći pojedine dijelove tijela. Prijetili su ubijanjem. Nakon što su stanovništvo istjerali iz kuća i skupili na jedno mjesto, poveli su ih, uz udaranje kundacima po leđima u pravcu osnovne škole u Krasuljama. U pratnji kolone muškaraca, žena, djece išao je transporter. Policajci i vojnici su prijetili da će svi biti ubijeni ako neko pokuša bježati. U zgradi osnovne školi u Krasuljama nastavljeno ispitivanje. Ispitivanje je praćeno strašnim premlaćivanjem. Većina je pretučena, a potom odvedena u osnovnu školu u Ključu.

IV.2.7. Napad na Botonjiće

Krajem maja 1992. godine u selo Botonjići došle su pripadnici tzv. V RS, komšije Srbi, naoružani i u vojnim uniformama. U Botonjićima su muškarce odvojili i odveli ih u Sanicu. Nakon provedene noći u Sanici vraćeni su svojim kućama, ali su bili prisiljeni da obavljaju poljoprivredne radove za komšije-Srbe. Muškarci su bili na prisilnom radu sve do 10. jula 1992. godine. Tog dana, u četiri ujutro, pripadnici 17. lpbr. Ključ su sve mještane skupili u zaseoku Kamen, odvojili muškarce od 18 do 60 godina i odveli ih u Biljane. Preostalo stanovništvo je 10. jula 1992. godine čulo pucnjavu iz pravca Biljana koja je trajala cijeli dan. Vidjeli su kako gore kuće u Biljanima. Muškarci koji su odvedeni iz Botonjića ubijeni su. Njihovi posmrtni ostaci ekshumirani su iz masovnih grobnica. Nakon što su preživjeli zločine od 10. jula 1992. godine, bošnjačko stanovništvo sela Botonjića bilo je svakodnevno izloženo maltretiranju, pljački, strahu, ponižavanju od strane srpskih jedinica. Od 10. jula 1992. godine, srpska vojska je preostalom stanovništvu uvela policijski sat. Preživljavajući u najtežim uvjetima, stanovnici Botonjića koje su činili preostali starci, žene i djeca, jer su prethodno muškarci-Bošnjaci ubijeni ili nezakonito zatočeni u logorima u Ključu i Manjači, posebno će pamtiti 8. august. 1992. godine.

Pripadnici tzv. V RS su tokom noći 7/8. augusta 1992. godine došla u Botonjiće i mještane istjerala iz njihovih kuća. Nakon toga odvojili su 11 mještana bez obzira na spol i godine (3 žene, 2 dječaka i 6 staraca) i poveli ih u pravcu lokaliteta Kamen. "Došli su navečer u pola deset. Ispucala je tri puta puška. Na svačija vrata je krenula vojska - komšije. Kada je zalupalo, morali smo izaći. Tada su odvojili moga sina Ermina (.) to nikada neću zaboraviti (.) i njegovog druga Teufika Botonjića, koji je isto imao 16 godina."[281] Odvajajući mještane Botonjića, zločinci su odvojili Esmu Botonjić od njene bebe Vasvije. Esmu su odveli i spalili. Ostale žene i djecu protjerali su u susjedno selo Crnaliće. "Čuli smo pucnjavu na Kamenu iako smo mi bili u Crnalićima, tolika je pucnjava bila na tome Kamenu. Čuo se plač naroda na tome Kamenu. Kuće su gorjele (.). Toliko se čulo da smo se mi svi tresli."[282] Na putu prema lokalitetu Kamen ubijen je Abid Botonjić. O tom događaju jedan od svjedoka priča da je čuo glas Botonjić Abida u neposrednoj blizini njegove kuće kako govori:"Nemoj me Mile", a nakon toga se čuo pucanj. Sljedećeg jutra u vodi je pronađen mrtav Abid Botonjić.

Grupa od 11 Bošnjaka naselja Botonjići odvedena je i zapaljena u štali Hilme Botonjića. Prema sjećanjima preživjelih, tu noć čuli su se krici, plač, pucnjava, galama. Iz štale se dim dizao 12 dana. Istovremeno su zapaljene kuće u Botonjićima. Iz pravca mjesta gdje su nevine žrtve spaljene čula se vriska i slavlje zločinaca. Pucnjima su proslavljali ovaj neviđeni varvarski čin. Mještani naselja Crnalići čuli su krike i vidjeli vatru iz spaljenih Botonjića. Sljedeću noć u Botonjićima srpski vojnici su spalili starce Pašu i Beharu Botonjić. Ovdje je potrebno napomenuti da su mještani i komšije Srbi, pripadnici V RS bili ti koji su izvršili ovaj zločin.

Sljedećeg dana preživjeli Bošnjaci su došli u spaljeno naselje Botonjići i vidjeli da je u svojoj kući zapaljen Fehim Botonjić, a na lokalitetu "Kamen" pronašli su izgorjele kosti i lobanje. Posmrtni ostaci ubijenih ekshumirani su iz masovne grobnice Botonjića kamen.[283] Tokom agresije na BiH pripadnici tzv. V RS i policija ubila je 56 Bošnjaka sa prezimenom Botonjići sa područja ključke i sanske opštine.

281 http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=35587

282 http://www.bim.ba/bh/187/10/22718/?tpl=30

283 Vidi dio masovne grobnice, Spisak lica ekshumiranih iz masovne grobnice Botonjića kamen.

IV.3. Stradanje djece

Rat i agresija na R BiH kao najveći oblik destrukcije čovjeka i društva uopće nije zaobišao ni stradanje djece u periodu 1992-1995. godine. U ovom ratnom periodu masovno su stradala djeca, bilo da se radi o pogibijama ili ranjavanjima ili o psiho-socijalnim traumama koje su ostavile trajne posljedice na psihički integritet djece. Polazeći od toga da su "djeca jedina veza sa budućnošću,"[284] onda se sa pravom pitamo kakva je budućnost gdje su masovno ubijana djeca. Prema podacima UNICEF-a iz 1994. godine, na prostoru BiH ubijeno je 16.614 djece. "Prema podacima Republičkog štaba za zdravstvo od decembra 1994. godine, na slobodnim prostorima BiH ranjeno je 34.351 dijete, od čega u Sarajevu 14.834. Od navedenog broja teško je ranjeno 8.360, od čega u Sarajevu 3.361 dijete."[285]

Prema podacima iz 61 opštine, prilikom granatiranja i od snajperskih hitaca ranjeno je oko 18.000 djece, a preko 1.800 djece je ostalo trajnim invalidima bez mogućnosti normalnog nastavka odrastanja. Oko 420.000 djece je raseljeno tokom rata, 16.854 je ubijeno, umrlo ili se vode kao nestali, 34.712 djece je ranjeno, 1.893 su registrovani kao djeca sa posebnim potrebama, odnosno trajni invalidi, 3.250 djece u BiH su djeca bez roditeljskog staranja. Najviše su stradala bošnjačka djeca, mada su stradavala i djeca drugih naroda u Bosni i Hercegovini. Posebno ćemo obrađivati stradanje djece na području opštine Ključ.

Međunarodno humanitarno pravo pored općih Konvencija i Deklaracija kojim reguliše prava zaštićenih osoba u ratu, reguliše i zaštitu djece za vrijeme oružanih sukoba. Posebno su prava djece definirana Konvencijom o pravima djeteta iz 1989. godine (u daljnjem tekstu Konvencija).[286] Upravo njome su priznata prava i zabranjeni nehumani odnosi prema djeci. Konvencija u članu 6. eksplicitno govori o pravu djeteta na život i obavezi države da omogući opstanak i razvoj djeteta. Nadalje, u članovima 34 i 37 obavezuju se države na zaštitu djece od svih oblika seksualnog izrabljivanja i iskorištavanja, zatim svih oblika mučenja ili drugih okrutnih, neljudskih ili ponižavajućih postupaka i kazni. Naglašeno je da nijedno dijete ne može biti lišeno slobode nezakonito ili samovoljno. Uprkos navedenim zabranama i pravima djeteta, masovno je kršena Konvencija, bilo da se radi o ubijanjima, ranjavanjima, seksualnim iskorištavanjima, zatvaranjem u logore, protjerivanjima, nanošenjem patnje, ponižavajućeg i okrutnog postupanja. U ovom dijelu knjige djelimično ćemo navesti slučajeve ubijanja djece, s time što ćemo navesti masovne grobnice u kojima su pronađeni posmrtni ostaci djece i logore u kojima su boravila maloljetna lica, odnosno dječaci. Stradanje djece na prostoru BiH, i na prostoru opštine Ključ karakterišu da su se "u ovom ratu dogodile najmanje dvije stvari koje se nikad ranije nisu događale:

1) da je uništenje djece protivnika bilo jedan od ratnih ciljeva,

2) da bivša ratna siročad iz Drugog svjetskog rata i njihova djeca masovno stanu na stranu nepravde i zločina prema drugoj djeci!"[287]

---

284 Izjava Ulofa Palmea, švedskog premijera, velikog mirotvorca i humaniste

285 Mehmed Šestanović, *Zločini nad psihičkim integritetom djece*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000, str.5.

286 Pored ove Konvencije, zaštitu prava djece reguliraju Ženevska deklaracija o pravima djeteta iz 1924. godine, Deklaracija o pravima djeteta donesena od strane UN-a iz 1959. godine i priznata u Općoj deklaraciji o pravima čovjeka, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (posebno u članu 10). Navedene Deklaracije predstavljale su osnov za donošenje Konvencije o pravima djeteta iz 1989. godine.

287 Ramo Arnautović, *Djeca u vihoru rata,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2001, str.8.

Ukoliko bismo htjeli ukazati na ukupnost stradanja djece, moramo ukazati na različite oblike stradavanja djece u ratu. Pri kategoriziranju stradanja smatramo da bi trebalo posebno obratiti pažnju na:

- ubijenu, umrlu i ranjenu djecu kao posljedicu ratnih djelovanja,
- djecu koja su ostala bez roditelja usljed ratnih djelovanja (ratna siročad),
- psiho-socijalni aspekt zločina nad djecom kao posljedica ratne traume.

Stradanje djece izuzev ubijanja možemo posmatrati i kroz:

- gubitak jednog ili oba roditelja
- fizičko zlostavljanje
- tjelesno iscrpljivanje
- duševno stradanje
- seksualno zlostavljanje
- progon iz vlastitih domova

Bez odgovora na navedena pitanja, nemoguće je sagledati ukupnost stradanja djece iz razloga što i oni koji su preživjeli rat u sebi duboko nose posljedice i traume istog. Najilustrativniji primjer zločina nad djecom jesu zločini u selu Greben opština Višegrad "gdje su u jednoj kući ubijeni i zapaljeni Kurspahić Mirza (14), Kurspahić Semiha (10), Kurspahić Mirela (2), Kurspahić Hikmet (1), Kurspahić Halida (2), Kurspahić Enesa (9), Kurspahić Sejada (3 dana), Vatro Aida (12), Vatro Almir (10), Vatro Vehid (8), Šehić Faruk i nepoznato (dijete 7 godina)."[288] "U Višegradu u Pionirskoj bb, u kući Adema Omeragića, koju su pripadnici srpskih paravojnih jedinica zapalili izgorjela je 71 osoba, među njima izgorjela su djeca: Kurspahić Haša (16), Kurspahić Aida (13), Kurspahić Almir (12), Kurspahić Vahid (11), Kurspahić Salih (9), Kurspahić Enisa (2), Kurspahić Senita (9), Kurspahić Lejla (4), Kurspahić Ismeta (2), Kurspahić Amer (10), Kurspahić bezimena beba od 2 dana."[289] U Ahmićima su ubijena slijedeća djeca: Ahmić Sejo (1), Ahmić Alma (15), Ahmić Elvis (7), Ahmić Semir (10), Ahmić Amir (15), Arnaut Elvis (7), Zec Alisa (14), Čerimić Elvedin (13), Čerimić Sanela (7), Salkić Šuhra (7), Salkić Senad (7), Salkić Nermin (4), Salkić Melisa (2), Salkić Adis (15), Salkić Adisa (13),

Ubijanja djece na prostoru Bosanske krajine često su se dešavala u prisustvu roditelja ili ubijanje roditelja u prisutnosti djece. O stradanju djece piše i Roj Gatman, kada su porodici Hadžić u Kozarcu "troje djece u dobi od jedne, tri i pet godina nabili na kolac."[290] Samo iz porodice Bešić je ubijeno trinaestero djece koja ni do danas nisu pronađena. Posebno bismo istaknuli djecu kao žrtve seksualnog zlostavljanja. Za ovo postoji velik broj primjera gdje su djevojčice u dobi do četrnaest godina silovane. Silovanja djece vršena su najčešće u prisustvo roditelja. U logorima širom Bosne i Hercegovine vršena su višestruka silovanja djevojčica. Tako su i u prijedorskim logorima, a posebno u Trnopolju, vršena silovanja djevojčica.

Na području opštine Ključ zajedno sa odraslim ubijana su i djeca. Djeca su ubijana na području Biljana, Botonjića, Prhova, Kamička.

---

288 *Bilten br.3 Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u BiH*, Sarajevo,1993, str.10.

289 Suad Spahović, *List Drina,* br.11, juli 1994. godine.

290 Roj Gatman, *Svjedok genocida*,Sarajevo, 1995, str.87.

r/b	Prezime (ime oca) ime	godina rođenja	godina ubistva	Ekshumirani
1.	Medanović (Suad) Indira	1985.	1992.	Masovna grobnica Prhovo I
2.	Brković (Ilfad) Nisveta	1983.	1992.	Masovna grobnica Prhovo I
3.	Hadžić (Zijad) Amela	1983.	1992.	Masovna grobnica Prhovo I
4.	Medanović (Hasan) Mujo	1979.	1992.	Masovna grobnica Prhovo I
5.	Hadžić (Zijad) Amel	1979.	1992.	Masovna grobnica Prhovo I
6.	Jusić (Latif) Emira	1978.	1992.	Masovna grobnica Prhovo I
7.	Jusić (Latif) Samira	1977.	1992.	Masovna grobnica Prhovo I
8.	Medanović (Ćamil) Ferida	1976.	1992.	Masovna grobnica Prhovo I
9.	Jusić (Hilmo) Hilmo	1975.	1992.	Masovna grobnica Prhovo I
10.	Mešić (Emsud) Ismet	1977.	1992.	Masovna grobnica Prhovo II
11.	Keranović (Husein) Emir	1976.	1992.	Masovna grobnica Prhovo II
12.	Hodžić (Fehret) Senad	1976.	1992.	Masovna grobnica Prhovo II
13.	Džaferagić (Šemso) Amila	1992.	1992.	Masovna grobnica Lanište I
14.	Džaferagić (Šemso) Almir	1989.	1992.	Masovna grobnica Lanište I
15.	Sinanović (Himzo) Azra	1975.	1992.	Masovna grobnica Lanište I
16.	Botonjić (Husein) Teufik	1976.	1992.	Masovna grobnica Botonjići
17.	Botonjić (Sajim) Ermin	1976.	1992.	Masovna grobnica Botonjići
18.	Behar (Sulejman) Safeta	1980.	1992.	Kamičak
19.	Čarkić (Ahmet) - beba bez imena	1992.	1992.	Drvar-Šobića groblje
20.	Kalabić (Safet) Tehvid	1975.	1992.	Kljevci
21.	Bećirević (Refik) Meris	1982.	1992.	Mezarje Lazine
22.	Bećirević (Refik) Denis	1987.	1992.	Mezarje Lazine
23.	Bečić (Ajiz) Esma	1976.	1992.	Ravnice Velagići
24.	Nezić (Juso) Ajiz	1975.	1992.	Mezarje Reizovići
25.	Bajrić (Smajil) Hamdija	1976.	1993.	-
26.	Medić (Hakija) - beba bez imena[291]	1992.	1992.	Vodi se kao nestala

Tabela 1. Spisak ubijene djece po grobnicama

Prosjek godina starosti ubijene djece u Ključu je oko 12 godina. Jedna od karakteristika stradanja i psihosocijalnih trauma djece svakako je i gubitak jednog ili oba roditelja. Odrastanje bez roditeljske ljubavi, brige i pažnje ostavilo je duboke tragove na psihički integritet djeteta. Postoji velik broj djece koja nisu uopće zapamtila roditelje ili ih se gotovo i ne sjećaju. Ako se uzme u obzir da je velik broj djece tokom rata u BiH ostalo bez jednog ili oba roditelja, onda

291 Novorođena beba umrla je 26. maja 1992. godine u bolnici u Banjoj Luci

se sa pravom može reći da su upravo djeca najviše stradala i najteže podnosila ratne nedaće. Djeca su odvođena u logore zajedno sa svojim majkama i očevima. Djeca su dobijala istu hranu kao i ostali logoraši. Kako obrok u logoru nije zadovoljavao najosnovnije potrebe, gubila su na kilaži i time bila podložnija bolestima. Događalo se i da usljed gladi izgube život. Nekad su djeca nasilno oduzimana majkama i one o njihovoj daljoj sudbini nisu ništa znale. Djeca su bila svjedoci torture koja je vršena nad zarobljenicima u logoru, što je ostavilo neizbrisiv trag u njihovom odrastanju. Koliko su pojedinačne traume i lični doživljaji djece ostavili traga na psiho-socijalni razvoj teško je ustanoviti bez značajnijih i potpunijih istraživanja na čitavom prostoru BiH. Istraživanja koja su provođena u BiH, a odnose se na zločine nad psihičkim integritetom djece, vršena su tokom agresije ili poslije. Rezultati do kojih su pojedini istraživači došli ukazuju na velik porast psihičke dezintegracije djece.

Slika 3 i 4. Posmrtni ostaci Amile Džaferagić (4 mjeseca) pronađeni u masovnoj grobniciLanište I

Na ovim fotografijama vide se posmrtni ostaci ubijene bebe Džaferagić Amile čiji su posmrtni ostaci ekshumirani iz masovne grobnice Lanište I. Ova beba je ubijena vatrenim oružjem, tako što su joj zločinci pucali u glavu. Ove slike najbolje ilustriraju namjeru za uništenje bošnjačkog stanovništva na prostoru opštine Ključ. Ubijanje djece na području opštine Ključ vršeno je na različite načine, od ubijanja vatrenim oružjem do spaljivanja žive djece. Kada je riječ o stradanju djece, sigurno je da su djeca bila jedna od ciljnih skupina agresora. Prekršene su sve Konvencije i prava djeteta kroz ubijanje, ranjavanja, odvajanje od roditelja, doma, škole, mučenja, seksualno i fizičko zlostavljanje i druge teške oblike povrede fizičkog i mentalnog integriteta djeteta. Velik broj djece direktno i indirektno je bio izložen ratnim strahotama. Ostale su trajne posljedice na zdravlje i mentalni integritet djece koje mogu biti dugotrajne i neizbrisive, bilo da su posljedica direktnih pojedinačnih, ličnih percepcija ili indirektnih doživljaja. Velik broj djece lično je bio izložen najtežim oblicima tortura koje za posljedicu imaju različite oblike devijantnih pojava kod djece. U logoru Manjača nezakonito su zatočena djeca od 17 godina tako su bili zatočni Gromilić Denis, Fazlić Fikret, Šljivar Mehmedalija, Skočić Edin i drugi.

Srpska Republika Bosna i Hercegovina
MINISTARSTVO ZA UNUTRAŠNJE POSLOVE
S A R A J E V O
CENTAR SLUŽBI BEZBJEDNOSTI BANJA LUKA
[redacted]

Broj:
Datum: 2o. 7. 1992./godine

[redacted]

[redacted] koji su upućeni u logor ratnih [redacted] "Manjača"

1. DRAGANOVIĆ REZAK, sin Husnije, rodjen 1955. god. Ključ
2. SKOČIĆ ADMIR, sin Rezaka, " 1971. " "
3. ŠEHIĆ FADIL, sin Beće, " 1962. " "
4. KAPETANOVIĆ EMIR, sin Derviša " 1955. " "
5. ŠABIĆ MIRSAD, sin Ismeta " 1961. " "
6. HODŽIĆ DERVIŠ, sin Hilme, " 1957. " Biljani
7. DRAGANOVIĆ HUŠID, sin Ramiza, " 1939. " Ključ
8. PEHLIVANOVIĆ AGO, sin Safeta, " 1959. " Veleèevo
9. mldb. SKOČIĆ EDIN, sin Mesuda, " 27.2. 1975. " Ključ

- prije početka borbenih dejstava odmetnuo se sa AP u selo Plamenice gdje je ostvario kontakt sa komandirom čete Islamagić Feridom, nosio"zelenu beretku" poslije se krio po šumama.

Zaključeno sa rednim brojem (9).

[redacted]

Dokument 28. Zatvaranje maloljetnih u logor na Manjači

IV.4. Nezakonito i nasilno protjerivanje Bošnjaka i Hrvata sa područja opštine Ključ

Protjerivanje Bošnjaka i Hrvata sa područja opštine Ključ vršeno je planski i sistematski. U organizaciji srpske opštine Ključ, SJB Ključ i Crvenog krsta Ključ vršeno je nasilno deportovanje Bošnjaka i Hrvata iz Ključa. Deportacije su vršene konvojima pravcem Ključ–Skender-Vakuf–Travnik i Ključ–Bosanska Gradiška. Spiskovi i odobrenja za deportacije radila je SJB Ključ kao i pratnju konvoja. SJB Ključ je određivao koje osobe treba transportovati na područja pod kontrolom A R BiH, a koja u logore. Najveći broj Bošnjaka nasilno je protjeran u ljeto 1992. godine, i to u periodu juni-septembar 1992. godine.

Poslije napada na Pudin Han, Velagiće i druga mjesta na području opštine Ključ, počinju masovni progoni bošnjačkog stanovništva na području cijele opštine Ključ. U strahu od masovnih ubijanja i deportacija u logore Bošnjaci su bježali iz svojih kuća krijući se po šumama. Istovremeno su Bošnjaci pred pripadnicima tzv. V RS i policijom bježali u susjedna sela koja do tada nisu napadana. Ratno predsjedništvo srpske opštine Ključ na sjednici održanoj 30. jula. 1992. godine, donijelo je odluku o kriterijima za mogućnost iseljenja sa područja opštine Ključ. U članu 1 ove odluke omogućava se napuštanje opštine Ključ po kriterijima propisanim ovom odlukom licima koja daju izjavu (Komisiji za prikupljanje podataka vezanim za iseljenje) o trajnom napuštanju teritorije opštine Ključ. Član 2 odluke govori da "trajno iseljenje sa područja opštine Ključ dozvoljava se i licima koja svoju nepokretnu imovinu ostavljaju opštini Ključ. Ne dozvoljava se prodaja pokretne, nepokretne imovine i putničkih vozila."[292] Ovom odlukom vrši se progon i nezakonito iseljenje, ali i nemogućnost i ograničenje u pogledu raspolaganja svojom privatnom imovinom. Ovaj protuzakonit i ilegalan čin predstavnika ratnog predsjedništva srpske opštine Ključ u suprotnosti je sa Europskom konvencijom o ljudskim pravima (član 8) i IV ženevskom konvencijom o zaštiti građanskih osoba za vrijeme rata od 12. augusta. 1949. godine. Ova ženevska konvencija u članu 49 zabranjuje prinudna preseljenja, masovna ili pojedinačna kao i progonstva zaštićenih osoba izvan okupiranog teritorija.

"Progon stanovništva se odvijao na brutalan, prisilni način i uz uvjet da svako ko napušta svoju nepokretnu imovinu pokloni i prepiše novoformiranim paradržavnim srpskim vlastima. Napuštanje imanja se odvijalo uz strogu kontrolu srpskog agresora. Od imovine, prognani Bošnjaci su mogli ponijeti samo lične stvari i dio odjeće u zavežljaju. Prethodno su morali platiti sve poreze i komunalije srpskim vlastima i donijeti potvrdu o izmirenim obavezama da bi se mogli upisati na spisak za odlazak. Srbi su ih trpali na šlepere za prevoz tereta uz naplatu značajne sume na ime prevoza. Pri ulasku na šlepere, tokom transporta i na kraju puta na domak Vlašića i Travnika po uhodanom planu bili su opljačkani od strane srpske vojske i policije, tako da su u Travnik dolazili nakon pješačenja oko petnaest kilometara, goli i bosi. Iz Travnika su Krajiški Bošnjaci odlazili kao prognanici u zemlje Evrope i Amerike. Tako je srpski agresor iseljene teritorije naseljavao Srbima dodjeljujući im bošnjačka imanja, tako su "etnički očišćene teritorije" proglašavali srpskim, s ciljem pripajanja Srbiji."[293]

Obzirom na artiljerijske napade, te česte upade i zastrašivanje stanovnika, njihovo zlostavljanje i hapšenje te odvođenje muškaraca, Bošnjaci i Hrvati su bili prinuđeni na odlazak sa svojih ognjišta. Srpska vlast u Ključu je donijela niz odluka kojima su nastojali legalizirati "etničko čišćenje" što su kao uvjet odlaska sa teritorije opštine Ključ zahtijevale od svakog građanina da prije odlaska daju izjavu o dobrovoljnom ustupanju imovine opštinskim vlastima.

---

292 Kopija odluke o kriterijima za mogućnost iseljenja sa područja opštine Ključ nalazi se kod autora.

293 Pisani dio sjećanja Asima Egrlića nalazi se kod autora.

Srpska Republika Bosna i Hercegovina
AUTONOMNA REGIJA KRAJINA
SKUPŠTINA OPŠTINE KLJUČ
- KRIZNI ŠTAB -

Broj: 20/92
Ključ, 04.06.1992. godine

Na sjednici održanoj dana 04.06.1992. godine, Krizni štab Skupštine opštine Ključ, daje sledeće

S A O P Š T E NJ E

1. Svim gradjanima Opštine Ključ, koji izraze želju da trajno isele sa područja opštine Ključ, omogućiće se organizovano iseljenje sa područja opštine Ključ u organizaciji medjunarodnih humanitarnih organizacija i nadležnih organa Skupštine opštine Ključ.

2. Zainteresovani gradjani mogu se prijaviti u Skupštinu opštine - resor Civilne zaštite ili mjesne odbore u mjesnim zajednicama.

3. Za sprovodjenje ovog saopštenja odgovorna je služba Civilne zaštite Skupštine opštine Ključ.

Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina * Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina * SKUPŠTINA OPŠTINE KLJUČ * СКУПШТИНА ОПШТИНЕ КЉУЧ

PREDSJEDNIK KRIZNOG ŠTABA,

Jovo Banjac

Dokument 29. Saopštenje o mogućnosti "dobrovoljnog i trajnog" iseljenju

Napuštanje opštine Ključ od strane Bošnjaka i Hrvata bilo je iz razloga što su uvjeti života postali nepodnošljivi. Bošnjaci i Hrvati bili su svakodnevno izloženi progonima, nezakonitim zatvaranjima, ubijanjima, mučenjima, pljački, silovanjima, neizvjesnosti i drugim nehumanim radnjama i postupcima. Zapravo, oni nisu imali mogućnost izbora. Morali su otići, jer je to bio dio velikosrpskog projekta, "očistiti" Ključ od nesrba. U Ključu je ostalo jako malo stanovništva, sela su ranije bila popaljena, pa je stanovništvo dolazilo u grad. Svakodnevno se pljačkala imovina Bošnjaka, jer su kuće ostale prazne. Pripadnici tzv. V RS i policije upadali su i u one u kojima je bilo ljudi. Upadi u kuće Bošnjaka i Hrvata praćeni su masovnim

hapšenjima i odvođenjima u logore. Odvoženje u logor Manjača vršeno je šleperima. Šleperi koji su bili puni civila, najčešće su bili parkirani pred policijskom stanicom. Bili su pretrpani, kao stoka, tako da su leđa osoba napinjala cerade sa vanjske strane. Srpski policajci su prilazili, uzimali su drvene kolčeve i njime tukli po ceradama, tukli su u stvari po leđima zatočenika.

Krim. služba

LISTA OSOBA IZ KLJUČA PREDVIDJENIH ZA TRANSFER
U ČETVRTAK, 03.03.1994. godine

Red. br.	IME I PREZIME	DATUM RODJENJA	SRODSTVO	ZEMLJA
1.	Sefić Ismeta	1o. o3. 1935.	Mot.	GB.
2.	Dervišević Azemina	21. o7. 1952.	Wif.	FR.
3.	Dervišević Hajrudin	23. o5. 1979.	Son.	FR.
4.	Dervišević Šemsudin	23. o8. 1981.	Son.	FR.
5.	Dervišević Delveta	12. o7. 1984.	Dau.	FR.
6.	Dervišević Nevzudin	25. o3. 1991.	Son.	FR.
7.	Dervišević Nevzeta	o6. o2. 1992.	Dau.	FR.
8.	Halilović Ermina	00. 00. 1967.	Wif.	FR.
9.	Halilović Hamdija	00. 00. 1991.	Son.	FR.
1o.	Nezić Halida	o6. o6. 1967.	Wif.	FR.
11.	Nezić Fuad	o4. o7. 1982.	Son.	FR.
12.	Nezić Rufada	15. 1o. 1985.	Dau.	FR.
13.	Nezić Senada	o4. o6. 1987.	Dau.	FR.
14.	Nezić Mirzada	3o. o8. 199o.	Dau.	FR.

САГЛАСАН ЗА ТРАНСФЕР
24.2.94.

ČELNIK
STANICE JAVNE BEZBJEDNOSTI
Vinko Kondić

Dokument 30. Saglasnost za "transfer" Bošnjaka

O razaranju i protjerivanju sa područja Ključa govori se i u Redovnom borbenom izvještaju komande 1. krajiškog korpusa. "Pojedini vojni obveznici muslimanske narodnosti traže da napuste jedinice poslije dejstava u Kozarcu, Ključu i Sanskom Mostu. Oni izražavaju nezadovoljstvo velikim razaranjima u njihovim mjestima. Na moral boraca najnepovoljnije utiče što se u jedinicu nerado prihvataju muslimani i hrvati koji su se odazvali mobilizaciji, kao i v/o srpske nacionalnosti koji su ranije izbjegavali vojnu obavezu. Ovome doprinose i javni istupi nekih čelnika SDS-a AR Bosanske Krajine koji preko sredstava informisanja zagovaraju iseljavanje i protjerivanje svih muslimana i hrvata sa ovih područja. Većina pripadnika naših

jedinica postavlja zahtev da ponovo polažu svečanu obavezu u skladu sa trnsformacijom JNA u Vojku SR BiH, a po novom tekstu koji je u izradi."[294]

U cilju onemogućavanja povratka izbjeglih i prisilno raseljenih lica sa teritorije pod kontrolom srpskih vlasti donesena je odluka broj 03/507 od 2. juna 1992. godine, a objavljena u Službenom Glasniku srpskog naroda u BiH br. 8 od 8. juna 1992. godine. U odluci se u članu 1 kaže da su sva lica koja su iselila sa prostora srpske Republike BiH dužna da se vrate do 20. maja 1992. godine i jave kriznim štabovima opština koja su pod kontrolom srpskih vlasti. U članu 2. se govori da pravo povratka imaju ona lica koja nisu djelovala suprotno interesima srpske Republike BiH. Iz ovog se jasno vide namjere da se trajno onemogući povratak nesrpskom stanovništvu iz razloga što je onemogućen povratak onim koji nisu radili u interesu Srpske Republike BiH. U ovoj odluci nigdje nema koji su to interesi Srpske Republike BiH, ko je taj ko utvrđuje šta je to interes Srpske Republike BiH i ovim je data mogućnost kriznim štabovima da mogu nesmetano provoditi politiku trajnog nestanka nesrpskog stanovništva sa prostora koji oni kontrolišu.

Članom 4 iste odluke predviđeno je da svi oni koji do 20. maja 1992. godine ne obrazlože odnosno ne opravdaju svoj povratak kriznom štabu, nemaju pravo na državljanstvo srpske Republike BiH. Izbjeglim osobama istom odlukom oduzima se pravo na zdravstveno i penziono osiguranje, a privatna imovina ovih osoba koristiće se za potrebe odbrane srpske Republike BiH. Krizni štabovi ovom odlukom su nadležni za korištenje i upotrebu imovine. Ova odluka je u svojoj osnovi diskriminatorska, suprotna međunarodnim konvencijama i drugim pravnim aktima. Ovim se ograničavaju i onemogućavaju prava na raspolaganje privatnom imovinom, neograničeno i slobodno kretanje i pravo na slobodan izbor mjesta življenja.

Rukovodstvo srpske opštine Ključ je donoseći diskriminatorske odluke nastojalo ubrzati prisilno napuštanje Ključa od strane Bošnjaka i Hrvata. Već početkom maja 1992. godine Bošnjaci su otpušteni iz SDK-a i sa Radio Ključa i svih drugih javnih institucija i preduzeća. Bošnjaci koji nisu potpisali izjavu o lojalnosti srpskoj državi, otpušteni su s rukovodećih položaja u društvenim ustanovama i preduzećima. Dana 21. jula Ratno predsjedništvo opštine Ključ donijelo je odluku broj 05.01-118/92 prema kojoj na svim ključnim položajima u društvenim ustanovama i preduzećima mogu biti samo Srbi lojalni republici bosanskih Srba. Ovim odlukama i postupcima koje su provodile srpske vlasti stvoreni su nepodnošljivi uvjeti života za Bošnjake i Hrvate.

294 *Redovni borbeni izvještaj 1. krajiškog korpusa pov.br. 44-1/155 od 31.05.1992. godine*, str.2 i 3.

SRPSKA REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA
O P Š T I N A K L J U Č
Komisija za prikupljanje podataka
vezanih za iseljavanje stanovništva
sa područja opštine Ključ

BROJ: 05-01-135-460/92
Ključ, 10.8. 1992.godine

Z A P I S N I K

sastavljen dana 10.8. 1992.godine u prostorijama opštine Ključ u prednetu izuzimanja izjave o imovinskom stanju Brković /Rešida/ Kadira iz Prhovo radi dobrovoljnog trajnog napuštanja teritorije opštine Ključ.

PRISUTNI: 1. Mišković Nevenka, ovlašteno lice
2. Kojadinović Vida, zapisničar

STRANKA: 1. Brković Kadira kći Repida

Nepozvana stranka Brković Rešida iz Prhova pristupi ovom organu, te nakon što je upoznata sa Naredbom Ratnog predsjedništva opštine Ključ o kriterijumima za mogućnosti trajnog iseljenja br. 05-01-136/92 od 30.07.1992.godine prisutni na zapisnik dade sledeću:

I Z J A V U

Izjavljujem da na području opštine Ključ posjedujem-neposjedujem nepokretnu imovinu i to: na ime moga muža Brković /Šabana/ Ramizu vode se zemljišne nekre nine u pov od oko 12 dunuma.

te da dobrovoljno i trajno napuštam Opštinu Ključ sa porodicom. Izjavu dajem sa potpunom odgovornošću, bez prisile i svjestan svoje izjave, a u svrhu pribavljanja dokumentacije za trajno iseljenje i napuštanje područja opštine Ključ.

Ova izjava ima snagu izvršne isprave.

STRANKA, Brković Kadira

ZAPISNIČAR, KJ

PREDSJEDNIK KOMISIJE
Vojko Dakić

Srpska Republika Bosna i Hercegovina
O P Š T I N A K L J U Č
Komisija za prikupljanje podataka
vezanih za iseljavanje stanovništva
sa područja opštine Ključ

Broj: 05-01-135-148/92
Ključ, 4.08. 1992. godine

Z A P I S N I K

sastavljen dana 4.08. 1992. godine u prostorijama opštine Ključ u predmetu uzimanja izjave o imovinskom stanju Blažević /Mile/ Slavka iz Ključa, Djurdja Zrilića 13 radi dobrovoljnog trajnog napuštanja teritorije opštine Ključ.

PRISUTNI:
1. Mišković Nevenka, ovlašteno lice
2. Stupar Ljubinka, zapisničar

STRANKA: 1. Blažević /Mile/ Slavko

Nepozvana stranka Blažević Slavko iz Ključa pristupi ovom organu, te nakon što je upoznata sa Naredbom Ratnog predsjedništva opštine Ključ o kriterijumima za mogućnosti trajnog iseljenja br. 05-01-136/92 / 1992. od 30.07.1992. godine prisutni na zapisnik dade sledeću:

I Z J A V U

Izjavljujem da na području opštine Ključ posjedujem ~~nepokretnosti~~ nepokretnu imovinu i to:

Jednu polovinu novoizgradjene porodične kuće vel. 9,00 x 8,00 m sa okućnicom a sve se nalazi u ulici Djurdja Zrilića u Ključu, sve prema evidenciji u Katastru.

te da dobrovoljno i trajno napuštam Opštinu Ključ sa porodicom.

Izjavu dajem sa potpunom odgovornošću, bez prisile i svjestan svoje izjave, a u svrhu pribavljanja dokumentacije za trajno iseljenje i napuštanje područja opštine Ključ.

Ova Izjava ima snagu izvršne isprave.

STRANKA, ZAPISNIČAR PREDSJEDNIK KOMISIJE
Blažević Slavko Ljubinka Stupar Vojko Dakić

Dokument 31 i 32. Izjave o "dobrovoljnom" i trajnom napuštanju opštine Ključ

Pokazatelji koliko je u kojem vremenskom periodu u Ključu bilo Bošnjaka i Hrvata najbolje se vide iz Izvještaja SJB Ključ, koja je vršila popise na području opštine Ključ. U nekoliko navrata SJB Ključ vršila je popise i provjere osoba koje su ostale kod svojih kuća. Popis preostalih Bošnjaka i Hrvata vršen je po naseljima. U izvještaju zamjenika komandira SJB Ključ Vasić Nikole od 24.10.1992. godine, govori se o popisu izvršenom po naseljima i broju preostalih Bošnjaka i Hrvata. U izvještaju pod tačkom 2. kaže se "izvršenom provjerom preko vođa sektora kako pozorničkog tako i patrolnog i komandira odjeljenja milicije utvrđeno je da je na području naše opštine po lokalitetima ostalo hrvatske i muslimanske nacionalnosti tj. građana i to:

- Pudin Han: 10 porodica, ukupno 24 člana muslimanske nacionalnosti,
- Ponjir: 16 porodica sa 89 članova muslimanske nacionalnosti, jedna porodica sa 5 članova hrvatske nacionalnosti,
- Gornji Hadžići: 9 porodica sa 33 člana muslimanske nacionalnosti,
- Častovići: 9 porodica sa 32 člana muslimanske nacionalnosti,
- Hasići: 18 porodica sa 72 člana muslimanske nacionalnosti,
- Kazići: 13 porodica sa 34 člana muslimanske nacionalnosti,
- Gornji Vojići: 15 porodica sa 50 članova muslimanske nacionalnosti,
- Donji Vojići: 3 porodice sa 9 članova hrvatske nacionalnosti,
- Donji Vojići: nema građana muslimanske nacionalnosti,
- naselje Velagići: nema građana niti muslimanske niti hrvatske nacionalnosti,
- naselje Ramići: nema građana niti muslimanske niti hrvatske nacionalnosti,
- srpski Ramići: 3 porodice sa 5 članova hrvatske nacionalnosti,
- naselje Kalabe: 25 porodica sa 140 članova muslimanske nacionalnosti,
- naselja Husići i Maslići: nema građana bošnjačke i hrvatske nacionalnosti
- Đuzići: nema građana niti muslimanske niti hrvatske nacionalnosti,
- Fazlići: 3 porodice ukupno 7 članova muslimanske nacionalnosti,
- naselje Hripavci: nema građana niti muslimanske niti hrvatske nacionalnosti,
- Donji i Gornji Kamičak: nema niti muslimanske ni hrvatske nacionalnosti,

Ukupno na navedenim lokalitetima naše opštine trenutno živi 559 članova muslimanske nacionalnosti i 19 članova hrvatske nacionalnosti.

- Naselje Prhovo: nema građana niti muslimanske niti hrvatske nacionalnosti,
- naselje Crljeni i Plemenice: 3 porodice sa 9 članova muslimanske nacionalnosti,
- naselje Zgon: 3 porodice sa 6 građana muslimanske nacionalnosti,
- Memagići: 40 građana muslimanske nacionalnosti,
- Velečevo: 5 građana muslimanske nacionalnosti,
- Dubočani: 19 građana muslimanske nacionalnosti.

Od mjesta Ruža do Gornjeg Ribnika, što pokriva odeljenje stanice milicije Ribnik, ima 12 članova tj. građana muslimanske nacionalnosti. Naselje Sanica, što pokriva odeljenje

milicije Sanica, utvrđeno je da ima 42 građana muslimanske nacionalnosti pretežno djece i starijih osoba. Na području naselja Humići ima 166 građana muslimanske nacionalnosti. U samom gradu Ključu sa naseljima Šehići, Rejzovići i Egrlići i u samom gradu ukupno ima oko 1.190 građana muslimanske nacionalnosti, a građana hrvatske nacionalnosti zbog mješovitih brakova nije se bilo u mogućnosti utvrditi broj, ali se pouzdano zna da je neznatan. Na osnovu provjere po lokalitetima na području naše opštine trenutno živi 2.055 građana muslimanske nacionalnosti, i po utvrđenom 19 građana hrvatske nacionalnosti. Napominjem da tokom izvršene provjere se pretežno radi o starijim osobama i djeci od gore navedenih."[295]

Iz navedenog izvještaja vidljivo je da od 17.696 po popisu iz 1991. godine u Ključu ostalo 2.055 Bošnjaka ili 11,6 %. Od nasilno protjeranih 15.641 Bošnjaka većina je protjerana prema Travniku i R Hrvatskoj. Nasilno protjerivanje i deportovanje vršilo se kontinuirano u periodu 1992-1993. godine. Pripadnici SJB Ključ su redovno vršili popis o čemu se govori u izvještaju 17. lbr Ključ. "Početkom maja 1993. godine milicija je izvršila popis stanovništva muslimanske vjeroispovjesti i našla sledeće stanje:

- u MZ Sanica ima ih 89,
- u MZ Previje..... 3,
- u MZ Peći zaseok Kalabe..... 221,
- u MZ Humići 275,
- u MZ Ključ ..... 992.

Među ovih 1.510 građana ima ih 306 vojno sposobnih za rat, najveća im je koncentracija u samom gradu Ključu, a potom dođe u MZ Humići."[296]

O broju Bošnjaka koji su prisilno napustili svoja ognjišta u periodu maj 1992-31.01.1993. godine govori se u izvještaju[297] pomoćnika komandanta 1. krajiškog korpusa za civilne poslove od 16.02.1992. godine. U izvještaju se navodi "- iz MZ Peći od 2.815 koliko ih je bilo iselilo se 2.655 još ih je ostalo 160 u 32 domaćinstva. Ova domaćinstva su iz s. Krasulje, zaseok Kolibe (Kalabe pr.autora), 24 domaćinstva i u s. D.Krasulje 8 domaćinstava,

- iz MZ Humići od 1.732 koliko ih je bilo iselilo se oko 1.250, a ostalo ih je 482. Ovi koji su ostali ne žele da se sele, a imaju veliku nadu da će se povratiti i oni koji su se iselili. Vjerovati je da će se još o tome raspravljati ko će se vraćati a ko neće,
- MZ Sokolovo od 778 koliko ih je bilo iselili su se svi. Živili su u selima Crljeni i selu Prhovo,
- MZ G.Ribnik od 24 koliko ih je bilo s. Velije u 5 kuća svi su se iselili,
- MZ Ključ od 4.516 iz tri prigradska sela i to iz: s. Velečevo, Dubočani i Zgon iselili su se svi stanovnici njih 1.425, međutim, iz grada iselilo se oko 2.180 ostalo je oko 884. Među ovim ostalim ima i onih koji se spremaju i spremni su da se isele." [298]

Od svih mjesnih zajednica na području opštine Ključ u maju 1993. godine, samo u 5 mjesnih zajednica bilo je Bošnjaka. Od 17.696 Bošnjaka po popisu iz 1991. godine u maju 1993. godine ostalo je 1.510 Bošnjaka, dok je 16.186 osoba bošnjačke nacionalnosti protjerano,

295 Kopija *Izvještaja zamjenika komandira SJB Ključ Vasić Nikole od 24. 10.1992. godine* nalazi se kod autora.

296 Dokument VP 7286 Ključ pov. br. 15/93 od 19.05. 1993. godine pod nazivom *Informacija o stanju na području ključke opštine po civilnim poslovima, str. 3,* kopija dokumenta se nalazi kod autora. Autor izvještaja je pomoćnik komandanta za civilne poslove Dakić Slobodan.

297 Kopija izvještaja pov.br.01-326-22/93 od 16.02.1993. godine nalazi se kod autora.

298 cit. dokument, str.4.

zatočeno ili ubijeno. Iz ovog slijedi da je na području opštine Ključ ostalo samo 8,6% prijeratne populacije, da bi u septembru 1995. godine, bilo 306 Bošnjaka ili 1,72%.

Depešom od 05.01.1994. godine, koju je SJB Ključ uputila CSB Banja Luka i MUP-u RS Bijeljina obavještava ih da je u Ključu u tom trenutku bilo 1.445 građana bošnjačke nacionalnosti i 124 Hrvata. Ovo je rezultat provođenja politike nestanka Bošnjaka i Hrvata sa područja opštine Ključ.

Zbog stalnih ubijanja, psihofizičkih tortura i stalnog straha za vlastite živote, Bošnjaci koji su ostali na području opštine Ključ morali su napustiti svoja ognjišta. O ubijanju Bošnjaka koji su preostali u Ključu govori se i u Izvještaju gdje se kaže "u noći 14/15. maja. 1993. godine, "tri građanina muslimanske veroispovesti ubijena od strane vojnih obveznika i to: Đaković Ljubomira, rodom iz s. Slatina, navodno izbeglica iz Hrvatske, i već poznat kao siledžija, Petrović Mile i Samac Ratko oba iz Ključa."[299]

U pokušajima spašavanja golih života Bošnjaci su spas tražili pokušajima prelaska na slobodne teritorije pod kontrolom jedinica A R BiH i pokušajima skrivanja u šumama i nepristupačnim mjestima. Jedan broj Bošnjaka uspio je nakon višednevnih pješačenja i izbjegavanja srpskih potjera i nakon prelaska linija razdvajanja, stići na slobodne teritorije. Jedan broj se skrivao i više mjeseci. Jedna grupa Bošnjaka se skrivala više od šest mjeseci u šumi Galaja. Ova grupa se skrivala u pećinama i skloništima preživljavajući u najtežim uvjetima. O sudbini ovih uhapšenih lica ne zna se ni danas, svi se vode kao nestale osobe. Na osnovu ranijih dogovora i naređenja sve osobe sa područja opštine Ključ, koje su nezakonito lišene slobode od strane pripadnika SJB Ključ, predavani su u nadležnost vojnih jedinica. Nezakonito uhapšeni Bošnjaci sa područja opštine Ključ prebacivani su u logore Manjača i Kamenica. Najveći broj njih je završio u logoru Manjača. Iz ovoga se može jasno zaključiti postojanje udruženog zločinačkog poduhvata koji je imao za cilj nestanak Bošnjaka sa područja opštine Ključ.

Prema svjedočenjima očevidaca, koji su vidjeli autobuse sa nasilno protjeranim Bošnjacima i Hrvatima, 5. septembra 1992. godine iz Ključa je nasilno protjerano u 50 autobusa oko 5.000 ljudi. Protjerani su bili iz Velagića, Velečeva, Dubočana, Šehića, Krasulja i drugih mjesta ključke opštine. Protjerivanje je nastavljeno i 13. septembra 1992. godine, kada je oko 160 Bošnjaka protjerano iz Ključa. Tokom čitavog puta su maltretirani, otiman im je novac i druge dragocjenosti.

299 cit. dokument, str.3.

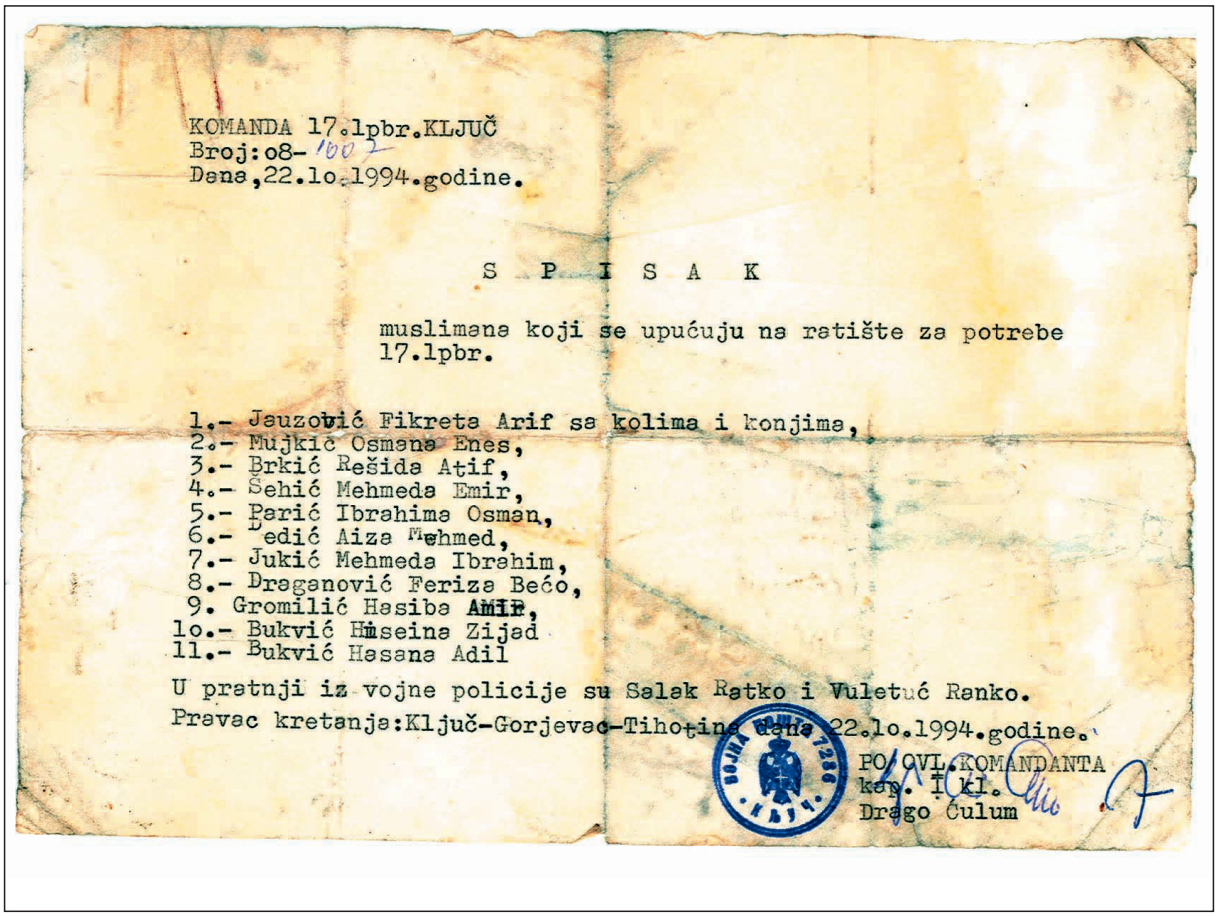

KOMANDA 17.lpbr.KLJUČ
Broj:08- 100-1
Dana,22.10.1994.godine.

S P I S A K

muslimana koji se upućuju na ratište za potrebe 17.lpbr.

1.- Jauzović Fikreta Arif sa kolima i konjima,
2.- Mujkić Osmana Enes,
3.- Brkić Rešida Atif,
4.- Šehić Mehmeda Emir,
5.- Parić Ibrahima Osman,
6.- Jedić Aiza Mehmed,
7.- Jukić Mehmeda Ibrahim,
8.- Draganović Feriza Bećo,
9. Gromilić Hasiba Amir,
10.- Bukvić Huseina Zijad
11.- Bukvić Hasana Adil

U pratnji iz vojne policije su Salak Ratko i Vuletuć Ranko.
Pravac kretanja:Ključ-Gorjevac-Tihotina dana 22.10.1994.godine.

POMOĆNIK KOMANDANTA
kap. I kl.
Drago Čulum

Dokument 33. Spisak civila-Bošnjaka koji se upućuje na ratište za potrebe 17.lpbr.

Bošnjaci koji su ostali kod svojih kuća svakodnevno su bili izloženi maltretiranjima, zastrašivanjima i bili su prisiljeni ići na prisilni rada. Najčešće su bili angažirani na kopanjima rovova od kupreškog do bihaćkog ratišta. Osim toga bili su na prisilnom radu sječe ogrijevnog drveta. Iz izvještaja sa sjednice ratnog predsjedništva opštine Ključ održane 5. novembra 1994. godine, jedan od zaključaka bio je da se na Kupres za potrebe vojske uputi 40 Bošnjaka, a 30 Bošnjaka da se odredi za sječu ogrijevnog drveta. Prisilni rad na koji su Bošnjaci iz Ključa vođeni najčešće je bio na prvim linijama. Bilo je slučajeva ranjavanja i pogibije prilikom izvođenja radova na linijama. Na tim prisilnim radovima ostajali su više dana. Vojne gubitke na linijama srpski vojnici su često nastojali osvetiti nad ovim ljudima. Bili su izloženi tuči, maltretiranju, zastrašivanju i drugim degradirajućim i ponižavajućim postupcima.

R E P U B L I K A S R B S K A
SKUPŠTINA OPŠTINA KLJUČ
- Izvršni odbor -

Broj:o5-ol-773/92
Ključ,24.11.1992.god.

Na osnovu člana 29. Odluke o Izvršnom odboru Opštine Ključ /"Sl. glasnik opštine Ključ br. 7/9o, 1/91 i 5/91/ Izvršni odbor opštine Ključ donosi,

R J E Š E NJ E

Komandi 17. lpbr. Ključ dodjeljuje se na privremeno korištenje podržavljeni lokal-brijačka radnja u ul. M.Tita bb. ranijeg korisnika Malkoč Ferida, za potrebe pripadnika 17.lpbr., a u istoj će raditi Đukanović /Mije/ Slavko iz D.Ratkova.

O b r a z l o ž e nj e

Komanda V.P. 7o83 Ključ podnijela je zahtjev br.12/515-1 od 18.11.1992. godine, kojim traži da se podržavljeni lokal bliže opisan u dispozitivu ovog rješenja dodjeli na privremeno korištenje Komandi 17. lpbr. za potrebe pripadnika iste brigade, u kojoj bi radio Djukanović Slavko.

Nakon razmatranja zahtjeva utvrdjeno je da je isti opravdan zbog čega je odlučeno kao u dispozitivu.

Protiv ovog rješenja ne može se izjaviti žalba niti se može pokrenuti upravni spor.

PREDJSEDNIK IO-a
Tihomir Dakić

11. 2. 93.

Dokument 34. Rješenje o nezakonitoj dodjeli privatne imovine

SJB KLJUČ
Depeša broj: 31/94
Datum: 11. 3. 1994. godine.

DX "ŠŠ"

CSB BANJA LUKA

Veza: vaša depeša broj: 11-1 01-109 od 16. 2. 1994. godine.

U vezi vaše depeše broj i datum gornji obavještavamo vas da smo ustanovili da niže navedena lica treba evidentirati kao bezbjednosno interesantna i to:

1. FILIPOVIĆ NEDIM , sin Beše i majke Subhe Bušotlija, rodjen 12. 7. 1994 . godine nastanjen u Ključu naselje Ćurćići.
2. FILIPOVIĆ HUSREF, sin Beće i Subhe Bušatlić, rodjen 15. 10. 1940. godine u Ključu, naselje Mehmedagići.
3. FILIPOVIĆ ŠEFKIJA, sin Saliha i Vasvije Kulenović, rodjen 15. 2. 1934. godine u Ključu - Mehmedagići.
4. FILIPOVIĆ HANČA, kći Huseina i Kane Filipović, rodjena 15.5. 1926. godine u Ključu, - Hanilovići bb.
5. TEMIMOVIĆ MEHMEDALIJA, zv."Šiljo i Lalo"sin Husnije i majke Sabre Hodžić, rodjen 10. 6. 1946. godine u Ključu - Mehmedagići.
6. BRKIĆ RAMIZ, sin Hašana, rodjen 1934. godine u Ključu - Bebići,
7. GONILOVIĆ HAMDIJA, sin Salke i majke Hanke Maslić, rodjen 18. 7. 1944. godina Bebići.
8. BAJRIĆ HADJIJA, kći Ibre Zvirkić, i Fatime, rodjena 15. 6. 1945. godine u Ključu - Bebići bb.
9. ALIBEGOVIĆ FUAD, sin Nurde i Rasme Čekić, rodjen 10. 3. 1947. u Ključu ul. Kralja Petra I Karadjordjevića.
10. MULAHMETOVIĆ FERIZ, zv. "Čengo", sin Mehe i Mine Koljić, rodjen 8. 3. 1932. godine Ključ Srpske sloge.
11. MEDIĆ HUSE, sin Mehe i Fatime Medić, rodjen 3.4. 1925. gddine Ključ - Svetosavska.
12. HADŽIOSMANOVIĆ HUSEIN, sin Muje i Zlate Karajlić , rodjen 16. 7. 1941. godine Ključ - Ćurčići.

13. MUSLIMOVIĆ HAMID, sin Muharema i Ajše Draganović, rodjen 1o.6. 1936. godine Hanilovići.
14. MUSLIMOVIĆ FATIMA, kći Mehmeda Čikolića i Hate (žena Muharema), rodjena 27.9. 1946. god. u Prijedoru. nast. u Ključu-Hanilovići.
15. MUJAHMETOVIĆ RASIM, sin Ibrahima i Sebile Smajić, rodjen 17.5. 1932. godine u Ključu - Ćurkčići.
16. MEDIĆ SMAJIL, sin Muje i Derviše, rodjen 21. 5. 1931. godine u Ključu, ul. Svetosavska.
17. POBRIĆ ENIZ, sin Ramića i Kade Delić, rodjen 12. 5. 1948. god. u Ključu ul. Kralja Petra I Karadjordjevića.
18. ŠEHIĆ ALEŠ sin Juse i Zumre Šistek, rodjen 13. 12. 1937. godine Šehići.
19. PUŠKAR RASIM, sin Huse i majke Have Frmić, rodjen 7.5.194o. god. u Ključu - Šehići.
2o. KREŠIĆ ANTE, sin Mate i Ane Marjanović, rodjen 3o.7. 1953. godine u Gorevici S. Most, nastanjen u Ključu ul. P. Kočića 51.
21. KALABIĆ ŠUHRA, kći Ramiza Brkića, i Hasnije (žena Smajila), rodjena 3. 9. 1951. godine u Humićima, živi u Krasuljama - Kalabe.
22. FRMIĆ HILMIJA, sin Ramića i Kate Kazić, rodjena 12. 9. 1941. god. u Krasuljama - Ključ.
23. KERANOVIĆ ELVEDIN, sin Saida i Sajme Kandžić, rodjen 15. 12. 1973. godine Vrhpolje S. Most, nastanjen u Krasuljama SO Ključ.
24. PARIĆ OSMAN, sin Ibrahima i Hanke Akšamović, rodjen 2o. 1o. 1958. Krasulje - Ključ.
25. HARAMBAŠIĆ SAFIJA, kći Karanfila Mušić i majke Aleme Horlat, rodj. 27. 1. 1943. godine u Tomini S- Most, nast. u Sanici br. 98. SO Ključ.
26. MEMIŠEVIĆ FARZILA, kći Latifa i majke Zejne Medić, rodjena 24.1. 1955. godine Sanica
27. PUŠKAR AJKA, žena Aziza, kći Šerifa Omanovića i Zlate Hazdić, rodjena u Humićima br. 4o, rodjena 6. 7. 1933. godine.
28. ČAHUT LATIF, sin Muharema i Šerife Jodanović, rodjen 17. 3. 1925. godine u Humićima 21.
29. BRKIĆ ADIL, sin Refika i Razije Islamagić, rodjen 3o.1. 1967. g. u Jajcu nastanjen u Humićima SO Ključ.

...

- 3 -

N A P O M E N A: Za sva navedena lica biće sačinita posebna zabilješka o razlozima evidentiranja koju ćemo vam dostaviti redovnom poštom.

N A Č E L N I K,
Vinko Kondić

Dokument 35. "Opasna lica" u Ključu prema procjeni SJB Ključ[300]

300 Iz ovog dokumenta vidi se namjera da se izvrši protjerivanje Bošnjaka iz Ključa na način da su stalnim pritiscima, privođenjima i maltetiranjima ljudi bili prisiljeni napustiti Ključ. Ovaj dokument oslikava apsurdnost srpske politike u Ključu. Kakva su bezbjedonosna prijetnja žene, starci? Jedan broj osoba sa ovog spiska je ubijen u Ključu kao što je Filipović Nedim.

V. DIO UNIŠTAVANJE VJERSKIH OBJEKATA

V.1. Uništavanje vjerskih objekata na području opštine Ključ

Velikosrpski projekat provođen na prostoru Bosanske krajine za cilj je imao stvaranje etnički čistog srpskog teritorijalnog ekskluziviteta. Istovremeno sa ubijanjima, protjerivanjima i deportacijom Bošnjaka i Hrvata sa područja opštine Ključ, velikosrpska politička i vojna elita provodila je plansko i sistematsko uništavanje vjerskih i kulturno-historijskih objekata. Time su željeli ukloniti svaki materijalni dokaz o postojanju Bošnjaka i Hrvata na području opštine Ključ. Prije svega cilj im je bio uništavanje i uklanjanje svih džamija i katoličkih crkava.

Planski, organizirano i sistematski su minirali, palili, rušili, pljačkali i uklanjali vjerske i kulturno-historijske objekte i spomenike Bošnjaka i Hrvata. Već prvih dana agresije vjerski objekti su se našli na udaru pripadnika srpskih vojnih i policijskih jedinica. Neprocjenjiva šteta je nanesena uništavanjem ili oštećenjem Gazi Husrev-begove džamije, Careve džamije, Ali-pašine džamije, džamije Magribije, Aladža i Careve džamije u Foči, Fethije, Karadžoz-begove džamije, Ferhadije i Arnaudije u Banjoj Luci, Atik džamije, Emin Turhan-begove džamije u Ustikolini, koja je i najstarija džamija u Bosni i Hercegovini.

Interesantna je pojava da su se zločinci manifestno iskazivali kao vjernici,[301] a u praksi su rušili vjerske objekte što ni u kom slučaju nije odlika ni vjernika niti čovjeka. Bezbroj je primjera da su srpske snage sistematski nastojale uništiti tragove življenja Bošnjaka i Hrvata, uništavajući i uklanjajući najvrijednije vjerske i kulturno-historijske spomenike od kojih je velik broj bio pod zaštitom UNESCO-a. Na području bihaćkog i banjalučkog muftijstva uništeno je 205 džamija. Agresori su uništavajući zaštićene objekte, uništavali bošnjačke vjerske i kulturno-historijske vrijednosti koje nisu samo bošnjačke, nego su one dio ukupne svjetske baštine. Time su uništavali svjetsku kulturnu baštinu, jer bošnjačka kultura je dio svjetske kulture.

Prvenstveni cilj agresora bio je ubijanje i protjerivanje intelektualne i vjerske elite u BiH. Među prvima koji su ubijani, mučeni, deportovani u logor bili su imami i drugi vjerski službenici. U periodu agresije na Bosnu i Hercegovinu ukupno je ubijeno 102 lica iz Islamske zajednice Bosne i Hercegovine i to:

- 6 glavnih imama
- 61 imam
- 1 mualim
- 4 profesora
- 1studentica Fakulteta islamskih nauka
- 15 učenika Gazi Husrev- begove medrese
- 1 mujezin
- 3 svršenika Gazi Husrev- begove medrese
- 5 penzionisanih imama
- 5 službenika zaposlenih pri IZ Bosne i Hercegovine

Tokom agresije na prostoru Bosanske krajine ubijena su šestorica svećenika (Ivan Grgić, Petar Jurendić, Marko Šalić, Filip Lukenda, fra Alojzije Atlija i mr. Tomislav Matanović) i jedna časna sestra (Cecilija Grgić). Ubijeni su, odnosno umrli nakon teških zlostavljanja, a svećenik Ratko Grgić odveden je iz svog župnog stana jula 1992. godine, i do sada nije pronađen. Agresori su srušili ili oštetili:

301 Većina pripadnika Srpskih paravojnih i parapolicijskih jedinica nosila je vjerska obilježja u obliku krsta ili nekog drugog vjerskog obilježja.

- 614 džamija
- 557 mesdžida
- 954 mekteba
- 15 tekija
- 90 turbeta
- 1.425 raznih drugih vakufskih objekata

Podaci govore da je od 1.144 džamije koliko ih je bilo 1992. godine u BiH 80, 51% uništeno i oštećeno. Broj potpuno uništenih u odnosu na oštećene džamije je znatno veći, tako da je uništeno 53,67 % dok je oštećeno 26,83% džamija. Ovi pokazatelji nam ukazuju na prave namjere agresora. Podaci o broju oštećenih objekata odnose se na oštećenja koja su posljedica djelovanja artiljerijskih i drugih oruđa po zaštićenim objektima prema međunarodnom pravu. Međutim, uprkos zabranama koje propisuju Ženevske i druge konvencije, stalna meta agresorskih djelovanja bili su islamski vjerski objekti. U ovom dijelu želimo u kratkim crtama naglasiti najznačajnija obilježja uništavanja džamija na prostoru opštine Ključ. Prije toga, samo u kratkim crtama naglasili bi nekoliko bitnih historijskih podataka.

Prvi počeci islama na prostoru opštine Ključ vezuju se za 1463. godinu, kada je Osmanska vojska zauzela srednjevjekovni grad Ključ. Za ovu godinu se vezuje i formiranje džemata, džamije i mekteba. Prema popisu stanovništva iz 1895. godine, na prostoru opštine Ključ bilo je 7.326 muslimana ili 33,41% , da bi po popisu iz 1991. godine bilo 17.696 ili 47,33 % od ukupnog broja stanovništva opštine. Prema podacima iz popisa stanovništva i vjerskih objekata iz 1895. godine, na području Ključa bilo je 17 džamija i 34 mekteba. Prema administrativno-vjerskoj podjeli Rijaseta IZ BiH medžlis IZ Ključ pripada banjalučkom muftijstvu.

U kontekstu uništavanja džamija na području opštine Ključ u tekstualnom dijelu, u kratkim crtama iznijet ćemo za svaki džemat i nekoliko podataka uz fotografije srušenih džamija. Ovim će na jednom mjestu u slici i riječi biti opisana dimenzija i ukupnost kulturocida i memoricida na području opštine Ključ. U agresiji na R BiH na području Ključa uništeno je 17 džamija. Prema podacima Medžlisa IZ Ključ procijenjena šteta na uništenim džamijama, mektebima i imamskim kućama iznosi 8.965.000 KM (osam miliona devetstotina šesdeset pet hiljada konvertibilnih maraka). Krizni štab opštine Ključ je svojim propagandnim djelovanjima nastojao umanjiti i relativizirati zločine koje su počinili pripadnici tzv. V RS i policije nad Bošnjacima. U saopštenjima za javnost nastojali su lažima prikriti prave razmjere zločina. U saopštenju broj 6/92 od 2. juna 1992. godine, navode da su muslimanski ekstremisti rušili vjerske i druge objekte. Zapravo ovim su htjeli odgovornost za uništavanje vjerskih i objekata za stanovanje prebaciti na Bošnjake.

Prva džamija u Ključu izgrađena je odmah po osvajanju Ključa od strane Osmanske vojske 1463. godine. Izgrađena je unutar zidina tvrđave i bio je to u stvari vojni mesdžid, kao godina izgradnje prve džamije uzima se 1465. godina. Zapravo, unutar jedne tabor kule izgrađen je mihrab tako da je cijeli sprat te kule služio kao džamija. Druga džamija za koju postoje pisani tragovi izgrađena je 1557. godine, i njena lokacija bila je na lokalitetu džamije koja je izgrađena 2000. godine. To je bila kamena džamija sa drvenim minaretom. Ova džamija zvana je Atik-stara džamija i tri puta je paljena. Atik-džamija (stara džamija) je zapaljena u Drugom svjetskom ratu od strane četničkih jedinica. Gradska džamija sagrađena je 1875. godine. Bila je izgrađena od kamena sa drvenim minaretom, dimenzija 15 x 10 metara. Zapaljena je i uništena tokom Drugog svjetskog rata. Nova (gradska) džamija u Ključu građena je 1980-1989. godine. Dimenzije su bile 17 x 15 metara, a visina minareta bila je 33 metra.

Tokom agresije na R BiH u gradu Ključu uništena je džamija i imamski stan i dva turbeta. Prema dostupnim podacima prvi mekteb u Ključu sagrađen je 1465. a drugi oko 1550. godine.

Slika 5 i 6. Porušena gradska džamija u Ključu

Rušenje gradske džamije u Ključu desilo se 30. jula 1992. godine u 03.05 sati. Rušenje je izvršeno miniranjem[302] tako da je došlo do potpunog uništenje do temelja. Od siline eksplozije uništeni su ili oštećeni i objekti koji su se nalazili u blizini džamije.[303] Teško je oštećena i imamska kuća.

Džamija i mekteb u Biljanima izgrađena je davne 1709. godine. Prema podacima iz popisa stanovništva i vjerskih objekata iz 1895. godine, u Biljanima je bila 1 džamija i 2 mekteba. Prva džamija u Biljanima sagrađena je u zaseoku Osmanovići, druga je podignuta u Ćehićima za vrijeme bivše Jugoslavije 1938. godine, a treća je sagrađena u Džaferagićima 1964. godine. Ova posljednja zapaljena je, a munara minirana 10. jula 1992. godine, kao i imamska kuća i mekteb. Mektebi u Jabukovcu i Botonjićima također su spaljeni do temelja i razrušeni iste godine. Pored rušenja navedenih objekata agresor je izvršio strašan i užasan genocid nad Bošnjacima džemata Biljani. Najstarija ubijena osoba imala je 90 godina, a najmlađe dijete

302 Počinioci ovog krivičnog djela nisu otkriveni ali može se pretpostaviti ko je mogao da izvrši miniranje objekta u noćnm satima i u blizini zgrada. Ako se zna da je na Laništu bio smješten inžinjerijski puk i da je isti raspolagao eksplozivom i stručnim vojnicima i oficirima, nije teško pretpostaviti ko je odgovoran za izvršenje ovog kriičnog djela, koje je kažnjivo po međunarodnom pravu, ali i krivičnom zakon BiH.

303 Od posljedica eksplozije u znatnoj mjeri oštećene su kuće Kapetanović Mehe, Šabić Samida, uništene su stambene montažne barake i drugi objekti.

samo nekoliko mjeseci starosti. Ostalo stanovništvo je protjerano, a selo opljačkano i spaljeno. Na spomenutom lokalitetu formirano je Šehidsko mezarje gdje je ukopano 250 tijela, a za još šest džematlija se traga. Uz ovo mezarje sagrađena je džamija sa svim pratećim sadržajima. Uz džamiju je izgrađeno i turbe, kao spomen soba, koje svjedoči stravičnom zločinu u džematu Biljani.

Slika 7. Porušena džamija u Biljanima

Krasulje su naselje na putu Ključ–Sanski Most, a prema podacima iz popisa stanovništva i vjerskih objekata iz 1895. godine u Krasuljama su bile 2 džamije i 2 mekteba. U džematu Donje Krasulje prva džamija je izgrađena 1807. godine, a u džematu Gornje Krasulje 1833. godine. Nova džamija u Krasuljama izgrađena je 1985-1987. godine, i bila je dimenzija 13x12 metara. Visina minareta bila je 32 metra. Tokom agresije na R BiH, porušena je džamija i imamska kuća.

Slika 8. Porušena džamija u Krasuljama

Prvi mekteb u Ramićima izgrađen je 1760. godine, a džamija 1801. godine. Džamija je bila iznad sela i izgrađena od kamena sa drvenim minaretom. Dimenzije džamije bile su 10x8 metara i nije bila u stalnoj upotrebi. Izgradnja nove džamije počela je 1987. godine, a dovršena je 1989. godine. Uz džamiju je izgrađena imamska kuća sa mektebom. Tokom agresije na BiH u periodu 1992. godine, zapaljena je i minirana džamija i imamska kuća.

Slika 9. Porušena džamija u Ramićima

Prema podacima iz popisa stanovništva i vjerskih objekata iz 1895. godine, Sanica je imala 1 džamiju i 1 mekteb. Prva džamija u Sanici izgrađena je krajem 16. stoljeća. Bila je izgrađena od drveta sa drvenim minaretom visine od 15 metara. Druga džamija izgrađena je krajem osmanske vladavine na ovim prostorima. Ova džamija bila je kamena sa drvenim minaretom visine 15 metara. Zbog dotrajalosti džamija je porušena i na istom mjestu 1937. godine sagrađena nova. Nova džamija je izgrađena od kamena sa drvenim minaretom. Drveni minaret je skinut 1978. godine i izgrađen armirano betonski minaret. Sanička džamija zapaljena je 26. juna 1992. godine, a 1. augusta 1992. godine miniranjem je srušen minaret.

Slika 10 i 11. Unutrašnjost porušene džamije u Sanici

Prva džamija u zaseoku Tičevići izgrađena je krajem 17. stoljeća. Na mjestu prve džamije 1937. godine izgrađena je kamena džamija sa drvenim minaretom koja je bila okovana limom. Pored džamije u naselju Tičevići bila je i hodžinska kuća sa mektebom. U agresiji na BiH, 29. maja 1992. godine spaljena je džamija i hodžinska kuća od strane pripadnika tzv. V RS i policije SJB Ključ.

Slika 12. Unutrašnjost porušene džamije u Tičevićima

Džamija u naselju Kamičak najvjerovatnije je bila u srednjevjekovnoj utvrdi, gdje je vojna posada u jednom dijelu prilagodila prostor za džamiju kako bi mogli obavljati molitvu. Prema pisanim podacima prva džamija u Kamičku izgrađena je 1679. godine. Prema podacima iz popisa stanovništva i vjerskih objekata iz 1895. godine, Kamičak je imao jednu

džamiju i dva mekteba. U Prvom svjetskom ratu prva džamija je uništena, da bi nakon toga obnovljena. Sve džamije su građene i obnavljane na istoj lokaciji. Džamije su bile kamene sa drvenim minaretima. Neposredno pred agresiju džamija je proširena i obnovljena. Izgrađen je armirano-betonski minaret. Tokom agresije na R BiH agresori su porušili minaret, opljačkali i devastirali džamiju, a imamsku kuću srušili.

Slika 13. Porušena džamija u Kamičku

Novu džamiju u Velagićima mještani su počeli graditi 1989. godine, i nije bila zvanično otvorena. Dimenzije džamije bile su 15 x 13 metara sa minaretom visine 35 metra. Džamija je bila sa kubetima. Minirana je od strane srpskih snaga polovinom juna 1992. godine. Od siline eksplozije u potpunosti je porušena. Ostaci materijala od džamije nalazili su se na udaljenosti od nekoliko stotina metara.

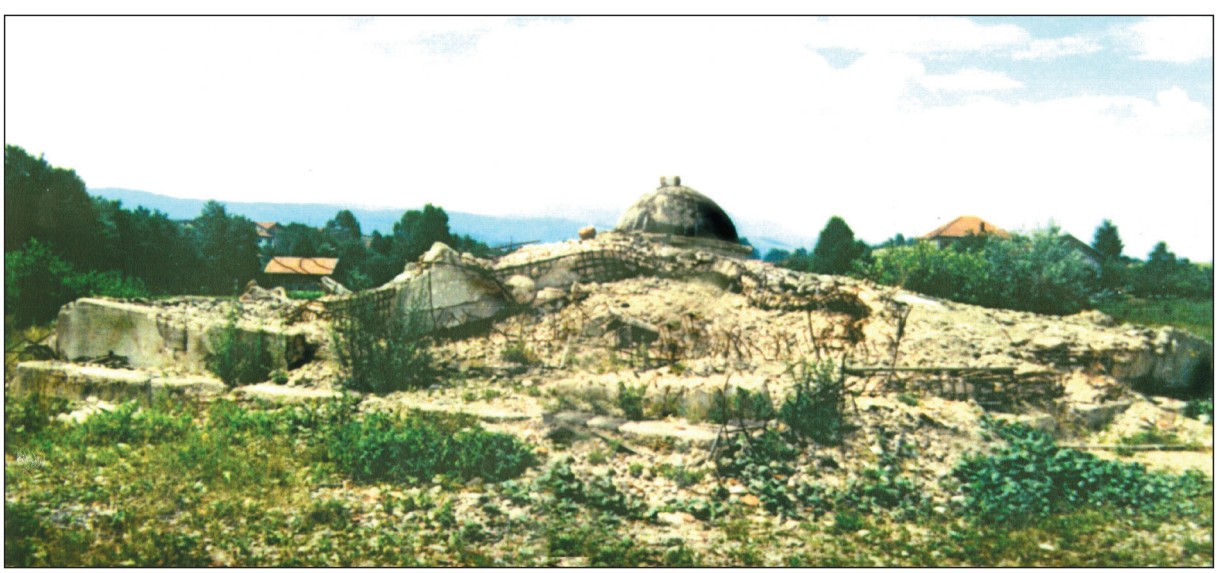

Slika 14. Porušena džamija u Velagićima

Džamija u naselju Husići izgrađena je 1809. godine. Izgrađena je od kamena sa drvenim minaretom koji je bio okovan limom. Dimenzije džamije bile su 10x9 metara, a visina minareta 22 metra. Džamija je zapaljena 1941. godine od strane četnika. U neposrednoj blizini džamije bila su i dva turbeta koja su porušena i zapaljena kada i džamija. Nakon Drugog svjetskog rata, 1946. godine džamija je obnovljena. Juna 1992. godine ponovo je zapaljena od strane pripadnika jedinica tzv. V RS.

Slika 15. Porušena džamija u Husićima

Prvi mekteb u Humićima izgrađen je 1760. godine, a prva džamija 1771. godine. Džamija u ovom džematu spada u najstarije ključke džamije. Tokom Drugog svjetskog rata džamija je ostala neoštećena. Ova džamija je obnovljena i proširena i njene dimenzije su bile 12 x 9 metara. Kao i većina ključkih džamija izgrađena je od kamena sa drvenim minaretom. Uz džamiju je bio i harem. Tokom agresije, 4. augusta 1992. godine porušena je džamija i imamska kuća. Ovdje treba napomenuti da su u naseljima Vukovo selo, Plemenice i Ljutića brdo postojali mektebi koji su uništeni u agresiji.

Slika 16. Porušena džamija u Humićima

U naselju Balijevići u vrijeme osmanske uparave bio je izgrađen mekteb u kojem se izvodila vjerska poduka. Poslije Drugog svjetskog rata ponovo je izgrađen mekteb. Prva kamena džamija dimenzija 9x8 metara sa drvenim minaretom izgrađena je 1982. godine. U augustu 1992. godine džamija je spaljena i uništena.

Slika 17. Porušena džamija u Balijevićima

Crljeni su mjesto koje je među prvima primilo islam na području ključke opštine. Prvi mekteb u Crljenima izgrađen je 1770. godine, a prva džamija 1791. godine. Prema popisu stanovništva i vjerskih objekta iz 1895. godine, u Crljenima je bilo 229 Muslimana i 35 pravoslavaca. Naselje Crljeni i džamija su spaljeni 1941. godine od strane četničkih jedinica. Nakon Drugog svjetskog rata izgrađena je drvena džamija sa drvenim minaretom visine 28 metara. Nakon zemljotresa 1969. godine džamija je pretrpjela znatna oštećenja i morala je biti porušena. Nova džamija je sagrađena 1972. godine i nije imala minaret. U agresiji na R BiH ova džamija je u potpunosti opljačkana i devastirana tako da su ostali samo zidovi

Slika 18. Porušena džamija u Crljenima

Prvi mekteb u naselju Budelj izgrađen je 1795. godine. Prva džamija sagrađena je 1805. godine, sagrađena je od kamena sa drvenim minaretom. Džamija je potpuno rekonstruisana i

renovirana 1980. godine. U sastavu džamije nalazio se dio za molitvu, za mekteb, abdesthama i gusulhana i sanitarni dio. Dimenzije džamije bile su 12 x 11 metara. Tokom agresije na R BiH, 27. juna. 1992. godine džamija je porušena od strane pripadnika tzv. V RS.

Slika 19. Porušena džamija u Gornjem Budelju

Džamija u Zgonu izgrađena je 1759. godine. Izgrađena je od drveta sa drvenim minaretom. Ova stara džamija je porušena 1933. godine. Nova džamija od kamena sa drvenim minaretom, visine 20 metara, izgrađena je 1935. godine. Ovu džamiju su zločinci spalili 1942. godine. Na istom mjestu i sa istim dimenzijama 1946. godine izgrađena je nova džamija. Dimenzije ove džamije bile su 10 x 9 metara. Usljed dotrajalosti, 1989. godine ova džamija je porušena i na istom mjestu sagrađena je nova. Novosagrađena džamija nije imala minaret ali je bio pripremljen materijal za izgradnju. U agresiji na R BiH džamija je temeljito opljačkana, odnesen je materijal koji je bio pripremljen za izgradnju minareta.

Slika 20 . Neizgrađena džamija u Zgonu (slika 1996. godine)

Džamija u Dubočanima izg rađena je za vrijeme osmanske uprave i bila je prva izgrađena u ovom mjestu. Bila je drvena. Prva kamena džamija izgrađena je u periodu austrougarske vlasti u R BiH. Zapaljena je 1942. godine. Nakom rata ova džamija je obnovljena sa drvenim

minaretom koji je bio okovan limom. U nekoliko navrata je renovirana kada je i prekrivena crijepom. U toku agresije na R BiH, 1992. godine porušena je od strane agresora. Zapaljena je i imamska kuća.

Slika 21. Ostaci uništene džamije u Dubočanima

Velečevo je prvu drvenu džamiju imalo za vrijeme osmanske uprave. Ova džamija porušena je tokom Prvog svjetskog rata. Na istom mjestu sagrađena je kamena džamija dimenzija 10 x 10 metara. Džamija sa imamskom kućom je spaljena u toku Drugog svjetskog rata. Nakon Drugog svjetskog rata, 1947. godine izgrađena je kamena džamija dimenzija 12 x 10 metara bez minareta. Uništena je 1992. godine od strane pripadnika tzv. V RS.

Slika 22. Unutrašnjost srušene džamije u Velečevu

V.2. Uništavanje katoličke crkve u Ključu

Uništavanje katoličkih vjerskih objekata bilo je planirano i organizirano. U većini slučajeva uništavanje i devastacija katoličkih vjerskih objekata izvršeno je od strane pripadnika vojnih ili policijskih jedinica. Uništavanje je vršeno paljenjem, miniranjem ili na druge načine. Nadležne institucije (policija i sudovi) skoro ni u jednom slučaju nisu otkrile niti kaznile počinioce ovih krivičnih djela. Iako su vjerski i kulturno-historijski objekti zaštićeni od ratnih djelovanja, oni su ipak najčešće bili direktni ili indirektni ciljevi agresivnih djelovanja. Posljedice takve velikosrpske politike su velika razaranja vjerskih, kulturno-historijskih objekta i objekta infrastrukture i stanovanja Bošnjaka i Hrvata na prostoru opštine Ključ. Sistematski i planski uništavajući sve ono što je građeno stoljećima, nanesena je neprocjenjiva šteta vjerskom i kulturnom naslijeđu. Agresor je imao jasan cilj: uništiti tragove življenja nesrba na prostorima koje je okupirao. Rušenjem crkava trebala se poslati jasna poruka da drugi i drugačiji ne mogu i nemaju mjesta za život u zajedništvu. "Rušenje crkava i bogomolja različitih vjerskih zajednica trebalo je biti i dokaz kako one u ovoj zemlji više ne mogu postojati jedne pored drugih. I prije, u povijesti, i drugdje u svijetu rušene su i uništavane bogomolje da bi se poslala određena poruka. Teško je, međutim, naći primjer s kojim bi se, po jačini svoje poruke i razornosti činjenica ovog rušenja, dala usporediti. Tako su srušene crkve, protiv volje crkve, postale jedna od karika u lancu poruka mržnje i isključivosti, što poput bauka kruži ovom zemljom ostavljajući pustoš u ljudskim dušama."[304]

Upravo navedeno nam najbolje objašnjava razloge, veličinu i apsurdnost ovog čina. Rušenjem crkava kao vjerskih objekata nije samo pokušano uništenje vjerske tradicije i prakse, rušenjem se pokušalo reći da suživot, tolerancija i zajednički život na ovim prostorima nije moguć. Rušenjem vjerskih objekata od strane onih koji su na ratišta ispraćani uz vjerske blagoslove predstavlja apsurd. Mi se pitamo, zar vjernici bilo koje konfesije mogu rušiti mjesta gdje se ispovijeda vjera, ljubav, tolerancija. Očigledno je na primjerima rušenja vjerskih objekata na području opštine Ključ da istinske i prave vjere nema u srcima onih koji su to činili. Rušenjem crkava i progonom vjernika iz njihovih domova nastojalo se da crkve nikad više ne budu podignute, a prognani da se nikada ne vrate u svoje domove. Prisilno iseljavanje Hrvata iz Ključa bilo je kontinuirano. Najveći broj je protjeran 7. septembra 1992. godine, kada su u 3 autobusa (oko 150 ljudi) protjerani prema Travniku. Katolička župna crkva u Ključu sagrađena je 1895. godine, i više puta je obnavljana. Dimenzije ove crkve bile su 18,6 x 11,5 m. U Ključu je 1992. godine živjelo oko 350 Hrvata-katolika, da bi po oslobođenju 1995. godine u Ključu zatečeno 26 Hrvata. U nekoliko navrata, tokom 1992. godine crkva je kamenovana. U toku noći 31.12/1.1.1993. godine, crkva je zapaljena. U potpunosti je izgorjela samo su ostali zidovi. Prema svjedočenjima vatra je primjećena oko 23.30 sati. Kada je otkriven podmetnuti požar, svećenik Franjo Krešić sa još nekoliko ljudi uspio je sjekirom provaliti ulazna vrata na crkvi i spasiti dio crkvenog inventara. Konačno, 11. februara 1993. godine crkva je potpuno srušena, a nakon 2-3 dana uklonjeni su ostaci srušene crkve. Crkva je ponovno podignuta 2001. godine. Crkveno zvono je odvezeno 23. aprila 1993. godine oko 21. 30 sati. O paljenju katoličke crkve banjalučki biskup Franjo Komarica uputio je pismo predsjedniku SO Ključ, Jovi Banjcu br. 470/93 od 11. februara 1993. godine u kojem piše "dojam, koji se neizbježno nametao, da je posrijedi planirano, krajnje nehumano i u svijetu zapravo poznato kao fašisoidno etničko čišćenje, dobio je svoju potvrdu u bezumnom, ničim opravdanom i ničim izazvanom paljenju župske crkve Presvete Bogorodice Marije u noći između 1. i 2. siječnja (januara) 1993. godine. Izgorjelo je sve što je moglo izgorjeti. Prije toga su, očito nahuškana, djeca (zacijelo ne katolička!) u nekoliko navrata porazbijala stakla na svim prozorima crkve, koja je župnik

304 *Raspeta crkva u Bosni i Hercegovini-uništavanje katoličkih sakralnih objekata u BiH 1991-1996*, Targa, Zagreb, 1997, str. 90.

u Ključu nastojao uvijek iznova nabaviti i staviti na tu jedinu našu bogomolju u Vašoj općini. Dana 10. veljače (februara) o. g. u poslijepodnevnim je satima nekoliko uniformiranih osoba, vojnika i milicije, dinamitom u nekoliko navrata rušilo i srušilo crkveni toranj i zidove. Uzalud su bile sve intervencije župnika i moga namjesnika, preč. gosp. F. Krešića, da se to ne čini. Nitko župniku ne samo da nije pokazao nikakav nalog, u čije se ime takav zločin čini, nego su ga i zlostavljali. Svi njegovi pokušaji da telefonski obavijesti civilne i vojne vlasti u Ključu i dobije zaštitu za instituciju koju predstavlja, ostali su bez pozitivnog rezultata. Na našu intervenciju, odavde iz Banjaluke, kod nadležnih civilnih i vojnih vlasti, između kojih i gosp. predsjedniku IO SO Ključ, gosp. Tomiću, i predstavniku vojske, gosp. Marjanoviću, odgovor je bilo samo čuđenje da se takvo što vandalsko moglo dogoditi."[305] Iz službene zabilješke Kri.1/93 OD 2.1.1993. godine[306] koju je sačinio istražni sudija Vlado Dmitrović vidljivo je paljenje crkve.

Slika 23. Ostaci sružene župne crkve u Ključu

305 http://www.biskupija-banjaluka.org/obespravljeni/croatian/VI_pog.htm.
306 Dokument. Službena zabilješka

-1-

OSNOVNI SUD U KLJUČU
BROJ: Kri. 1/93
Dana, 2.1.1993. godine

Dmitrović Vlado

SLUŽBENA ZABILJEŠKA

Dana, 2.1.1993. godine obavješten je dežurni sudija oko 9 časova da je prethodne noći izgorila katolička crkva u Ključu u ul. P. Kočića.

Dežurni sudija Dmitrović Vlado izišao je na lice mjesta zajedno sa načelnikom krim. službe SJB Ključ Dragić Željkom.

U vrijeme vršenja uviđaja vrijeme je prohladno i temperatura se kreće od + 5 do -8. Snijeg je napadao oko 10-ak cm. Pozvan je Baković Joso čija se kuća nalazi u neposrednoj blizini radi prikupljanja obavještenja. Baković izjavljuje da je dana 1.1.1993. godine oko 22,45 časova u njegovoj kući pozvonio telefon, nije se javio, a zatim u 23 časa, nakon čega je isključio telefon. U 23,30 časova sa prozora svoje kuće primjetio je dim a zatim i plamen na dijelu katoličke crkve koji se zove sakristija. Požar se naglo širio. Odmah je obavjestio vatrogasce koji su stigli na lice mjesta nakon pola sata. Odmah nakon izbijanja požara, kako izjavljuje Baković, na lice mjesta je došao i sveštenik Krešić Franjo sa svojim pomoćnikom. Sjekirom su razvalili ulazna vrata, te su iz unutrašnjosti crkve iznijeli dio inventara a koji se i u vrijeme uviđaja nalazi u dvorištu crkve. Radi se o klupama, raspeću i nekim drugim stvarima koje su pripadale ovom objektu . I gospodin Krešić potvrđuje vrijeme izbijanja požara kao i mjesto izbijanja požara koje je naveo Baković.

Od naprijed navedenih lica saznaje se da je objekat građen 1891. godine. Na zidovima objekta primjetne su velike pukotine zidova, posebno na dijelu od ulaza. Objekat je izgorio u dijelu koji se sastojao od drveta tako da su ostali samo goli zidovi. Limovi sa krova, oluci i kuke za držanje oluka kao i drugi metalni predmeti nalaze se oko zidova spaljenog objekta. Zvono je palo na tle i nalazi se na lijevoj strani kod ulaza, u neposrednoj blizini ulaznih vrata. Naprijed navedena lica izjavljuju da nisu primjetili nekoga ko bi bio sumnjiv za podmetanje požara. U vrijeme vršenja uviđaja još dogorjevaju grede i drugi drveni dijelovi koji se obrušavaju, pa je ulazak u unutrašnjost objekta nesigurna. Pogledom iz vana na dio objekta za koji se tvrdi da je prvi zahvaćen požarom primjećuje se pepeo od papira i to u većim količinama, štoupućuje na mogućnost da se u tom dijelu nalazila arhiva.

Zbog poznate situacije nije bilo moguće angažovati vještaka odgovarajuće struke koji bi podrobnije ispitao uzroke požara. Sveštenik - gospodin Krešić izjavljuje da je prije tri dana na vanjskim vratima primjetio oštećenja od vatre, pa pretpostavlja da je tada neko pokušao podmetnuti požar. Ova vrata su skinuta prije nego su zahvaćena požarom i nalaze se u bašti, dvorištu. Na donjem dijelu primjećuje se gareš koja očigledno potiče od povećane temperature. Sva stakla na prozorima su uglavnom polupana, a sveštenik izjavljuje da su to ranije činila djeca i da je o tome blagovremeno obavještavao nadležne organe SJB Ključ.

Istražni sudija,
Dmitrović Vlado

Dokument 36. Službena zabilješka o rušenju katoličke crkve

VI. DIO MASOVNE GROBNICE

VI.1. Pojam masovne grobnice

Masovne grobnice nastale tokom agresije na R BiH, posljedica su genocida i drugih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, odnosno one su posljedica kršenja međunarodnog prava, pravila i običaja ratovanja. Nastale su kao posljedica masovnih ubijanja civila i pokušaja prikrivanja zločina. Pojam masovne grobnice definiran je i općeprihvatljiv pojam za mjesta masovnog stradavanja ljudi. Postoji velik broj definicija koji ovaj pojam definiraju, međutim, nas u konkretnom interesuju one koje se odnose na mjesta masovnog stradavanja kao posljedica rata i agresije. Za masovnu grobnicu možemo reći da je to grobnica u kojoj je pokopan veći broj mrtvih istovremeno. Hrvatski enciklopedijski rječnik pod masovnom grobnicom podrazumijeva "mjesto gdje je sahranjeno mnogo mrtvih pod jednim obilježjem ili bez obilježja."[307] Postoje i druge definicije koje kažu "masovna grobnica-zajednička improvizirana jama u kojoj su pokopane nevine žrtve. Agresori na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, u ovakvim stratištima nemilosrdno su bacali ubijene žrtve kako bi prikrili svoje zločine."[308]

Kada analiziramo navedene definicije možemo sa sigurnošću zaključiti da iste imaju određenih manjkavosti odnosno ograničenja. Ove manjkavosti se odnose na širinu definicije i potpunost objašnjenja. Prije svega ovo se odnosi na ograničavanje na jamu ili mjesto ukopa ubijenih. Iz dosadašnjih iskustava u lociranju, otkrivanju i ekshumaciji[309] posmrtnih ostataka različita su mjesta masovnih grobnica (kuće, otvoreni prostori, napušteni rudnici, tuneli, prirodne jame i pećine, rijeke, jezera i drugo) tako da nisu samo jame mjesta masovnih grobnica. Drugi nedostatak odnosi se na sahranjivanje i obilježavanje masovnih grobnica, ovdje se ni u kom slučaju ne može govoriti o sahranjivanju[310] i obilježavanju. Dosada otkrivene masovne grobnice niti su obilježene, niti su žrtve sahranjivane. Zabilježen je velik broj slučajeva spaljivanja tijela[311] tako da je pronađen vrlo mali broj posmrtnih ostataka. Mnoga tijela ubijenih nisu čak ni zakopavana nego su ostavljena da divlje životinje razvlače kosti ubijenih. Zbog toga su navedene definicije manjkave i potrebno ih je dopuniti, proširiti kako bi u pojmovno-metodološkom smislu bile cjelovite. Mislimo da bi bila adekvatnija definicija *masovna grobnica je mjesto masovnog stradavanja ljudi kao posljedica ratnih djelovanja i usljed prirodnih katastrofa*. Masovne grobnice mogu biti:

- masovne grobnice kao posljedica ratnih zločina,
- masovne grobnice uslijed prirodnih katastrofa.

"Pojam masovna grobnica nastala je kao rezultat genocida, kako bi se istrijebila (potpuno ili djelimično) određena nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa, kao takva, odnosi se na grobno mjesto koje ne pripada uobičajenim mjestima na kojima se vrše ukopi i sahrane, već su to mjesta na kojima se svjesno, planski, organizirano, ciljno i s namjerom ubijene osobe odbacuju (ne sahranjuju) da bi se prikrili (izvršeni) zločini genocida. Pojam masovna grobnica ukazuje na nekarakterističnu masovnost, što znači da u njoj može biti dvije i više ubijenih osoba, zaštićenih međunarodnim humanitarnim pravom, kojima je život nasilno prekinut i

307 *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi liber, Zagreb, 2004, knjiga IV, str.24.

308 Ahmet Kasumović, Ćamil Huseinbašić, Enciklopedijski rječnik odbrane Bosne i Hercegovine, Sejtarija, Sarajevo, 2000, str.206.

309 Proces ekshumacije tijela, podrazumijeva otkopavanje žrtava iz grobnice i njihovu identifikaciju.

310 Ako pod sahranjivanjem podrazumijevamo ukop žrtve na propisani vjerski ili drugi način, ni u jednom slučaju masovnih grobnica u Bosni i Hercegovini žrtve nisu sahranjivane u skladu sa tradicijskim, vjerskim ili običajnim načinom.

311 Poznati su slučajevi spaljivanja ubijenih ali i živih. 23. septembra 1992. godine u Duljcima, opština Bihać. Spaljeno je preko 30 ubijenih civila koji su bili na prisilnom radu; spaljivanje u selu Botonjići, opština Ključ; spaljivanje u selima Forići i Zecovi, općina Prijedor, i drugim mjestima širom Bosanske krajine.

koji su bačeni u grobnicu, tako da, od oblika izvršenja zločina (ubijanja), pa preko formiranja masovne grobnice, nije poštovan pijetet žrtve. Analogno tome, evidentno je da masovne grobnice nastaju kao produkt masovnih ubistava, karakterističnih za zločin genocida."[312] Masovne grobnice usljed ratnih zločina su posljedica organizovanih i masovnih ubijanja ljudi. Takav primjer je agresija na R BiH kao dio kampanje etničkog čišćenja i genocida. U Bosni i Hercegovini pronađeno je na stotine masovnih grobnica, a svakodnevno se otkopavaju nove. Najpoznatije se nalaze na području opština Srebrenica, Prijedor, Zvornik, Ključ, Sanski Most. Samo na teritoriji opštine Prijedor ekshumirano je preko 50 masovnih grobnica Bošnjaka i Hrvata ubijenih 1992. godine. Moguće je izvršiti podjelu masovnih grobnica po broju pronađenih žrtava i to na:

1. masovne (preko 5 posmrtnih ostataka),
2. zajedničke (2-4 posmrtna ostatka),
3. pojedinačne (posmrtni ostaci jedne žrtve)

U procesu ekshumacije masovnih grobica na prostoru Bosne i Hercegovine uočena je potreba za novom klasifikacijom masovnih grobnica na: *primarne, sekundarne i tercijarne*. Ovakva klasifikacija je potrebna iz razloga što su posmrtni ostaci žrtava premiještani više puta i na više različitih lokacija. Naime, na mnogim mjestima na kojima su vršena masovna ubijanja tokom rata u Bosni i Hercegovini, pored primarnih grobnica u kojima su prvobitno bila zakopana tijela žrtava zločina, nastale su i sekundarne, čak i tercijarne grobnice kako bi se prikrio zločin, tako što su tijela iz primarnih grobnica prebacivana i skrivana u novoiskopane grobnice. Ova praksa je bila planirana, organizirana i izvođena od strane vojnih, policijskih i civilnih vlasti, a posebno je bilo izraženo na prostoru Srebrenice i Prijedora, ali i na još nekim lokacijama u zapadnoj i istočnoj Bosni, gdje su srpske vlasti pokušavale prikriti tragove masovnih zločina i genocida.

Masovne grobnice uslijed prirodnih katastrofa (kao npr. cunami, potres ili oluja) se kopaju da bi se spriječila epidemija tokom nepogoda. Često se nakon nekog vremena tijela mrtvih prekopavaju.

Na teritoriji Republike Srpske, prema podacima Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine, do sada je otkriveno preko 500 masovnih grobnica i oko 3.000 pojedinačnih u kojima su pronađena tijela većinom Bošnjaka, ali i Hrvata, Roma, Albanaca i ostalih koje su pobile srpske paravojne i parapolicijske snage tokom rata u Bosni i Hercegovini.

312 Smail Čekić, Meldijana Arnaut-Haseljić, Bećir Macić, *Masovne grbnice u BiH-sigurna zona UN Srebrenica*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2010, str. 58.

VI.2. Masovne grobnice u kojima su pronađeni posmrtni ostaci ubijenih Bošnjaka i Hrvata iz Ključa

Na prostoru opštine Ključ do sada je ekshumirano 10 masovnih grobnica, više desetina zajedničkih i pojedinačnih. Pored masovnih grobnica u Ključu, posmrtni ostaci ubijenih sa područja opštine Ključ pronađeni su u i masovnim grobnicama na području drugih opština. Ubijeni Ključani bacani su u jame duboke desetine metara. Najveća masovna grobnica je Lanište I u kojoj je nađeno 188 posmrtnih ostataka ubijenih Bošnjaka. Iz 13 masovnih grobnica ekshumirano je 406 nestalih osoba iz opštine Ključ. Najveći broj ubijenih pronađen je i ekshumiran iz masovnih grobnica-jama dubokih više desetina metara. Ukupan broj identifikovanih iz masovnih grobnica je 390. Karakteristika zločina nad Bošnjacima Ključa jeste u tome da je najveći broj ubijenih bačen u prirodne jame. Do sada je većina stradalih pronađena, ekshumirana i identifikovana, ali još se traga za nekoliko desetina Bošnjaka opštine Ključ koji se vode kao nestale osobe.

r/b	Naziv grobnice	Broj ekshumiranih	Broj identifikovanih	Prosjek godina
1.	Lanište I	188	183	43,5
2.	Lanište II	77	71	33,3
3.	Crvena zemlja I	16	13	26,4
4.	Crvena zemlja II	16	16	39,4
5.	Gornji Kamičak	5	5	59
6.	Donja Sanica	5	5	60,2
7.	Prhovo I	37	37	32,7
8.	Prhovo II	15	15	32,5
9.	Biljani	5	3	50,6
10.	Jama Bunarevi	24/8[313]	23/8	43,5
11.	Jama Tihotina	53/11	51/11	25,9
12.	Jama Golubnjača	19/12	19/12	33,1
13.	Botonjići	11	11	54
UKUPNO		406	390	41

Tabela 2. Masovne grobnice iz kojih su ekshumirani Bošnjaci općine Ključ

Iz tabele 2. vidljiv je ukupan broj masovnih grobnica na području opštine Ključ, broj ekshumiranih i identifikovanih i prosječan broj godina starosti ubijenih. Najveći broj žrtava ekshumiran je iz masovne grobnice Lanište I, a najmanje u masovnoj grobnici Biljani, Donja Sanica i Gornji Kamičak. Iz pregleda je, također, vidljiv odnos ekshumiranih i identificiranih. Procenat identifikovanih je 96,8 % što predstavlja visok procenat identifikacije. Rijetko u kojoj opštini da je ovako visok procenat identifikovanih u odnosu na broj ekshumiranih tijela. U masovnim grobnicama pronađeni su posmrtni ostaci ubijenih žena, djece, staraca. Velik broj ubijenih je pronađen u zajedničkim i pojedinačnim grobnicama, u skoro svim mjestima gdje su živjeli Bošnjaci. Karakteristika zločina počinjenih u Ključu ogleda se u pokušajima prikrivanja tragova zločina bacanjem u jame. Tako su masovnu grobnicu Lanište I zločinci u potpunosti zatrpali zemljom i smećem, a bila je duboka nekoliko desetaka metara.

Ubijanje i bacanje u masovne grobnice vršeno je bez obzira na godine. Imamo slučajeve da su ubijani Bošnjaci od 90 i više godina do djece starosti od nekoliko mjeseci. Prosjek svih ubijenih i identifikovanih je 41 godina starosti. Ovi prosjeci nam upravo govore da je glavni cilj zločinaca bio ubijanje ljudi i žena u najproduktivnijim godinama u fizičkom, psihičkom i reproduktivnom periodu života. Ako analiziramo ubijene po grobnicama u odnosu na prosjek godina života, vidjet ćemo da je u masovnim grobnicama Crvena zemlja, Prhovo I i II ubijena najmlađa populacija, a najstarija u masovnim grobnicama Donja Sanica i Botonjići.

313 U pregledu je prikazan ukupan broj ekshumiranih žrtva, a drugi broj se odnosi na broj ekshumiranih žrtava sa područja opštine Ključ.

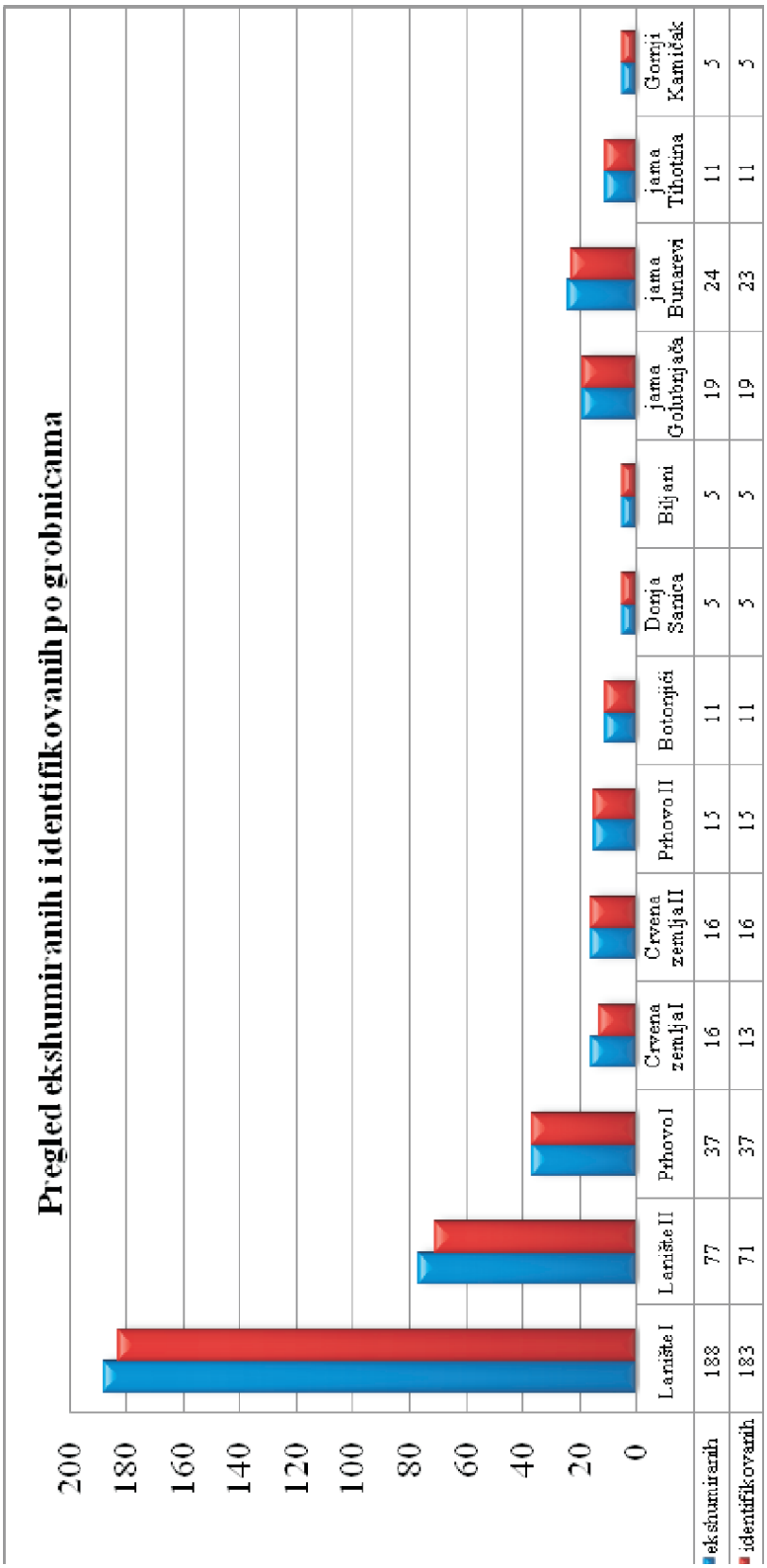

Pregled 1. Broj ekshumiranih i identifikovanih po grobnicama opštine Ključ[314]

314 U Pregledu su prikazane masovne grobnice u kojima su nađeni posmrtni ostaci osoba sa područja opštine Ključ. U masovnim grobnicama jame Bunarevi i Tihotina prezentirani su podaci samo za osobe koje su sa područja opštine Ključ. Iz ovih grobnica ekshumiran je veći broj što je prikazano u tabeli 2. Iz masovne grobnice jama Tihotina ekshumirane su 53 osobe, iz jame Bunarevi ekshumirani su posmrtni ostaci 24 osobe.

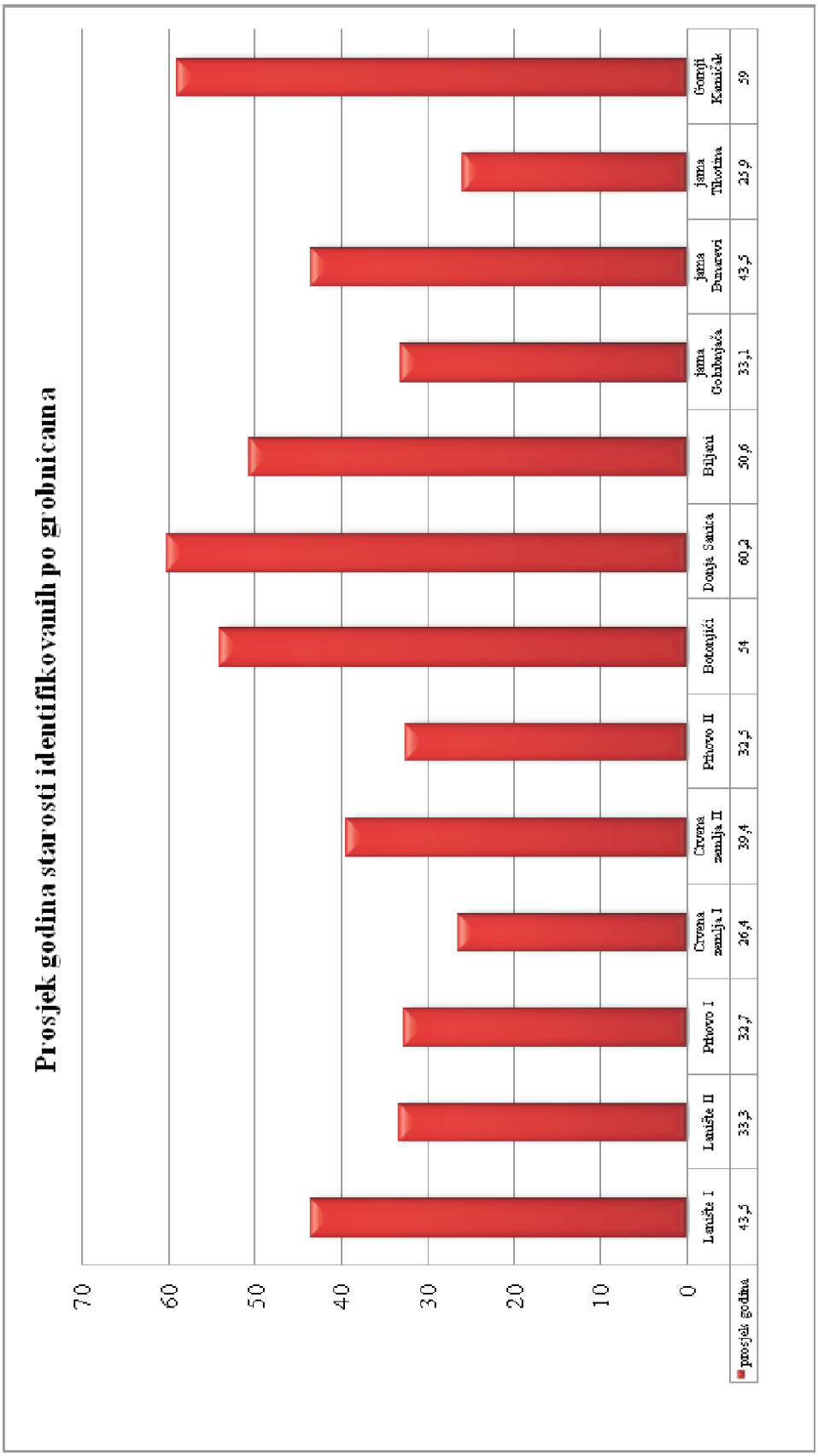

Pregled 2. Prosjek godina starosti ubijenih po grobnicama

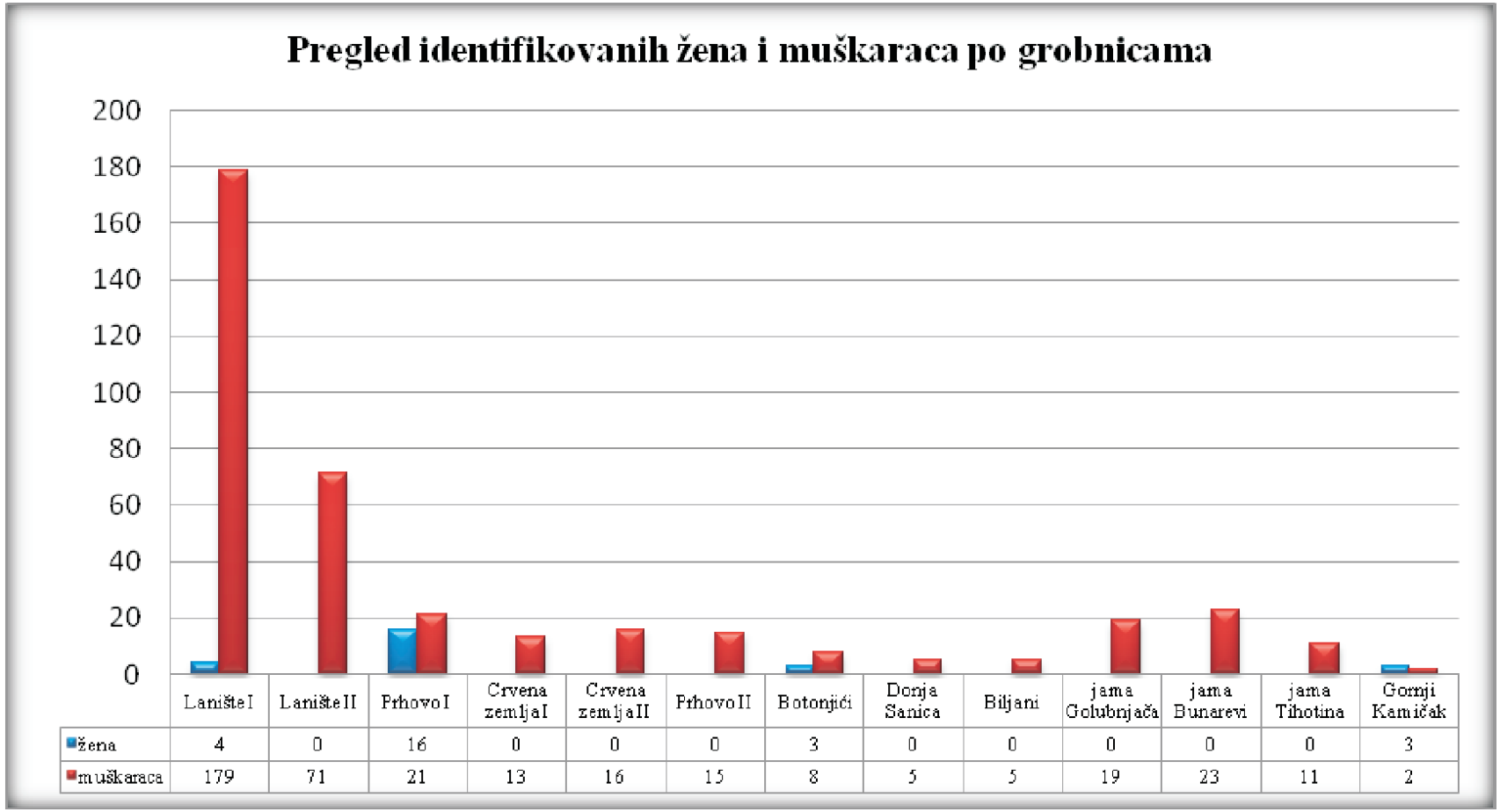

Pregled 3. Broj identifikovanih žena i muškaraca po grobnicam

Na prostoru opštine Ključ ubijani su muškarci, žene, djeca i starci. Kada se govori o odnosu između broja ubijenih muškaraca i žena, puno više je ubijeno muškaraca. Ubijeno je 93,4% muškaraca i 6,6% žena. Iz navedenih pregleda vidljiv je odnos između broja ekshumiranih i broja identificiranih po grobnicama, prosječan broj godina starosti žrtava i polna struktura. Ovi pregledi nas navode na zaključak da je cilj masovnih zločina ubiti što više Bošnjaka bez obzira na pol, starost. Ubijanje je imalo krajnju namjeru uništenje i progon Bošnjaka i Hrvata radi stvaranja etnički čistog teritorija. Provođeno je svim sredstvima i metodama u skladu sa proklamovanim velikosrpskim planovima.

Iz obdukcionih zapisnika koje smo analizirali najveći broj žrtava je ubijen vatrenim oružjem. Analiza se odnosila na način nanošenja smrtnih povreda i vrste smrtnih povreda. U dijelu koji obrađuje svaku masovnu grobnicu izvršena je analiza načina ubijanja i vrste povreda žrtava. Analizirajući vrste smrtnih povreda koje su nanesene vatrenim oružjem izvršena je podjela na:

1. povrede glave,
2. povrede grudnog koša,
3. povrede ekstremiteta (ruku ili nogu),
4. povrede kičmenog stuba,
5. povrede stomaka,
6. povrede karličnog dijela,
7. drugo

Najveći broj povreda koje su za posljedicu imale smrtni ishod su povrede glave i grudnog koša. Kod najvećeg broja žrtava obdukcijom je utvrđeneo da su žrtvama povrede nanesene u predjelu glave i grudi. Ovo je naročito izraženo kod masovnih egzekucija gdje su žrtvama prvo rafalnom paljbom vatrenim oružjem nanesene povrede u predjelu grudi, a nakon toga žrtvama je pucano u glavu kako bi zločinci izvršili "overu", odnosno kako bi bili sigurni da je žrtva ubijena. Kod pojedinačnih ubijanja veliki broj žrtava ubijen je pucanjem u glavu.

Za ubijanje civilnog stanovništva na području opštine Ključ karakteristično je i spaljivanje živih žrtava ili posmrtnih ostataka. U više slučajeva bilo je spaljivanje žrtava, bilo da se radilo o masovnim ili pojedinačnim zločinima. Najkarakterističniji su slučajevi u Botonjićima, Donjoj Sanici, Kamičku, Velagićima i Prhovu. Spaljivanjem posmrtnih ostataka zločinci su željeli prikriti tragove zločina. Pored masovnih spaljivanja, u više slučajeva poslije ubijanja spaljivani su posmrtni ostaci pojedinačno ubijenih.

VI.3. Masovna grobnica Lanište I

Masovna grobnica Lanište I nalazila se na lokalitetu planinskog prevoja Lanište. Od Ključa je udaljena 13 km zapadno a oko 2 km od magistralnog puta Bihać–Jajce. Masovna grobnica je bila prirodna jama dubine oko 25 metara. Karakteristika ove masovne grobnice je što se nalazila u neposrednoj blizini kasarne inžinjerijskog puka 2. krajiškog korpusa VRS. Prema raspoloživim informacijama pomenuta jedinica je učestvovala u prikrivanju posmrtnih ostataka ubijenih Bošnjaka iz Ključa. Prikrivanje je vršeno na način da je grobnica-jama potpuno zatrpana zemljom što je zahtijevalo angažovanje većeg broja kamiona i druge mehanizacije a čime je raspolagala pomenuta jedinica. Masovna grobnica Lanište I pronađena polovinom 1996. godine. Ekshumacija masovne grobnice počela je 4. oktobra 1996. godine a trajala je do 15. novembra 1996. godine. Ekshumacijom je rukovodio istražni sudija Botonjić Džemal. Ekshumaciju, obdukciju i identifikaciju vodio je tim u sastavu:

1. prof.dr. Hamza Žujo, vještak sudske medicine,
2. dr. Samira Mešić, specijalista sudske medicine-patolog
3. Hrnjić Saudin, medicinski tehničar-asistent
4. Dizdarević Ismet, medicinski tehničar-asistent
5. Amor Mašović, predsjednik Državne komisije za traženje nestalih osoba BiH
6. Kulovac Bajro, inspektor kriminalističke policije F MUP-a
7. Radaković Rade, inspektor K MUP-a Bihać,
8. Mujagić Vedad, kriminalistički tehničar K MUP-a Bihać
9. Skalić Meho, kriminalistički tehničar K MUP-a Bihać

Posmrtni ostaci žrtava pronađeni su u više slojeva. Prva tijela ubijenih pronađena su na dubini od 11,60 metara i radilo se o muškarcima iz Biljana (opština Ključ) koji su autobusima odvezeni prema logoru Manjača. Pretpostavlja se da su vraćeni i ubijeni nad samom jamom o čemu svjedoče brojne čahure pronađene nad samom jamom, a koje pripadaju oružju kalibra kojim su žrtve ubijene. Posmrtni ostaci 118 žrtava koji su ubijeni u Biljanima (ispred zgrade osnovne škole) a potom prevezeni u jamu na Laništu, pronađeni su na većoj dubini što ukazuje na to da su ove žrtve prve dovezene i bačene u ovu masovnu grobnicu. Ekshumacija i identifikacija je bila izuzetno teška i složena, jer se radilo o jami i najveći broj tijela je bio u fazi raspadanja.

Obdukcija i identifikacija posmrtnih ostataka rađena je u prostorijama fiskulturne sale Srednjoškolskog centra u Ključu. U masovnoj grobnici Lanište I pronađeni su posmrtni ostaci bebe Džaferagić Amile (koja je u trenutku ubijanja imala 4 mjeseca i 10 dana), njenog brata Almira (starosti 4 godine i 16 dana). Ubijeni su starci Omanović Abid (star 85 godina), Džaferagić Mehmed (star 78 godina). U masovnoj grobnici pronađeni su posmrtni ostaci 4 ženske osobe a ostalo su muškarci. Prosjek godina starosti ubijenih je 43,5 godina. Od 188 ekshumiranih identifikovane su 183 osobe. Najveći broj identifikovanih izvršen je prepoznavanjem od strane porodica. Žrtve zločina srpskih paravojnih jedinica sahranjene su na šehidskom mezarju u Biljanima, na mjestu gdje je većina žrtava i ubijena, kod osnovne škole u Biljanima.

Slika 24 i 25. Posmrtni ostaci žrtava nakon ekshumacije

Slika 26. Pronađeni predmeti ubijenog Avdić Habira

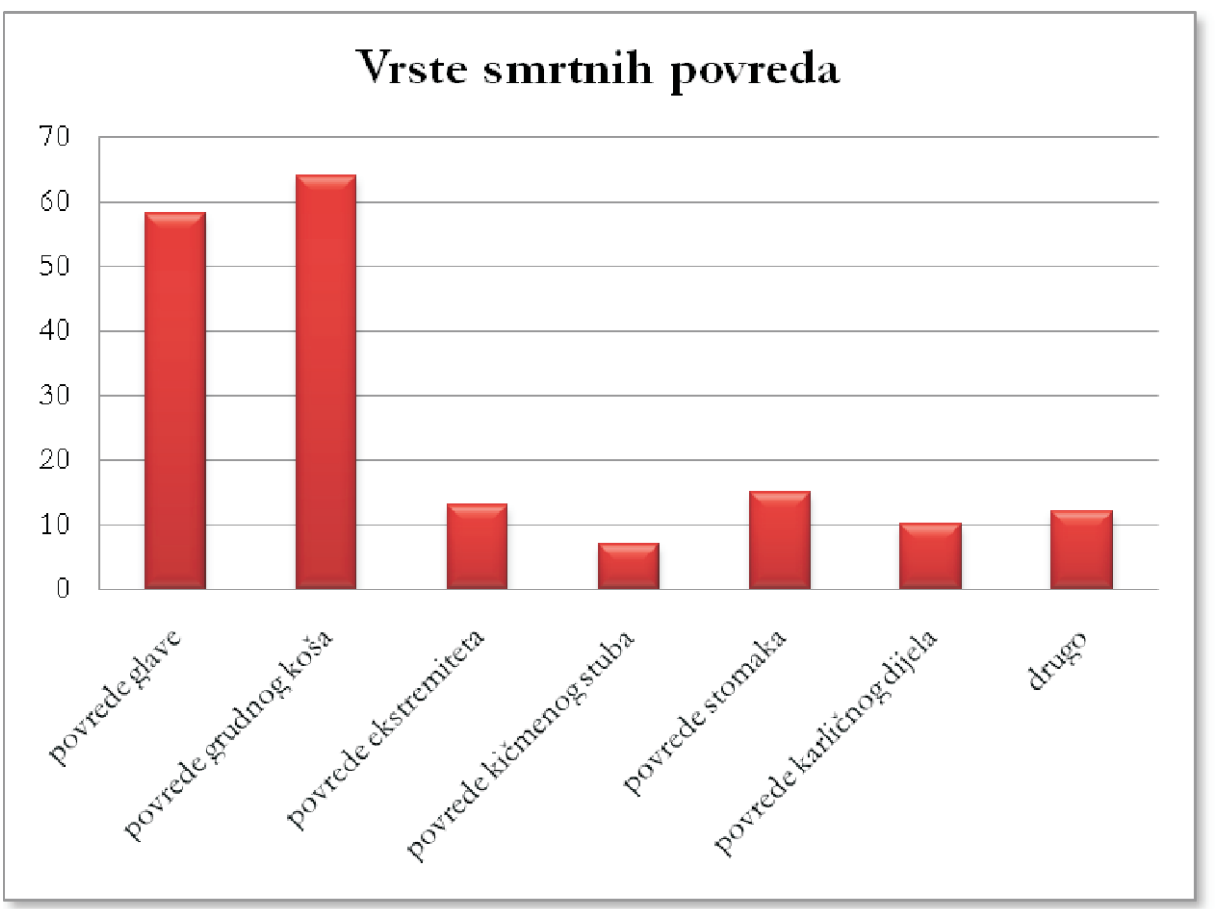

Pregled 4. Vrste smrtnih povreda (uzroci koji su doveli do smrti)

Obrazac br. 6/96

SJB Ključ

Identifikacioni broj 172

ZAPISNIK
o utvrđivanju identiteta

Dana 13.11.1996 godine, u 13.55 sati, u mjestu Ključu (navesti mjesto)
SŠC Ključ utvrđen je identitet leša registrovanog pod brojem _____,
radi se o Džaferagić Amili (ime i prezime) od oca Semse i majke Besime
rođene-og 29.02.1992 godine, u mjestu Biljani,
općina Ključ sa prebivalištem u mjestu Biljani,
ulica _____ broj _____.

Identifikacija je izvršena na slijedeći način:

Na osnovu prepoznavanja odjevnih predmeta i fizionomije tijela od strane oca Džaferagić Semse i amidže Džaferagić Smajla

Članovi identifikacione ekipe:

Ime i prezime	Specijalnost	Potpis
1. Bolonjić Demal	Istražni sudija OSKjuč	
2. Dučanović Enisa	Tužilac OT Ključ	
3. Hamza dr Žujo	vještak sudske med.	
4. Gromilić Azra	sef ekipa SJB Ključ	

Dokument 7. Zapisnik o utvrđivanju identiteta Džaferagić Amile

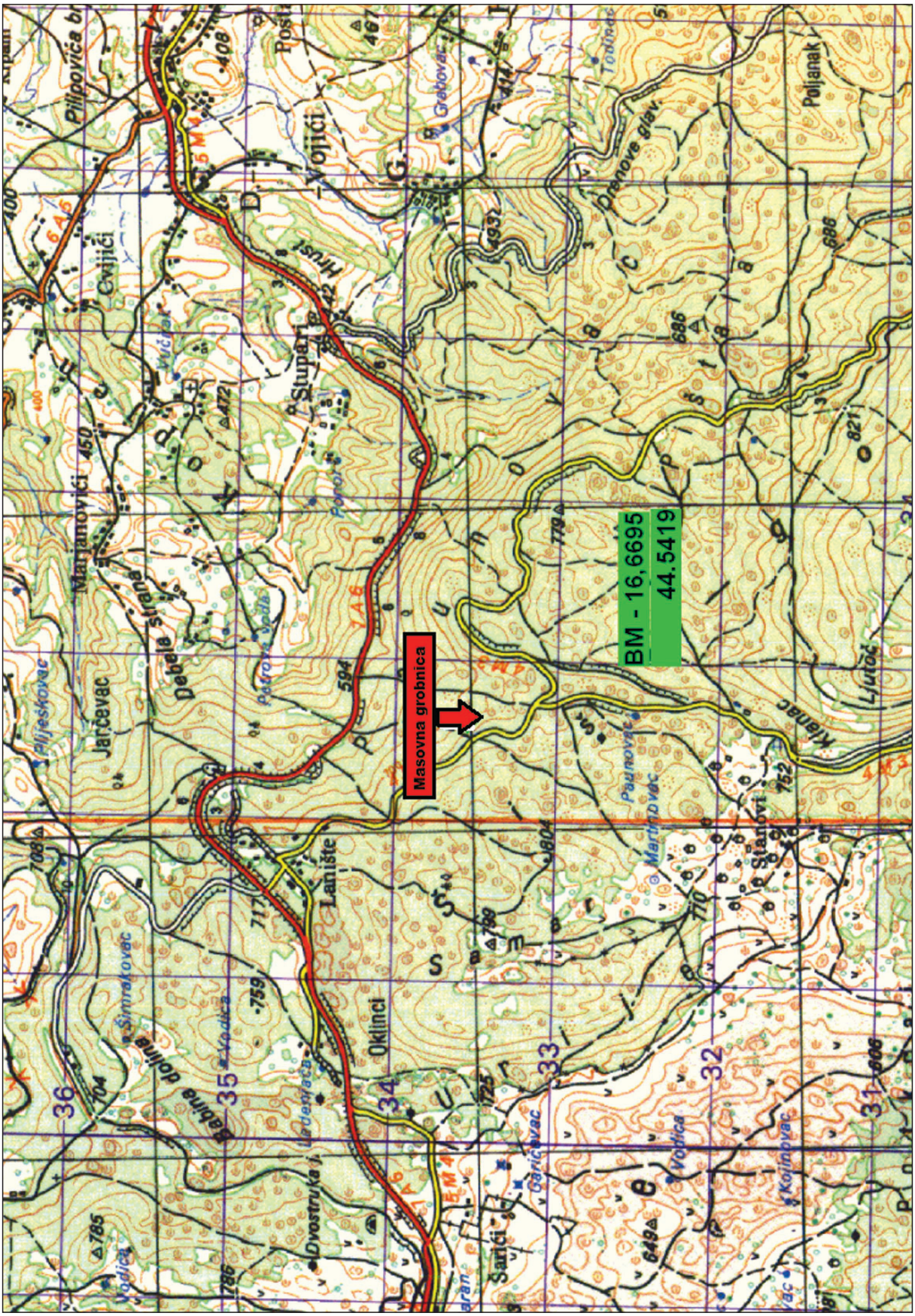
Masovna grobnica
BM - 16,6695
44.5419
Lanište
Okinci
Jarčevac
Marjanovići
Cvijići
Vojići
Stupari
Poljanak
Drenove glav.
Klanac
Ljutići
Paunovac
Martinovac
Stanovi
Šimakovac
Dvostruka
Vodica
Sarići
Garićevac
Kolinovac
Pilipovića br.
Dekela Strana
Petrova voda
Grebovac
Toplinac
Hrust
Ponor
Vrelo
Vrtača
Jaruga
Jama
Dolina
Ljubinac
Pilješkovac
Vodica
Vodica
Vodica

Prezime	ime oca	ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto nestanka	datum nestanka	općina nestanka	ekshumirani	identifikovani
Avdić	Hamdija	Hajrudin	1959.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Avdić	Muho	Tahir	1938.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	20.11.1996.
Avdić	Osme	Nijaz	1966.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Avdić	Adem	Hamdija	1935.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Avdić	Feriz	Habir	1955.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Avdić	Hamed	Fehret	1965.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	----------
Avdić	Jusuf	Emsud	1953.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Avdić	Abid	Fuad	1961.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Avdić	Alija	Elvir	1972.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	28.09.2009.
Avdić	Abid	Zijad	1965.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	22.11.1996.
Avdić	Smajo	Sejad*	1970.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	15.11.1996.
Avdić	Habir	Ferid	1942.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	11.10.1996.
Avdić	Osme	Ermin	1968.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	15.11.1996.
Avdić	Ramiz	Enes	1953.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Avdić	Crnko	Smajil	1949.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Avdić	Aziz	Feriz	1926.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Avdić	Hamid	Muharem	1950.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.11.1996.
Avdić	Ramo	Almaz	1939.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	23.11.1996
Avdić	Hamdo	Hakija	1932.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Avdić	Rašid	Šefko	1937.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Avdić	Dedo	Asim	1928.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Avdić	Adem	Nail	1928.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Avdić	Crnko	Abid	1933.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Avdić	Rasim	Besim	1967.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.

Prezime	ime oca	ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto nestanka	datum nestanka	općina nestanka	ekshumirani	identifikovani
Avdić	Safet	Aziz	1933.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996
Avdić	Ahmo	Alija	1954.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	17.11.1996.
Avdić	Ahmo	Osman	1948.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Avdić	Šerif	Smajil	1946.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Avdić	Derviš	Emir	1961.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	19.05.2006.
Avdić	Derviš	Hamzo*	1971.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	26.05.2006.
Avdić	Muho	Abid	1933.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Avdić	Safet	Ramo	1958.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	05.06.2006
Bajrić	Ibro	Ibrahim	1931.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Balagić	Lutfija	Avdo	1964.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Balagić	Meho	Derviš	1923.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	----------
Balagić	Fikret	Elmir	1972.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	18.03.2008.
Balagić	Mustafa	Vehbija	1937.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Balagić	Meho	Abid	1921.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Balagić	Arif	Fikret	1940.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Balagić	Šefko	Amir	1973.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	----------
Botonjić	Redžo	Najil	1927.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Botonjić	Pašo	Rifet	1936.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Botonjić	Sulejman	Ćamil	1930.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Botonjić	Omer	Feriz	1939.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Botonjić	Omer	Ramiz	1925.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	11.10.1996.
Botonjić	Mehmed	Zuhdija	1933.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Botonjić	Redžo	Hilmo	1933.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996
Botonjić	Huse	Muharem	1964.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.

Prezime	ime oca	ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto nestanka	datum nestanka	općina nestanka	ekshumirani	identifikovani
Botonjić	Omer	Esad	1957.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	18.11.1996.
Botonjić	Mujo	Nijaz	1965.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Botonjić	Zejnil	Husein	1942.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Botonjić	Ibro	Ajiz	1932.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Botonjić	Ćamil	Sulejman	1965.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Botonjić	Aiz	Sajim	1967.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Botonjić	Hamid	Omer	1931.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Botonjić	Dedo	Sadik	1961.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Botonjić	Husnija	Hikmet	1966.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Botonjić	Sabit	Sabrija	1966.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Botonjić	Ramiz	Sabahudin	1967.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Botonjić	Muho	Zijad	1953.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Botonjić	Rifet	Džafer	1974.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Botonjić	Hilmo	Suvad	1963.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Botonjić	Ragib	Fadil	1968.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Botonjić	Hakija	Hamed	1960.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Botonjić	Muharem	Mujo	1930.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Botonjić	Ćamil	Hamid	1962.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Botonjić	Husnija	Hakija	1969.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996
Botonjić	Latif	Vehbija	1945.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Botonjić	Musa	Ejub	1932.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Botonjić	Abid	Fehim	1966.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	26.05.2006.
Botonjić	Atif	Nedžad	1971.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	26.05.2006.
Botonjić	Nail	Ismet	1951.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	15.06.2006.

Prezime	ime oca	ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto nestanka	datum nestanka	općina nestanka	ekshumirani	identifikovani
Botonjić	Hilmo	Raif*	1970.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	----------
Botonjić	Ejub	Jasmin*	1974.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	----------
Crnolić	Fejzo	Mesud	1953.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Čajić	Muharem	Ale	1955.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Ćehić	Samed	Elvir	1971.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	28.07.2006.
Ćehić	Ćerim	Miralem	1932.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Ćehić	Hamdija	Adnan	1972.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Ćehić	Hakija	Nedžad	1960.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Ćehić	Hašim	Ahmo	1925.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Ćehić	Abid	Efraim	1946.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Ćehić	Maše	Sulejman	1924.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Ćehić	Latif	Asim	1951.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Ćehić	Ahmo	Suvad	1963.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Ćehić	Ahmet	Rasim	1932.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Ćehić	Meho	Latif	1922.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Ćehić	Smajo	Najil	1931.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Ćehić	Ćazim	Teufik	1972.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Ćehić	Samed	Rufad	1963	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	18.05.2006.
Dervišević	Huse	Husein	1959.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	14.10.1996.
Dervišević	Huse	Ajiz	1972.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Dervišević	Feto	Omer	1964.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Domazet	Atif	Zijad	1952.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Domazet	Adil	Nail	1931.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Domazet	Ibro	Meho	1932.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.

Prezime	ime oca	ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto nestanka	datum nestanka	općina nestanka	ekshumirani	identifikovani
Domazet	Sulejman	Mehmed	1971.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Domazet	Ahmo	Fadil	1946.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Domazet	Hamdija	Asmir	1969.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	----------
Domazet	Ibrahim	Derviš	1932.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Domazet	Safet	Rifet	1968.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Domazet	Ibrahim	Safet	1936.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Domazet	Ćerim	Hamid	1931.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Domazet	Feho	Islam	1923.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	14.11.1996.
Domazet	Avdo	Hamed	1922.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Domazet	Hamed	Hamdija	1946.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Domazet	Ferid	Fuad	1962.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Domazet	Safet	Fahrudin	1970.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Džaferagić	Arif	Safet	1955.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Džaferagić	Daut	Vehbija	1962.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Džaferagić	Šemso	Amila	1992.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Džaferagić	Hakija	Ahmet	.1955.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Džaferagić	Mehmed	Nail	1952.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	21.11.1996.
Džaferagić	Rasim	Besima	1962.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Džaferagić	Muho	Mehmed	1914.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Džaferagić	Musa	Hamdija	1932.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Džaferagić	Šemso	Almir	1988.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	11.11.1996.
Hadžić	Ibro	Osman	1934.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Hodžić	Muharem	Abid	1930.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	7.11.1996.
Hodžić	Aziz	Adil	1923.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.

Prezime	ime oca	ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto nestanka	datum nestanka	općina nestanka	ekshumirani	identifikovani
Hodžić	Nurija	Derviš	1931.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	14.11.1996.
Hodžić	Abid	Rufad	1956.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	16.11.1996.
Jašarević	Sabit	Almir	1974.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	15.07.2008.
Jašarević	Sabit	Hasib	1968.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	14.11.1996.
Jašarević	Šećer	Sabit	1938.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Jašarević	Bego	Kemal	1941.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Jašarević	Rasim	Enes	1963.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Jašarević	Rasim	Rajif	1961.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Jašarević	Bego	Besim	1939.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Jašarević	Ibrahim	Ismet	1959.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996	21.11.1996.
Jašarević	Rasim	Senad	1965.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	21.11.1996
Jašarević	Ibrahim	Bego	1951.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Jašarević	Ibrahim	Sabahudin	1974.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	31.08.2006
Kapidžić	Bećir	Jasmin	1969.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Kapidžić	Bećo	Bećir	1945.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Kazić	Mirsad	Ismet	1970.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996	13.11.1996
Kuburaš	Huse	Muharem	1933.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Kuburaš	Ramiz	Nihad	1970.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Mešanović	Vehbija	Asmir	1972.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.10.1996.
Mešanović	Latif	Suad	1957.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Mešanović	Ekrem	Muhamed	1966.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Mešanović	Adem	Zifad	1962.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Mešanović	Vehbija	Asim	1968.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Mešanović	Arif	Ismet*[315]	1968.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	----------

Prezime	ime oca	ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto nestanka	datum nestanka	općina nestanka	ekshumirani	identifikovani
Mujezinović	Osman	Ismet	1971.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Mujezinović	Hasan	Hamdija	1933.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	11.11.1996.
Mujezinović	Sulejman	Muharem	1931.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Mujezinović	Huse	Najil	1927.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996
Mujezinović	Salko	Hilmija	1932.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Mujezinović	Meho	Asim	1924.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	14.11.1996.
Mujezinović	Hase	Osman	1934.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	16.11.1996.
Mujezinović	Rasim	Emir	1964.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	15.07.2008.
Mulaahmetović	Ale	Smajil	1929.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	14.11.1996.
Mulaahmetović	Ibro	Adil	1935.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Mulaahmetović	Ale	Samir	1974.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Omanović	Mumin	Esad	1929.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Omanović	Hilmo	Enid	1964.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Omanović	Ajiz	Saudin	1970.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Omanović	Nazif	Omer	1937.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	21.11.1996.
Omanović	Hamid	Hilmo	1934.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	7.11.1996.
Omanović	Mustafa	Omer	1910.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Omanović	Abid	Adil	1937.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	7.11.1996.
Omanović	Mujo	Mustafa	1928.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Omanović	Ibrahim	Abid	1907.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Omanović	Husein	Zuhdija	1925.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996
Omanović	Osme	Elkaz	1936.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Omanović	Ćerim	Sulejman	1928.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	11.09.2006.
Omanović	Almaz	Tehvid	1961.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.

Prezime	ime oca	ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto nestanka	datum nestanka	općina nestanka	ekshumirani	identifikovani
Omeradžić	Mehmed	Džemal	1934.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.10.1996.
Omeradžić	Osman	Salko	1944.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Pehadžić	Ćerim	Šerif	1962.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Pehadžić	Ćerim	Šerif	1962.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.
Sinanović	Mehmed	Lejla	1940.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Sinanović	Himzo	Azra	1975.	S. Most	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Subašić	Nazif	Izedin	1964.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Subašić	Adil	Fadil	1931.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	11.11.1996.
Šušnjar	Meho	Almedin	1973.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Šušnjar	Latif	Meho	1940.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	7.11.1996.
Talić	Zuhdija	Muhamed	1963.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Zukanović	Smajil	Hazim	1951.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Zukanović	Suljo	Salih	1923.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	12.10.1996.
Zukanović	Mehmed	Smajil	1926.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	13.11.1996.
Zukanović	Husein	Husein	1925.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	4.10-15.11.1996.	07.11.1996.

Spisak identificiranih iz Masovne grobnice Lanište I.

315 Posmrtni ostaci ekshumiranih osoba kod kojih je oznaka * nalaze se u KIP Šejkovača i za njih postoji pozitivan DNK Raport. Posmrtne ostake porodice još nisu preuzele.

VI.4. Masovna grobnica Lanište II

Masovna grobnica Lanište II pronađena je na lokalitetu poznatijem kao Babina dolina koja je od prevoja Lanište udaljena oko 2,7 km. Ova grobnica je pronađena i locirana krajem 1995. godine. Masovna grobnica Lanište II nalazi se nasuprot masovnoj grobnici Lanište I, udaljena jedna od druge zračne linije oko 2 km. Masovna grobnica Lanište II je prirodna dolina prečnika oko 15 metara u koju su bačeni posmrtni ostaci ubijenih, a kasnije zatrpani slojem zemlje. Posmrtni ostaci žrtava pronađeni su u centralnom dijelu doline. Posmrtni ostaci su bili nabacani i prekriveni najlonom. U masovnoj grobnici su pronađene dvije najlon vrećice koje su bile podvezane sa kanapom i u kojoj su pronađene lobanje. Ovo nas navodi na zaključak da su žrtve zločina zaklane a glave stavljene u najlon vrećice. Ekshumacija je trajala u periodu 5-7. oktobra 1996. godine. Iz grobnice su ekshumirani posmrtni ostaci 77 Bošnjaka iz sela Velagići, Krasulje i Kamičak (opština Ključ) koji su ubijeni 1.juna 1992. godine ispred osnovne škole u Velagićima. Ubijanje je izvršeno 1. juna 1992. godine nakon što su svi muškarci iz zaselaka Vojići, Hasići, Nezići, Hadžići i drugih naselja sela Velagići pozvani da dođu na policijski punkt u Velagićima. Onima koji su se odazvali pozivu, vojni policajci su oduzimali lične stvari i utjerali ih u prostore stare škole, da bi ih u kasnim večernjim satima istjerali napolje i strijeljali. Nekoliko Bošnjaka je preživjelo strijeljanje. Ranjenici koji su ležali pred školom ubijeni su pucanjem u glavu. Drugi dan su tijela utovarena u kamione i odvezena na lokaciju Babine doline gdje su zatrpana. Prilikom ekshumacije u grobnici je pronađena metalna štanga za vuču motornih vozila i tri metalne kante zapremine 20 litara. Pronađena je i lična karta na ime Zukić Hasana, čahure i zrna od različitih kalibara puščane i pištoljske municije. Ekshumacijom je rukovodio Botonjić Džemal sa ekspertnim timom u sastavu:

1. prof.dr. Hamza Žujo, vještak sudske medicine,
2. dr. Samira Mešić, specijalista sudske medicine-patolog,
3. Hrnjić Saudin, medicinski tehničar-asistent,
4. Dizdarević Ismet, medicinski tehničar-asistent,
5. Amor Mašović, predsjednik Državne komisije za traženje nestalih osoba BiH,
6. Kulovac Bajro, inspektor kriminalističke policije F MUP-a,
7. Radaković Rade, inspektor K MUP-a Bihać,
8. Mujagić Vedad, kriminalistički tehničar K MUP-a Bihać,
9. Skalić Meho, kriminalistički tehničar K MUP-a Bihać,
10. Gromilić Aziz, načelnik odjeljenja kriminalističke policije SJB Ključ,
11. Bosnić Atif, zamjenik načelnika odjeljenja kriminalističke policije SJB Ključ,
12. Napreljac Suad, kriminalistički tehničar,
13. Šepić Zuhdija, kriminalistički tehničar,
14. Dučanović Enisa, Javni tužilac Osnovnog javnog tužilaštva Ključ.

Obdukcija i identifikacija je otpočela 8. oktobra 1996. godine o čemu je istražni sudija Botonjić Džemal sačinio zapisnik KRI-58/96 od 8.oktobra 1996. godine. Iz masovne grobnice Lanište I identificirana je 71 osoba. Iz pregleda 4. vidi se na koji način su žrtve ubijane. Najviše povreda koje su imale smrtni ishod odnosi se na povrede glave i grudnog koša nanesene vatrenim oružjem.

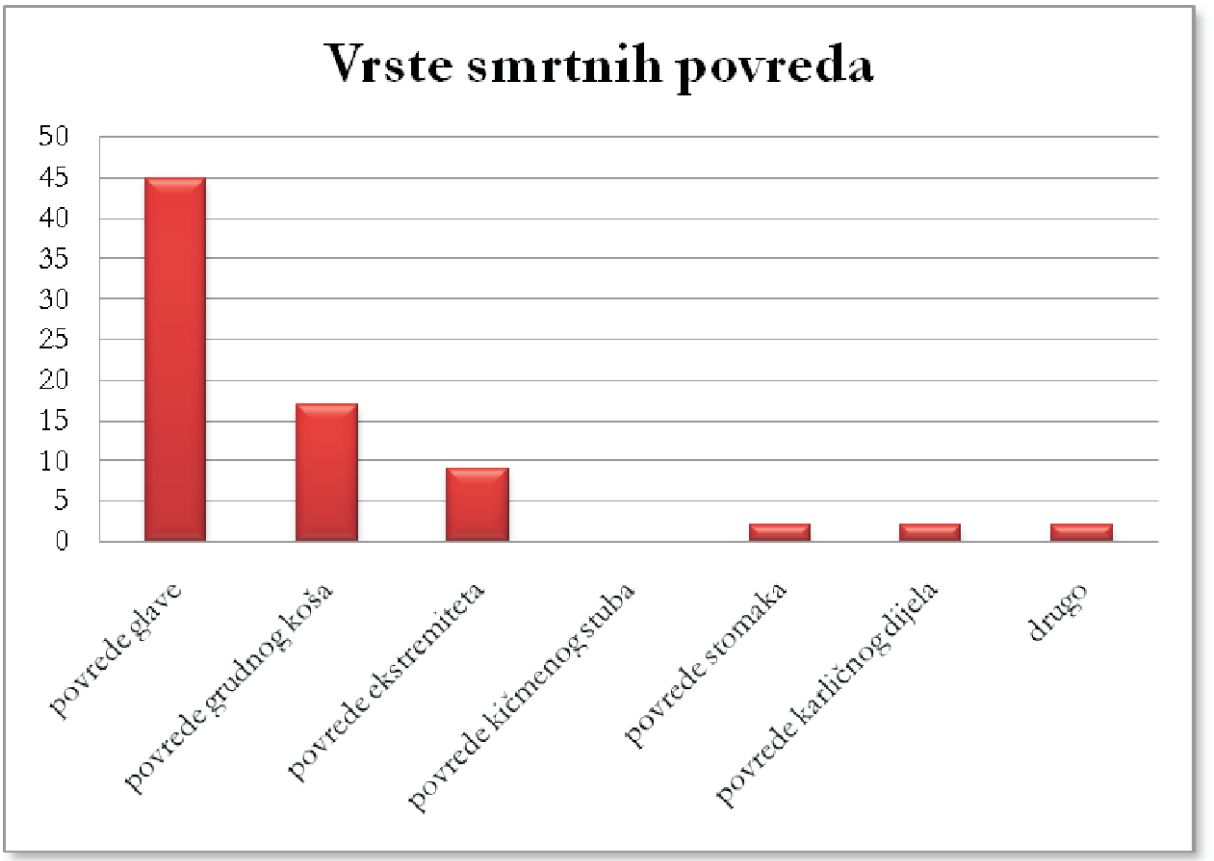

Pregled 5. Vrste smrtnih povreda

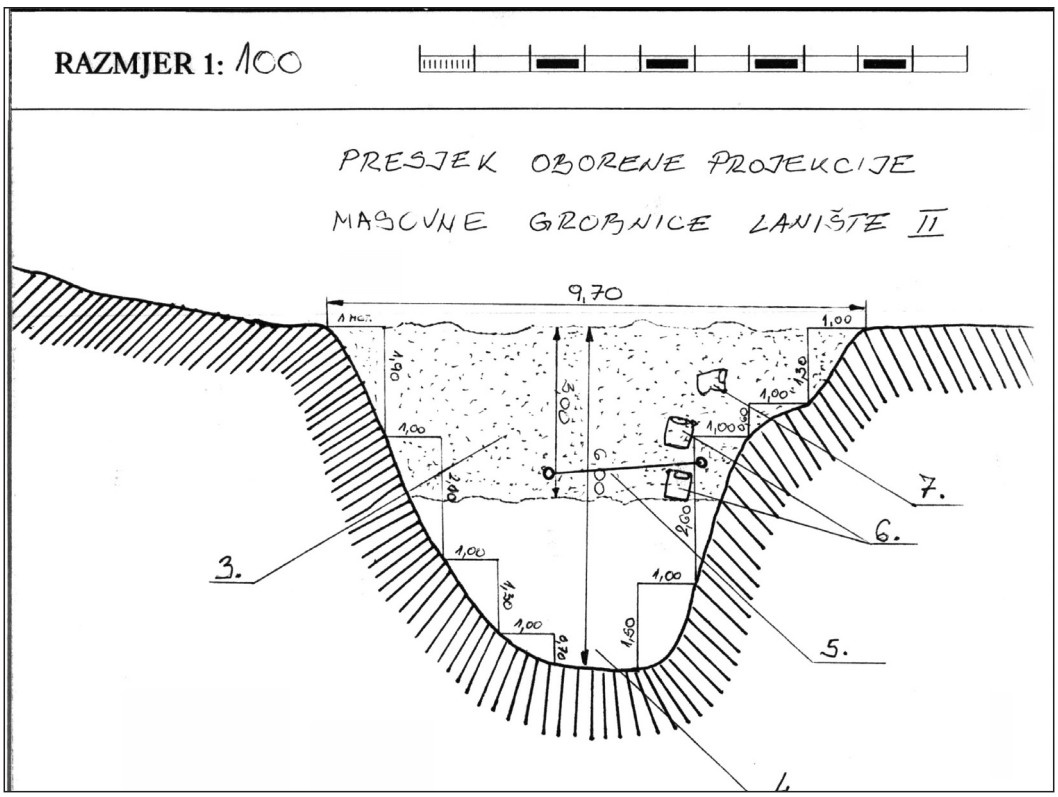

Slika 27. Presjek masovne grobnice Lanište II

Slika 28. Ekshumacija posmrtnih ostataka žrtava

Slika 29. Ekshumirani posmrtni ostaci žrtava

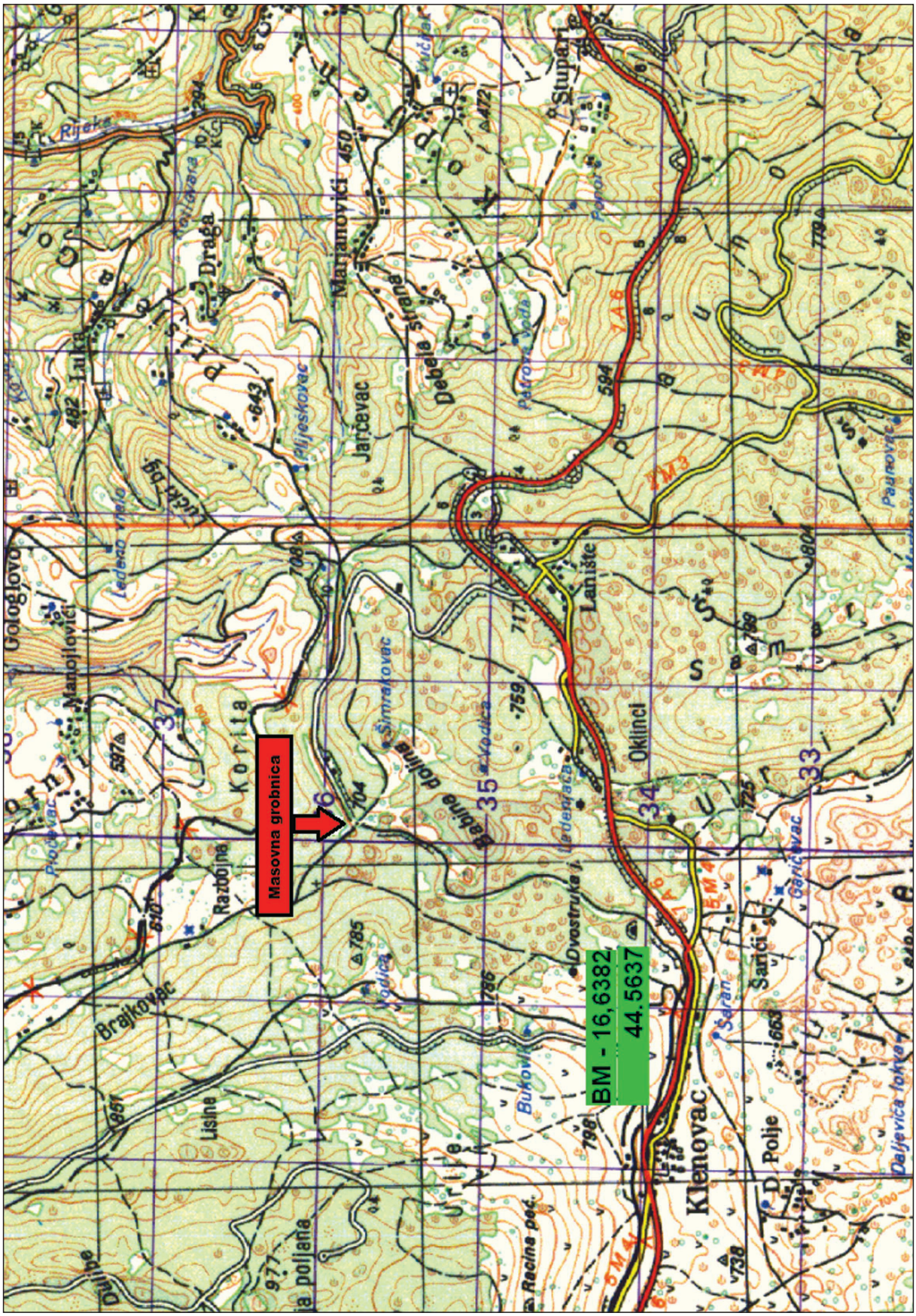

Karta 9. Mjesto masovne grobnice Lanište II

Prezime	Ime oca	Ime	godina rođenje	općina rođenje	datum nestanka	općina nestanka	mjesto nestanka	ekshumirani	Identifikovani
Aličić	Redžo	Ramiz	1949.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Bajrić	Huse	Husein	1953.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Bajrić	Huse	Fehim	1959.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Bajrić	Huse	Mustafa	1964.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Bajrić	Huse	Muharem	1964.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Bajrić	Sulejman	Mesud	1961.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Bajrić	Meho	Meho	1955.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Bajrić	Ferid	Zikret	1962.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Bajrić	Ibro	Ibro	1956.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Bajrić	Ramiz	Šefik	1948.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Bajrić	Šefik	Nedim	1971.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Bajrić	Mujo	Rifet	1964.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Bajrić	Ibrišim	Kasim	1968.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	8.10.1996.
Bečić	Ramiz	Refik	1955.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Bečić	Ajiz	Emsud	1963.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Bilajac	Muho	Šaban	1928.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Bukvić	Vahid	Tifo	1966.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	11.10.1996.
Burzić	Smail	Đulaga	1954.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Čarkić	Ferid	Elvedin	1972.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Ćehić	Hasan	Asim	1957.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Ćehić	Hamed	Mirsad	1965.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Ćehić	Hamed	Husein	1971.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Ćehić	Hamdija	Ilijaz	1972.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Ćemal	Bego	Saif	1959.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.

Prezime	Ime oca	Ime	godina rođenje	općina rođenje	datum nestanka	općina nestanka	mjesto nestanka	ekshumirani	Identifikovani
Ćemal	Hajrudin	Sabahudin	1973.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Delić	Mumin	Fadil	1943.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Delić	Mustafa	Almir	1974.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Delić	Rasim	Emil	1974.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Dervišević	Dedo	Safet	1970.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Dervišević	Mujo	Karanfil	1964.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Dervišević	Salko	Rešid	1932.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Draganović	Mehmed	Esmin	1974.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Draganović	Najil	Đemal	1959.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Draganović	Najil	Nijaz	1961.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Draganović	Ibro	Hilmo	1934.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Draganović	Hilmo	Hilmo	1964.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Draganović	Hilmo	Emsud	1966.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Draganović	Hilmo	Mesud	1972.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Draganović	Ago	Ramiz	1950.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Draganović	Ramiz	Hamdija	1970.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Draganović	Ago	Fehret	1955.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Draganović	Adem	Teufik	1967.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Draganović	Vahid	Fadil	1959.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Draganović	Arif	Adem	1937.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Draganović	Adem	Rufad	1965.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Draganović	Adem	Safet	1970.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Fazlić	Ajiz	Husein	1961.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Gromilić	Hasib	Emir	1973.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.

Prezime	Ime oca	Ime	godina rođenje	općina rođenje	datum nestanka	općina nestanka	mjesto nestanka	ekshumirani	Identifikovani
Halilović	Sabit	Saim	1964.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Hotić	Ejub	Đevad	1967.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Jukić	Muharem	Ismet	1941.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Keranović	Husein	Asim	1959.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Keranović	Husein	Emir	1966.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Keranović	Husein	Jasmin	1968.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Kujundžić	Mumin	Derviš	1937.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Muheljić	Derviš	Dedo	1932.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Muheljić	Dedo	Adem	1951.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Muratović	Nurija	Ibrahim	1930.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Nezić	Meho	Islam	1929.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Nezić	Mumin	Safet	1939.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Nezić	Safet	Rezak	1969.	Ključ	31.5.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	8.10.1996.
Nezić	Mumin	Husein	1936.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Nezić	Husein	Nijaz	1969.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Nezić	Husein	Atif	1972.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Okić	Nezir	Mirsad	1973.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	18.02.2008.
Zečević	Ćamil	Omer	1950.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Zečević	Ćamil	Esad	1953.	Ključ	31.5.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	8.10.1996.
Zukić	Muharem	Ramiz	1940.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Zukić	Rešid	Hasan	1967.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Zukić	Ferid	Denis	1973.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.
Zukić	Muharem	Faik	1939.	Ključ	1.6.1992.	Ključ	Velagići	5-7.10.1996.	08-10.10.1996.

Spisak identificiranih iz masovne grobnice Lanište II

VI.5. Masovna grobnica Crvena zemlja I

Masovna grobnica Crvena zemlja I pronađena je krajem 1995. godine. Ova grobnica je udaljena oko 10 km sjeverozapadno od Ključa. Pronađena je u širem lokalitetu sela Ramići na lokalitetu koji se naziva Crvena zemlja. Radi se o prirodnoj dolini prečnika oko 4 metra. Posmrtni ostaci žrtava pronađeni su na dubini oko 40 cm. Okolo masovne grobnice se nalazila šuma tako da se sa puta nije vidjela. Ekshumaciji su prisustvovali predstavnici Haškog tribunala:

1. John Gerns, savjetnik Haškog tribunala, patolog,
2. Bil Hegland, patolog,
3. Stephan Schmitd, patolog,
4. Eric Stoun, patolog
5. Samira Mešić, patolog
6. Hazim Felić, AID BiH,
7. Ovlašteni radnici MUP-a USK.

Otvaranje i ekshumacija ove masovne grobnice počelo je 9. novembra 1995. godine. Pronađeni posmrtni ostaci žrtava bili su u fazi raspadanja. Posmrtni ostaci žrtava prebačeni su u Bihać na odjel patologije Kantonalne bolnice.U ovoj grobnici ekshumirani su posmrtni ostaci 16 žrtava. Obdukcija i identifikacija žrtava bila je 11. novembra 1995. godine. Žrtve zločina su mještani sela Biljani koji su ubijeni 10. jula 1992. godine ispred osnovne škole u Biljanima. Identifikovano je 13 lica dok su 3 N.N lica. Prosjek godina starosti ubijenih u ovoj grobnici je 26,4 godine. Svi ekshumirani bili su muškarci. Identifikacija je vršena na osnovu prepoznavanja odjeće, obuće i ličnih dokumenata od strane najbližih članova porodica. U ovoj grobnici pronađeni su posmrtni ostaci Mešanović Hajrudina i njegovog sina Admira.[316]

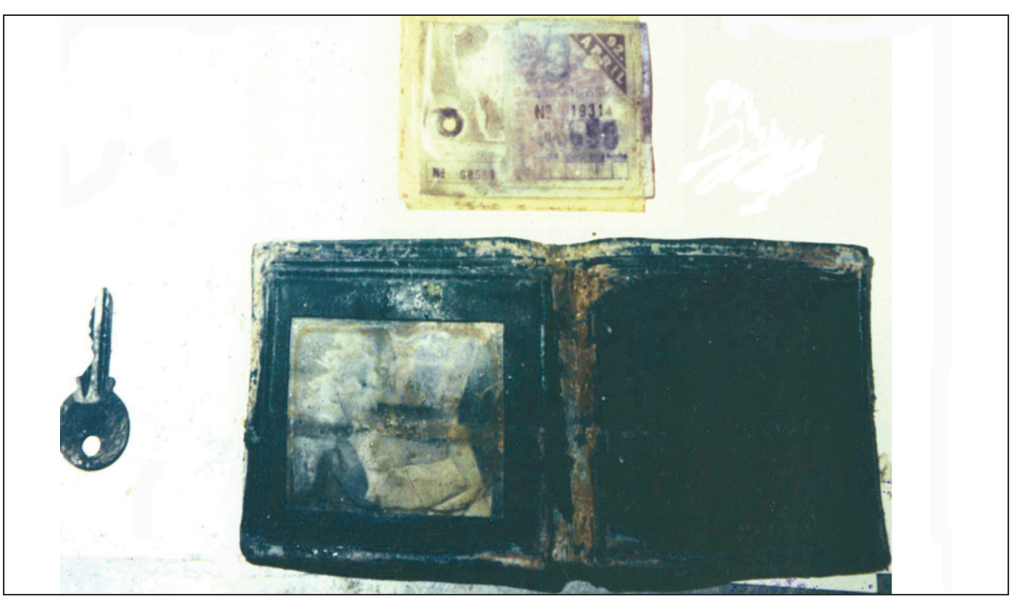

Slika 29.1. Predmeti pronađeni uz Mešanović Admira prilikom ekshumacije

316 Uz posmrtne ostatke Mešanović Admira pronađen je novčanik u kojem je bila studentska iskaznica, karta za vožnju GRAS-ovim prevoznim sredstvima i ključ od Admirove studentske sobe.

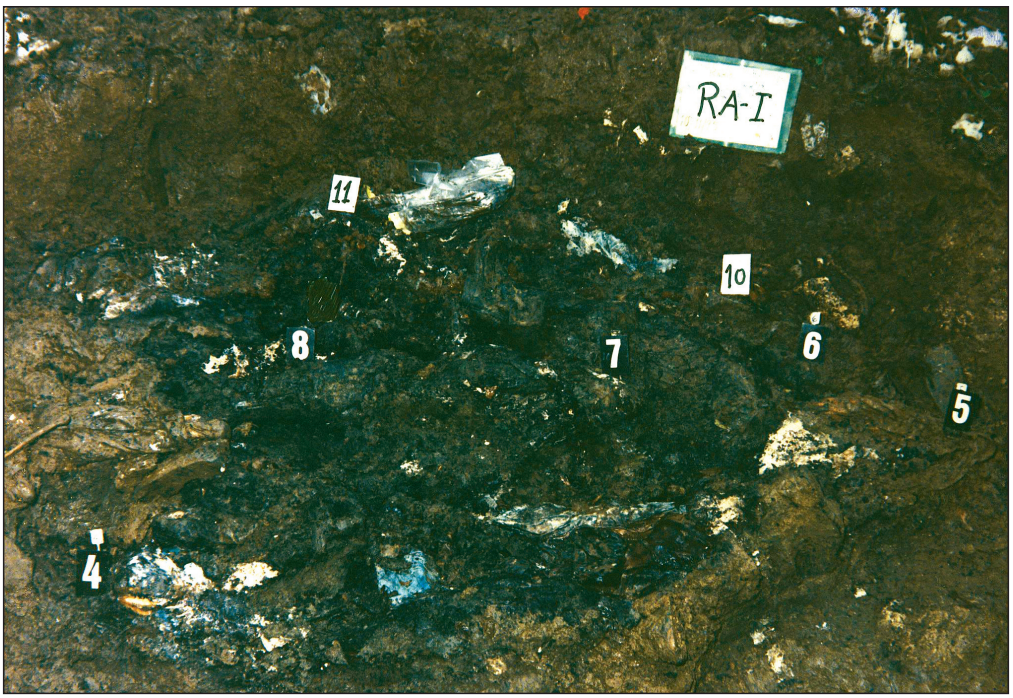

Slika 30 i 31. Ekshumacija posmrtnih ostataka žrtava

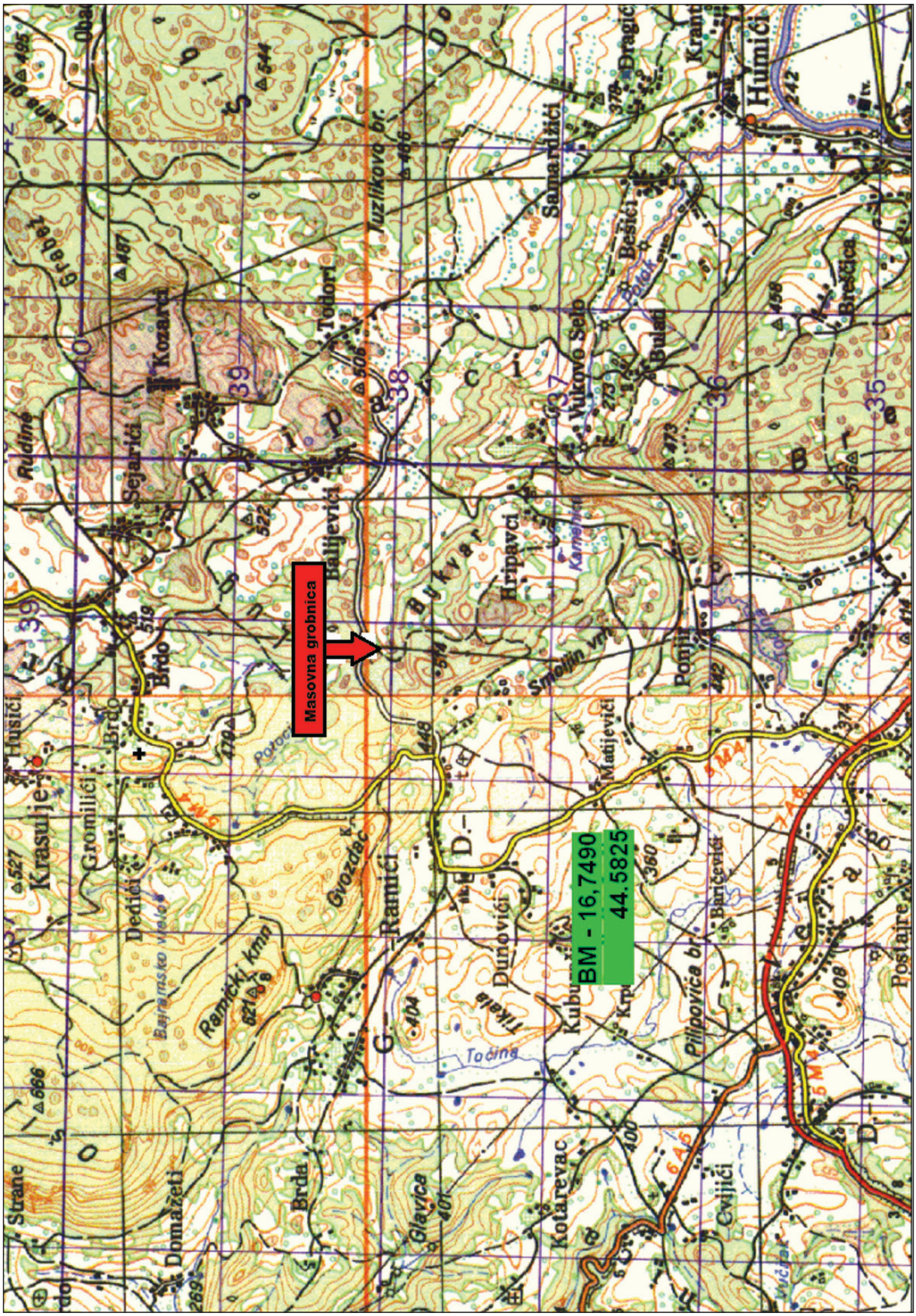

Karta 10. Mjesto masovne grobnice Crvena zemlja I

Prezime	Ime oca	Ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto rođenja	datum nestanka	općina nestanka	mjesto nestanka	ekshumirani	identifikovani
Avdić	Hamid	Refik	1964.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	5.11.1996.
Avdić	Islam	Senad	1965.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	5.11.1996.
Avdić	Rešid	Dursum	1962.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	5.11.1996.
Avdić	Ramiz	Elvis*[317]	1973.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	30.01.1997.
Balagić	Vehbija	Đevad	1969.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	5.11.1996.
Dervišević	Feriz	Ferid	1957.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	5.11.1996.
Domazet	Ahmo	Hazim	1952.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	5.11.1996.
Domazet	Hamdija	Avdo	1973.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	30.01.1997.
Jašarević	Kemal	Samir	1968.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	5.11.1996.
Mešanović	Hajrudin	Admir	1971.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	5.11.1996.
Mešanović	Adil	Hajrudin	1944.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	5.11.1996.
Mujezinović	Jusuf	Ramiz	1948.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	5.11.1996.
Omeradžić	Arif	Ibrahim	1968.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	5.11.1996.

″ *Spisak identificiranih iz masovne grobnice Crvena zemlja I*

317 Posmrtni ostaci ekshumirane osobe sa oznakom * nalazi se u KIP Šejkovača i za njih postoji pozitivan DNK Raport. Posmrtne ostake porodica još nije preuzela.

VI.6. Masovna grobnica Crvena zemlja II

Masovna grobnica Crvena zemlja II pronađena je krajem 1995. godine. Ova grobnica je udaljena oko 10 km sjeverozapadno od Ključa. Pronađena je u širem lokalitetu sela Ramići na lokalitetu koji se naziva Crvena zemlja.

Ova masovna grobnica je prirodna dolina koja je u gornjem dijelu prečnika oko 7 metara. Sjeveroistočno od ove grobnice na udaljenosti od 30 metra nalazi se grobnica Crvena zemlja I, koju su 1995. godine ekshumirali predstavnici Haškog tribunala. Ova grobnica je prikrivena na način da je cjelokupna zatrpana zemljom. Posmrtni ostaci žrtava bacani su u ovu grobnicu na način da su tijela okrenuta naglavačke. Ekshumacijom je rukovodio Botonjić Džemal[318] sa ekspertnim timom u sastavu:

1. prof.dr. Hamza Žujo, vještak sudske medicine,
2. Hrnjić Saudin, medicinski tehničar-asistent
3. Gromilić Aziz, načelnik odjeljenja kriminalističke policije SJB Ključ
4. Bosnić Atif, zamjenik načelnik odjeljenja kriminalističke policije SJB Ključ
5. Nuhanović Senahid, inspektor kriminalističke policije K MUP-a Bihać
6. Šehić Refik, inspektor kriminalističke policije K MUP-a Bihać
7. Radaković Rade, kriminalistički tehničar K MUP-a Bihać
8. Turan Jasmin, kriminalistički tehničar K MUP-a Bihać

Ekshumacija je otpočela 5. novembra 1996. godine. U ovoj grobnici ekshumirani su posmrtni ostaci 16 žrtava. Žrtve zločina su mještani sela Biljani i Krasulje, koji su ubijeni 10. jula 1992. godine ispred osnovne škole u Biljanima. Identifikovano je 16 lica.[319] Prosjek godina starosti ubijenih u ovoj grobnici je 39,4 godine. Svi ekshumirani bili su muškarci. Od ukupnog broja identifikovanih 15 lica su Bošnjaci i 1 lice je hrvatske nacionalnosti. Najmlađa žrtva zločina imala je 21 godinu starosti, a najstarija imala je 64 godine starosti. Identifikacija je vršena na osnovu prepoznavanja odjeće, obuće i ličnih dokumenata od strane najbližih članova porodica.

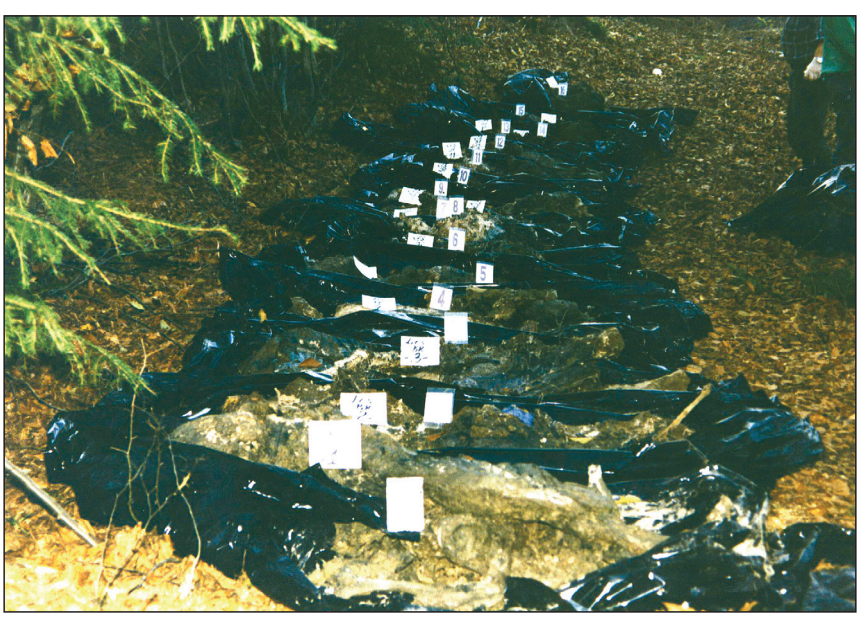

Slika 32. Ekshumirani posmrtni ostaci

318 Zapisnik o uviđaju i ekshumaciji Osnovnog suda u Ključu broj: KRI-52/96 od 5.11.1996. godine.
319 Zapisnik o identifikaciji Osnovnog suda u Ključu broj: KRI-52/96 od 6.11.1996.godine.

Slika 33. Pronađeni lični predmeti Došen Mate

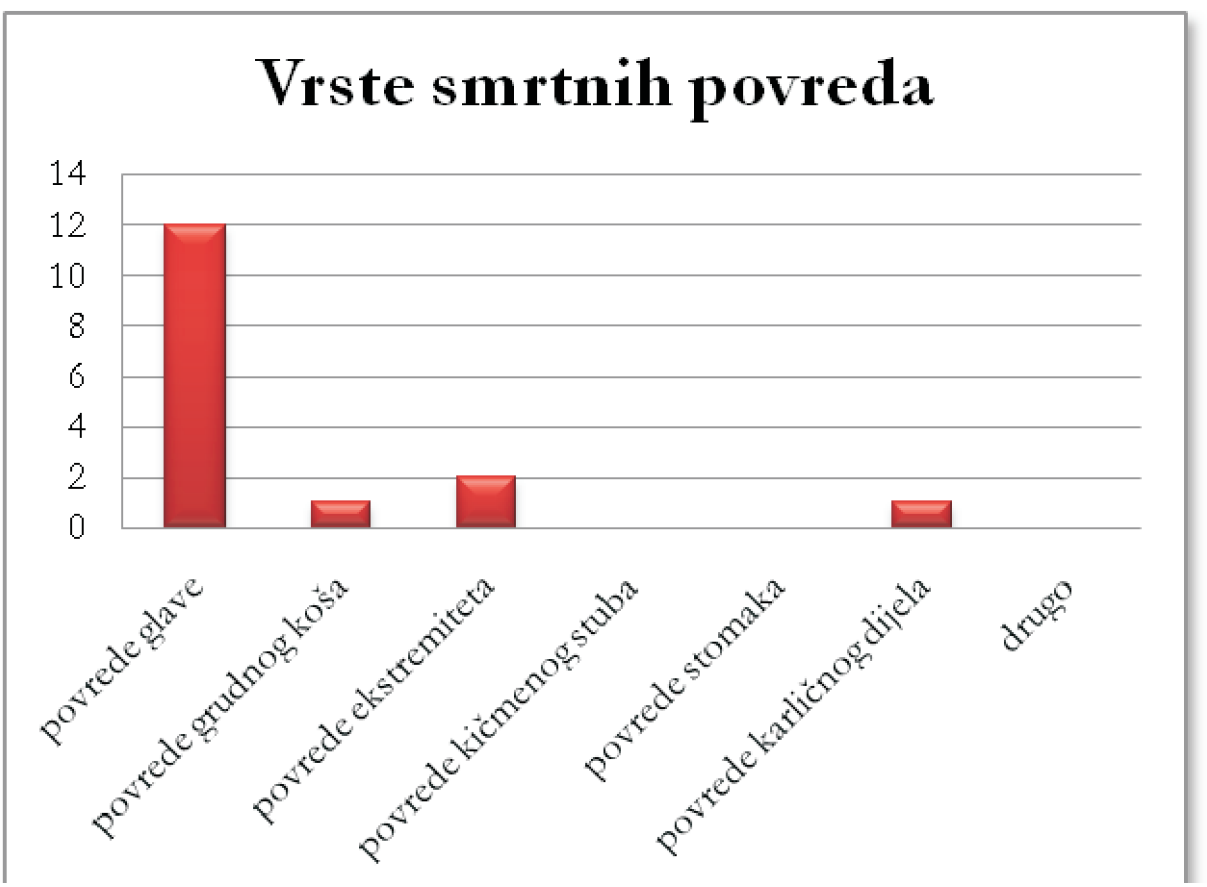

Pregled 6. Vrste smrtnih povreda

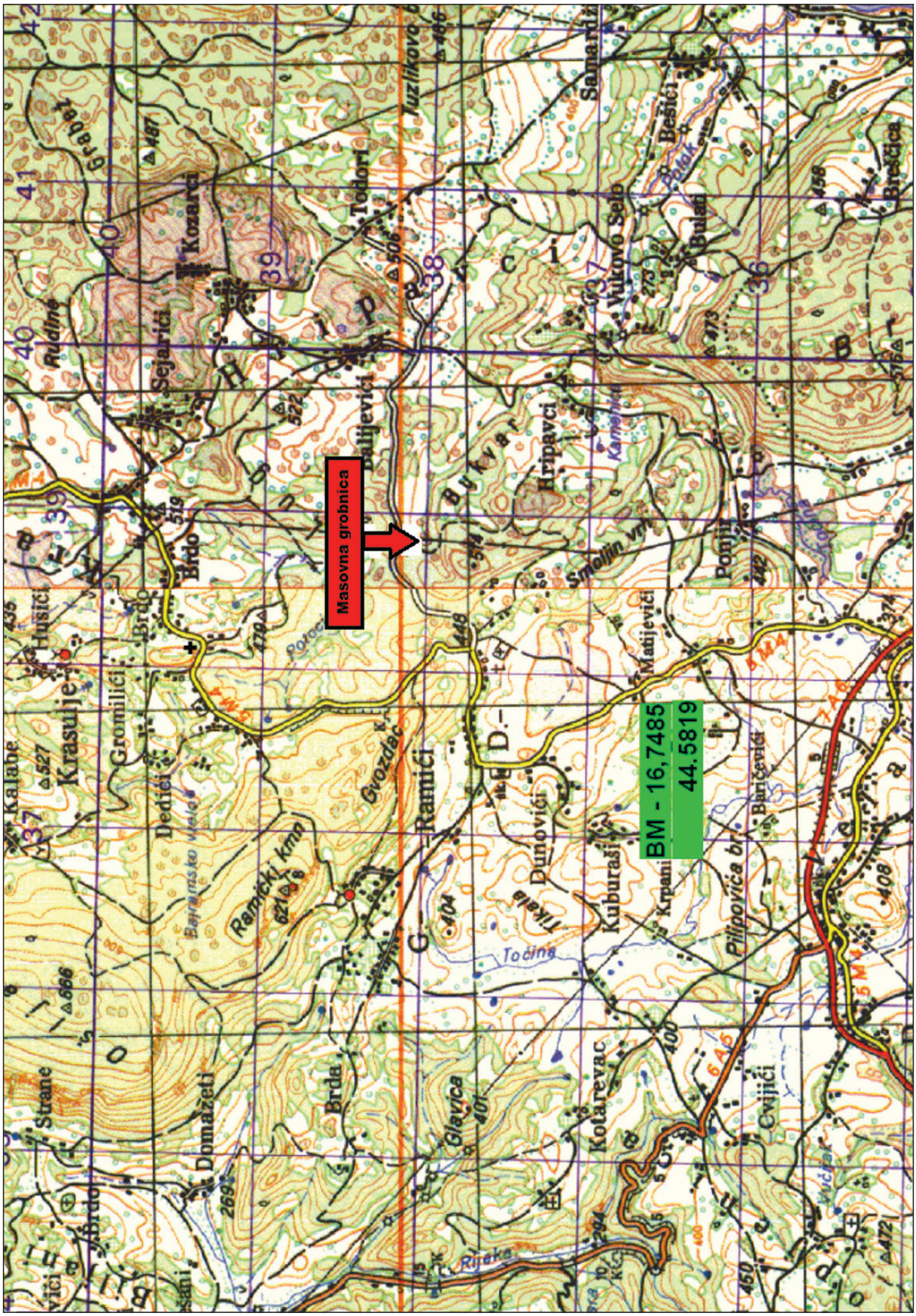

Karta 11. Masovna grobnica Crvena zemlja II

Prezime	Ime oca	Ime	godina rođenja	općina rođenja	datum nestanka	općina nestanka	mjesto nestanka	ekshumirani	identifikovani
Ajkić	Jusuf	Mujo	1964.	Ključ	10.07.1992.	Ključ	Sanica	5.11.1996.	15.11.1996.
Avdić	Rifet	Fahrudin	1969.	Ključ	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	21.11.1996.
Avdić	Hamed	Ibrahim	1958.	Ključ	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	06.11.1996.
Avdić	Tahir	Ismet	1959.	Ključ	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	18.05.2007.
Bahtagić	Ahmo	Enver	1953.	Ključ	09.08.1992.	Ključ	Krasulje	5.11.1996.	06.11.1996.
Bajramović	Islam	Ejub	1940.	Ključ	10.07.1992.	Ključ	Krasulje	5.11.1996.	06.11.1996.
Balagić	Derviš	Mehmed	1967.	Ključ	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	18.11.1996.
Botonjić	Islam	Hamdija	1939.	Ključ	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	06.11.1996.
Botonjić	Abid	Nail	1932.	Ključ	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	06.11.1996.
Čajić	Vahid	Šemso	1964.	Ključ	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	21.11.1996.
Čajić	Hakija	Smajo	1963.	Ključ	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	17.11.1996.
Domazet	Ibro	Mujo	1928.	Ključ	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	21.11.1996.
Domazet	Hamed	Asim	1948.	Ključ	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	06.11.1996.
Domazet	Fehim	Hajrudin	1971.	Ključ	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	22.11.1996.
Došen	Karlo	Mate	1933.	Ključ	23.07.1992.	Ključ	Ramići	5.11.1996.	06.11.1996.
Zukanović	Adil	Mujaga	1954.	Ključ	10.07.1992.	Ključ	Biljani	5.11.1996.	06.11.1996.

Spisak identificiranih iz masovne grobnice Crvena zemlja II

VI.7. Masovna grobnica Prhovo I

Masovna grobnica Prhovo I pronađena je u centru sela Prhovo. To je bila prirodna dolina pored glavnog seoskog puta. Ekshumacija je izvršena 8. maja 1997. godine. Žrtve velikosrpskih zločinaca ubijene su 1. juna 1992. godine u selu Prhovo. Pripadnici tzv. V RS su 1. juna 1992. godine vukući vezanog za transporter Islamagić Hamdu, ušla u nebranjeno selo Prhovo, gdje su iz kuća istjerivali stanovništvo. Mještanima Prhova je naređeno da se okupe pred trgovinom u selu, pa nakon što su oni postupili po naredbi, utjerali su ih u dvorište kuće Abida i Karanfila Osmanovića, nakon čega su odmah počeli sa tučom i odvajanjem muškaraca. Tom prilikom su ubili 7 lica. Nakon toga, odvojili su veći broj muškaraca, među kojima i maloljetne, koje su pješice poveli iz sela. Na žene, djecu i starce koji su ostali u dvorištu, otvorili su vatru iz raznog naoružanja i tom prilikom ubili najmanje njih trideset. Ubijeni su ispred mjesne prodavanice. Ubijeno je 18 žena, 19 muškaraca. Od ukupnog broja, ubijeno je 11 djece. Najmlađa žrtva imala je 7 godina (Medanović Indira), a najstarija 84 godine (Medanović Arif). Prosjek godina starosti ubijenih je 32,7 godina. Svi ubijeni pokopani su na šehidskom mezarju u Prhovu. Spaljene su 4 žene i to: Hadžić Rabija, Medanović Hava, Medanović Enesa i Brković Rasema. Njihovi posmrtni ostaci pokupljeni su u jedno ćebe i ukopani sa ostalim ubijenim.

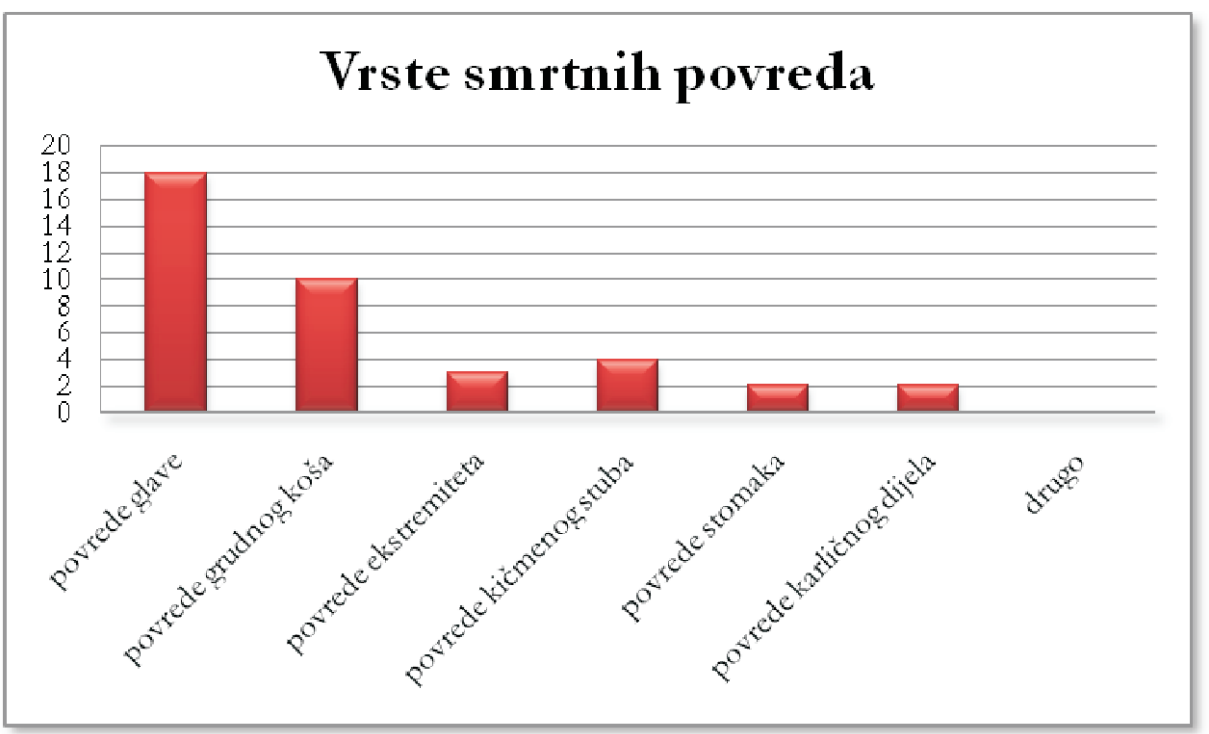

Pregled 7. Vrste smrtnih povreda

Iz pregleda je su vidljive vrte povrda koje su nanesene vatrenim oružjem i koje su za posljedicu imale smrtni ishod. Kod žrtava koje su ubijene u Prhovu dominiraju povrede glave i grudnog koša ali ima i ostalih povreda. Ovdje su žrtve ubijane vatrenim oružjem i gelerima ručnih bombi tako da su zastupljne sve povrede iz pregleda.

Slike 34 i 35. Ekshumacija posmrtnih ostataka žrtava

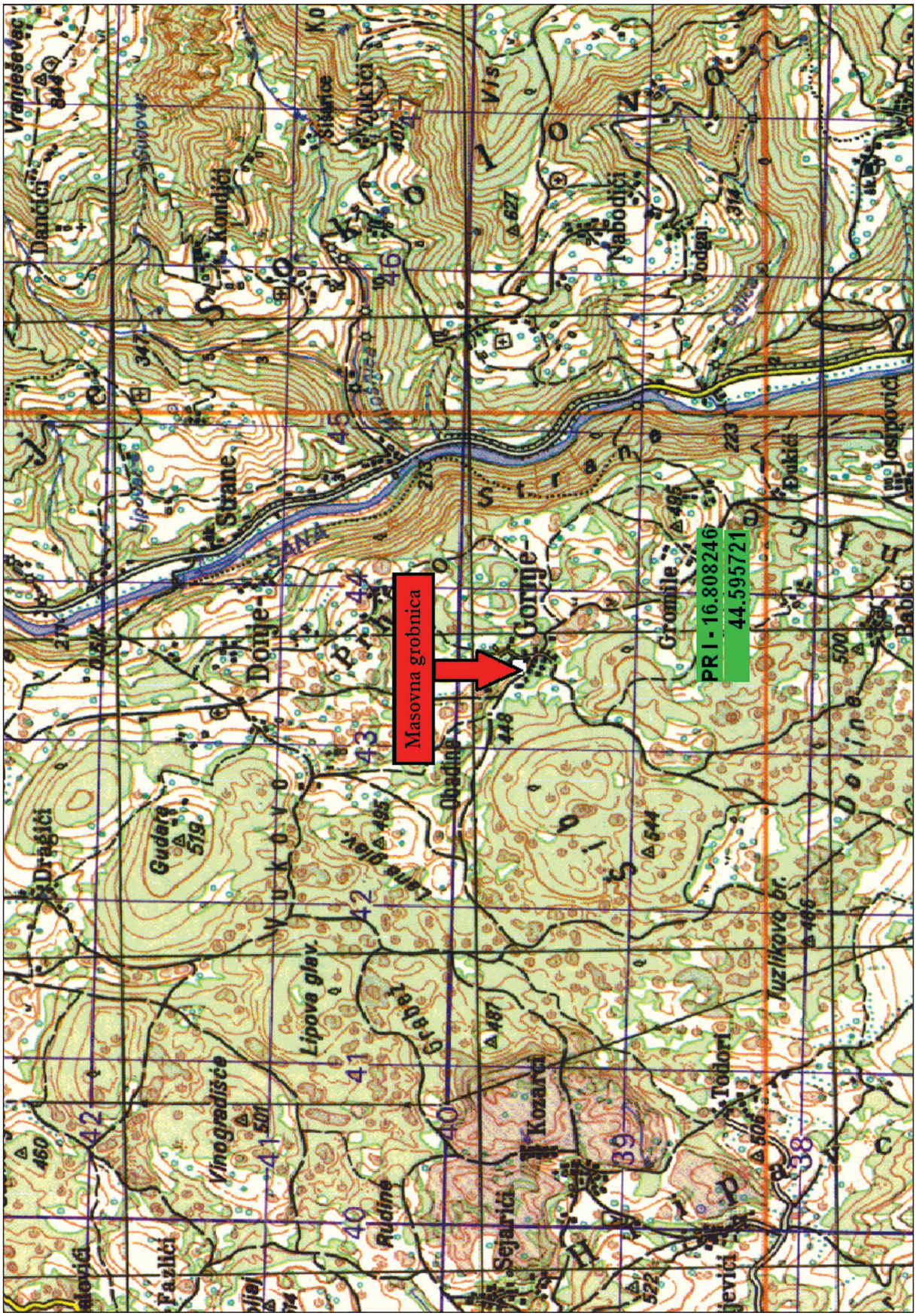

Karta 12. Mjesto masovne grobnice Prhovo I

Prezime	Ime oca	Ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto rođenja	datum nestanka	općina nestanka	mjesto nestanka	ekshumirani	identifikovani
Brković		Rasema	1954.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Brković	Ilfad	Nisveta	1983.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Hadžić	Hašim	Hajro	1931.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Hadžić	Ramo	Rubija	1956.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Hadžić	Zijad	Amela	1983.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Hadžić	Hajro	Hašim	1958.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Hadžić	Sulejman	Izet	1966.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Hadžić	Zijad	Amel	1979.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	25.9.1999.	24.9.1999.
Islamagić	Pašo	Hamdija	1953.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Jusić	Ćamil	Osman	1931.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Jusić	Adil	Ramiza	1922.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Jusić	Latif	Azemina	1973.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Jusić	Latif	Emira	1978.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Jusić	Latif	Samira	1977.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Jusić	Hilmo	Hilmo	1975.	Ključ	Ključ	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Jusić	Šaban	Enisa	1970.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Jusić	Bajro	Nermin	1973.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Medanović	Derviš	Hadžire	1927.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Medanović	Suad	Indira	1985.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Medanović	Sulejman	Midheta	1972.	Jajce	Jajce	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Medanović	Ferid	Enesa	1973.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Medanović		Hava	1964.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.

Prezime	Ime oca	Ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto rođenja	datum nestanka	općina nestanka	mjesto nestanka	ekshumirani	identifikovani
Medanović	Adem	Hasan	1949.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Medanović	Ćamil	Ferida	1976.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Medanović	Mumin	Fatima	1938.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Medanović	Hasan	Mujo	1979.	Ključ	Ključ	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Medanović	Hamdija	Teufik	1959.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Medanović	Ferid	Safet	1966.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Medanović	Hasan	Halil	1972.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Medanović	Salko	Arif	1908.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Medanović	Hamdija	Šefik	1965.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Mešić	Himzo	Isma	1935.	Ključ	Crljeni	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Mešić	Sulejman	Gane	1930.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Mešić	Emsud	Isak	1973.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Okić	Husein	Nasiha	1971.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Osmanović	Abid	Karanfil	1941.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.
Osmanović	Karanfil	Rufad	1941.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	8.5.1997.	13.051997.

Spisak identificiranih iz masovne grobnice Prhovo I

VI.8. Masovna grobnica Prhovo II

Masovna grobnica Prhovo II (Ciganska dolina) pronađena je u neposrednoj blizini zaseoka Peći. Od sela Prhovo udaljena je oko 3 km, a od Ključa oko 18 km. Masovna grobnica je prirodna dolina okružena sa tri strane šumom. U ovoj grobnici su pronađeni posmrtni ostaci muškaraca koji su odvojeni u selu Prhovo. Ubijanje ove grupe izvršeno je 1. juna 1992. godine. Grupu od 27 muškaraca pripadnici tzv. V RS su poveli prema zaseoku Peći, da bi im naredili da legnu na jednoj livadi, nakon čega su počeli sa ubijanjem. Dvojicu preživjelih, koji su ležali na zemlji, ubili su pucnjima u glavu, a ostalih 12 preživjelih mještana Prhova odveli su u logor Manjača. Pred Sudom BiH vodi se postupak za ubistvo trojice civila. U optužnici je navedeno da je Dunović, zvani Sićo ubio tri civila tako što je jednom pucao u leđa, nakon čega je odmah preminuo, dok je dvojici maloljetnika naredio da klanjaju ispred, pa im je kad su kleknuli, pucao u leđa. Prvi posmrtni ostaci žrtava pronađeni su na dubini od 0,4 m. Posmrtni ostaci žrtava ekshumirani su 24. septembra 1999. godine, a identifikovani dan kasnije od strane porodica. Prosjek godina starosti ubijenih u ovoj masovnoj grobnici je 32,5 godina. Svi identifikovani su bošnjačke nacionalnosti.

Slika 36 i 37. Ekshumacija posmrtnih ostataka žrtava

Slika 38 i 39. Ekshumirani posmrtni ostaci žrtava i pronađeni predmeti

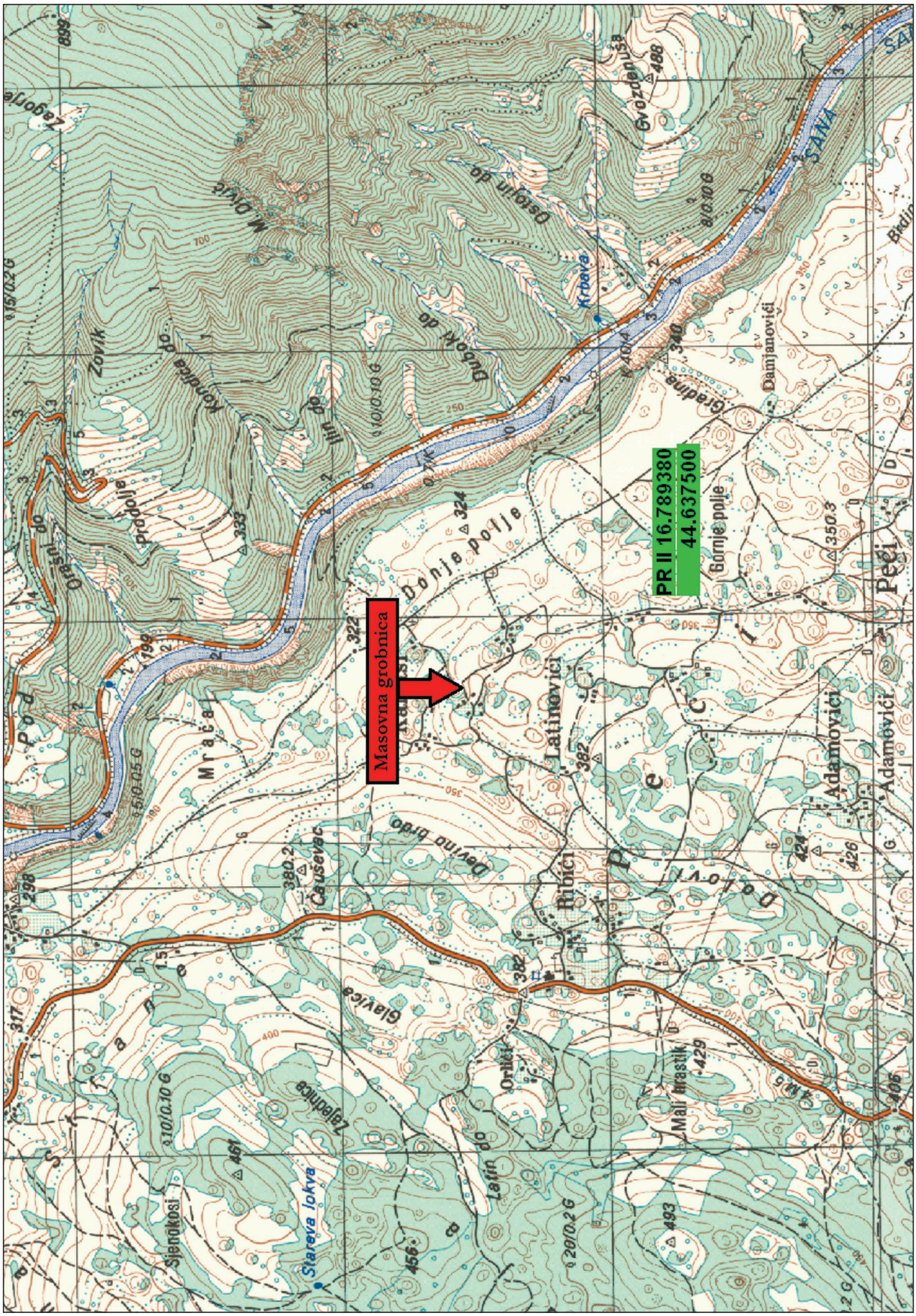

Karta 13 . Mjesto masovne grobnice Prhovo II

Prezime	Ime oca	Ime	datum rođenja	općina rođenje	mjesto rođenja	datum nestanka	općina nestanka	mjesto nestanka	ekshumirani	identifikovani
Brković	Šaban	Ilfad	1949.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	24.09.1999.	25.09.1999.
Dedić	Smajo	Mehmed	1955.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	24.09.1999.	25.09.1999.
Hadžić	Sulejman	Suad	1964.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	24.09.1999.	25.09.1999.
Hadžić	Bajro	Zijad	1957.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	24.09.1999.	25.09.1999.
Hadžić	Alem	Ekrem	1960.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	24.09.1999.	25.09.1999.
Hadžić	Fehret	Senad	1976.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	24.09.1999.	25.09.1999.
Jusić	Latif	Nedžad	1970.	Ključ	Prhovo	31.05.1992.	Ključ	Prhovo	24.09.1999.	25.09.1999.
Jusić	Nazif	Latif	1931.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	24.09.1999.	25.09.1999.
Medanović	Hamid	Ahmo	1939.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	24.09.1999.	25.09.1999.
Medanović	Vahid	Suad	1963.	Ključ	Prhovo	07.04.1992.	Ključ	Prhovo	24.09.1999.	25.09.1999.
Medanović	Ferid	Enes	1973.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	24.09.1999.	25.09.1999.
Medanović	Ferid	Ćamil	1955.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	24.09.1999.	25.09.1999.
Medanović	Mustafa	Vahid	1928.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	24.09.1999.	25.09.1999.
Mešić	Emsud	Ismet	1977.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	24.09.1999.	25.09.1999.
Osmanović	Karanfil	Tehvid	1961.	Ključ	Prhovo	01.06.1992.	Ključ	Prhovo	24.09.1999.	25.09.1999.

Spisak identikovanih iz masovne grobnice Prhovo II

VI.9. Masovna grobnica Biljani I

Masovna grobnica Biljani I pronađena je u selu Biljani u neposrednoj blizini zgrade osnovne škole. Lokalitet ove masovne grobnice nalazio se na njivi poznatoj kao Dolovi. Površina ove masovne grobnice je 15 m^2 i bila je udaljena od zgrade škole oko 150 metara. Posmrtni ostaci žrtava bili su ukopani na dubini oko 0,4 metra. Prilikom ekshumacije posmrtnih ostataka žrtava pronađene su čahure pješadijskog naoružanja, što nam ukazuje na način izvršenja zločina. Žrtve zločina ubijene su u neposrednoj blizini 10. jula 1992. godine. Ekshumacija je izvršena 14. oktobra 1996. godine. Žrtve su bili muškarci, mještani sela Biljani. Ubijene je ukopao Vučkić Asim. Identifikacija je izvršena prepoznavanjem od strane porodica na osnovu odjeće, dokumenta i ličnih stvari žrtava. Posmrtni ostaci žrtava sahranjeni su u šehidskom mezarju Biljani. Ekshumacijom je rukovodio istražni sudija Osnovnog suda u Ključu Botonjić Džemal i ekspertni tim:

1. prof.dr. Hamza Žujo, vještak sudske medicine,
2. Kulovac Bajro, inspektor F MUP-a,
3. Gromilić Aziz, načelnik odjeljenja kriminalističke policije SJB Ključ,
7. Radaković Rade, kriminalistički tehničar CSB Bihać,
8. Skalić Meho, kriminalistički fotograf i snimatelj CSB Bihać,
6. Šepić Zuhdija, kriminalistički tehničar SJB Ključ.

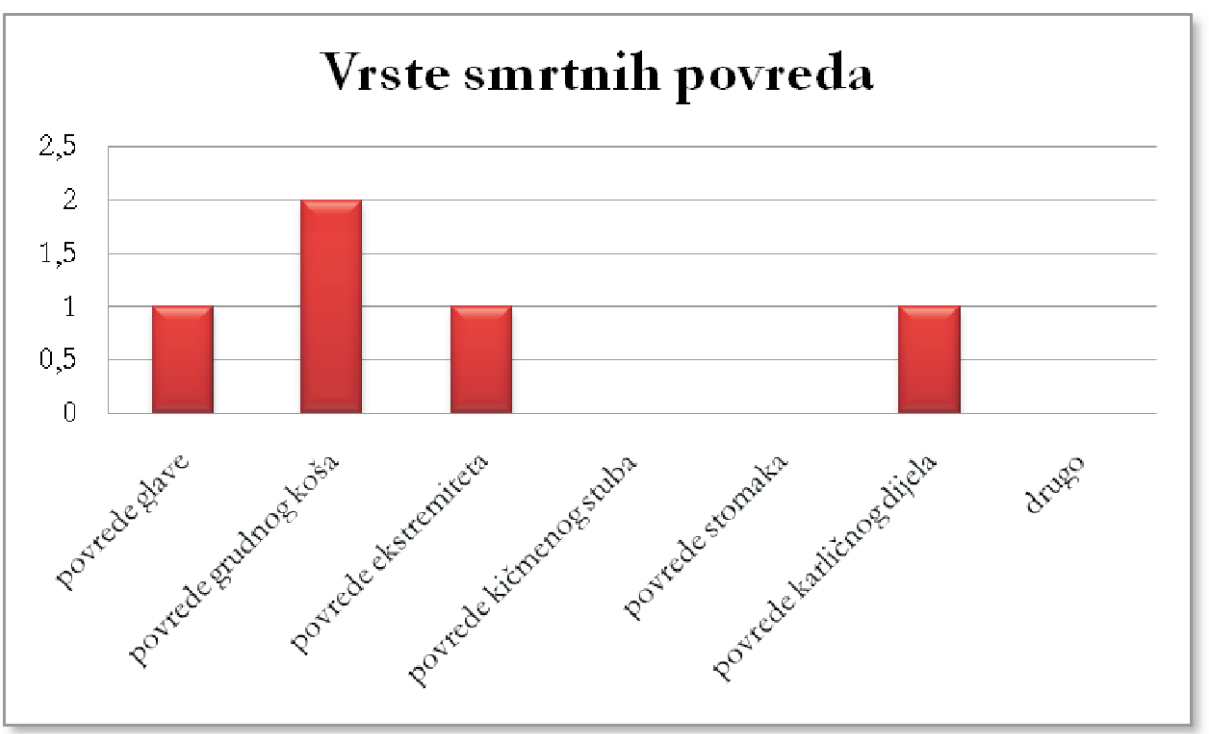

Pregled 8. Vrste smrtnih povreda

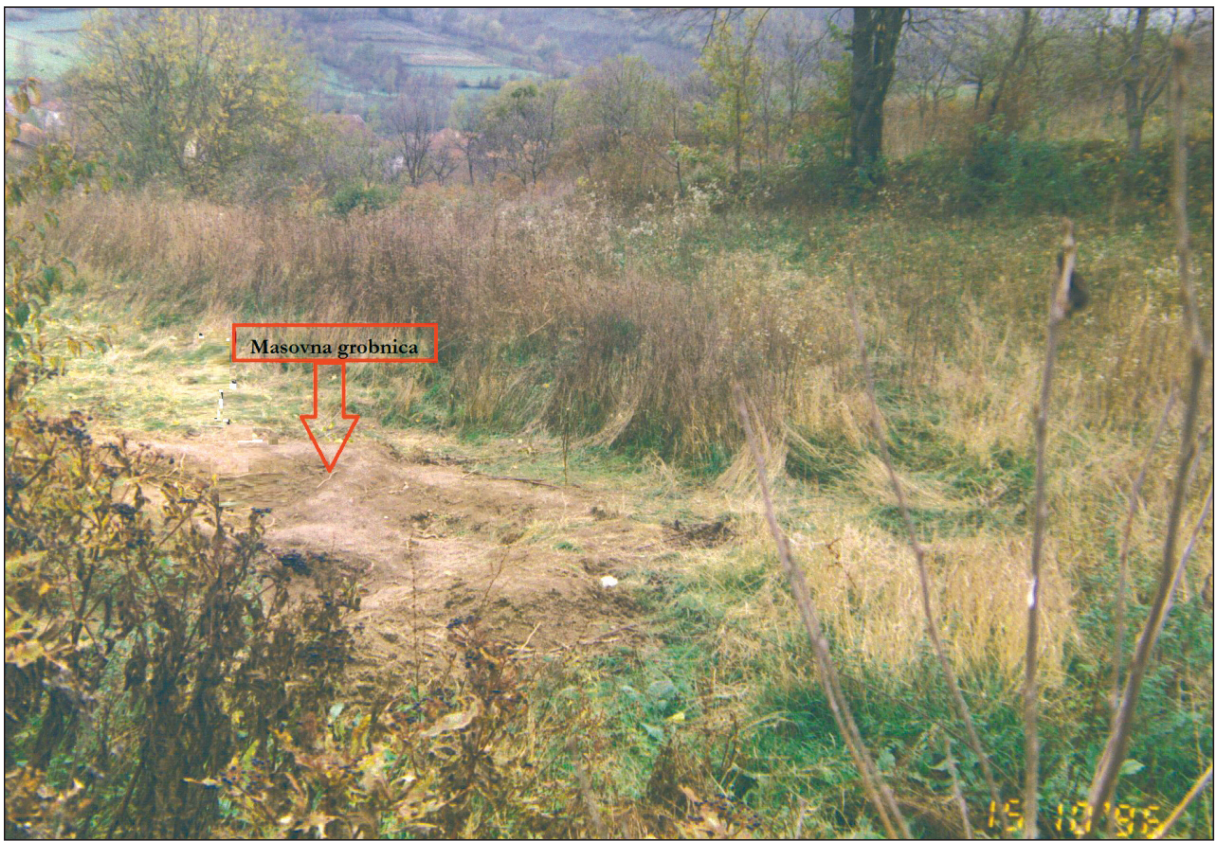

Slika 40 i 41. Mjesto masovne grobnice i posmrtni ostaci Talić Mesuda

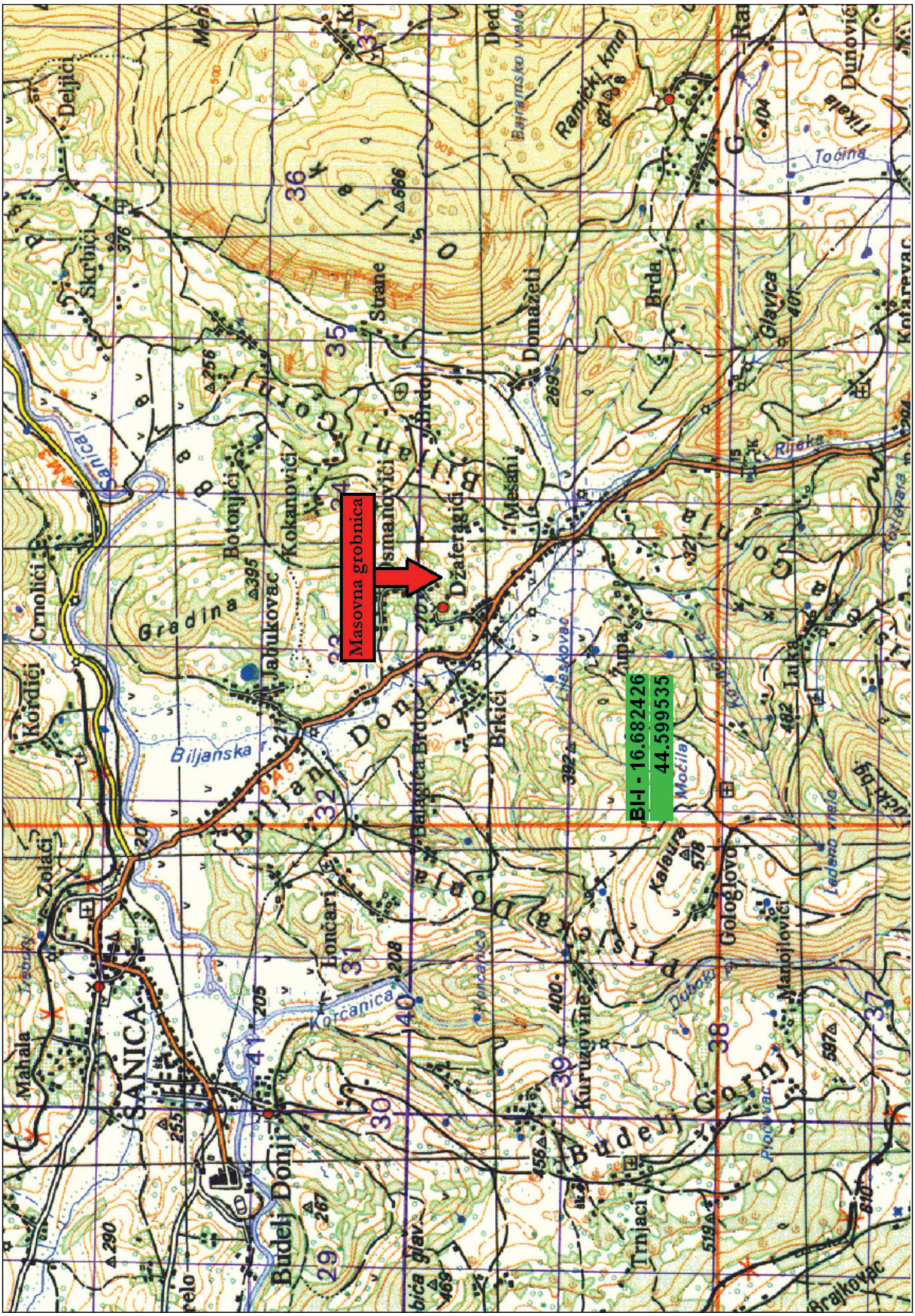

Karta 14. Mjesto masovne grobnice Biljani I

Prezime	Ime oca	Ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto rođenja	datum nestanka	općina nestanka	mjesto nestanka	ekshumirani	identifikovani
Talić	Pašo	Mesud	1918.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	Biljani	14.10.1996	15.10.1996.
Botonjić	Dedo	Mihad	1964.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	Biljani	14.10.1996	15.10.1996.
Botonjić	Dedo	Rufad	1958.	Ključ	Biljani	10.07.1992.	Ključ	Biljani	14.10.1996	15.10.1996.
2 NN										

Spisak ekshumiranih i identificiranih iz masovne grobnice Biljani I

VI.10. Masovna grobnica Botonjića kamen

Masovna grobnica Botonjića kamen pronađena je u naselju Botonjići. Ekshumacija je vršena u dva navrata i to 9. maja 1997. godine i 9. decembra 2005. godine. Prva ekshumacija je vršena na mjestu gdje je zločin i izvršen. Ekshumaciji su prisustvovali:

1. Adem Jakupović, istražni sudija Kantonalnog suda Bihać
2. Asim Džafić, zamjenik kantonalnog tužioca,
3. Amor Mašović, predsjednik državne komisije za traženje nestalih osoba,
4. Bajramović Esad, član državne komisije za traženje nestalih za područje Bosanske krajine,
5. Dr. Samira Mešić, vještak specijalista patologije i sudske medicine Kantonalne bolnice Bihać,
6. Refik Šehić, inspektor KMUP-a Bihać,
7. Hadžiabdić Amir, inspektor KMUP-a Bihać,
8. Radaković Radomir, kriminalistički tehničar KMUP-a Bihać
9. Turan Jasmin, kriminalistički tehničar KMUP-a Bihać
10. Skalić Meho, kriminalistički tehničar KMUP-a Bihać
11. Dizdarević Ismet, medicinski tehničar.

Dana 8. augusta 1992. godine, u večernjim satima, pripadnici tzv. V RS su iz svojih kuća istjerala Bošnjake iz naselja Botonjići. Sve istjerane mještane okupili su u centru sela, na raskrsnici. Tu su izdvojili 11 mještana Botonjića. Ostalim ženama i djeci naredili su da idu prema zaseoku Crnalići. Dio mještana koji je došao u Crnaliće, čuo je pucnjavu i vidio dim iz zapaljenih kuća. Pripadnici tzv. V RS zločin nad nedužnim ženama, djecom i starcima počinili su u štali Botonjić Hilme. Posmrtni ostaci su pronađeni na površini u širem rejonu. Pronađen je samo dio posmrtnih ostataka (lobanje,donje vilice, dio karličnih kostiju i druge kosti). Na ekshumiranim posmrtnim ostacima uočeni su tragovi vatre, jer su žrtve spaljene. Prema svedočenju preživjelih mještana Botonjića, poslije zločina policija SJB Ključ je izišla na lice mjesta i nije dozvoljavala pristup lokalitetu. Sigurno je da su dijelove posmrtnih ostataka pokupli i izvršili prikrivanje zločina. Drugi dio ekshumacije izvršen je 9. decembra 2005. godine u naselju Botonjići. Posmrtni ostaci žrtava pronađeni su na dubini od oko 0,6 metara.

Slika 42. Spaljeni posmrtni ostaci žrtava

Slike 43 i 44. Mjesto ubijanja i pronađeni posmrtni ostaci

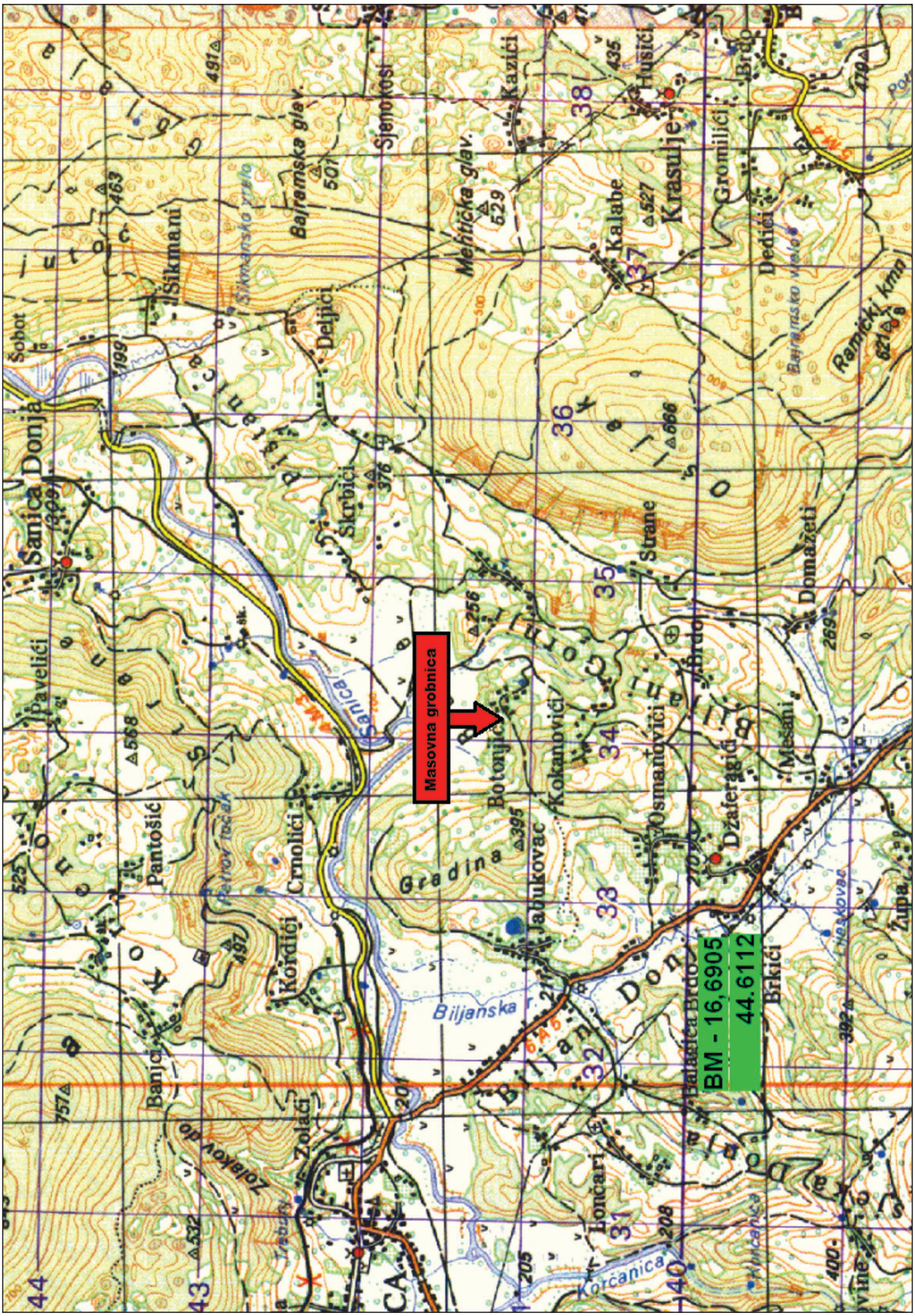

Karta 15. Mjesto masovne grobnice Botonjića kamen

Prezime	Ime oca	Ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto rođenja	datum nestanka	općina estanka	mjesto nestanka	ekshumirani	identifikovani
Botonjić	Rešid	Smajil	1922.	Ključ	Botonjići	07.08.1992.	Ključ	Botonjići	09.05.1997. 09.12.2005.	09.05.1997.
Botonjić	Ahmo	Ahmo	1914.	Ključ	Botonjići	07.08.1992.	Ključ	Botonjići	09.05.1997. 09.12.2005.	09.05.1997.
Botonjić	Zejnil	Azemina	1933.	Ključ	Botonjići	07.08.1992.	Ključ	Botonjići	09.05.1997. 09.12.2005.	09.05.1997.
Botonjić	Alija	Esma	1960.	S.Most	Vrhpolje	07.08.1992.	Ključ	Botonjići	09.05.1997. 09.12.2005.	09.05.1997.
Botonjić	Husein	Teufik	1976.	Ključ	Botonjići	07.08.1992.	Ključ	Botonjići	09.05.1997. 09.12.2005.	09.05.1997.
Botonjić	Islam	Ajša	1938.	Ključ	Krasulje	07.08.1992.	Ključ	Botonjići	09.05.1997. 09.12.2005.	09.05.1997.
Botonjić	Mujo	Fehim	1921.	Ključ	Botonjići	07.08.1992.	Ključ	Botonjići	09.05.1997. 09.12.2005.	09.05.1997.
Botonjić	Habir	Ragib	1924.	Ključ	Botonjići	07.08.1992.	Ključ	Botonjići	09.05.1997. 09.12.2005.	09.05.1997.
Botonjić	Sajim	Ermin	1976.	Ključ	Ključ	07.08.1992.	Ključ	Botonjići	09.05.1997. 09.12.2005.	09.05.1997.
Botonjić	Hašim	Almaz	1925.	Ključ	Botonjići	07.08.1992.	Ključ	Botonjići	09.05.1997. 09.12.2005.	09.05.1997.
Botonjić	Šaban	Halid	1932.	Ključ	Botonjići	07.08.1992.	Ključ	Botonjići	09.05.1997. 09.12.2005.	09.05.1997.

Spisak ekshumiranih i identificiranih iz masovne grobnice Botonjića kamen

VI.11. Masovna grobnica jama Bunarevi

Masovna grobnica jama Bunarevi nalazila se na području opštine Mrkonjić-Grad, udaljena 33 km od Ključa. To je prirodna jama dubine oko 35 metara. Jama Bunarevi pronađena je na lokalitetu zaseoka Bunarevi, selo Gornje Ratkovo. Pripadnici tzv. V RS i policije Bošnjake iz Sanskog Mosta i Ključa ubile su i bacile u ovu jamu 1992. godine. Iz ove grobnice ekshumirani su posmrtni ostaci 24 žrtve, a identificirane su 23 osobe. Sa područja opštine Ključ identificirano je 8 Bošnjaka. Karakteristično za ovu jamu je što je pokušano prikrivanje bacanjem uginulih životinja u nju. U toku ekshumacije iz jame je izvađeno 70 komada različitih neeksplodiranih ubojitih sredstava. Prosjek godina starosti ubijenih je 43,5 godina. Najmlađi ubijeni imao je 19 godina (Merdanović Arzen) a najstariji 60 godina (Puškar Aziz). Ekshumacija masovne grobnice jama Bunarevi vršena je 13-15. septembra 2000. godine.

Ekshumaciji su prisustvovali:

1. Botonjić Džemal, istražni sudija iz Ključa-rukovodilac ekshumacije,
2. Amor Mašović, predsjednik državne komisije za traženje nestalih osoba,
3. Jasmin Odobašić, zamjenik predsjednika državne komisije za traženje nestalih osoba,
4. Draganović Kemal, član državne komisije za traženje nestalih osoba,
5. Šahbazović Enver inspektor,
6. Muheljić Muharem, inspektor,
7. Skalić Meho, kriminalistički tehničar,
8. Topalović Nedžad, kriminalistički tehničar,
9. Dr. Rakočević Miroslav, vještak sudske medicine
10. Dr. Eva Klonovski, fornzičar ICMP-a
11. Dr. Nermin Sarajlić, vještak sudske medicine,
12. Ismet Dizdarević, medicinski tehničar,
13. Duraković Erkam, specijalni alpinistički tim F MUP-a,
14. Vujica Boro, specijalni alpinistički tim F MUP-a,
15. Podgorica Semir, specijalni alpinistički tim F MUP-a,
16. Demir Nermin, specijalni alpinistički tim F MUP-a,

Prilikom ekshumacije, u neposrednoj blizini jame, pronađene su čahure i zrna automatske puške 7.62 mm. Pronađene čahure i zrna govore da su žrtve ubijane neposredno uz jamu i onda bacane unutar jame. Pored jame pronađeni su ostaci osigurača ručne bombe, što ukazuje da su bombe bacane u unutrašnjost jame nakon što su žrtve bačene. Predstavnici snaga SFOR-a su iz jame izvadili i uništili neeksplodirana ubojna sredstva (minobacačke mine, tromblon i ručni raketni bacač "ZOLJA"). Posmrtni ostaci žrtava prebačeni su u Ključ radi obdukcije i identifikacije.

Slike 45 i 46. Mjesto masovne grobnice Jama Bunarevi i ostaci pronađenih mina

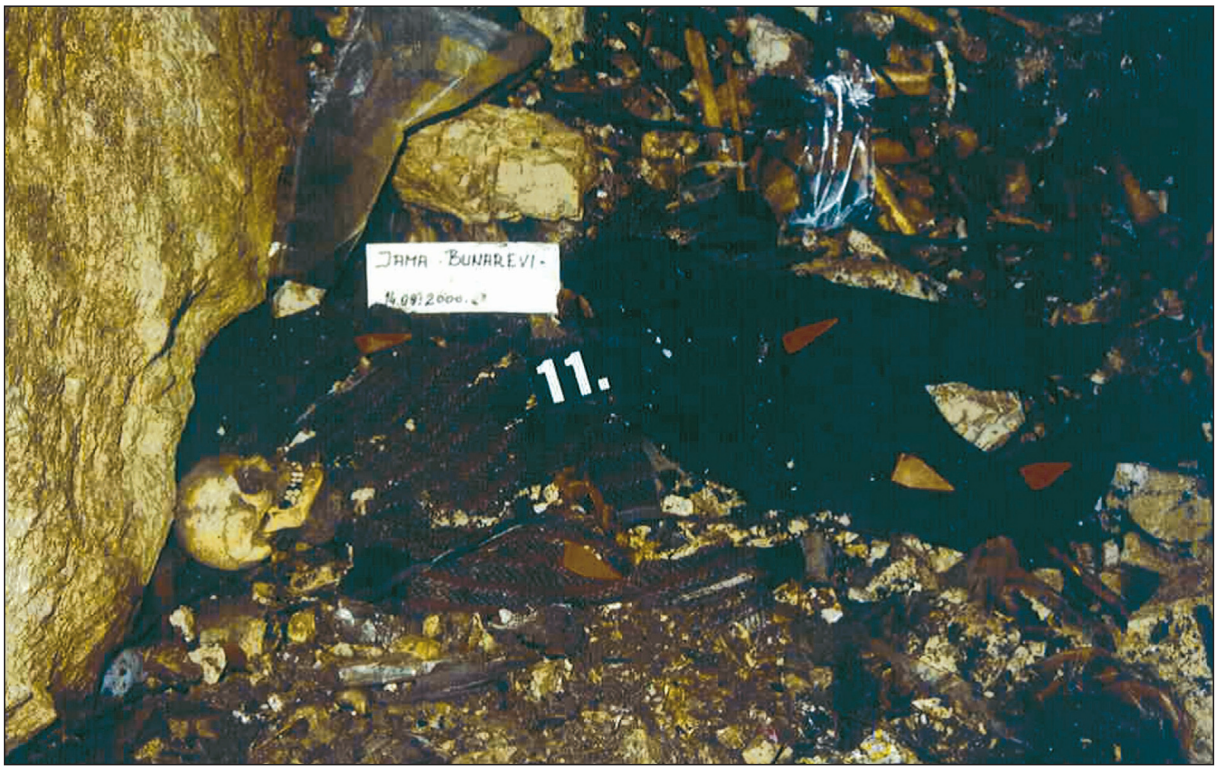

Slika 47. Posmrtni ostaci žrtava u jami

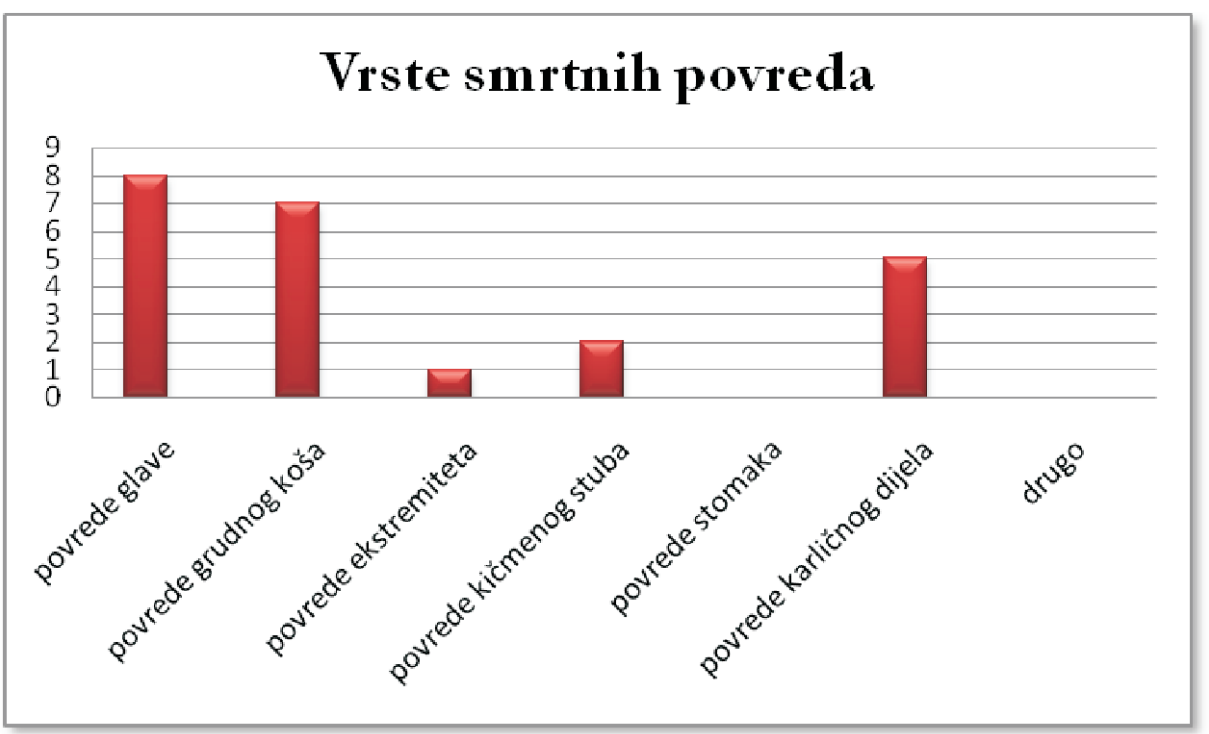

Pregled 9. Vrste smrtnih povreda

Karta 16. Mjesto masovne grobnice jama Bunarevi

Prezime	Ime oca	Ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto rođenja	datum nestanka	općina nestanka	mjesto nestanka	ekshumirani	identifikovani
Brković	Mujo	Hamed	1939.	Ključ	Crljeni	02.08.1992.	Ključ	Šehići	13-15.9.2000.	20.09.2000.
Fazlić	Sajid	Nijaz	1968.	S. Most	Hrustovo	04.07.1992.	S. Most	Hrustovo	13-15.9.2000.	08.09.2003.
Jelečević	Muho	Sulejman	1936.	S. Most	Hrustovo	31.05.1992.	S. Most	Tomina	13-15.9.2000.	31.07.2004.
Jodanović	Huse	Safet	1958.	Ključ	Humići	05.08.1992.	Ključ	Humići	13-15.9.2000.	27.09.2000.
Kandžić	Ibro	Refik	1961.	S. Most	Hrustovo	31.08.1992.	S. Most	Hrustovo	13-15.9.2000.	-------
Kandžić	Ibro	Šefik	1958.	S. Most	S. Most	05.09.1992.	S. Most	Hrustovo	13-15.9.2000.	-------
Keranović	Hamdija	Izet	1969.	S. Most	Hrustovo	12.06.1992.	S. Most	Hrustovo	13-15.9.2000.	31.01.2007.
Kukavica	Refik	Teufik	1964.	S. Most	Hrustovo	10.11.1992.	S. Most	Tomina	13-15.9.2000.	29.07.2003.
Medić	Mumin	Hasib	1948.	S. Most	Hrustovo	01.05.1992.	S. Most	Hrustovo	13-15.9.2000.	14.07.2006.
Merdanović	Ekrem	Arzen	1973.	S. Most	Hrustovo	01.06.1992.	S. Most	Tomina	13-15.9.2000.	29.09.2000.
Merdanović	Ekrem	Ekrem	1967.	S. Most	Hrustovo	01.06.1992.	S. Most	Tomina	13-15.9.2000.	14.07.2003.
Mešić	Behar	Emir	1957.	S. Most	Hrustovo	27.05.1992.	S. Most	Hrustovo	13-15.9.2000.	19.07.2007.
Pervić	Jusuf	Atif	1935.	Ključ	Humići	23.03.1993.	Ključ	Humići	13-15.9.2000.	22.09.2000.
Pervić	Osman	Fuad	1956.	Ključ	Humići	06.08.1992.	Ključ	Humići	13-15.9.2000.	22.09.2000.
Pervić	Osman	Suad	1956.	Ključ	Humići	06.08.1992.	Ključ	Humići	13-15.9.2000.	22.09.2000.
Pervić	Hilmija	Fadil	1961.	Ključ	Humići	06.08.1992.	Ključ	Humići	13-15.9.2000.	21.09.2000.
Puškar	Huse	Aziz	1933.	Ključ	Humići	20.08.1993.	Ključ	Humići	13-15.9.2000.	22.09.2000.
Puškar	Aziz	Ismet	1952.	Ključ	Humići	06.08.1992.	Ključ	Humići	13-15.9.2000.	02.09.2000.
Seferović	Bajro	Ibro	1952.	S. Most	Hrustovo	19.05.1992.	S. Most	Hrustovo	13-15.9.2000.	30.03.2004.
Seferović	Zijad	Hikmet	1967.	S. Most	Hrustovo	01.08.1992.	S. Most	Tomina	13-15.9.2000.	02.06.2006.
Šabić	Islam	Hikmet	1966.	S. Most	Hrustovo	04.07.1992.	S. Most	Hrustovo	13-15.9.2000.	24.10.2000.
Velić	Adil	Hasib	1960.	S. Most	Hrustovo	31.05.1992.	S. Most	Hrustovo	13-15.9.2000.	26.06.2006.
Zukić	Smajil	Rufad	1963.	S. Most	Hrustovo	30.06.1992.	S. Most	Galaja	13-15.9.2000.	02.06.2006.

Spisak ekshumiranih i identificiranih iz masovne grobnice jama Bunarevi

VI.12. Masovna grobnica Jama Golubnjača

Masovna grobnica Jama Golubnjača poznata i kao Gigića jama pronađena je 2001. godine. Ova masovna grobnica je prirodna jama dubine oko 40 metara. Pronađena je na lokalitetu naselja Pasjak na području opštine Drvar. Žrtve zločina srpskih policijskih snaga su logoraši iz logora Kamenica (Drvar).

Jedna grupa logoraša ubijena je u zgradi osnovne škole u Drvaru, koja je služila kao logor. U školi je ubijeno 7 logoraša koji su bačeni u jamu Golubnjača. Drugi dio ubijenih je dovezen iz logora Kamenica. Prije ubijanja logoraši su iz logora Kamenica plavim kombijem dovezeni u zgradu osnovne škole u Pasjaku. Nakon toga su im stavili poveze na oči, ruke su im vezali žicom, ponovo ukrcali u kombi i odvezli na lokalitet jame Golubnjače. Logoraše su ubijali jednog po jednog i to pucajući im u glavu. Ubijanje je vršeno pištoljima. Nakon ubijanja, tijela ubijenih su bačena u jamu. Kasnije je jama zatrpana različitim otpadom (automobilske gume, otpad iz domaćinstva i drugo).

Neposredno nakon ubijanja zločinci su ovaj čin proslavili u logoru Kamenica. Među pronađenim žrtvama su i logoraši koji su ubijeni u samom logoru Kamenica, ali i u logoru u osnovnoj školi u Drvaru.[320] Ekshumacija je izvršena u periodu 17-21.04.2001. godine.

Ekshumacijom je rukovodio kantonalni sudija Abdulmedžid Mušić, a u timu su bili: Mešić Nihad, kriminalistički inspektor, Skalić Meho, kriminalistički tehničar, vještak sudske medicine dr. Rakočević Miroslav, Eva Klonovski, forenzičar ICMP-a, radnici Ramić Senadin, Ališić Zlatan, Ramić Almir, Ramić Hidajet, alpinistička jedinica F MUP-a na čelu sa Erkamom Durakovićem. Ubijeni logoraši bili su sa područja opština Ključ, Bosanska Krupa, Bihać, Sanski Most i Bugojno. U ovoj masovnoj grobnici pronađeni su posmrtni ostaci braće Subašić Fuada i Jasmina i braće Fadila i Rezaka Halilovića. Od ukupno ekshumiranih i identifikovanih sa područja opštine Ključ bilo je 12 žrtava. Ekshumirano je 17 Bošnjaka, 1 Srbin i 1 Hrvat. Prosjek godina starosti ubijenih je 34,8 godina.

Među ekshumiranim žrtvama pronađena su dva vojnika tzv. V RS (Bašić Jasim i Bursać Dušan) koji su ubijeni i bačeni u jamu Golubnjaču. Prema izjavama svedoka ubijeni su iz razloga što su počeli voditi bilješke u kojima su pisali o zločinima počinjenim nad Bošnjacima i što su i sami bili svjedoci određenih zločina od strane pripadnika tzv. V RS.

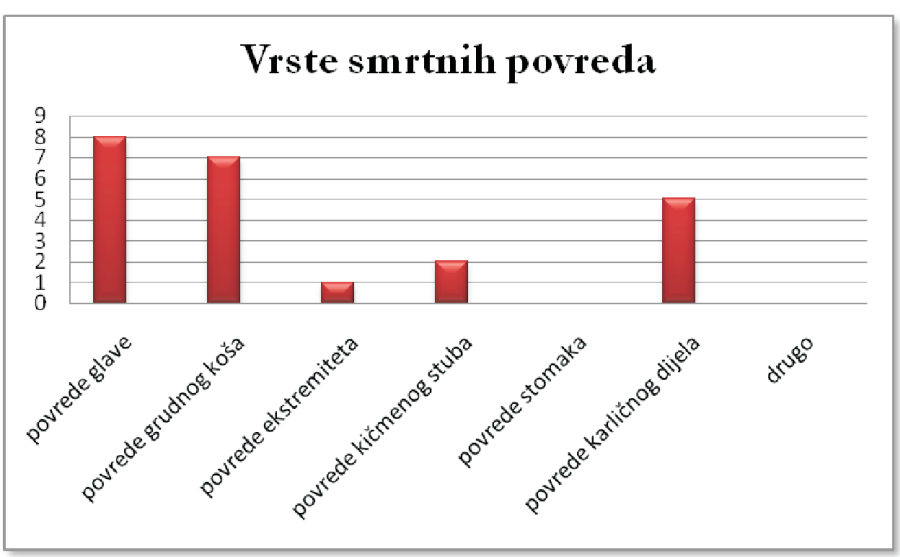

Pregled 10. Vrste smrtnih povreda

320 U logoru u osnovnoj školi u Drvaru od posljedica fizičkih tortura i premlaćivanja umro je profesor Rasim Zulić iz Orašca (općina Bihać).

Slike 48 i 49. Ekshumacija posmrtih ostataka žrtava

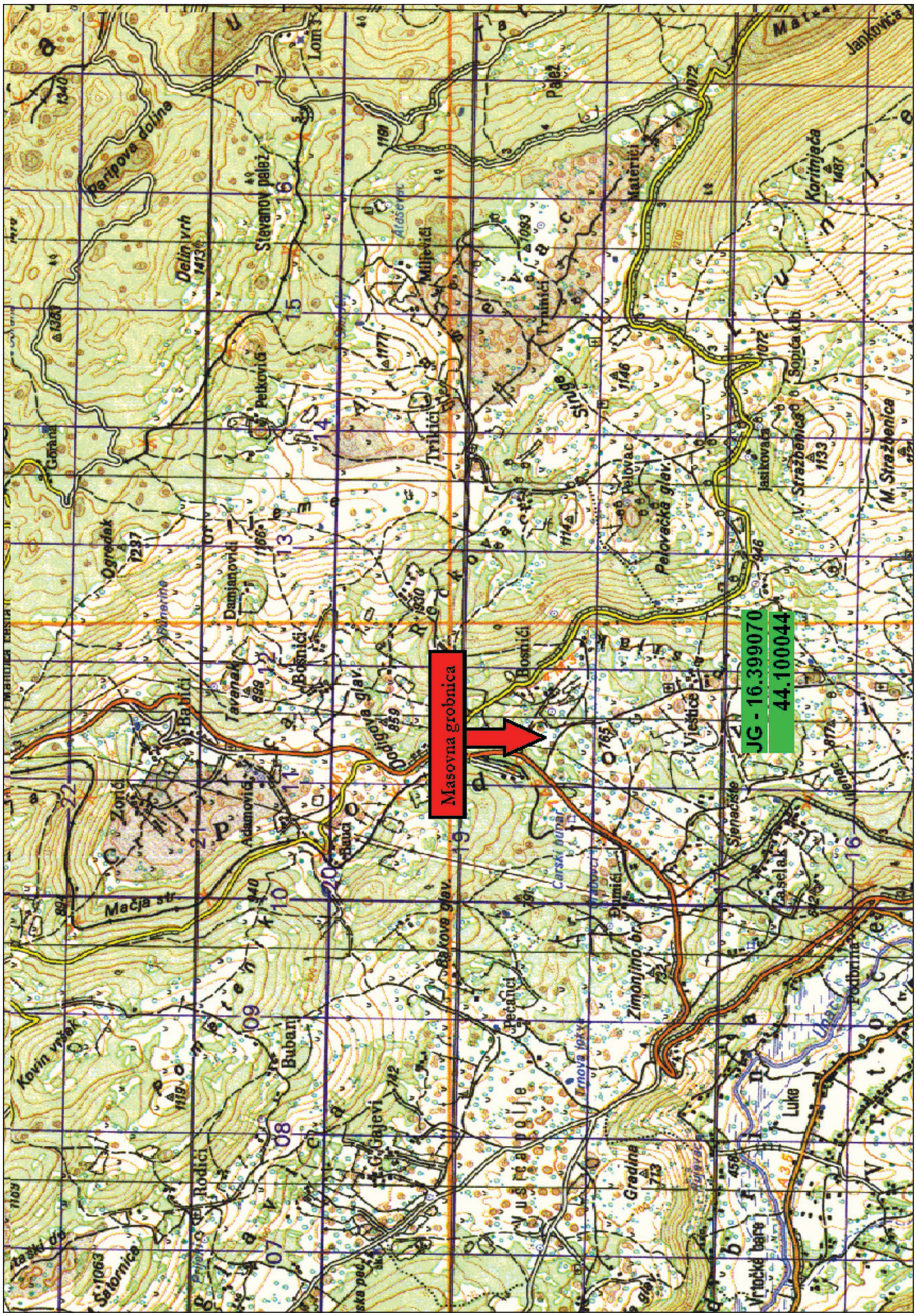

Karta17. Mjesto masovne grobnice jama Golubnjača

Prezime	Ime oca	Ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto rođenja	datum nestanka	općina	mjesto nestanka	ekshumirani	identifikovani
Bašić	Hasib	Jasim	1956.	Ključ	Sanica	10.01.1993.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	20.01.2003.
Bukvić	Vahid	Ifet	1959.	Ključ	Vojići	02.06.1992.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	24.06.2004.
Bursać	Branko	Dušan	1958.	Ključ	G. Budelj	10.01.1993.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	9.12.2005.
Crnalić	Munib	Rufad	1955.	Ključ	Sanica	15.08.1992.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	13.05.2004.
Ćehić	Hasan	Enver	1960.	Ključ	Ključ	06.08.1992.	Ključ	Kamenica	18-20.4.2001.	14.05.2001.
Delić	Redžo	Suvad	1959.	Ključ	Ključ	27.05.1992.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	02.10.2003.
Halilović	Derviš	Fadil	1967.	Ključ	Ključ	07.07.1992.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	17.11.2003.
Halilović	Derviš	Rezak	1961.	Ključ	Ključ	01.07.1992.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	02.10.2003.
Halilović	Derviš	Said	1969.	Ključ	Ključ	01.07.1992.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	13.01.2004.
Kadić	Smail	Fehim	1957.	Bos. Krupa	Bos. Krupa	23.04.1992.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	23.11.2006.
Kalić	Ismet	Kalmin	1963.	S. Most	S. Most	14.09.1992.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	14.05.2001.
Malkoč	Muhamed	Nusret	1961.	Bos. Krupa	Bos. Krupa	24.04.1992.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	14.05.2001.
Omanović	Muharem	Šaćir	1950.	Ključ	Biljani	10.09.1992.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	25.03.2005.
Subašić	Nazif	Jasmin	1961.	Ključ	Biljani	01.09.1992.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	10.11.2005.
Subašić	Nazif	Fuad	1959.	Ključ	Biljani	01.09.1992.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	28.07.2006.
Šepić	Mustafa	Kemal	1945.	Tuzla	Tuzla	21.04.1992.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	14.05.2001.
Velagić	Huse	Ferid	1944.	Bos. Krupa	Bos. Krupa	21.04.1992.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	21.11.2003.
Zulić	Hasib	Rasim	1957.	Bihać	Orašac	11.06.1992.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	17.09.2004.
Žulj	Božo	Drago	1945.	Bugojno	Jazvenik	04.07.1992.	Drvar	Kamenica	18-20.4.2001.	17.10.2007.

Spisak ekshumiranih i identificiranih iz masovne grobnice jama Golubnjača

VI.13. Masovna grobnica Gornji Kamičak

Masovna grobnica Gornji Kamičak nalazi se u istoimenom selu. Pronađena je u blizini magistralnog puta Velagići-Sanski Most. Ova masovna grobnica je bila prirodna dolina. Ekshumacija je izvršena 23. novembra 1996. godine. Žrtve zločina su iz sela Gornji Kamičani koji su ubijeni 11. oktobra 1992. godine. Ove žrtve su prvo ubijene u jednoj kući, da bi nakon toga ista bila zapaljena. Prije ubijanja žrtve su prethodno mučene od strane pripadnika vojne policije, da bi nakon toga bile izmasakrirane. U ovoj masovnoj grobnici pronađeni su posmrtni 3 žene i dvojica muškaraca. Najstarija žrtva imala je 72 godine. Prosjek starosti ubijenih je 59 godina. Posmrtni ostaci žrtava sahranjeni su na šehidskom mezarju u Gornjem Kamičku.

Slika 50. Spomen ploča na šehidskom mezarju u Kamičku

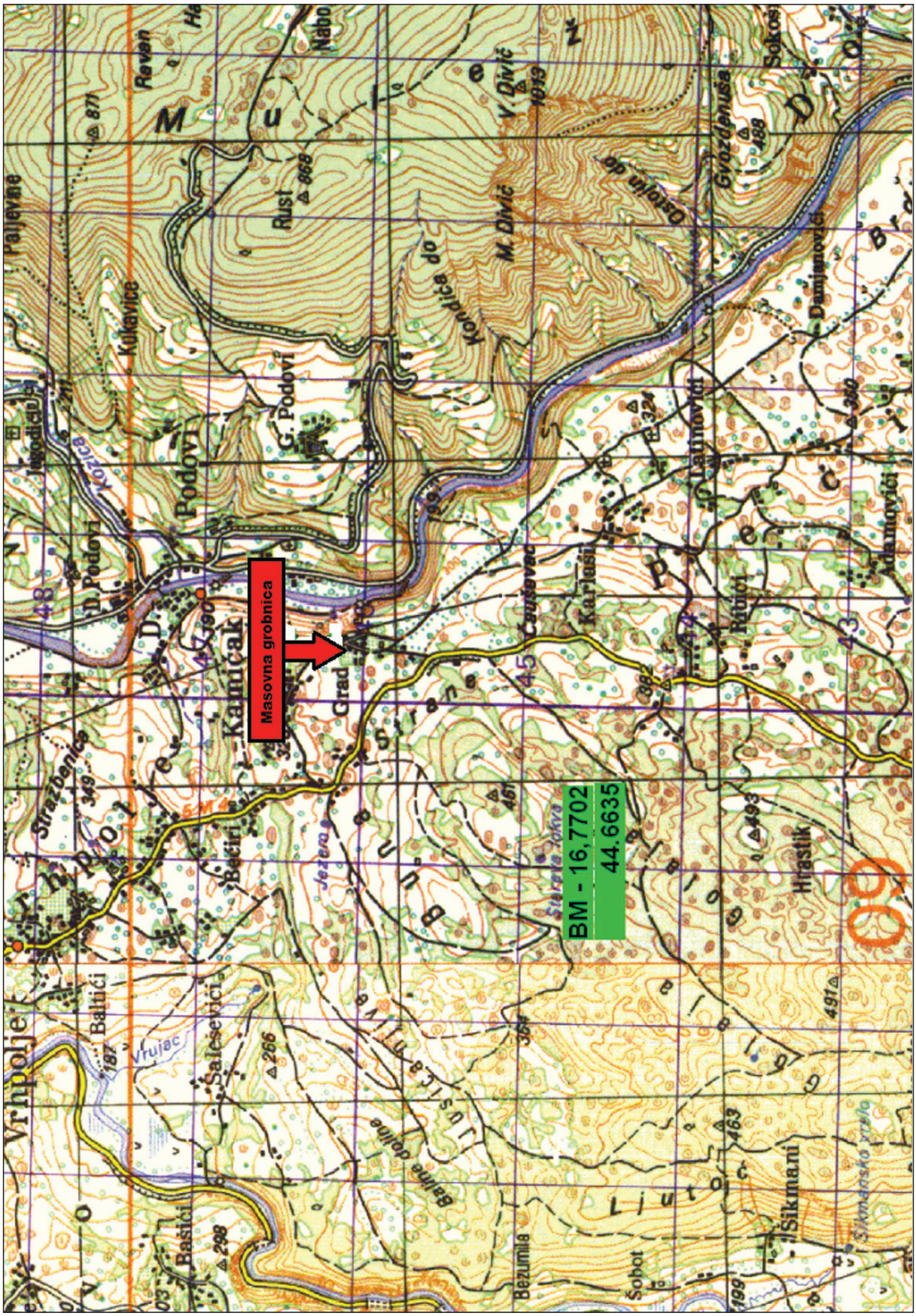

Karta 18. Mjesto masovne grobnice Kamičak

Prezime	Ime oca	Ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto rođenja	datum nestanka	općina nestanka	mjesto nestanka	ekshumirani	identifikovani
Behar	Huse	Đemila	1939.	Ključ	Kamičak	01.06.1992.	Ključ	Kamičak	23.11.1996.	23.11.1996.
Hotić	Mehmed	Munira	1938.	Ključ	Kamičak	01.06.1992.	Ključ	Kamičak	23.11.1996.	23.11.1996.
Jusić	Alija	Mimka	1920.	Ključ	Kamičak	01.06.1992.	Ključ	Kamičak	23.11.1996.	23.11.1996.
Behar	Sulejman	Safeta	1980.	Ključ	Kamičak	01.06.1992.	Ključ	Kamičak	23.11.1996.	23.11.1996.
Razić	Šaban	Hasan	1930.	Ključ	Kamičak	01.06.1992.	Ključ	Kamičak	23.11.1996.	23.11.1996.

Spisak identificiranih iz masovne grobnice Gornji Kamičak

VI.14. Masovna grobnica Tihotina

Jama Tihotina je masovna grobnica u kojoj su otkriveni posmrtni ostaci ubijenih Bošnjaka Ljutočke doljine, Ključa, Bihaća i Bužima. Pronađena masovna grobnica se nalazila u rejonu Tihotine, svega 2 km od naselja Pritoka. Ovaj rejon kod lokalnog stanovništva je poznat pod imenom *slovenski majdan*. Ova masovna grobnica, ustvari dio rudnika boksita, otkrivena je 2002. godine. Ekshumacija je rađena u periodu 2-25. septembra. 2002. godine.

Ovaj lokalitet je brižljivo biran iz razloga što je bio malo poznat i dobro skriven. Identično, kao kod većine masovnih grobnica i ovdje su se pokušali prikriti tragovi zločina. Bacanjem ogromnih količina smeća i drugog otpada trebalo je prikriti i odvratiti pažnju slučajnih prolaznika. Ova jama je dio rudničke jame dužine desetak metara, a širine oko 1,5 metara u svom najširem dijelu; duboka je više desetina metara. Priprema i sam proces ekshumacije ubijenih iz jame Tihotina otpočeo je 2. septembra 2002. godine. Za ovu masovnu grobnicu karakteristično je da je proces ekshumacije bio krajnje složen i težak. Unutar grobnice pronađeni su ostaci neeksplodiranih ubojitih sredstava (u daljem tekstu NUS-a) što je otežavalo rad. U neposrednoj blizini grobnice pronađene su čahure vatrenog oružja (čahure kalibra 7,62 mm). Karakteristika ove ekshumacije je u tome što je dio bačenih tijela visio na poprečnim gredama jame, a velik dio posmrtnih ostataka bio je rasut na dnu jame.

U masovnoj grobnici jama Tihotina pored nekih tijela pronađene su lične stvari i dokumenata što ukazuje na identitet ubijenih (sat i drugi očuvani dijelovi odjeće i obuće). Iz ove masovne grobnice ekshumirani su logoraši koji su bili zatočeni u logoru kasarna Račić. Prema izjavama svjedoka zatočenici su bili izloženi strašnim torturama i mučenjima od strane pripadnika 15. lpbr. tzv. V RS i policije SJB Bihać. Ekshumirana su ukupno 53 tijela. Identifikovana je 51 žrtva. Posmrtni ostaci ubijenih su sahranjeni na šehidskom mezarju Duliba, na šehidskim mezarjima na području opštine Ključ, Bužim u Bihaću.

Slike 51,52 i 53. Ekshumacija i dženaza žrtvama iz masovne grobnice jama Tihotina

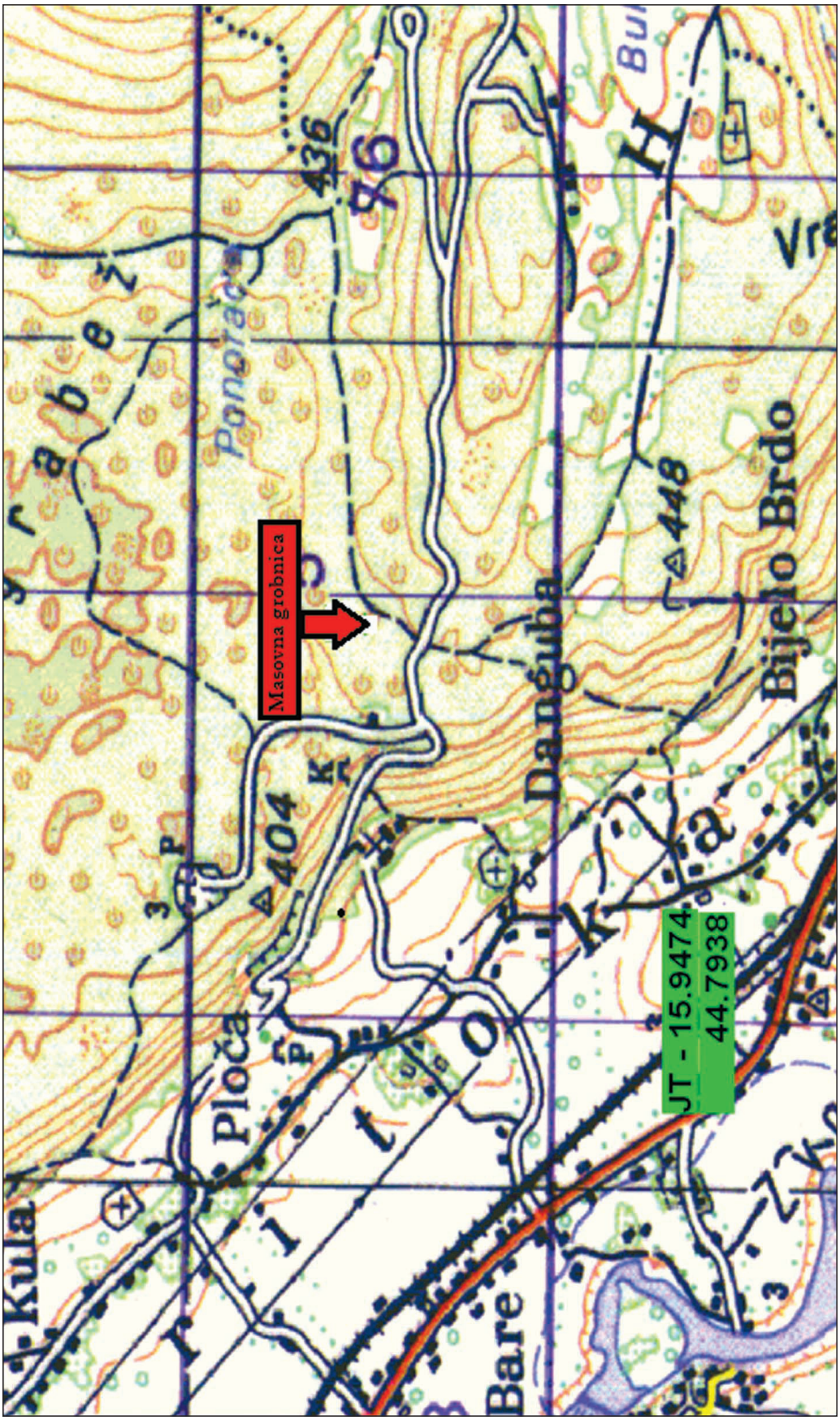

Karta 19. Masovna grobnica jama Tihotina

prezime	ime oca	ime	godina rođenja	općina rođenja	datum nestanka	mjesto nestanka	općina estanka	ekshumirani	identifikovani
Adžemović	Redžo	Senad	1972.	Ključ	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	15.10.2003.
Aganović	Ibrahim	Ekrem	1969.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	09.10.2003.
Alivuk	Šaban	Aziz	1964.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	17.11.2002.
Anadolac	Mahmut	Enes	1959.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	07.03.2003.
Baručić	Ahmet	Emir	1968.	Ključ	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	11.12.2003.
Behrem	Mujaga	Behrudin	1969.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	17.10.2003.
Behrem	Mumin	Hajrudin	1970.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	29.09.2003.
Behrem	Bećo	Salko	1952.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	02.12.2002.
Bender	Ibrahim	Kemal	1964.	Ključ	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	01.09.2004.
Bilić	Ibrahim	Šerif	1964.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	15.10.2003.
Ćemalović	Husein	Esad	1955.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	17.12.2002.
Dedić	Delija	Denijal	1961.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	21.12.2004.
Dervišević	Atif	Akif	1972.	Ključ	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	31.10.2003.
Dervišević	Zarif	Bećo	1963.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	28.07.2003.
Dervišević	Osman	Suad	1968.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	21.10.2003.
Draganović	Smajil	Edin	1970.	Ključ	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	02.10.2003.
Draganović	Smail	Zlatan	1971.	Ključ	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	25.09.2003.
Džafica	Bekir	Smail	1958.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	22.03.2004.
Findrik	Nikola	Slavko	1956.	Bihać	12.6.1992.	Golubić	Bihać	2-25.9.2002.	08.10.2003.
Glumac	Ramo	Ramiz	1962.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	02.12.2002.
Hamzagić	Mahmut	Šefik	1952.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	28.12.2002.
Hrnjica	Smajo	Muhamed	1946.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	21.12.2002.
Hrnjica	Juso	Mujo	1967.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	01.11.2004.
Hrnjica	Bećir	Osman	1972.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	15.10.2003.
Husak	Mehmed	Safet	1965.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	07.10.2003.
Huskić	Sulejman	Edin	1967.	Ključ	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	28.12.2002.
Kasić	Fejzo	Suad	1970.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	21.10.2003.

prezime	ime oca	ime	godina rođenja	općina rođenja	datum nestanka	mjesto nestanka	općina estanka	ekshumirani	identifikovani
Kurtagić	Hilmija	Muharem	1949.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	27.01.2004.
Mašinović	Mujo	Senad	1960.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	25.09.2003.
Mehanović	Muharem	Mehmed	1965.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	22.09.2004.
Muharemović	Fejzo	Esad	1960.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	23.10.2003.
Mujić	Murat	Izet	1937.	Bihać	Juli 1992.	Ripač	Bihać	2-25.9.2002.	10.06.2005.
Muratović	Rašid	Zijad	1971.	Bužim	12.6.1992.	Golubić	Bihać	2-25.9.2002.	15.05.2004.
Mušeta	Huse	Jusuf	1949.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	21.12.2002.
Omanović	Ibro	Fikret	1957.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	12.12.2002.
Osmanović	Dedo	Husein	1941.	Bihać	11.6.1992.	Pritoka	Bihać	2-25.9.2002.	15.12.2003.
Osmanović	Huzeir	Edin	1971.	Ključ	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	18.07.2008.
Pobrić	Meho	Fadil	1955.	Ključ	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	08.10.2003.
Rahmanović	Redžo	Samir	1972.	Bihać	12.7.1992.	Bihać	Bihać	2-25.9.2002.	09.10.2003.
Ramić	Mehmed	Jasim	1957.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	25.09.2003.
Srebrić	Mustafa	Samir	1973.	Bihać	12.7.1992.	Pritoka	Bihać	2-25.9.2002.	15.07.2004.
Šahbazović	Huse	Ibrahim	1958.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	27.02.2004.
Šahbazović	Huse	Mehmed	1961.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	29.11.2002.
Šahinović	Turse	Asim	1960.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	14.12.2002.
Šehić	Selim	Mehmed	1975.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	21.12.2002.
Šehić	Hamza	Mumin	1947.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	09.12.2002.
Tičević	Jusuf	Azemir	1971.	Ključ	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	21.12.2002.
Tičević	Muharem	Emir	1955.	Ključ	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	11.04.2003.
Tičević	Hamdo	Zijad	1970.	Ključ	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	02.09.2004.
Tutić	Atif	Enver	1965.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	08.10.2003.
Vojić	Mahmut	Ekrem	1961.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	29.10.2003.
Zajkić	Huse	Muharem	1961.	Bihać	12.6.1992.	Orašac	Bihać	2-25.9.2002.	07.03.2003.

lSpisak ekshumiranih i identifikovanih iz masovne grobnice jama Tihotina

VI.15. Donja Sanica

Ova masovna grobnica je pronađena u spaljenoj kući Bašić Omera u zaseoku Gornji Šljivari. U ovoj kući pronađen je dio posmrtnih ostataka koji su bili spaljeni. Pronađen je samo manji dio spaljenih i karboniziranih kostiju.[321] Ovdje su pronađeni posmrtni ostaci osoba koje su bile starije životne dobi. Prosjek godina starosti ubijenih je 60 godina.

Slika 54. Spomen ploča na mjestu masovne grobnice

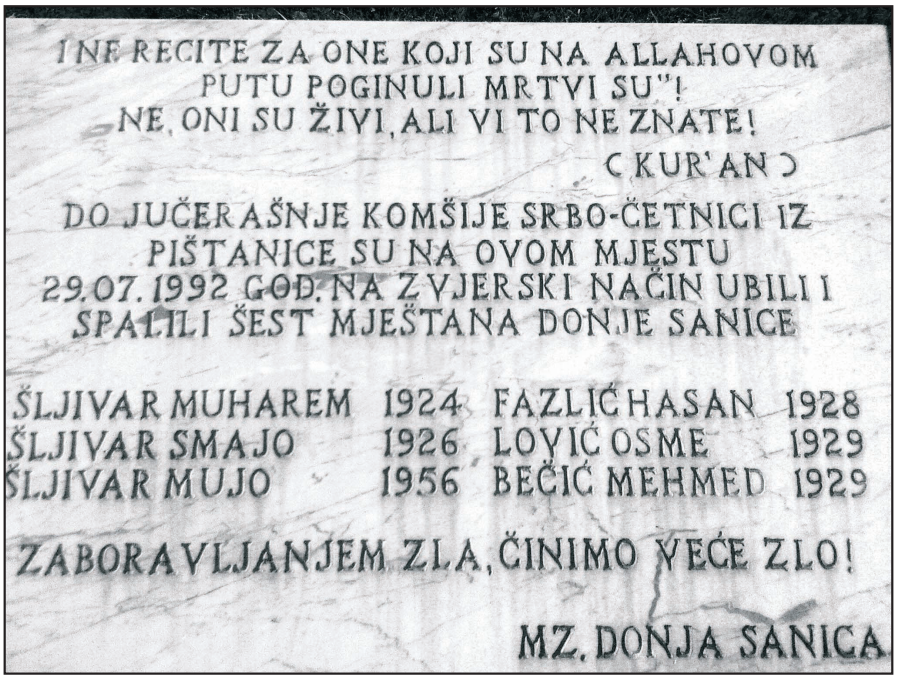

321 Zapisnik o obdukciji KRI 54/96 od 09.11.1996. godine

Prezime	Ime oca	Ime	godina rođenja	općina rođenja	mjesto rođenja	datum nestanka	općina nestanka	mjesto nestanka	ekshumirani	identifikovani
Bečić	Omer	Mehmed	1932.	Ključ	D.Sanica	29.07.1992.	Ključ	D.Sanica	08.11.1996.	09.11.1996.
Fazlić	Dragan	Hasan	1928.	Ključ	D.Sanica	29.07.1992.	Ključ	D.Sanica	08.11.1996.	09.11.1996.
Lović	Ahme	Osme	1929.	Ključ	D.Sanica	29.07.1992.	Ključ	D.Sanica	08.11.1996.	09.11.1996.
Šljivar	Mujo	Mujo	1956.	Ključ	D.Sanica	29.07.1992.	Ključ	D.Sanica	08.11.1996.	09.11.1996.
Šljivar	Bajre	Muharem	1924.	Ključ	D.Sanica	29.07.1992.	Ključ	D.Sanica	08.11.1996.	09.11.1996.

Spisak identificiranih iz masovne grobnice Donja Sanica

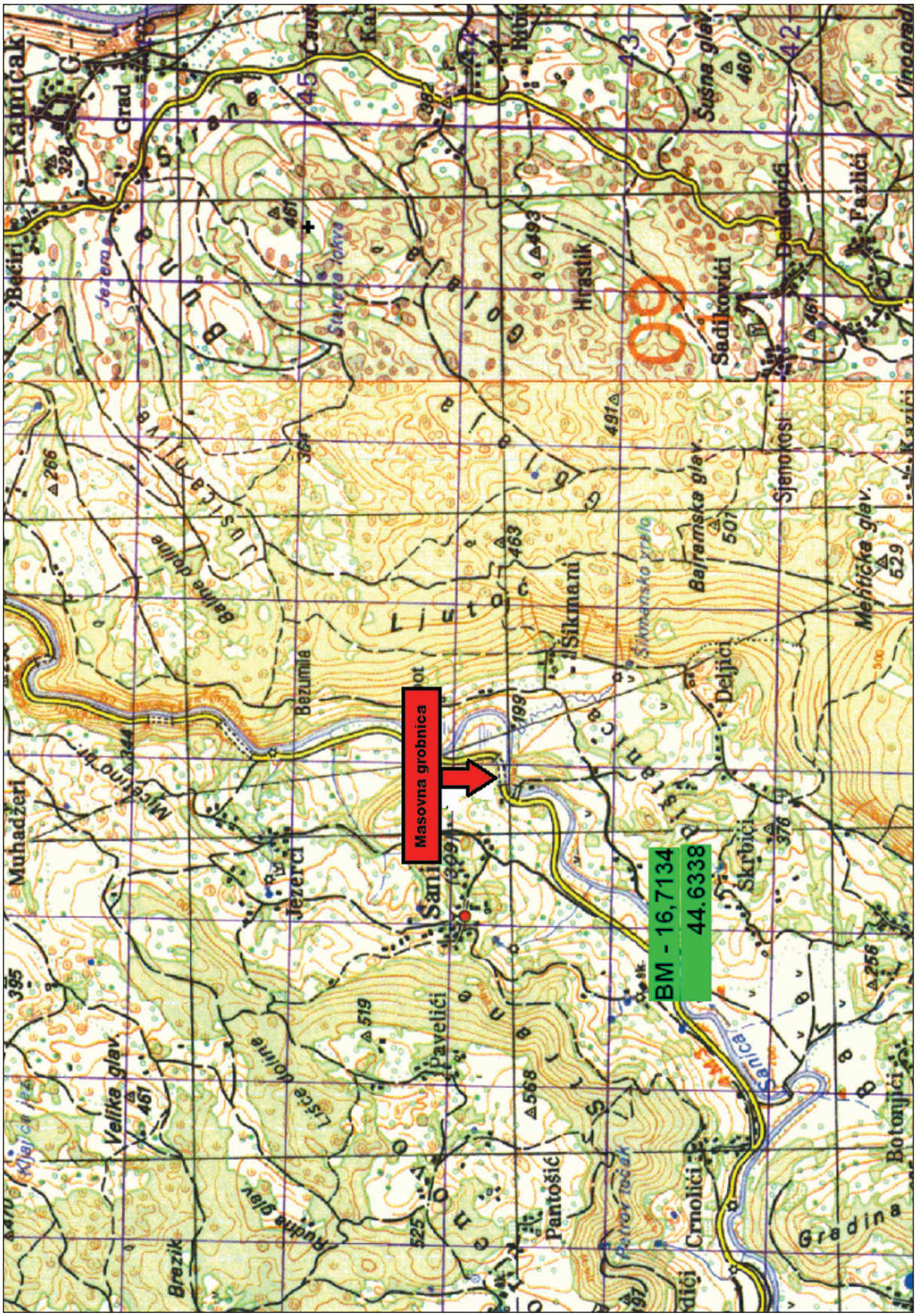

Karta 20. Masovna grobnica Donja Sanica

VI.16. Pojedinačna ubijanja Bošnjaka i Hrvata na prostoru opštine Ključ

U ovom dijelu knjige navest ćemo primjere pojedinačnih ubijanja na području opštine Ključ. Ubijanja Bošnjaka i Hrvata u Ključu vršena su kontinuirano 1992-1995. godine. Najveći broj ubistava Bošnjaka desio se u periodu juni-decembar 1992. godine. Pripadnici tzv. V RS i policijske snage najviše su ubile Bošnjaka i Hrvata za vrijeme "čišćenja" naselja sa bošnjačkom većinom. Prilikom prikupljanja i obrade podataka, kroz obdukcione nalaze, svedočenja pojedinih članova porodica i očevidaca događaja utvrdili smo da je najveći broj Bošnjaka i Hrvata ubijen vatrenim oružjem. Pored upotrebe vatrenog oružja zločinci su koristili tupe predmete (drvene palice, metalne štange i drugo), ali bilo je slučajeva nanošenja povreda oštrim predmetima (klanje noževima), jedan broj žrtava je spaljen. Period juni-juli 1992. godine svakako je period u kojem je izvršeno ubijanje najvećeg broja Ključana, bilo da su posmrtni ostaci žrtava nađeni u masovnim, zajedničkim ili pojedinačnim grobnicama. Jedan dio posmrtnih ostataka ubijenih Bošnjaka i Hrvata sa područja opštine Ključ i danas se traže. U ovom dijelu knjige prikazat ćemo najveći broj pojedinačnih ubijanja na način da ukažemo na mjesta i vrijeme ubijanja ili mjesta ekshumacije nevinih žrtava.

Tokom noći, krajem maja 1992. godine, srpske snage napale su na Velečevo. Napadom ručnim bombama i pucnjima iz vatrenog oružja koja su trajala oko pola sata, stanovništvo bošnjačke nacionalnosti bilo je primorano napustiti svoje kuće. Pucnjava je bila povod za pretres kuća i hapšenje stanovništva, te njihovo odvođenje u stanicu policije. Nakon pretresa organizovan je sastanak i svim mještanima garantirana je sigurnosti. U Velečevu je 19. augusta 1992. godine ubijen Hrnjčić Kemal. Nađen je u potoku pored puta. Ubijen je snajperom sa dvije prostrijelne rane u predjelu grudnog koša. Iz Velečeva srpska vojska je odvela Muratagić Kemala, Hadžić Omera, Hadžić Bajazita i Hadžić Dauta u nepoznatom pravcu. U julu 1992. godine u mjestu Budim (Zablećka strana) ubijen je Hadžić Bajazid, ekshumiran je 27. augusta 1999. godine, identifikovan od članova porodice. Ubijen je vatrenim oružjem, pucanjem u glavu i tijelo. Ostala trojica su ubijena, ali posmrtni ostaci nisu još pronađeni i identifikovani. Lemeš Alija ubijen je u šumi udaljenoj od motela Vučija poljana oko 200 metara.[322] Ubijen je u julu 1992. godine.[323] Iz svoje kuće u Velečevu u noći 14. jula 1992. godine, odveden je Omer Hadžić u policijsku stanicu u Ribniku. Iz policijske stanice je odveden i ubijen.[324] Posmrtni ostaci Omera nisu još pronađeni. Bajrić Ibrahim ubijen je u Biljanima i ekshumiran iz masovne grobnice Lanište I. Salihović Salih iz Velečeva ubijen je 6. decembra 1992. godine.

322 Zapisnik o uviđaju KRI-54/98 od 9.10.1998. godine.

323 Pred Okružnim sudom u Banjoj Luci sudi se Brani Dmičiću i Radi Brkiću koji su optuženi da su zajedno sa Dejanom Gavrićem, koji je u međuvremenu poginuo, ubili Aliju Lemeša.

324 Pred Okružnim sudom u Banjoj Luci vodi se postupak za ratni zločin protiv civilnog stanovništva protiv optuženog Brane Dmičića kojem se na teret stavlja ubistvo Omera Hadžića.

OSNOVNO JAVNO TUŽILAČTVO
KLJUČ
KTA. 45/92
Ključ, 16. decembar, 1992. godine

STANICI JAVNE BEZBJEDNOSTI
KLJUČ

Povodom ubistva Salihović Saliha iz Velečeva, dana 6.12.1992. godine postupite u smislu čl. [illegible] ZKP, a u svakom slučaju me obavjestite o rezultatima provjere.

JAVNI TUŽILAC
Kojić Dragan

Dokument 38. Ubistvo Salihović Saliha

U Dubočanima je ubijen Srebrović Ahmo. Srebrović Ahmo ubijen je 10. oktobra 1992. godine. Iz naselja Dubočani, 11. juna 1992. godine svi muškarci su istjerani iz svojih kuća i odvedeni u Ključ. Dio muškaraca je odveden u logor Manjača a dio starijih je vraćen kućama. Preostali Bošnjaci iz naselja Dubočani su u dva navrata protjerani od strane pripadnika tzv. V RS i policije; prva grupa 10. septembra 1992. godine, a druga dvije sedmice kasnije. Iz Dubočana i Velečeva, kao civilne žrtve, ubijeni ili poginuli su Palislamović Mida (Bosanski Brod), Palislamović Havka (Novi Travnik), Palislamović Suad (ubijen u logoru Omarska, ekshumiran iz masovne grobnice Stari Kevljani) i Kulenović Mirza (Travnik). Muhedinović Muše ekshumiran iz pojedinačne grobnice Dimitor-Ribnik.

Adžemović Ibro ubijen je u Ključu u ulici Maršala Tita 30. maja 1992. godine oko 22,00. Ubijen je vatrenim oružjem. U Ponjirima, 12. decembra 1992. godine ubijen je Buljan Milan na pragu svoje kuće od strane vojnika tzv. V RS. U šumi Brezice, u naselju Peći, ekshumiran je Medanović Sulejman koji je ubijen 2. juna 1992. godine, na putu Prhovo-Peći. Ubijeni je umro od posljedica brutalnog fizičkog maltretiranja.

OSNOVNO JAVNO TUŽILAŠTVO
K L J U Č
KTA. 45/92.
Ključ, 24.juli 1992.godine

STANICI JAVNE BEZBJEDNOSTI
K L J U Č

Povodom ubistva Adžemović Ibra u Ključu 30.05.1992. godine, prikupite potrebna obavještenja pa ako nadjete da se radi o krivičnom djelu koje se goni po službenoj dužnosti sačinite propisnu krivičnu prijavu i prikupite, odnosno potkrijepite je potrebnim dokazima, a u svakom slučaju me obavjestite o rezultatima provjere.

JAVNI TUŽILAC
Kojić Dragan

Dokument 39. Ubistvo Adžemović Ibre

U Krasuljama-Gorice ubijen je Husić Sabit i Husić Safet. Obojica su ubijena pucanjem u glavu. Husić (Hamid) Adil ubijen je 11. jula 1992. godine u Krasuljama. U rejonu Krasuljama-Kalabe ubijeni su Kalabić Smajo i Jukić Mirsad. Vučkić Ifet ubijen je 25. juna 1992. godine u „OŠ Nikola Mačkić" u Ključu. Na lokalitetu Krasulje-šuma Palček ubijen je Husić Omer. Kod stare džamije u Krasuljama ekshumiran je ubijeni Husić Teufik. Na mezarju Trišnjik u Krasuljama ekshumirani su ubijeni Delalović Šefik, Delalović Muharem, Čarkić Husejin, Čarkić Sabra, Đuzić Rezak, Đuzić Remzo, Đuzić Hakija, Sadiković Sabit. Čarkić Derviš ubijen je 6. juna 1992. godine u Ključu. Delalović Šefik i Čarkić Husejin ubijeni su 12. augusta 1992. godine oko 22,30 sati. Ubijeni su tupim predmetima od strane vojnika tzv. V RS. Ubijeni su nađeni na seoskom putu. Sejarić Esad ubijen je 18. jula 1992. godine u naselju Peći, a Čarkić Smajil ubijen je 13. jula 1992. godine, također, u naselju Peći. Njihovi posmrtni ostaci još nisu pronađeni. Kalabić Najil ubijen je u rejonu Galaje. Vodi se kao nestala osoba a posmrtni ostaci još nisu pronađeni. Delanović Refik ubijen je 30. juna 1992. godine u Krasuljama. Posmrtni ostaci još nisu pronađeni. Delalović Husein ubijen je u logoru Manjača.

U Krasuljama-zaseok Fazlići ubijeni su Fazlić Ajiz i Frmić Esad. Pronađeni su u pojedinačnim grobnicama. Obdukcijom je utvrđeno da je Frmić Esad ubijen vatrenim oružjem, pucanjem u glavu. Fazlić (Ajiz) Husejin ubijen u Velagićima u staroj školi. Ekshumiran je iz masovne grobnice Lanište II. Na lokalitetu Krasulje-Gradina ekshumiran je Jamaković Mirsad. Obdukcijom je utvrđeno da je smrt nastupila povredom glave vatrenim oružjem. Sadiković Mesud ubijen je u rejonu Međeđeg brda i njegovi posmrtni ostaci još nisu pronađeni. Vodi se kao nestala osoba. Kalabić Tehvid ubijen je u Kljevcima (Sanski Mosta). Envera Bahtagića i Ejuba Bajramovića ubio je Despot Željko.[325] U Krasuljama je ubijena Dedić Hatidža. Okić Mirsad ubijen je u Velagićima i ekshumiran iz masovne grobnice Lanište II. Čarkić Nurka i njeno tek rođeno dijete ekshumirani su 8. juna 2009. godine na Šobića groblju u Drvaru. Čarkić Nurka se trebala poroditi i iz Ključa je ambulantnim kolima povezena u bolnicu u Drvaru. Negdje na Oštrelju su je izbacili iz ambulantnog vozila i ostavili u šumi. Kada je bila na umoru pronašli su je neki vojnici tzv. V RS koji su je odvezli u bolnicu u Drvaru. Nažalost tamo je Nurka preminula zajedno sa tek rođenom bebom. U rejonu Međeđe brdo ubijen i ekshumiran je Sadiković Irfan. Ekshumiran je 11. novembra 1998. godine.

325 Vrhovni sud Federacije BiH potvrdio je kaznu od 12 godina zatvora bivšem pripadniku Vojske Republike Srpske Željku Despotu, izrečenu za ubistvo dva civila u opštini Ključ u ljeto 1992. On je upućen na izdržavanje kazne u Kazneno-popravni zavod Zenica, a u kaznu će mu biti uračunato i vrijeme provedeno u pritvoru.

Slika 55. Dženaza ubijenoj Čarkić Nurki i njenoj bebi

U Ključu na lokalitetu Rastoke 2. augusta 1992. godine ubijen je Filipović Alija-Lale, a ukopan u mezarju kod stare džamije Rastoke. Ekshumiran 14. august 2000. godine. Iz mezarja Pilakuša (Bijeljina) ekshumirani su Islamagić Fuad i Dervišević Atif.[326] Ekshumacija izvršena 22. oktobra 1998. godine. Sa groblja Kazaferija u Banjoj Luci ekshumirani su Filipović Omer, Bender Esad i Kujundžić Šaban. Kujundžić Šaban je umro u logoru Stara Gradiška od posljedica teških fičkih tortura. U logoru Manjača ubijeni su 28. jula 1992. godine Filipović Omer, a 29. jula 1992. godine Bender Esad.

Među prvim ubijenim Bošnjacima na području opštine Ključ je Selmanović Admir, ubijen u Gornjoj Sanici 27/28. aprila 1992. godine.

OSNOVNO JAVNO TUŽILAŠTVO
KLJUČ
KTA. 49/92
Ključ, 28. juli, 1992. godine

STANICI JAVNE BEZBJEDNOSTI
KLJUČ

Povodom nasilne smrti Selmanović Admira iz G. Sanice, koja je nastupila u noći 27/28. aprila, 1992. godine u istom mjestu zahtjevam da preduzmete mjere na otkrivanju izvršioca, pa ako nadjete da izvršeno djelo koje se goni po službenoj dužnosti, sačinite propisanu krivičnu prijavu, potkrjepite je potrebnim dokazima i dostavite ovom tužilašt na odluku, a u svakom slučaju nas obavještite o rezultatima provjere.

JAVNI TUŽILAC
Kojić Dragan

Dokument 40. Ubistvo Selmanović Admira

326 Vidi način ubijanja u dijelu logor Batković, sjećanje Jusufa Omerovića.

U zaseoku Kožanjići ubijeni su Šljivar Ibrahim, Šljivar Fehim, Bosnić Rasim, Kožanjić Ramiz. Ubijeni su 29. jula 1992. godine. Svi su ubijeni vatrenim oružjem. Dva lica su ubijena pucanjem u predjelu grudnog koša. Jednom licu pucano je u glavu, a jedno je zadobilo smrtne povrede karličnog dijela. Poslije ubistva zločinci su spalili tijela ubijenih. Prosjek godina starosti ubijenih je 60,7 godina.

Harambašić Mehmed ubijen je 1. juna 1992. godine u blizini svoje kafane. Ubijen je vatrenim oružjem. U zaseoku Gornji Šljivari ubijen je Šljivar Smajo. Ubijen je vatrenim oružjem. U zaseoku Donji Šljivari ubijen je Šljivar Ćamil. Ubijen je vatrenim oružjem. Prema nalazima obdukcije pucano mu je u predjelu stomaka i karličnog dijela.[327] Šljivar Arif ubijen je u zaseoku Bašići, ubijen je iz vatrenog oružja. Iz grobnice Zavolje i zaseok Jandrići ekshumirani su ubijeni Karadžić (Hamdija) Derviš i Šulić (Refik) Derviš.

U zaseoku Jezero ubijen je Crnalić Emin.[328] Pronađen je mrtav u jezeru. Ruke su mu bile vezane crnom plastičnom trakom od ambalaže. Vjerovatno je živ bačen u jezero usljed čega je došlo do utapanja jer nije mogao vezanih ruku plivati. U mezarju Crnalići ekshumiran je Botonjić Abid. Ubijen je pucanjem u glavu od strane pripadnika srpskih jedinica. U Donjoj Sanici na lokalitetu Most ekshumirani su posmrtni ostaci Botonjić Rubije.

U kući Bašić Omera u Gornjim Šljivarima zapaljeni su Bečić Mehmed, Lović Osmo, Šljivar Mujo, Šljivar Muharem i Fazlić Hasan. Pronađeni posmrtni ostaci su karbonizirani usljed visoke temperature kojoj su bila izložena. Pronađen je manji dio posmrtnih ostataka i to dijelovi lobanje, rebara i kostiju donjih i gornjih eksteremiteta.

U mezarju Donji Budelj ekshumirano je 6 lica bošnjačke nacionalnosti koji su ubijeni 1992. godine. Ekshumirani su Konjević Mehmed, Babović Hašim, Džafić Hazim, Omeragić Rasim, Kučković Derviš i Keranović Edham. Prema obdukcionim nalazima smrt je nastupila nasilnim putem, povredama nanesenim vatrenim oružjem u predjelu stomaka, glave, grudi i obje nadkoljenice.

Posmrtni ostaci ubijenih pronađeni su i u mezarju kod stare džamije u Donjem Budelju. Tu su ekshumirani posmrtni ostaci Pehadžić Miralema, Pehadžić Dinka i Kučković Huseina. Svi su ubijeni vatrenim oružjem, pucanjem u glavu.[329] U zajedničkoj grobnici su pronađeni Pehadžić Miralem i Dinko. Medić Šukrija je 26. juna 1992. godine, oko 16 sati, odveden od svoje kuće. Kada su ga odveli u obližnji voćnjak, Šukriji Mediću je pucano u glavu sa dva metka iz automatske puške od kojih je ovaj preminuo na licu mjesta.[330] U dijelu Sanice zvanom Ravan ekshumiran je Medić Šukrija.

U mezarju Mahala kod džamije ekshumirani su ubijeni Harambašić Kemal, Karadžić Fikret, Huskić Ćamka, Huskić Mustafa, Karadžić Subha i Karadžić Avdo. Svi su ubijeni vatrenim oružjem. Posmrtni ostaci Huskić Ćamke, Huskić Mustafe, Karadžić Subhe i Karadžić

327 Zapisnik o obdukciji pojednačnih grobnica KRI 54/96 od 9. novembra 1996. godine.

328 Za ubistvo Emina Crnalića, Kantonalni sud u Bihaću, izrekao je presudu Mili Dobrijeviću, od pet godina i šest mjeseci zatvora. Dobrijević je augusta 1992. godine, sa dvojicom saučesnika došao u kuću 72-godišnjeg Emina Crnalića, a zatim su ga odveli na obližnje jezero u Crnalićima kod Ključa, gdje su ga maltretirali i na kraju likvidirali. Emina su tukli, tjerali ga da uđe u jezero i da se vraća nekoliko puta, konopcem su mu vezali ruke, a zatim su pucali u njegovom pravcu, nakon čega je starac pao i utopio se u jezeru.

329 Zapisnik o obdukciji pojednačnih grobnica KRI 53/96 od 8. novembra 1996. godine.

330 Kantonalno tužilaštvo Bihać je podignulo a Kantonalni sud Bihać potvrdio optužnicu protiv Milana Škrbića, zvanog Kozar, zbog postojanja osnovane sumnje da je počinio krivično djelo ratnog zločina protiv civilnog stanovništva u mjestu Sanica, opština Ključ iz razloga što je skupa s Vladom Unčaninom, došao pred kuću Šukrije Medića u naselju Sanica. Ispred ulaznih vrata kuće zatekao je vlasnika, te mu uz prijetnju puškom, naredio da krene ispred njega. Kada su došli u obližnji voćnjak, Škrbić je Mediću u glavu ispalio dva metka iz automatske puške od kojih je ovaj preminuo na licu mjesta.

Avde pronađeni su jedni pored drugih dok su ostala dva mjesta ukopa bila malo dalje. U zaseoku Mahala pronađeni su posmrtni ostaci njemačkog državljanina Vinca Horsta rođenog 1917. godine. Ekshumiran je na oko 40 metara od kuće, u svome voćnjaku.

U Gornjem Budelju u zaseoku Žežnica pronađena je i ekshumirana Kučković Azema. Ubijena je vatrenim oružjem. Na mezarju Sanica bili su pokopani posmrtni ostaci ubijenog Mešanović Refika koji je ubijen u junu 1992. godine. U Sanici ubijen je i Selman Sulejman. U rejonu Potkosa 21. jula 1992. godine, ubijeni su i bačeni u rijeku Sanicu Crnolić (Šefko) Muhamed, Cerić (Adem) Hajrudin, Hukanović (Musa) Safet, Hukanović (Safet) Zilhad, Softić (Ahmo) Fehim, Softić (Adem) Ešef, Šljivar (Bajro) Ismet, Velić (Sejdo) Emsud, Velić (Emsud) Said, Velić (Emsud) Bajro i Velić (Emsud) Edin. Do sada je samo pronađen Hukanović Safet koji je ukopan u šehidskom mezarju u Sanici.

U Biljanima, u zaseoku Domazeti 10. jula 1992. godine ubijeni su Domazet Husein i Mujezinović Smail. Ubijeni su u blizini potoka zv. Maslenjak. Tijela ubijenih iz potoka je izvadila Domazet Senija. Domazet Huseina su odmah ukopali u blizini potoka, dok su tijelo Mujezinović Smaila ukopali supruga i majka u blizini kuće. U Biljanima u mezarju zaseoka Mešani ekshumirani su posmrtni ostaci troje ubijenih Bošnjaka. Ekshumirani su Ćehić Hamdija, Mujezinović Hasib i Domazet Fajka. Dana 30. oktobra 1994. godine, u zaseoku Domazeti, Šikman Nedjeljko u večernjim satima je došao pred kuću Domazet Fajke i pozvao je da izađe van. Kada je Fajka izišla, udario ju je tupim predmetom, zatim joj je skinuo mahramu sa glave i njome je zadavio. Poslije ubistva ostavio ju je u štali, da bi je u jutarnjim satima mrtvu pronašle komšije.[331]

U zaseoku Ćehići ekshumiran je Botonjić Ćazim koji je ubijen vatrenim oružjem na način da su mu pripadnici tzv. V RS pucali u predjelu grudi. U mezarju Jabukovac ekshumirano je 5 tijela i to: Šljivar Sabit, Omanović Asim, Omanović Šefkija i Omanović Pašo. Četvorica su ubijena pucanjem u glavu, a Omanović Pašo pucanjem u predjelu grudnog koša. Ćehić Bećo je ubijen u 86. godini života i ekshumiran je iz pojedinačne grobnice. Vojnici tzv. V RS u Botonjićima su ubili i spalili starce Pašu i Beharu Botonjić. U mezarju zaseoka Osmanovići bilo je ukopano tijelo ubijenog Džaferagić Abida. Ubijen je pucanjem u glavu. Na lokalitetu Biljani-Marići ubijen je Mujezinović Rifet koji je ekshumiran 2009. godine. U Biljanima su ubijeni Jašarević Ejub i Jašarević Juso. Bili su ukopani u voćnjaku Zukanović Edina. Ekshumirani su 14. oktobra 1996. godine.

Ubijeni i ekshumirani iz pojedinačnih grobnica u Ramićima su Kuburaš Zejnil, Kuburaš Ćerim, Kuburaš Hamed, Kuburaš Hase, Kuburaš Ejub, Pajić Junuz, Pajić Arif, Napreljac Zijad, Napreljac Husein i Akšamović Ibrahim, starac rođen 1907. godine. U kući u Ramićima 19. augusta 1992. godine oko 22.00 spaljena je Došen Manda. Prema svjedočenju očevidaca grupa pripadnika tzv. V RS je izvela Junuza Pajića, (93 godine), njegovog brata Arifa (80 godina), starca Ibrahima Akšamovića, Zijada Napreljca i Huseina Napreljca. Kundacima pušaka dvojica vojnika na zemlju su oborili Junuza i Arifa Pajića. Udarajući ih i iživljavajući se nad njima prvo su Arifu pucali u glavu, a zatim to isto Junuzu. Zatim su poveli Zijada Napreljca, Huseina Napreljca i Ibrahima Akšamovića i nedaleko od kuće Junuza Pajića prvo su pucali u Zijada Napreljca, ranili ga, a zatim ga masakrirali noževima osjekavši mu genitalije i donje ekstramitete, dok su istovremeno iz rafala ubili Huseina i Ibrahima. U noći 17/18. augusta 1992. godine iz svojih kuća odvedeni su Luka Došen i Joso Došen. Ubijeni su a posmrtni ostaci nisu još pronađeni. Dana 23. jula 1992. godine ubijen je Mate Došen. Ekshumiran je iz masovne grobnice Crvena zemlja II. U Ramićima su srpski vojnici ubili Mariju Šakić. Ubijena

331 Šikman Nedjeljko je sklopio sporazum o priznanju krivnje sa Kantonalnim tužilaštvom u Bihaću i Kantonalni sud u Bihaću proglasio ga je krivim i osudio ga na sedam i po godina zatvora.

je na stepenicama kuće udarcem tupim predmetom po glavi. Pajić Ćamil, starac od 82 godine, u oktobru 1992. godine odveden od svoje kuće i ubijen. Još nije pronađen i identifikovan.

U Velagićima, u zaseoku Hadžići, ubijeni su i ekshumirani Draganović Latif, Draganović Sevla i Dedić Hatidža. Obdukcijom je utvrđeno da su prve dvije osobe ubijene vatrenim oružjem pucanjem u glavu, dok je Dedić Hatidža ubijena pucanjem u predjelu grudnog koša. Ivan Blažević ubijen (zaklan) je od strane pripadnika tzv. V RS 30. maja 1992. godine u Pudin Hanu. Ubijen je na putu, idući kući, nakon što je pušten iz logora. Iz pojedinačnih grobnica u mjestu Stupari/Kopjenica ekshumirani su Burzić Ale i Halilović Derviš. Na lokalitetu Lanište-Stara pruga ubijeni su Vučkić Šefik i Draganović Fuad, koji su ekshumirani 9. novembra 2004. godine.

Bečić Hamdo, Bečić Refika, Bečić Esma ubijeni su prilikom granatiranja Velagića od strane pripadnika tzv. V RS sa položaja na Laništu. Ekshumirani su u Velagićima-Ravnice. Na lokalitetu Velagići-Potrnje, ekshumirani su posmrtni ostaci ubijenog Draganović Refika. Draganović Refik je prva žrtva u Velagićima. Ubijen je granatom koja je ispaljena sa položaja jedinica tzv. V RS sa Laništa. Hukić Anđelka ranjena je prilikom granatiranja Velagića; prevezena u bolnicu u Banjoj Luci, gdje je podlegla od zadobijenih rana. U Velagićima, na mezarju Lazine ekshumirani su ubijeni Kumalić Ibrahim, Draganović Ibrahim, Keranović Fadila, Keranović Enes, Bećirević Refik, Bećirević Meris, Bećirević Muharema, Bećirević Denis i Draganović Fikret. Prema obdukcionim nalazima kod većine žrtava smrt je nastupila zbog povreda od eksplozivnih sredstava odnosno gelera granata.[332] Kujundžić Hase je spaljen (pronađeni su ugljenisani dijelovi tijela). U kući u Velagićima-zaseok Kujundžići pronađena je spaljena devedesetogodišnja starica Tičević Mine. Pronađeni posmrtni ostaci bili su ugljenisani usljed izloženosti visokoj temperaturi.

Vojnici tzv. V RS ubili su Zukić Hamdiju i Delić Redžu u naselju Gornji Vojići 24. decembra 1992. godine. Ubijeni Zukić Hamdija, Delić Redžo, Ćemal Hilmija, Nezić Zlata i Nezić Smajo ekshumirani su u Velagićima-mezarje Gornji Vojići. Nezić Zlate ubijena je u naselju Hadžići 27. decembra 1992. godine. Na mezarju u Velagićima ekshumirana je ubijena Silajdžić Hava. Mirko Balen ubijen je blizu svoje kuće u septembru 1995. godine. Ekshumiran 30. oktobra 1995. godine i sahranjen na groblju u Ključu.

OSNOVNO JAVNO TUŽILAŠTVO
KLJUČ
KTšu 8 /93
Ključ, ol. februar, 1993. godine

STANICI JAVNE BEZBJEDNOST
KLJUČ

Povodom ubistva Zukić Hamdije i Delić Redje iz G. Vojića u G. Vojićima, opštine Ključ dana 24.12.1992. godine, postupite u smislu čl. 151. ZKP, a u svakom slučaju nas obavjestite o rezultatima provjere.

JAVNI TUŽILAC
Kojić Dragan

Dokument 41. Ubistvo Zukić Hamdije i Delić Redže

332 Zapisnik o obdukciji KRI 56/96 od 11.11.1996. godine.

Na mezarju Reizovići ekshumirani su ubijeni Koljić Fata, Štrkonjić Fatma, Koljić Smajo, Risović Fatima, Risović Hata, Adžemović Ramiza, Egrlić Zemka i Nezić Ajiz. Smrtne povrede kod ubijenih nanesene su vatrenim oružjem. Smrt je nastupila usljed eksplozivne povrede grudne duplje ili su ubijeni tupim predmetom. Dana 22. novembra 1992. godine, oko 22.30 sati udarcem tupim predmetom u predjelu glave ubijena je Štrkonjić Fatma, a Koljić Fata je zaklana. U julu 1993. godine "na liječenje" je odveden Draganović Nail i od tada se vodi kao nestala osoba. Kao nestale osobe još se vode Keranović Šefik i Dervišević Husejin.

Ubijeni i ekshumirani sa mezarja Ključ su Bender Ibrahim, Kapetanović Fehima, Talić Mina, Sprečo Mirsad. Hadžić Jusuf iz Zgona ubijen 23. oktobra 1992. godine. U Zgonu sa mezarja ekshumirana je ubijena Hadžić Ajša. Filipović Nedim odveden je od svoje kuće od strane tri srpska policajca u septembru 1995. godine. Ubijen je na lokalitetu gradske deponije Jarice a ekshumiran na lokalitetu Ključ-Jarice. Na mezarju Humići ekshumirani su Ljutić Muharem i Šistek Raif, koji su ubijeni vatrenim oružjem. Ljutić Hamer ekshumiran je sa mezarja Ljutića brdo. Pudić Refik je odveden i ubijen je 29. jula 1992. godine. Posmrtni ostaci su pronađeni pored rijeke Sane na putu Humići-Ključ.

Lica koja su ubijena i ekshumirana iz pojedinačnih grobnica u selu Kamičak su Behar Safeta, Gromilić Elvir[333], Bajrektarević Jasmin, Dizdarević Munib, Dizdarević Rifet, Dizdarević Mesud, Bajrektarević Husejin. Dana 12. augusta 1992. godine, oko 23,00 sati iz vatrenog oružja ubijeni su Dizdarević Mesud i Munib. Bajrektarević Husejin ubijen je tupim predmetom, a Dizdarević Rifet je zaklan. Bajrektarević Šukrija ubijen je i ekshumiran na lokalitetu Ribića krčevina. Bećirević Safet ubijen je u logoru u OŠ „Nikola Mačkić" u Ključu. Bešar Hamed, Behar Hajrudin i Razić Derviš ubijeni su u Sanskom Mostu i ekshumirani iz masovne grobnice Sasina. Ubijeni su oktobra 1995. godine. Hotić Smajil ubijen je na lokalitetu Skender-Vakufa. Posmrtni ostaci još nisu pronađeni. Hotić Đevad ubijen je u Velagićima i ekshumiran iz masovne grobnice Lanište II. Hotić Ejub ubijen je 16. septembra 1992. godine u zaseoku Peći. Behar ef. Ale vodi se kao nestala osoba.[334] U Kamičku je ubijeno 19 civila Bošnjaka. Hasanbegović Mehmed ranjen je u Kamičku od strane pripadnika tzv. V RS odveden u Sanski Most i od tada se vodi kao nestala osoba.

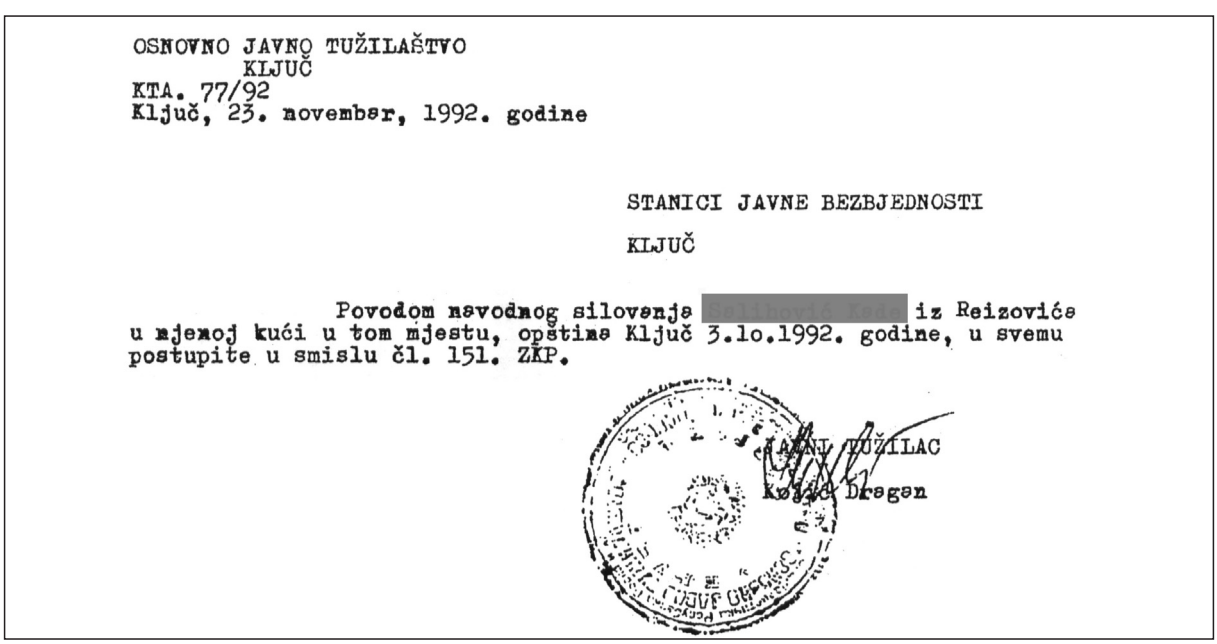

OSNOVNO JAVNO TUŽILAŠTVO
KLJUČ
KTA. 77/92
Ključ, 23. novembar, 1992. godine

STANICI JAVNE BEZBJEDNOSTI
KLJUČ

Povodom navodnog silovanja [redacted] iz Reizovića u mjemoj kući u tom mjestu, opštine Ključ 3.lo.1992. godine, u svemu postupite u smislu čl. 151. ZKP.

JAVNI TUŽILAC
Kojić Dragan

Dokument 42. Silovanje Bošnjakinje

333 Gromilić Elvir rođen je u Krasuljama. Nestao je u rejonu Galaje, a ekshumiran iz pojedinačne grobnice u mezarju Kamičak.

334 Behar ef. Ale bio je imam u džematu Vrhpolje, zarobljen je i odveden u Gornju Tramošnju (Sanski Most) i ubijen. Posmrtni ostaci još nisu pronađeni.

R E P U B L I K A S R P S K A
MINISTARSTVO ZA UNUTRAŠNJE POSLOVE
CENTAR SLUŽBI BEZBJEDNOSTI BANJALUKA
Stanica javne bezbjednosti
K L J U Č

STROGO POVJERLJIVO

Broj: Sl.pov-13/92
Datum: 23. 11. 1992. godine

CENTRU SLUŽBI BEZBJEDNOSTI BANJA LUKA - SSJB

B A NJ A L U K A

PREDMET: TEŠKA KRIVIČNA DJELA PO NN IZVRŠIOCU,
PODACI SE DOSTAVLJAJU.-

Veza: vaša depeša broj: 11-1/o2-2-441 od 17. 11. 1992. goodine.

U vezi vaše depeše dostavljamo vam trežene podatke za teža krivična djela koja su se dogodila na našem području od 1. 1. do 2ä. 11. 1992. godine.

- Ubistvo Selmanović Admira u mjestu Sanica dana 27. 4. 1992. godine oko 23,3o časova, ubijen je iz vatrenog oružja (AP, PAP), na tijelu ima 6 prostrelnih rana, motiv nepoznat. Zbog sumnje da su izvršili krivična djela odredjen pritvor do 3 dana Karadžić Mehmedu i Alibegović Fehimu, ali zbog nedostata taka dokaza isti su pušteni kući poslije isteka pritvora. Podnešena krivična prijava po NN sa svom propratnom dokumentacijom.

- Ubistvo Adžemović Ibre iz Ključa ul. M. Tita dana 3o. 5. 1992. godine oko 22,oo časova. Ubistvo izvršeno vatrenim oružjem na tijelu dvije prostrelne rane, motiv nepoznat, izvršilac nepoznat. Ovo krivično djelo izvršeno je u toku borbenih dejstava na području Opštine, nije podnesena kriv. prijava po NN. Izvršen uvidjaj.

- Ubistvo Harambašić Mehmeda 1. 6. 1992. godine u mjestu Sanica u neposrednoj blizini njegove kafane od strane NN izvršilaca vatrenim oružjem. Uvidjaj nije izvršen iz bezbjednosnih razloga zbog borbenih dejstava na ovom području.

- Dana 26. 6. 1992. godine oko 16,oo časova u Donjem Budelju SO-e Ključ od strane vojnog rezerviste Bašić Jasmina silovana je Omeragić Gopa, Bašić predat, a potom pritvoren od strane vojne policije.

- Dana 3o. 6. 1992. godine eksplozija džamije u o3,o5 časova od strane NN izvršioca, uvidjaj izvršen od strane SJB Ključ u kompletnom sastavu.

- 12. 8. 1992. godine u mjestu Kamičak oko 23,oo časova iz AP ubijeni su Dizdarević Mesud i Dizdarević Munib, a Barjaktarević Husein najvjerovatnije čvrstim predmetom, Dizdarević Rifet usljed zadobijenih povreda oštrim predmetom u predjelu vrata nastupila je smrt. Operativnim saznanjima se došlo do saznanja da su izvršioci vojna lica. Krivična prijava nije podnešena po NN, uvidjaj izvršen.

12. 8. 1992. godine u selu Donje Krasulje oko 22,3o časova tvrdim predmetom zadobili su smrtonosne povrede Delalović Šefik i Čarkić Husein od strane NN izvršilaca - uniformisana lica. Izvršen uvidjaj, prijava nije podnešena. Ubijeni su nadjeni na seoskom putu.

19. 8. 1992. godine oko 21,oo časova ubijen je Hrnčić Kemal iz Velečeva SO-e Ključ vatrenim oružjem - vojni snajper, u predjelu grudi sa dvije prostrelne rane. Nadjen u potoku pored seoskog puta, motiv nepoznat, izvršioci ovog djela su nepoznati, a radi se o uniformisanim licima. Uvidjaj izvršen, prijava nije podnešena.

19. 8. 1992. godine oko 22,oo časova od strane NN izvršilaca zapaljena je kuća Došen Luke u mjestu Ramići u kojoj je izgorila Došen Manda, žena Luke. Uvidjaj izvršen, prijava nije podnešena, po operativnim saznanjima radi se o uniformisanim licima.

sa dežurnim istražnim sudijom i javnim tužiocem. Krivična prijava nije podnešena.

- dana 21. 11. 1992. godine oko 22,3o časova od strane dva lica od kojih je jedno bilo uniformisano izvršeno je ubistvo Štrkonjić Fatme iz Ključa - tvrdim predmetom u predjelu glave i Koljić Fate iz Ključa sa hladnim oružjem. Uvidjaj izvršio dežurni istražni sudija sa ekipom SJB Ključ u prisustvu vojne policije.

Napominjemo da smo se već jednim aktom obratili CSB Banja Luka radi uputa o postupanju po navedenim krivičnim djelima, jer se radi o masovnim ubistvima y a u više navrata i masakriranim leševima sa upitom da li ta djela objelodaniti podnošenjem krivične prijave po NN izvršiocu jer se radi o licima muslimanske nacionalnosti. Pored navedenih djela, bilo je prijavljeno još ubistava čiji su počinioci vojni obveznici, te su takva djela predata u nadležnost organima vojne bezbjednosti. I ovom prilikom tražimo mišljenje o postupanju sa navedenim krivičnim djelima.

N A Č E L N I K,
Vinko Kondić

Dokument 43. Izvještaj SJB Ključ o ubijanjima Bošnjaka u Ključu

VII. DIO UNIŠTAVANJE I PLJAČKA IMOVINE BOŠNJAKA I HRVATA OPŠTINE KLJUČ

VII.1. Uništavanje i pljačka imovine

Od strane pripadnika tzv. V RS i policije Republike Srpske, sistematski su razarana i uništavana naselja i sela nastanjena bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom, među njima dio grada Ključa, Pudin Han, Velagići, Biljani, Plamenice, Prhovo, Krasulje, Crljeni, Sanica, Kamičak, Humići, Ramići, Velečevo, Dubočani i druga neseljena mjesta. Navedene nezakonite aktivnosti vršene su od strane pripadnika 17. lpbr., policije i drugih vojnih jedinica što predstavlja krivično djelo kažnjivo po Ženevskim konvencijama i KZ BiH.[335] Devastacija materijalnih resursa ne može se samo posmatrati kroz nepokretnu imovinu nego treba u obzir uzeti uništavanje i pljačku i pokretne imovine, bilo da se radi o privatnoj ili o društvenoj-državnoj imovini. Procjena ratnih razaranja i ratnih šteta na prostoru opštine Ključ nije potpuno izvršena, niti ima podataka o visini istih, nego je izvršena samo procjena stepena oštećenja stambenog fonda. Oštećenja i potpuna devastacija stambenog fonda na prostoru opštine Ključ tokom rata imali su za posljedicu nemogućnost povratka odmah po oslobođenju.

Istovremeno je pljačkana pokretna imovina koju je srpska vlast organizovano skupljala u "skladišta ratnog plijena"[336] kojom je raspolagano uz uputstva Kriznog štaba opštine Ključ. Skladište "ratnog plijena" bilo je pod kontrolom policije. Prema međunarodnom humanitarnom pravu, zakonima i običajima ratovanja, privatna imovina građana unutar i van zone borbenih djelovanja ne može se smatrati ratnim plijenom niti se proglašavati društvenom odnosno državnom imovinom. Ovim činom svjesno i namjerno Krizni štab opštine Ključ i ARK-a kršili su međunarodne norme i propise, ali i propise bivše SFRJ koje je kao svoje preuzela R BiH, prije svega Krivični zakon SFRJ. Ovaj protupravni i nezakoniti akt se kvalificira kao povreda zakona i običaja ratovanja i kao takav je kažnjiv po KZ BiH.[337] O količinama izuzete i prikupljenje imovine dovoljno govori podatak da je Krizni štab organizovao smještaj, a kasnije i podjelu pokretne imovine koja je pripadala Bošnjacima i Hrvatima opštine Ključ. Među pokretnim stvarima bilo je traktora, freza, kosilica i drugih poljoprivrednih mašina, namještaja, motornih vozila i raznih drugih stvari. Radilo se o velikim količinama materijalnih sredstava velike novčane vrijednosti. Rješenjem o imenovanju komisije za prijem ratnog plijena broj: 05-01-96/92 od 13.07.1992. godine, Odlukom ratnog predsjedništva broj: 05-01-715/92 od 16.11.1992. godine, naloženo je da svi oni koji žele napustiti opštinu Ključ moraju potpisati Izjavu o trajnom napuštanju opštine Ključ, a svu imovinu koju su posjedovali ustupiti srpskoj opštini Ključ. Ovo nas upućuje na zaključak da su ove nezakonite radnje bile planirane i organizovane od strane Ratnog predsjedništva

335 KZ BiH u članu 179, tačka 2, stav 2, krivičnim djelom smatra "bezobzirno razaranje gradova, naselja ili sela ili pustošenje koje nije opravdano vojnim potrebama; napad ili bombardovanje bilo kojim sredstvima nebranjenih gradova, sela, nastambi ili zgrada.

336 "Ratni plijen je neprijateljska pokretna imovina koja se zatekne na ratištu. Tako zaplijenjena imovina smatra se ratnim plijenom. Ova imovina obuhvata: oružje, municiju, opremu i drugi materijal namijenjen za snabdijevanje oružanih snaga i za vojne potrebe, sva sredstva veze, kao i prevozna i transportna sredstva. Ratnim plijenom se smatra oružje, vojna oprema, vojni dokumenti, konji i prevozna sredstva koji se budu našli u posjedu ratnih zarobljenika. Od ratnih zarobljenika ne mogu se plijeniti stvari i predmeti koji im služe za ličnu upotrebu ili koji su im dati na upotrebu radi lične zaštite."*Propisi o primjeni pravila međunarodnog ratnog prava u oružanim snagama SFRJ*, SSNO, Vojna štamparija Beograd, Beograd, 1988, str.62.

337 **KZ BiH u članu 173, tačka 1, reguliše ovu radnju na način da propisuje kaznu zatvora najmanje deset godina ili dugotrajnu zatvorsku kaznu. Ovim članom zabranjuje se konfiskacija imovine, pljačkanje imovine stanovništva, protupravno, samovoljno i vojnim potrebama neopravdano uništavanje ili prisvajanje imovine u velikim razmjerama, uzimanje nezakonite i nesrazmjerno velike kontribucije i rekvizicije, smanjenje vrijednosti domaće novčane jedinice ili protuzakonito izdavanje novca**.

opštine Ključ. Rješenjem donesenim na sjednici ratnog predsjedništva srpske opštine Ključ, imenovana je komisija za prijem ratnog i plijena stečenog na drugi način u sastavu:

1. Janković Milivoj-predsjednik,
2. Stojaković Vaso-član,
3. Lekić Dragan-član.

Prilikom ulaska u naselja u kojima su živjeli Bošnjaci i Hrvati pored ubijanja pripadnici tzv. V RS i policijske jedinice vršile su pljačku, devastaciju i paljenje pokretne i nepokretne imovine. Brojni Izvještaji policije SJB Ključ govore o načinu i obimu pljačke i devastacije bošnjačke imovine. "Pljačka se, kao najteži oblik ugrožavanja imovine, vrše u tzv. čišćenjima teritorije, kojom prilikom, inače, kradu paravojne i vojne jedinice i milicija."[338]

Policija SJB Ključ i komanda 17. lpbr. i pored saznanja o nezakonitim radnjama pljačke i uništavanja, nije poduzimala radnje na zaštiti imovine Bošnjaka i Hrvata, nije poduzimala aktivnosti na procesuranju i kažnjavanju počinilaca ovih krivičnih djela. Pripadnici policije i vojske umjesto da su štitili privatnu imovinu građana bošnjačke i hrvatske nacionalnosti i sami su učestvovali u pljačkanju i devastiranju. Privatna imovina koja je bila vlasništvo Bošnjaka i Hrvata oduzimana je i proglašavana ratnim plijenom i dodjeljivana privatnim licima ili jedinicama srpske policije i vojske. Krizni štab, a kasnije ratno predsjedništvo opštine Ključ, planski je vršilo oduzimanje i dodjelu pokretne i nepokretne imovine, što je u direktnoj suprotnosti sa svim međunarodno pravnim aktima. Imovina Bošnjaka, koji su nezakonito lišavani slobode i zatočeni u logoru Manjača, dodjeljivana je kao nagrada srpskim vojnicima i policajcima. Dodjeljivani su poslovni prostori sa inventarom i opremom, namještaj, motorna vozila, poljoprivredne mašine i strojevi, stoka i drugo. Posebno je poznat slučaj kada je imovina (zlato iz zlatarske radnje) Mirsada Spreče oduzeta i deponovana u tzv. Službu društvenog knjigovodstva.

Brojni su dokazi o uništavanju imovine Bošnjaka na području opštine Ključ. Jedan dio stambenih objekata je uništavan na način da su minirani. Za miniranje je bio potreban eksploziv i stručne osobe tako da se može govoriti o organiziranom rušenju od strane srpske vojske koja je bila stacionirana na području opštine Ključ. Ovdje želimo navesti nekoliko dokumenata srpske vojske i policije koji govore o uništavanju i pljački privatne imovine Bošnjaka i Hrvata. U borbenom izvještaju komande 5. korpusa JNA str. pov. broj 44-1/130 od 07.05.1992. godine, dostavljenog komandi 2. Vojne oblasti u tačci 3. stav 2 govori se o uništavanju imovine lica nesrpske nacionalnosti. U izvještaju piše "u Banja Luci i široj regiji i dalje su prisutne diverzije na privatne objekte nesrpske nacionalnosti."

338 *Informacija o nekim aspektima dosadašnjeg rada i naredni zadaci*, Informacija je nastala kao rezultat sasatanka ministra MUP-a RS i njegovih saradnika održanog 11. jula. 1992. godine u Beogradu. Na sastanku je izvršena analiza rada milicije, date smjernice i zadaci za daljnji rad. Sastanku je prisustvovao i ministar unutrašnjih poslova Jugoslavije.

SLUŽBA DRUŠTVENOG KNJIGOVODSTVA
FILIJALA 10500 B.LUKA
EKSPOZITURA 10520 KLJUČ

Ključ, 27.08.1992.g

P O T V R D A
O PRIJEMU OSTAVE

ULAZ

kom.	O P I S	IZNOS
1	Zatvorene ostave	=1.-

10520-992-21
Br.rn.

Prema vašem nalogu od 27.8.92.

PRIMILI smo u korist gornjeg računa

Obr.br.445 LBT

SLUŽBA DRUŠTVENOG KNJIGOVODSTV.
SLUŽBA DRUŠTVENOG KNJIGOVODSTVA
FILIJALA 10500 BANJA LUKA
EKSPOZITURA 10520 KLJUČ
(organizaciona jedinica)

SRPSKA REPUBLIKA
SKUPŠTINA OPŠTINE KLJUČ
-Izvršni odbor-
Broj: 05-01-187/92
Datum: 27.08.1992.godine

PREDMET: Sprovodno pismo. – DEPONOVANJE ZLATA SPREČO MIRSADA

Skupština opštine Ključ je dana 27.08.1992.godine predala kod Službe društvenog knjigovodstva-Ekspozitura Ključ na čuvanje zatvorenu ostavu upakovanu u paket iz jednog dijela sa pečaćen pečatom SO-e Ključ.

Ostava će se izdati ljcu koje svojom odlukom ovlasti Izvršni odbor SO-e Ključ.

PREDSJEDNIK IO
Tihomir Dakić

Dokumenti 44 i 45. Opljačkano zlato ubijenog Mirsada Spreče

Brojni dokumenti koje smo analizirali govore o sistematskoj pljački i devastaciji od strane policije, vojske i građana srpske nacionalnosti. "Poseban problem u sprečavanju krivičnih djela predstavljaju naoružane grupe pripadnika tzv. V RS ili naoružane i uniformisane grupe koje vrše pljačku i uništavanje imovine nakon oslobađanja naseljenih mjesta. Iako je Uredba o ratnom plijenu jasna i iako se zna da je napuštena imovina državno vlasništvo, u mnogim opštinama nisu formirane komisije, a imovina koju oduzmu radnici OUP-a se neadekvatno čuva, dijeli bez kontrole, a imovina koju oduzmu vojni organi, Vojska samostalno raspolaže što izaziva negodovanje i kod radnika OUP-a i kod građana."[339] O pljačanju imovine Bošnjaka opštine Ključ govore brojni policijski izvještaji u kojima se samo konstatira pljačkanje bez poduzimanja mjera za sprečavanje. "U vrijeme izvođenja borbenih dejstava na području MZ: Velagići, Sanica, Humići i Peći počelo je od strane pojedinaca, grupica i grupa, a posle je nastavljeno po završetku borbenih dejstava nezakonito prisvajanje tuđe imovine po

339 cit. dokument

muslimanskim selima i zaseocima. Ovo čine vojna lica, milicija i mještani srpske nacionalnosti. Nezakonito prisvajanje tuđe imovine u daljem toku širila se kao epidemija. Istina da je oštećen stočni fond, da je raznešena pokretna imovina neprocjenjive vrijednosti i da se rasprodaje samo za marke (...). Već je gotovo sa pokretnom imovinom sve je odnešeno."[340] Ovaj izvještaj najbolje ilustrira pljačku, devastaciju i uništavanje imovine Bošnjaka i Hrvata. U izvještaju se samo konstatiraju nezakonitosti bez pokretanja odgovornosti za počinjenje ovih nezakonitosti. Ove nazakonite radnje bile su dio plana kojim bi se onemogućio povratak Bošnjaka i Hrvata u Ključ.

Uništavanje i pljačka vršena je sistematski i pljačkano je sve što se moglo odnijeti. "Već odavno, a i sada pojedinci i grupice i grupe skidaju crijep, krovne konstrukcije, vodoinstalacije i sve drugo što se može iskoristiti. Ovdje se misli na kuće i sve druge objekte po selima i zaseocima muslimanskog stanovništva. Dobar broj onih koji ovo čine naoružani su i obučeni u vojne uniforme. Tako samo u Saničkom području ima i djeluje ih oko 35. Manje ili više ima ih u svim Mjesnim zajednicama sjeverno od Ključa, a potom i južno od Ključa u selima Velečevo i Dubočani...Obično prisvajaju robu i prevoze u mjesta njima poznata i preprodaju van Srpske republike."[341] Iz ovog izvještaja je vidljivo da je vršena masovana pljačka i uništavanje pokretne i nepokretne imovine Bošnjaka i Hrvata koji su prisilno napustili svoje domove. Ovaj čin je u direktnoj suprotnosti sa Ženevskom konvencijom o zaštiti građanskih osoba za vrijeme rata od 12. augusta 1949. godine. Naime u članu 53 ove Konvencije se zabranjuje uništavanje pokretnih i nepokretnih dobara koja pojedinačno ili zajednički pripadaju privatnim osobama.

Pljačka i uništavanje imovine Bošnjaka vršena je i u vrijeme kada su oni još bili kod svojih kuća. Naoružani srpski vojnici, policajci i civili upadali su u kuće i odnosili šta su htjeli pred očima vlasnika te imovine. Posebno je na meti pljačke bila imovina Bošnjaka koji su bili boljeg imovnog stanja. Vojnici, policajci i naoružani civili su pod prijetnjom smrću nasilno oduzimali novac, zlato i druge vrijednosti od građana bošnjačke nacionalnosti. Bošnjaci koji su bili boljeg imovnog stanja prisiljavani su da kažu gdje im je novac i zlato. Najčešće im je prijećeno da će im pobiti porodicu ukoliko ne predaju ono što im traže.

340 Izvještaj Slobodana Dakića pov.br. 01-326-22/93 od 16.02.1993. godine upućen Pomoćniku komandanta 2. krajiškog korpusa za civilne poslove pukovniku Gojku Vujinoviću.

341 cit. dokument, str. 2 i 3.

REPUBLIKA SRPSKA
OPŠTINA KLJUČ
-Komisija za zapljenjenu robu-

Na zahtjev Ratnog predsjedništva,opštine Ključ, Komisija za zapljenjenu robu opštine Ključ,izdaje

O D O B R E N J E

Obobrava se izdavanje iz kontigenta zapljenjene robe stvari koje su nabrojane u zaključku Predsjedništva,za potrebe opremanja stana poručnika-pilota Stanivuković Duška.

PREDSJEDNIK KOMISIJE

Miladin

Dokument 46. Odobrenje za izdavanje opljačkane robe

Posebno treba naglasiti pljačku novca i zlatnog nakita prilikom protjerivanja iz Ključa. Konvoji sa protjeranim Ključanima bili bi zaustavljani na policijskim punktovima i tom prilikom policajci i vojnici tzv. V RS bi ulazili u autobuse i nasilno oduzimali novac i nakit. Često puta, prilikom ulaska u autobuse, prijeteći oružjem i udarajući Bošnjake, oduzimali su sve što su imali kod sebe. Velik je broj slučajeva da su Bošnjaci ubijani kako se ne bi saznalo ko ih je opljačkao.

Prema podacima Službe za civilnu zaštitu, zajedničke poslove i zaštitu od požara opštine Ključ broj uništenih i oštećenih porodičnih kuća je 6.338, uništeno ili oštećenih je 50 stanova, uništeno je oko 3.500 popratnih, odnosno pratećih objekata (štale, pojate, šupe i ostalih pomoćnih objektata). Ako bi štete na stambenim objektima procijenili u finansijskim parametrima i pri tome kao polazište za procjenu uzeli prosječno da je jedna stambena jedinica vrijedila oko 100.000 KM, procjena bi iznosila **633.800.000 KM**. Ako ovim štetama dodamo i ostale uništene i oštećene objekte, puteve, vodovode i elektro-energetske objekte, onda štete se mogu procijeniti na više od **milijardu KM.** U ovu procjenu nije uračunata pokretna imovina (novac, zlato, automobili, poljoprivredne mašine, stoka, namještaj i drugo) koja je sigurno blizu polovine ukupne procijenjene štete.

Slike 56 i 57. Opljačkani i devastirani stambeni objekti u Dubočanima

Slika 58 . Porušeni stambeni objekti u Velečevu

Slika 59. Porušeni i spaljeni stambeni objekti u Sanici

Ovdje valja napomenuti da su čitava naselja po zauzimanju od strane jedinica tzv. V RS paljena, rušena i sistematski pljačkana. Pored oštećenja objekata stambenog fonda dio privrednih kapaciteta su oštećeni ili u potpunosti uništeni. Kao ciljevi bili su i vjerski objekti, tako da su sve džamije i katoličke crkve uništene. U pokušajima uništavanja tragova življenja Bošnjaka u sistematski su uklanjane džamije i mezarja. Ovakve radnje i postupci su jedan od oblika kršenja međunarodnog ratnog prava. Infrastrukturni objekti pretrpjeli su ogromna razaranja. Posebno je stradala putna infrastruktura zbog neodržavanja. Željezni most na rijeci Banjici je srušen, viseći mostovi u Donjem Kamičku i Dubočanima su demontirani i odneseni.

Školski objekti (škole, školska igrališta i dvorane) pretrpjeli su ogromne materijalne štete. Škole na području opštine Ključ su pretrpjele značajnija razaranja i devastaciju. Porušeni su školski objekti u naseljima Donja Sanica, Velečevo, Plamenice, Sokolovo, Medari, Peći, Biljani, Gornji Budelj, Crljeni, Humići, Balijevići. Devastirani su i opljačkani školski objekti u Krasuljama, Ramićima, Sanici, Gornjem Sokolovu."[342]

342 Dokument Službe za civilnu zaštitu, zajedničke poslove i zaštitu od požara broj: 04-44-1118/12 od 23.04.2012. godine.

Ratne štete u elektroenergetskom sektoru izražene su kroz razaranje visokonaponske i niskonaponske mreže, trafostanica, rasklopišta i drugih elektroenergetskih objekata. Tokom agrsije na Ključ uništeno je 92.188 metara dalekovoda, 172.864 metara nisko naposke mreže, 89 tarfostanica i 1 rasklopnica. Prema cijenama Elektroprivrede BiH procijenjene štete iznose:

Dalekovodi	2.765.400 KM
Nisko naponska mreža	6.914.560 KM
Trafostanice do 160 KWA	2.225.000 KM
Rasklopnica	200.000 KM
Ukupno	**12.104.960 KM**

Uništeni su domovi kulture u Kamičaku, Pudin Hanu, Sanici, Balijevićima i Zgonu. Također je uništeno ili oštećeno 12 lokalnih vodovoda i 108 km lokalnih makadamskih puteva. U pokušajima potpune destrukcije i uništavanja tragova življenja Bošnjaka zločinci su uništavali i devastirali mezarja i nišane. Uništeni su nišani stari i više desetina godina. Velik broj mezarja je devastiran, opljačkani su nišani ili druga nadgrobna obilježja.

Slike 60, 61 i 62. Uništeni i devastirani nišani i nadgrobni spomenici

VIII. DIO LOGORI I MJESTA ZATOČENJA BOŠNJAKA I HRVATA OPŠTINE KLJUČ

VIII. 1. Logori i druga mjesta zatočenja kao oblici kršenja međunarodnog humanitarnog prava

Logori kao oblik provođenja nasilja su specifikum modernog vremena. Posebno su izraženi kao historijska pojava XX vijeka. Logor možemo pojmovno definirati kao "*mjesto sakupljanja velikog broja na silu dovedenih ljudi radi iskorištavanja njihovog rada i likvidacije*. Postoje koncentracijski i sabirni logori."[343] Sabirni logor je vrsta zatvora koja je stvorena za političke protivnike, pripadnike pojedinih etničkih ili religijskih grupa, civila iz kritičnog vojnog područja ili bilo koju grupu ljudi. Sabirni logori najčešće se stvaraju tokom rata, zatočenici koji se nalaze u pritvoru najčešće tu borave bez pojedinačnog sudskog procesa i drže se nezakonito bez nekih kriterija.

Neke oblike masovnih zatočenja imamo još od antičkog doba. Kroz historiju postoji velik broj primjera stvaranja logora čiji je prvenstveni cilj bio koncentracija, kontrola i eliminacija (bilo da se radi o fizičkoj likvidaciji, trajnim ili privremenim protjerivanjem) većeg broja političkih protivnika, pripadnika drugog etnikuma, različite religijske opredijeljenosti ili rasne pripadnosti. Prvi poznati sabirni logor uspostavio je španjolski vojni guverner Valeriana Vejler (Valeriano Weyler) za vrijeme Trećeg kubanskog rata za neovisnost (1895.-1898.), kada je naredio prisilno iseljavanje i zatvaranje seljaka i njihovih porodica s područja gdje su djelovali kubanski pobunjenici. Posljedica loših uvjeta bila je smrt velikog broja zatočenika. Kroz historiju sukoba i ratova sve strane su otvarale logore u kojima su stradali milioni ljudi različite političke, etničke ili religijske pripadnosti.

Primjer masovnog zatočenja civila imamo i kod Napoleona koji svojim naređenjem poslije Amijenskog mira 1803. godine, naređuje zatvaranje svih Britanaca zatečenih u Francuskoj. Ovaj primjer masovnog zatočenja postaje paradigma svih kasnijih logora. Skoro sve logore karakterizira postojanje političkog motiva, nepostojanje roka zatočenja, nepoštivanje zakonske i običajne regulative i prakse, poseban tretman zatočenika u logorima i drugo. Posebno su karakteristični logori koji su formirani u Drugom svjetskom ratu od strane njemačkih fašističkih snaga. Ovi logori u suštini su predstavljali mjesta masovnog ubijanja-istrebljenja i oni su bili posljedica utjecaja rasne teorije na politiku. Tokom Drugog svjetskog rata fašističke sile koristile su koncentracijske logore za masovno uništavanje nepoželjnih etničkih grupa (u prvom redu Jevreja, Roma, Slavena) te političkih neprijatelja. U mnogim slučajevima koncentracioni logori u nacističkoj Njemačkoj bili su radni logori u kojima su zatvorenici radili kao robovi. Oni su bili uspostavljeni radi uništavanja ljudi. Najpoznatiji logori smrti bili su: Aušvic, Treblinka, Dahau, Mathauzen, Jasenovac i drugi. Najzloglasniji logor poznat čovječanstvu svakako je Aušvic (Auschwitz). Formiran je 14. juna 1940. godine. Jedinice Crvene armije oslobodile su ga 27. januara 1945. godine. Premda nema tačnih podataka, procjenjuje se da je u logoru Aušvic ubijeno oko 1.100.000 ljudi. Većina ubijenih stradala je već prvi dan po dolasku u logor, dok su drugi umirali od gladi, iscrpljenosti i robovskog rada. Među svim žrtvama 90% su bili Židovi, a zatim su tu stradali Poljaci, Romi, sovjetski ratni zarobljenici, Jugoslaveni, homoseksualci i pripadnici drugih narodnosti i religijskih skupina. Nakon konferencije u Wansseu i donošenja odluke o *konačnom rješenju židovskog pitanja*, Aušvic je postao glavno mjesto za ubijanje Židova. Transporti Židova pristizali su u logor od februara 1942. do novembra 1944. godine.

Ubijanje je vršeno u plinskim komorama a tijela spaljivana u krematorijima.[344] Prilikom oslobađanja u logoru je pronađeno oko 7.000 ljudi koji su bili u veoma teškom stanju. Poslije

343 Hrvatski enciklopedijski riječnik, Novi liber, Zagreb, 2004, knjiga VI, str.8.

344 Prva plinska komora u Aušvicu bila je mrtvačnica kraj krematorija koja je bila preuređena u tu svrhu. Posuda plinom se ubacivala kroz otvor na stropu i u roku od 20 minuta zatočenici bi bili ubijeni. U Auschwitzu II izgrađene su četiri plinske komore i u svakoj od njih odjednom je moglo biti ubijeno i do 2.000 ljudi. Plinske

Drugog svjetskog rata javlja se novi oblik masovnog zatočenja na teritoriji pod vlašću Sovjetskog Saveza, gdje se vrši masovno zatočenje političkih neistomišljenika. Sovjetski Savez u Sibiru i drugim mjestima masovno zatvara milione političkih protivnika. Po uzoru na Sovjetski Savez svaka od država istočne Europe razvija svoj sopstveni sistem logora, manji po broju logora, ali identičan po namjeni i načinu funkcionisanja. Zatočenja ljudi, pretežno civila, postaje nezaobilazna pojava kriznih žarišta širom svijeta. "Šta je to logor? To zna samo onaj koji je to proživio, koji je osjetio na svojoj koži sve strahote dušmanske mržnje, od psihičkog do fizičkog iživljavanja."[345] Upravo ova izjava odslikava svu težinu kroz koju su prošli logoraši Bosanske krajine. Logori su bili mjesta masovnog zatočenja Bošnjaka Bosanske krajine.

Kao sredstvo za ostvarivanje velikosrpskih ideja, rukovodstvo bosanskih Srba sa Radovanom Karadžićem na čelu planiralo je i organiziralo logore za Bošnjake i Hrvate. Cilj formiranja logora bio je staviti pod nadzor, kontrolu i ubijati uglavnom vojno sposobne muškarce, mada ni žene, djeca i starci nisu bili pošteđeni logora i drugih mjesta zatočenja. Prema podacima Saveza logoraša Bosne i Hercegovine u periodu 1992-1996. godine registrirano je 652 logora i drugih mjesta zatočenja. Procjenjuje se da je kroz logore na prostoru Bosne i *Herce*govine prošlo oko 260.000 ljudi, uglavnom civila i da je najveći broj Bošnjaka boravio u njima. U ovim logorima zatvarani su Bošnjaci i Hrvati bez obzira na starost, spol, bili civili ili vojnici. To je rijetka karakteristika logora u kojima nisu odvajani vojnici, civili, žene, djeca i starci. Najpoznatiji logori u Bosni i Hercegovini, kako po brojnosti tako i po zlodjelima su Manjača, Omarska, Trnopolje, Keraterm, Luka-Brčko, Batković-Bijeljina, KPD Foča, Sušica-Vlasenica, Kula-Sarajevo, Dretelj, Heliodrom, Gabela, Žepče, Drmaljevo, Kamenica, Kozila i drugi.

Kao specifičnost i karakteristika ratnih dešavanja su "zaštićene zone," mjesta koja su UN proglasile sigurnim. Gradovi Sarajevo, Goražde, Srebrenica, Bihać[346] su mjesta koja su bila u potpunom okruženju, koja su opsadnim načinom okružena i sistematski uništavana. Uskraćivanje najelementarnijih uvjeta za život, izgladnjivanje, psihološki pritisci, razaranja, ubijanja, u nekom smislu predstavlja logore-gradove. Iako je Međunarodna zajednica imala mandat da zaštiti civilno stanovništvo zbog nedjelotvornosti snaga UN, veliki broj civila je stradao u njima. Prema procjenama u ovim gradovima-logorima bilo je preko 600.000 ljudi.

Kada govorimo o logorima i drugim mjestima zatočenja, potrebno je naglasiti činjenicu da su oni formirani kao privremeni i trajni. Logori se mogu podijeliti i prema namjeni i dužini trajanja. Većina logora imala je privremeni karakter, postojali su svega nekoliko dana a potom bi bili zatvarani. U ovim privremenim logorima i zatvorima logoraši su zatočeni više dana i uglavnom su organizovani shodno prilikama i broju zarobljenika. U njima je uglavnom boravio manji broj zatvorenika. Logoraši koji do tog trenutka nisu otišli u razmjenu bili bi prebacivani u druge logore. To su tzv. *tranzitni logori* u kojima se vršilo isključivo razdvajanje stanovništva prema polu i starosti. Logori srednjeg trajanja, bili su aktivni nekoliko mjeseci, dok su logori dužeg trajanja, kojih je bilo najmanje, postojali po nekoliko godina (Manjača, Batković, Kamenica).

---

komore su radile punim kapacitetom u ljeto 1944., kada je 400.000 mađarskih Židova pobijeno u samo dva mjeseca. Prema zamisli konstruktora ove tvornice smrti 4.416 ljudi trebalo je biti ubijeno i pretvoreno u pepeo za 24 sata. Uz spaljivanje u krematorijima metoda za rješavanje leševa je bila gomilanje 2.000 leševa na hrpu, obilno zalijevanje metanolom i sljedeći dan se pepeo posipao u rijeke Sola i Vistula. Leševima je rezana kosa koja se koristila kao posebna vrsta tkanine, a zubi od vrijednih metala su se pretapali u poluge. Po oslobođenju logora pronađeno je sedam tona kose.

345 *Molila sam ih da me ubiju, Zločin nad ženom Bosne i Hercegovine*, Savez logoraša , Sarajevo, 1999, str.114.

346 U toku agresije na Bosnu i Hercegovinu prostor tadašnjeg Bihaćkog okruga bio je okružen sa svih strana i u blokadi je proveo 1.201 dan. Stanovništvo je, pored svakodnevnih granatiranja i izloženosti napadima, bilo uskraćeno za energente, hranu, vodu, lijekove, adekvatan medicinski tretman i drugo.

U proljeće 1992. godine na cijeloj teritoriji Bosanske krajine osnovani su logori i drugi zatočenički objekti u kasarnama, vojnim kompleksima, fabrikama, školama, sportskim objektima, policijskim stanicama i drugim javnim zgradama. Te logore i zatočeničke objekte uspostavljala je i kontrolisala tzv. V RS, civilne vlasti ili srpska policija. Uvjeti u logorima i nekim zatočeničkim objektima bili su osobito teški. Zatočeni su se ispitivali, premlaćivali, podvrgavali nečovječnim i ponižavajućim životnim uvjetima. Žene su silovane, a redovno su vršena i ubistva. Velik broj ljudi držan je u logorima u užasnim uvjetima.

Većina zatočenika sa prostora Bosanske krajine u logorima je boravila nekoliko mjeseci, a manji broj njih proveo je u logoru više od godinu dana. Logori trajnijeg karaktera imali su više stotina ili hiljada zatočenih. Ovi logori su pažljivo odabirani, planski pripremani i bili pod kontrolom paravojnih ili parapolicijskih snaga. U svim ovim logorima vršena su ubijanja, fizičke i psihičke torture, silovanje i prisilni radovi. Pored ovih logora bili su formirani "logori za žene", koji su služili za seksualno zlostavljanje. Oni su bili u kafanama, hotelima, privatnim kućama i stanovima. U njima su žrtve bile djevojčice, žene i starice. Velik broj žena poslije silovanja je ubijen. Kada govorimo o logorima i mjestima zatočenja Bošnjaka i Hrvata, u najvećem broju slučajeva za tu svrhu korištene su: tvorničke hale, skladišta, sportske dvorane, škole, vojni objekti, hoteli, kino-sale, kazneno-popravne ustanove, hangari, tuneli, željezničke stanice, rudnici, garaže, podrumi, farme, staje za stoku, šumske barake, stanice policije i drugo. Prema strukturi zatočenih, najviše je bilo zatočenih civila. "Dostupni podaci pokazuju da su preko 95 odsto zatočenika i zatvorenika bili civili."[347] Među zatočenicima bilo je čak i beba. Logori su bila mjesta svakodnevne masovne likvidacije vatrenim oružjem, hladnim oružjem, tupim predmetima i na bezbroj načina. Ubijanja i mučenja bila su grupna i pojedinačna.

r/b	općina	broj logora
1.	Banja Luka	10
2.	Bihać	4
3.	Bosanska Krupa	6
4.	Bosanski Petrovac	8
5.	Bosanski Novi	7
6.	Ključ	5
7.	Prijedor	59
8.	Sanski Most	24
9.	Velika Kladuša	9
10.	Drvar	8
11.	Bosanska Dubica	4
12.	Bosanska Gradiška	5
Ukupno		**149**

Pregled broja logor i mjesta zatočenja[348]

Iz navedene tabele vidljiv je broj mjesta zatočenja po opštinama. Prema podacima najveći broj mjesta zatočenja bilo je u Prijedoru, Sanskom Mostu, Banjoj Luci i Velikoj Kladuši. Ovdje treba istaknuti činjenicu da su većinu logora organizirale jedinice tzv. V RS, srpske policije i

347 Smail Čekić, cit.djelo, str.453.

348 Podaci Saveza logoraša Bosne i Hercegovine.

paradržavne institucije, izuzev logora i mjesta zatočenja u Velikoj Kladuši, koje su organizirale i držale secesionističke izdajničke snage tzv. AP ZB. Logore u Velikoj Kladuši u periodu 1994-1995. godine, zajedno su organizirale i u njima držali zatočene pripadnici secesionističkih snaga tzv. AP ZB i pripadnici tzv. V RSK. Pored navedenih mjesta, Bošnjaci Bosanske krajine bili su zatočeni u logorima Stara Gradiška, Batković, Doboj. Bili su zatočeni u logorima na prostoru R Hrvatske u Kninu, Vojniću, Glini, Topuskom, Slunju.

Kontinuirano, tokom perioda 1992-1995. godine Bošnjaci su nezakonito bili zatočeni u logorima, imamo primjera da su neki boravili i više godina.[349] Međutim, na osnovu našeg istraživanja zločini u svim navedenim logorima bili su identični po brutalnosti i po svim načinima njihovog organiziranja, što navodi na činjenicu da su bili pod potpunom kontrolom civilnih i vojnih vlasti Republike Srpske. Na čitavom prostoru Bosanske krajine nakon nasilnog zauzimanja određenog mjesta ili grada počinju sistematska zatočenja. U pravilu prvo su zatočeni politički predstavnici Bošnjaka, zatim vjerski službenici-imami, ugledni i bogati i vojno sposobni muškarci. Unaprijed planirana mjesta zatočenja pažljivo su birana kako bi prikrili tragove ubijanja i raznih tortura, odnosno kako bi ta mjesta bila nedostupna predstavnicima Međunarodnog crvenog križa. U znatnom broju slučajeva sami zatočenici su bili prisiljeni da uspostavljaju logore,[350] da ih ograđuju, miniraju okolinu kako bi bio onemogućen bijeg. Na prostoru svih opština Bosanske krajine formirani su logori i druga mjesta zatočenja, a poseban primjer je prostor opštine Prijedor. Nakon nasilnog preuzimanja Prijedora od strane jedinica tzv. V RS ali i susjednih opština, počelo je zatočenje više hiljada Bošnjaka i Hrvata u logore Omarska, Keraterm i Trnopolje. Pored Bošnjaka i Hrvata bilo je slučajeva i zatočenja Srba. Srbi koji su zatvarani nisu se slagali sa velikosrpskom politikom i jedan broj zatvorenika Srba je ubijen.

Osnivanje ovih logora bio je dio velikosrpskog plana da se Bošnjaci i Hrvati protjeraju sa svojih ognjišta. Logori su osnivani po direktivama kriznih štabova ili u saradnji sa njima. Uspostava i nadzor vršen je uz pomoć paravojnih i parapolicijskih snaga ili zajedničkim grupama njihovih pripadnika koji su nosili uniforme i bili naoružani oružjem iz arsenala JNA. Tokom zatočenja logoraši su bili podvrgnuti teškom zlostavljanju, premlaćivanju, seksualnom zlostavljanju, mučenju i pogubljenjima. Podvrgavani su različitim oblicima ponižavajućeg psihološkog zlostavljanja na način da su prisiljavani da pjevaju srpske nacionalističke pjesme, da ih nazivaju balijama ili ustašama. Jednostavno, cilj je bio dovesti čovjeka kao ljudsko biće na stadij uništavila. Logori su bili otvoreni za dolazak lokalnih mještana, Srba, pripadnika tzv. V RS, kako bi nesmetano maltretirali, mučili i ubijali zatočene. Svako je mogao doći i po svom izvoditi logoraše i izravnavati stare račune.[351]

U nastavku knjige obradićemo logore i mjesta zatočenja u kojima su bili zatočeni Bošnjaci i Hrvati iz Ključa. Istovremeno želimo naglasiti da su pored logora, koji će biti obrađeni, Bošnjaci i Hrvati iz opštine Ključ privođeni, maltretirani, zatvarani i ubijani u školskim zgradama u Sanici, Biljanima, Ramićima, Krasuljama, zgradi željezničke stanice u Sanici, društvenom domu u Pećima, gradskom stadionu i drugim mjestima. Posljedice ovih zatočenja su trajna psihofizička oštećenja kod velikog broja zatočenih.

---

349 Šušnjar Selam je u logoru Batković proveo više od tri godine. Uspio je izići u R Mađarsku zahvaljujući novcu kojeg je platio njegov otac. Ovo nije jedini primjer, puno Bošnjaka sa prostora Bosanske krajine u logorima je provelo više godina.

350 Logor Kamenica kod Drvara morali su ograđivati sami logoraši kako bi između dva reda ograde bile postavljene mine. Logoraši su svakodnevno bili izloženi i teškim fizičkim poslovima.

351 Bezbroj je ovih primjera gdje su u logore dolazila određena lica tražeći poimenično određenu osobu kako bi maltretirali, tukli ili ubijali radi određenih postupaka od ranije. Jedan od tih slučajeva je logor u servisu IMT u Ripču (opština Bihać), kada je tražen Hamzagić Šefik kako bi mu se osvetilo zbog toga što nije dao bolovanje jednoj Srpkinji.

VIII.2. Logor u zgradi SJB Ključ

Ovaj logor se nalazio u zgradi SJB Ključ u podrumskim prostorijama. Prva privođenja i nezakonita zatočenja u zgradu SJB počela su 27. maja 1992. godine. Odmah po zatvaranju počela su ispitivanja i psihofizičke torture. Glavna pitanja zatočenima postavljana su o "zelenim beretkama", ko je vršio obuku, nabavljao oružje i drugo. Ova ispitivanja praćena su stalnim fizičkim torturama. Zatočenicima su tom prilikom nanošene teške tjelesne povrede. Policajci su za udaranje najčešće koristili policijske palice, drvene i metalne palice. Zatočenike su udarali po čitavom tijelu, po glavi, leđima, nogama, pri čemu su mnogi imali prelome kostiju. Fizičke torture vršene su rukama, nogama i raznim predmetima po svim dijelovima tijela što je prouzrokovalo različite povrede koje su za posljedicu imale veliku patnju i bol. Uz udaranje zatočenicima su prijetili, vršili su zastrašivanja, govorili su da će noževima zatočenicima odsjeće uši, izvaditi oči i drugo. Pored policajaca koji su vršili psihofizičke torture nad zatočenim, često su i pripadnici vojnih jedinica dolazili kako bi se iživljavali nad zatočenim. Policija SJB Ključ je imala značajnu ulogu u nezakonitim lišavanjima slobode Bošnjaka i Hrvata opštine Ključ. Većinu aktivnosti oko nezakonitog lišavanja slobode, zatvaranja u privremene i tranzitne logore vršili su pripadnici SJB Ključ. Iz izvještaja SJB Ključ može se vidjeti da je tokom 1992-1993. godine, najveći broj Bošnjaka koje su srpske policijske i vojne snage smatrale vojno sposobnim privođen i zatvaran u logore.[352]

Po već viđenom scenariju, pripadnici tzv. V RS i policijske snage su 27. maja 1992. godine počele sa hapšenjem i nezakonitim lišavanjem slobode civila nesrpske nacionalnosti. Ova hapšenja vršena su u okviru preuzimanja vlasti u opštini Ključ od strane srpskih vojnih i policijskih snaga. Bez bilo kakvog zakonskog osnova i bez saopštavanja razloga njihovog hapšenja, privođeni su u SJB Ključ. Već ranije Bošnjaci i Hrvati su istjerani iz SJB Ključ, tako da su Srbi preuzeli sve poslove i nadležnosti prema uputama kriznog štaba opštine Ključ. Početak golgote i stradanja za prvu grupu nazakonito uhapšenih Bošnjaka i Hrvata počinje u SJB Ključ. Zatočenici su zatvarani u pritvorske ćelije SJB Ključ, koje su bile neuslovne za boravak velikog broja zatočenika, bili su lišeni hrane i onemogućavano im je zadovoljenje osnovnih higijenskih potreba. Prilikom ispitivanja od zatočenika je traženo da priznaju da su organizatori i da su pripremali zločine nad srpskim stanovništvom. Prva grupa uhapšenih (22 civila) koji su držani u nehumanim uvjetima, ispitivani su od strane srpskih policajaca i od kojih je traženo da priznaju da su pripremali i organizovali napade prema srpskom stanovništvu. Kao opravdanje, odnosno alibi, policajci su navodili događaj koji se zbio u Busijama, odnosno presretanja autobusa koji je prevozio mlade vojnike i ubistva zamjenika komandira SJB Ključ. Prva grupa od 22 uhapšena Bošnjaka i Hrvata[353] nakon zatočenja u SJB Ključ transportovana je za logor Stara Gradiška. Prilikom transporta do logora od posljedica mučenja i premlaćivanja umro je Kujundžić Šaban. Po dolasku u logor Stara Gradiška nastavljene su fizičke i psihičke torture nad zatočenim Bošnjacima i Hrvatima sa područja opštine Ključ. Posebno je bilo surovo i ponižavajuće postupanje prilikom prijema u logor. Nakon svakodnevnih fizičkih i psihičkih tortura ova grupa zatočenika je poslije petnaest dana prebačena u logor Manjača.

Prva grupa uhapšenih Bošnjaka i Hrvata odvođena je iz svojih kuća i stanova po već unaprijed pripremljenim spiskovima. Prilikom dovođenja u policijsku stanicu u gradu je bio velik

352 U *Izvještaju o radu SJB Ključ od 01.01.1993. godine do 30.06.1993 godine* str.pov. br.7/93 od 4. jula. 1993. godine, poslat CSB Banja Luka na strani 9 navodi se da je SJB Ključ "obradila" oko 3.000 učesnika neprijateljskih formacija i oko 1.200 uputila u logor "Manjača."

353 Među uhapšenim bili su: Begić Mehmed, Filipović Muhamed, Kujundžić Šaban, Flat Leopold, Šistek Mehmed, Jakupović Fadil, Muslimović Smajil, Šarić Behrem, Eljezović Muhamed, Džaja Darko, Šehić Mirsad, Medić Fadil, Kozarac Husein, Krivić Fahrudin, Rebac Domogoj, Dervišević Abid, Brkić Luka, Koljić Mustafa, Bilić Alija, Mršić Mirsad, Mistrić Dževad i Vučkić Teufik.

broj pripadnika *Belih orlova*. U centru grada, kod banke i pravoslavne crkve nalazio se punkt na kojem su bili pripadnici rezervnog sastava policije. Nezakonito uhapšene u prostorijama SJB Ključ dočekivali su policajci među kojima je bio i Dragić Željko, šef krim policije, Aničić Lako, Ranko Kovačević i drugi. Odmah u zgradi policijske stanice počela su fizička zlostavljanja. U stanicu policije ulazili su vojni policajci koji su policijskim palicama udarali zatočenike.

Svi privedeni prvog dana su zatvoreni u podrumske prostorije, ali su prethodno pretučeni. Nekima su polomljena rebra, po licu nanasene posjekotine. Neki zatočenici su bili u jako lošem stanju.[354] Prilikom ispitivanja u policijskoj stanici od uhapšenih je traženo da kažu ko posjeduje oružje, ko je naoružavao i gdje su spiskovi Bošnjaka i Hrvata koji su naoružani i ko su pripadnici TO BiH. Pored pripadnika *Belih orlova* u Ključu su bile *Crvene beretke* koje su zajedno i koordinirano djelovale sa policijom srpske SJB Ključ. U ovom mjestu zatočenja, najčešće su zatvarali i mučili bošnjačke rukovodioce, nosioce političkih i stranačkih funkcija, ključke imame i druge viđenije Bošnjake i Hrvate Ključa.

Dana 28. maja 1992. godine predsjednik Izvršnog odbora opštine Ključ, Asim Egrlić uhapšen je na kontrolnom punktu i odveden u policijsku stanicu u Ključu, gdje je teško premlaćen. Istoga dana, pripadnici srpske vojske uhapsili su Muhameda Filipovića, odbornika u Skupštini opštine Ključ i privela ga u SJB Ključ, gdje su ga dva pripadnika tzv. V RS pretukla. Zatočenici, među kojima su bili i Asim Egrlić i Muhamed Filipović, kasnije su odvedeni iz SJB Ključ u logor Stara Gradiška, nakon toga u logor Manjača. "Pred stanicom sam vidio grupu vojnika i policajaca, i jedan od njih je rekao: 'Evo glavnog Turčina (...)' Tada su me svi počeli tući, dok nisam pao u nesvijest. Kada sam došao sebi, bio sam u policijskoj stanici, gdje su me opet tukli vojnici iz Srbije, sve do navečer, kad su me odveli u ćeliju."[355]

Slika 63. Policijska stanica u Ključu koja je bila logor

"Pred Stanicom policije je bilo puno naoružanih osoba i neke sam poznavao, ali niko nije reagovao što me vode. Oduzeli su mi novčanik, ključeve, izvadili pertle iz cipela i stavili u ćeliju. U toku noći su me izvodili, tukli, psovali. Onda su me krvavog vratili u drugu ćeliju,...

354 U podrumu su bili zatvoreni između ostalih Luka Brkić i Šaban Kujundžić koji su bili strašno pretučeni i bili su u teškom stanju.

355 http://www.bim.ba/bh/135/10/13534/?tpl=30, Svjedočenje Muhameda Filipovića 29. septembra 2008. godine, pred Sudom BiH u predmetu za ratne zločine počinjene na području opštine Ključ.

u *paklu* Stanice javne bezbjednosti (SJB) Ključ bile su zatvorene 22 osobe. Nakon dvije noći u podrumu zgrade SJB Ključ zatočenici su prebačeni u "Mali logor" u Banjoj Luci. Ruke su nam na leđima povezali žicom ili nekom špagom. Postavljene su neke lotre i preko njih smo se penjali u šleper. Pao sam i nisam mogao da se popnem, jer su mi ruke bile svezane. Vojnik me udario kundakom, bio sam sav u krvi. Spustili su ceradu i odvezli nas, kako su nam rekli kad smo stigli u Mali logor, (...) iz šlepera smo izbacivani napolje i udarani toljagama."[356] Prva grupa zatočenika iz zgrade SJB njih 22, od kojih su 18 bili Bošnjaci, a 4 Hrvati svezanih ruku na leđima ubačeni su u jedan kamion. Prvo su prebačeni u Banju Luku a onda u logor Stara Gradiška. Na putu do Banje Luke zatočenici su nekoliko puta pretučeni. Posebno je bilo teško sići sa šlepera. Čuvari su svezane ljude bacali sa šlepera na beton. Tom prilikom zadobijali su teške tjelesne povrede. U Malom logoru ponovo su premlaćivani i ponovno su potrpani u kamion i odvezeni u logor Stara Gradiška.

"Dana 18. juna 1992. godine dolaze da hapse mene, opkoljavaju kuću sa automatima na gotovs. Uvode me svezanog u auto i odvode u SUP Ključ. Dovode pred SUP i viču: 'evo koljača ′odže′!' Pred SUP trče četnici sa metalnim palicama, drvenim palicama i tako uz psovku Kur′ana, vjere, džamije, tuku me nogama (...). Pozvao je policajca riječima: 'Dođite braćo da hodžu deremo.' Došla su šestorica i naredila da skinem jaknu. Nisam uspio ni da pogledam oko sebe, počeli su udarci sa svih strana. Tukli su nogama, palicama, drvenim predmetima, kundakom od puške. To je trajalo dva sata dok se nisam onesvijestio. Vukli su me do ćelije (...). Tukući me uguravaju u jednu prostoriju. Koliko ih je bilo ne znam. Od bola, od tuče, ne znam. Stavljaju stolice, u jednu stavljaju moju glavu, a u drugu moje noge i počinje pravo lom. Zavrću stolice prema gore, penje se jedan na mene, skače po bubrezima, drugi tuče nogama po bedrima a treći željezom po glavi. Ja u tom silnom batinanju gubim svijest. Polijevaju me vodom i ponovo nastavljaju. Tako, tuča je prvi dan trajala oko 5 do 6 sati. Vuku me u podrumsku samicu, polomljenog, za ramena i uz tuču nogama po glavi i tijelu u donje ekstremitete uvlače u ćeliju. Tako me uvuku i traže od mene da se krstim. 'Odža, krsti se! ' Kad to ne znam stavljaju mi nož pod vrat, pištolj na sljepoočnicu: 'Sad te koljemo, majku ti!' Tjeraju me da ustanem, dignem tri prsta, raširim nogu i počinje nova tuča tako polomljenog. Tako je trajalo pet noći i dana (...). Odvode me u sobu gdje me krste[357], tuku. Brojao sam četvrti dan palice po glavi i nabrojao 400. Pao sam u nesvijest, odvukli su me u ćeliju i više nisam bio pokretan. Nisam mogao ni jednim dijelom tijela da mrdnem. Tjeraju me u ćeliji da jedem svinjsko meso. Donesu pivu i polijevaju me. Mučenja nastaju punih 15 dana i noći."[358]

Privođenje Bošnjaka i Hrvata u SJB Ključ najčešće su vršili pripadnici Interventnog voda policije. Premlaćivanja i nanošenje teških tjelesnih povreda počinjalo je već pred zgradom SJB Ključ. Velik broj Bošnjaka bio je pretučen na samom ulazu u zgradu. Zgrada SJB sa pritvorskom prostorijom u podrumu bila je mjesto zatočenja Bošnjaka i Hrvata više mjeseci. Zatočenici u podrumskim prostorijama odvođeni su na ispitivanja u kancelarije koje su se nalazile u istoj zgradi. Najčešće su odvođeni jedan po jedan. Poslije svakog ispitivanja oni koji su se vraćali nazad u ćelije, bili su teško psihofizički zlostavljani, zastrašivani i ucjenjivani. Pored aktivnih policajaca, isljeđivanja su vršili rezervisti pa i pripadnici vojnih jedinica. O kakvim se torturama radilo najbolje svjedoče preživjeli. Nekima od njih su heft mašinom (heftaricom) bušili uši. Prilikom ispitivanja isljednici su nastojali kod zatočenika pored fizičkih nanijeti i trajne psihičke posljedice. Nezakonito lišavajući slobodu civila sa područja opštine Ključ, nehumano i postupajući suprotno pravilima međunarodnog prava naredbodavci i izvršioci ovih krivičnih djela počinili su zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

---

356 *Izvještaj sa suđenja u predmetu Vinko Kondić i drugi*, FENA-a od 22. marta 2010. godine.

357 cit. djelo, str. 784.

358 *Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na R BiH 1992-1995. godine,* cit. djelo, str. 790.

Sjećajući se boravka u SJB Ključ Mehmed Begić govori o torturama kroz koje je prošao prilikom nezakonitog zatočenja u zgradi SJB Ključ. "Uhapsili su me, oni kažu zarobili, u rano jutro 28. maja 1992. godine, u mom stanu u Ključu. Na poziv zvona otvorio sam ulazna vrata i ugledao šest automatskih pušaka uperenih u mene. Vojnici u maskirnim uniformama držali su oružje na gotovs. Čim sam se pojavio, jedan od njih udario me je šakom po licu. U tom trenutku vjerovao sam da će me ubiti, ali ipak oni su mi izgledali smiješni sa tom svojom demonstracijom sile. Kukavice. Šest do zuba naoružanih momaka, puni injektirane mržnje i sa potpunim odsustvom razuma, došli su po jednog čovjeka, čovjeka koji nikada nikome nije ništa ružno učinio i nikada nije imao nikakvo oružje. Bio sam svjestan situacije, potpuno bespomoćan, ali sam osjetio da ja njih žalim, na neki do tada nepoznat način. Moja bespomoćnost kao da je odnijela osjećaj straha i samo sam nijemo posmatrao. U toku 27. i 28. maja, u policijsku stanicu u Ključu privedena su 22 muškarca. Privođeni smo pojedinačno, nezavisno jedan od drugoga. Svi smo prošli nekoliko premlaćivanja u toku "informativnog razgovora" sa istražiteljima, od kojih je većina, do juče, radila neki sasvim drugi posao. Pošto su me, u policijskoj stanici u Ključu, ispremlaćivali kako i koliko su htjeli odvode me isljedniku na ispitivanje, u jednu kancelariju na spratu. Unutra zatičem dva policajca i Sretu Aničića, Špirinog. Sretu sam upoznao dok je bio načelnik lokalnog odreda izviđača pa smo se i kasnije družili. Kada je radio u Omladinskoj zadruzi u više navrata sam mu pomagao da pronađe posao i tako zaradi platu. Čim je progovorio shvatio sam da poznajem lik, ali nikako i čovjeka pred koga su me doveli. Raspričao se o nekakvim jedinicama SDA koje sam ja, navodno, obučavao rukovanjem sredstvima veze. Tražio je da mu dam brojno stanje tih jedinica, imena komandira, količine i kvalitet raspoloživog MTS-a. Imao sam osjećaj da pokušava i mene ubijediti da je istina to što on govori. Mirno sam mu rekao: 'Sreto, ti sada izmišljaš i pokušavaš podmetati stvari, možda sa tebi jasnim ciljem. Ja na pitanja o izmišljenim sadržajima ne mogu odgovarati i zalud gubimo vrijeme.' Očigledno nije očekivao ovakvo moje ponašanje, jer je pokazao nervozu. Na njegovom licu bio je primijetan napor da se pribere i počeo je hinjiti finoću. Rekao je kako je mene pozvao, jer se poznajemo i evo fino razgovaramo, u kancelariji, sjedeći u fotelji. Kako sam ja samo šutio naredio je policajcima: 'Vodite ga i odsijecite mu jedno uho.' Policajci su me odveli, a, Bogu hvala, ja i sada imam uši na glavi. Nije mi poznato zašto nije izvršeno naređenje ovog istražitelja zločinca. U toku tih vodanja kroz prostorije policijske stanice, u jednom trenutku, na hodniku sam sreo policijskog službenika Todu Gajića. Znali smo se, uvijek ljubazno pozdravljali, a nekad znali otići i na piće. Čim me ugledao rekao mi je: 'Joj, Begiću, tebe će zaklati i ti ćeš bez glave Savom ploviti za Crno more.' Nisam izdržao i upitao sam 'Zašto?' 'Vidjećeš ti zašto', bio je njegov odgovor prije nego što je nestao u najbližoj kancelariji. Ja nikada nisam vidio Crno more, a Tode Gajić je umro. Na kraju dana, u jednoj nevješto izrežiranoj predstavi koja je zlotvorima trebala poslužiti kao propaganda, u očima njihovog naroda u čije su ime navodno oni sve ovo i radili, natovarili su nas na kamion i završili smo u zatvoru Stara Gradiška."[359]

Ovdje prenosimo i sjećanje Fadila Jakupovića**,** jednog iz grupe prvih zatočenika u SJB Ključ.

"Ljudi su privođeni u Policijsku stanicu u Ključu, gdje su pritvoreni u podrumske prostorije (pritvorske jedinice). Iz tih zatvorski soba svako je izvođen barem jednom, a mnogi i više puta, na ispitivanje u kancelarije SJB Ključ na spratu. Put od zatvorske sobe do kancelarija za ispitivanje bio je stravičan, jer su hodnici bili krcati "šarencima" ljudima u šarenim uniformama koji su svu svoju krvoločnost i neljudskost pokazivali udarajući bezbroj puta zatočenike koje su do kancelarija za ispitivanje sprovodili rezervisti, policajci koji su stražarili ispred zatvorskih soba. Kako je ko prošao na ispitivanju najbolje se vidjelo po unakaženim

359 Pisano sjećanje Mehmeda Begića nalazi se kod autora.

licima, polomljenim prstima, pocijepanoj garderobi, modricama. Zatočenje od 24 sata, koliko je trajalo u SJB Ključ, za mene je bilo kao vječnost. Kada su nas 28. maja 1992. godine, oko 18 sati poveli iz podrumskih prostorija ponadali smo se slobodi, no razočarenje je brzo došlo. Na izlazu iz zgrade SJB Ključ, tačnije ispred njihove portirnice vezali su nam ruke žicom na leđa i otiskivali niz stepenice, na kojim je teško bilo održati ravnotežu zbog svezanih ruku. Duž stepenica i čitavom dužinom kamiona-šlepera napravljen je špalir ljudi (zvijeri) koji su svoj bijes iskaljivali na nama svezanim i bespomoćnim šutajući nas, udarajući pesnicama, štapovima i drugim predmetima po nama, usmjeravajći nas prema zadnjoj stranici kamiona gdje smo dobili mnoštvo udaraca od patnje, naređujuć nam da se svezanih ruku popnemo na kamion. Tek na kamionu vidio sam sastav grupe koji su činili ljudi koji ničim nisu zaslužili takav tretman u svom gradu."[360]

Policajci koji su vršili ispitivanja u zgradi SJB Ključ ujedno su vršili i selekciju i određivali lica koja će u logor Manjača, a ko na slobodu. Kroz logor u stanici SJB Ključ "ispitivanje" je prošlo više stotina Bošnjaka i Hrvata. Logor u SJB Ključ bio je tranzitno mjesto odakle su zatočenici prebacivani u druge logore.

360 Pisano sjećanje Fadila Jakupovića nalazi se kod autora.

VIII.3. Logor u Osnovnoj školi „Nikola Mačkić“ u Ključu

Logor u prostorijama Osnovne škole "Nikola Mačkić" formiran je početkom maja 1992. godine, odmah po otpočinjanju masovnih i nezakonitih hapšenja Bošnjaka i Hrvata. U logor su zatvarani civili nesrpske nacionalnosti sa područja opštine Ključ. Zatočenici su zatvarani bez bilo kakvog pravnog osnova i držani su u nehumanim uvjetima. Zatvarani su svi bez obzira na godine, zdravstveno stanje, zatočenicima nisu saopštavani razlozi zbog čega su zatvoreni i šta im se stavlja na teret kao inkriminacija. Zatočenici u ovom logoru bili su sa prostora cijele opštine Ključ. Prije samog zatvaranja u logor, zatočenici su prolazili kroz "špalir"[361] sačinjen od Srba (civila, vojnika, žena) građana Ključa, koji su ih raznim predmetima udarali. Nakon toga bili su zatočeni u fiskulturnu salu. Uvjeti za boravak zatočenika bili su užasni. Zatočenici su bili izloženi ubijanjima, mučenjima i psihofizičkim torturama. Ljudi su boravili na golom parketu, bez minimalnih uvjeta za život, bez hrane, lične higijene, bez prava na pravično suđenje. Iz dvorane su izvođeni na ispitivanja koja su pratila fizička premlaćivanja nogama, rukama, raznim predmetima, kundacima pušaka po svim dijelovima tijela. Pri tome su zatočenicima nanosili teške tjelesne povrede. Mnogima su bila polomljena rebra, nanesene povrede glave. Zatočenike su zastrašivali prijeteći im da će ih zaklati. Mnogima je stavljan nož pod grlo uz prijetnje da im je to kraj života.

Istražitelji su tražili od zatočenika da priznaju da su bili organizatori ili pripadnici vojske, da su pripremali različite vrste zločina prema Srbima ili sačinjavali spiskove za njihovu likvidaciju. Nakon nekoliko dana boravka u logoru jedan dio je pušten kućama a ostali su bili prebacivani u logor u osnovnoj školi u Sitnici.

U prostorijama logora OŠ "Nikola Mačkić" zatočenici su držani u nehumanim uvjetima, svakodnevno su nad njima vršene psiho-fizičke torture, uskraćivana im je hrana, lijekovi, stalno su bili izloženi strahu i prijetnjama. Većina zatočenika je poznavala svoje mučitelje. Obezbjeđenje i ispitivanje zatočenih Bošnjaka i Hrvata vršili su pripadnici policije SJB Ključ. Većina zatočenika iz ovog logora prebačena je u logore Sitnica i Manjača.[362] Od posljedica teških fizičkih tortura dio zatočenika je bio u vrlo teškom zdravstvenom stanju, što je kasnije u logoru Manjača rezultiralo smrću.

361 Špalir je prolaz između dva reda čuvara okrenti licem jedni prema drugima. Prolazeći između tako postrojenih čuvara zatvorenici su bivani brutalno pretučeni a posebno oni koji su prilikom prolaska pali na tlo. Ovo je bila praksa za skoro sve logore.

362 Naredbu za formiranje sabirnih logora za ratne zarobljenike 7. januara. 1992. godine donio je komandant 5. korpusa JNA general -potpukovnik Vladimir Vuković. U naredbi se naređuje formiranje "sabirnih logora" u prostorijama bivšeg KDP Stara Gradiška i poligona "Kozara" na Manjači. Naredbom je precizirano da će obezbjeđenje logora vršiti jedinica iz sastava 5. bVP JNA.

Slika 64. Fiskulturna sala Osnovne škole „Nikola Mačkić“ koja je bila logor

Dovođenje Bošnjaka i Hrvata u ovaj logor bilo je svakodnevno. Pripadnici tzv. V RS i policajci SJB Kjuč su 2. juna 1992. godine nezakonito zatočile približno 300 Bošnjaka. Srpska policija je 5. juna 1992. godine sprovela te zatočenike iz škole u logor Manjača. U više navrata iz ovog logora vršeno je prebacivanje zatočenika u logore Sitnica i Manjača.

U šest zatočeničkih centara u opštini Ključ, uglavnom u školama, mnogi civili bošnjačke i hrvatske nacionalnosti bili su zatočeni u lošim uvjetima i često teško premlaćivani. Srpski stražari su ubili nekoliko zatočenike. Do kraja augusta, gotovo svi zatočenici prebačeni su u logor Manjača u opštini Banja Luka. Većina Bošnjaka i Hrvata se iselila iz opštine Ključ u ljeto 1992. godine, zbog neizdržljivih uvjeta i iz straha. U samom logoru bilo je više ubistava. U logoru u OŠ “Nikola Mačkić” ubijeni su Jukić Mirsad, Delalović Muharem, Vučkić Ifet i Bećirević Safet.

U organizaciji i samom transportu zatočenika iz ovog logora u logor Manjača učestvovala je policija SJB Ključ. Jedan broj policajaca SJB Ključ je dolazio u logor Manjača i tamo vršili ispitivanja zatočenih Ključana. Logor u OŠ „Nikola Mačkić“ bio je tranzitni logor iz kojeg su zatočenici bili upućivani u logor Sitnica ili Manjača. O torturama kroz koje su zatočenici prolazili najbolje ilustrira zapisnik broj 68/92 od 26. juna 1992. godine, o pregledu školske zgrade poslije korištenja od strane SJB Ključ u periodu od 27. maja do 15. juna 1992. godine. U zapisniku koji su potpisali direktor škole Miloš Todorović i Dragan Stojičić komandir milicije SJB Ključ, navedena su oštećenja koja su nastala zbog smještaja zatočenika. U zapisniku je posebno konstatirano da su oštećenja bila u fiskulturnoj sali koja nije više za prvobitnu namjenu. Također su evidentirana oštećenja u kancelarijama koje su služile za isljeđivanje zatočenika. Posebno je upečatljivo da je potrebno izvršiti krečenje zidova. Svjedoci koji su bili zatočeni u ovom logoru su svjedočili da su na zidovima bili tragovi krvi od posljedica fizičkih tortura zatočenika.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX
XXXXXXXXX
XXXXX

Broj 68/92. 26.6. 92 god.

Z A P I S N I K

O pregledu školske zgrade „Nikola Mačkić" Ključ obavljenom 16.6. 1992.godine a poslije korištenja od strane Stanice javne bezbjednosti Ključ za smještaj uhapšenih prilikom ratnih operacija u Ključu od 27.maja do 15.juna 1992.godine.

Školske prostorije su obišli Miloš Todorović, direktor škole i Dragan Stojičić komandir milicije SJB-e Ključ. Tom prilikom konstatovali su sledeće:

- Oni radnici SJB-i koji su radili u školskoj zgradi su se veoma neodgovorno odnosili prema školskom inventaru koji im je bio na raspolaganju.
- Takođe školske prostorije koje su koristili za potrebe SJB-i su jako loše čuvane tako da su upropaštene i oštećene, ako bi se koristile za osnovnu namjenu, morale bi se dovesti u približno normalno stanje.
- Najviše je stradala fiskulturna dvorana koja nije sada za osnovnu namjenu, odvijanje nastave fizičke kulture, što podrazumijeva njeno brušenje, lakiranje i krečenje.
- Upropaštena je 21 učenička stolica i 1 učenički sto koji su danima kisli napolju i više nisu za upotrebu.
- U kancelarijama školske uprave upropašteni su tepisi, koji se nemogu dovesti u pristojno stanje, zidovi koji se moraju okrečiti, upropašten je 1 telefonski aparat u kancelariji sekretara škole i slupan 1 luster.
- Ovo su najuočljivije štete koje su ovom prilikom nastale a koje škola, s obzirom na njene materijalne mogućnosti, nije u stanju sama nadoknaditi.

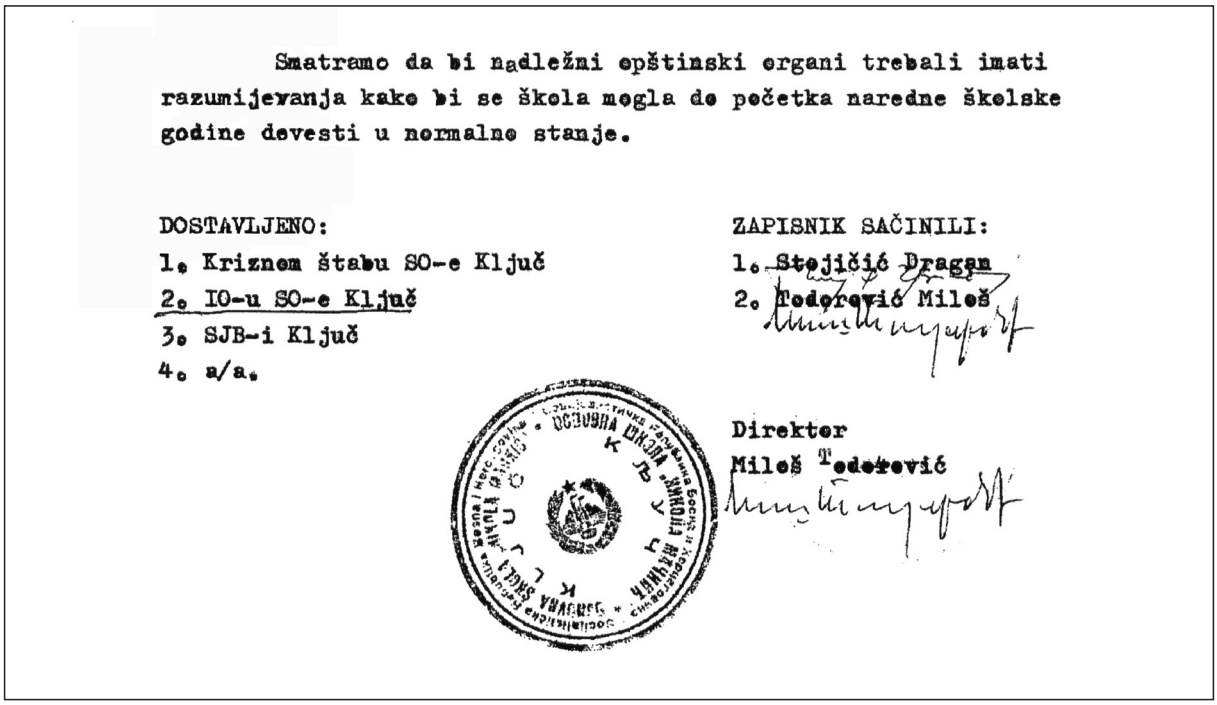

Smatramo da bi nadležni opštinski organi trebali imati razumijevanja kako bi se škola mogla do početka naredne školske godine devesti u normalno stanje.

DOSTAVLJENO:
1. Kriznom štabu SO-e Ključ
2. IO-u SO-e Ključ
3. SJB-i Ključ
4. a/a.

ZAPISNIK SAČINILI:
1. Stojičić Dragan
2. Todorović Miloš

Direktor
Miloš Todorović

Dokument 47. Zapisnik o oštećenjima u logoru kao posljedica psihofizičkih tortura zatočenika

Sjećanje na dane u ovom logoru prenosimo od Fahrudina Ćemala. "Kao mlad i energičan intelektualac i poduzetan čovjek želio sam politički djelovati na stvaranju boljih uslova za život i to je bila glavna odrednica mog djelovanja u tadašnjoj Skupštini općine, kao odbornika. Moja impulsivnost, volja za radom i političkim djelovanjem topila se pred nastojanjem politike SDS-a da Ključ priključi tzv. AR Krajina, pošto je SDS imao većinu u Skupštini. Nisam mogao sanjati da će rad mojih kolega iz SDA i mene u ovom burnom vremenu biti vrlo brzo zamijenjen našim zatvaranjem, ubistvima, progonima, ulogoravanjem i teškim mučeništvom. Dok smo mi u ostvarenju svojih ciljeva koristili politička sredstva, prije svega riječ, argument ili stav, odbornici i politika SDS-a je kao argument potegla pušku, kamu, top i logor za neposlušne, za one koji ne žele prihvatiti njihove planove o velikoj Srbiji. Kako je vrijeme u maju 1992. godine odmicalo, tako sam sve manje mogao prepoznati lica svojih dojučerašnjih kolega iz Skupštine općine, moje firme, kolege iz škole, komšiluka. Njihova lica počeše dobijati druge oblike, pune neobjašnjivog bijesa, tajanstvenosti. Odlazeći i dolazeći s posla, pijući kafu u "Širokom srcu" sve češće sam zastrašivan pucnjavom po gradu od strane srpskih "heroja", koji pred školskom djecom bez imalo ustezanja troše novce ispaljujući hiljade metaka koje su svi Jugosloveni kupovali. I dok je većina nas Bošnjaka naivno računala ***neće to nas, mimoiće nas zlo***, moje Velagiće, Crljeni, Krasulje napadoše paravojska SDS-a, ostaci tzv. JNA i srpska milicija u uniformama koje smo svi mi kupovali i odvajali velike svote novca za tu svrhu. Ubrzo Velagiće zasuše granate, pobiše moje komšije i vrlo brzo se nađoh sa stotinama svojih prijatelja i komšija u špaliru između, srpskih ubica i koljača. Bilo je to 28. maja 1992. godine, kada smo sprovedeni u osnovnu školu u gradu, koju su Srbi pretvorili u mučilište za Bošnjake i Hrvate. Nisam mogao shvatiti da će tadašnji dan biti i moj prvi dan zatočeništva od ukupno provedenih 15,5 mjeseci u kazamatima škole „Nikola Mačkić" u Ključu, Staroj Gradišci, Manjači i Batkovićima. Imao sam i tu nesreću da sam prilikom moje razmjene iz Batkovića bio ponovo na Manjači, zajedno sa svojim kolegama Ismetom Bilajcem, Ahmetom Bečićem, Nedžadom Gromilićem, Jasminom i Muminom Derviševićem i drugima.

U osnovnoj školi uz veliko obezbjeđenje prvo smo bili zatvoreni u fiskulturnoj sali. Konstantno smo od strane uniformisanih lica srpske nacionalnosti bili vrijeđani, psovani

i udarani različitim predmetima. U tom "poslu" posebno su se isticali Boro Ljubanić, Čedo Aničić i tzv. "crvene beretke." Oko 500 ljudi smjestili su u jednu manju fiskulturnu salu. Kako je temperatura napolju bila vrlo visoka, unutra je bilo neizdrživo jer su srpske ubice uključili grijanje, što znači da je sve bilo dobro pripremljeno. Poseban akcent su davali na nas Velagićane, između ostalog, govoreći nam kako mi to pravimo novu džamiju, koljemo kurbane za bajram i kako smo mi za neku Alijinu državu. Sve su tukli kako u sali, tako pojedinačnim i grupnim izvođenjem po drugim prostorijama škole, a naročito iživljavanje su usmjeravali ka meni kao funkcioneru SDA i odborniku u Skupštini općine. Pored mene posebno su fizički zlostavljali i prebijali Nezić Senada, Salihović Saliha, Ćemal Asmira, Salihović Enesa ali i sve druge. Nikad sebi ne mogu doći, kako su dojučerašnje komšije mogle izmisliti sve te metode tuče, načine maltretiranja i riječi uvrede. Pendreci, bejzbol palice, različiti kablovi, drveni predmeti su dio arsenala koji su koristili prilikom batinanja. Pitanja, ko je ovdje član SDA, gdje vam je Omer, Asim, j… vas Alija, pjevanje četničkih pjesama, stalno popraćeno sa tučom, dovodilo nas je do očaja. U nekoliko navrata sam bio bez svijesti, sav od krvi i znoja, bez vode. Bolovi su bili nesnošljivi. U svom traženju metoda za iživljavanjem jednom su me natjerali da nađem nekoga koga će tući umjesto mene, jer od mene više nema ništa. Morao sam naglas reći ime i prezime i istog prozvati da izađe i reći mu da ga sada treba tući umjesto mene. Od bolova i muke nikog nisam mogao odabrati, niti sam mogao reći ijedno ime. Što je kod njih izazivalo dodatni bijes, te su me ponoveo početi tući. Prozvao sam Nezić Hamdiju kojeg svi mi zovemo Bakir, jer je po njihovom traženju morao biti velik i jak, što je Hamdija uistinu i bio. Onda su ga bjesomučno početi udarati. Danas Hamdija i ja često popijemo kahvu i sjećamo se tog dana, svjesni da su ove metode mučenja smišljene negdje u Srbiji daleko od Ključa i lokalnih srpskih glava, a da su naše komšije to dobro i revnosno odrađivale. Da su izmišljali način kojim će me mučiti, pokazuje i njihov postupak kad su me odveli u svlačionicu fiskulturne sale i tamo tražili da im odgovorim, što sam ja spašavao "ustaške ovce." Tog hajvana su stočari sa Vlašića tjerali iz Hrvatske prema Travniku. Što je svakako posebna priča. Rekao sam im šta su to životinje krive, jer su tom prilikom oni ubili iz automatskog oružja preko 300 ovaca. Ponovo su me početi udarati i tražiti od mene da se prekrstim. Ja sam to morao uraditi, ali iz svog neznanja uradio sam to s pet prsta, što je njih dodatno iznerviralo. Uzeli su sjekiru s namjerom da odsjeku po dva prsta sa ruku. Uradiće to kažu pa u buduće neću praviti greške kad se krstim. Iako u šoku, teškom bolu, kroz glavu mi prostruji misao gdje je sada ono njihovo svetosavlje, tolerancija, čojstvo. Hoće u svoju vjeru ovim metodama ugurati jednog Bošnjaka koji ni o svojoj, moram priznati, nije znao puno. Stavili su moje ruke na klupu i početi udarati po objema rukama sa ušicama sjekire. Nakon ovog zvjerstva nekoliko mjeseci moje ruke su bile ružna, bolna cjelina i nisam se mogao s njima služiti, ali prste nisu odsjekli. Oko ponoći su sve nas izveli iz sale pored zgrade općine Ključ, ponovo kroz špalir i prisustvo mnoštvo građana uz neprekidno udaranje. Ubacili su nas u autobuse i prebacili u logor Stara Gradiška, gdje smo nakon najjačih tortura nakon određenog vremena prebačeni u logor Manjača. Nakon Stare Gradiške moje stradanje je nastavljeno u logoru Manjača i Batković kod Bijeljine. Razmijenjen sam 8. augusta 1993. godine na Vlašiću kod Travnika."[363]

Na torture u ovom logoru podsjeća i Atif Džafić čije sjećanje prenosimo. "Nezakonito sam uhapšen i lišen slobode 31. maja 1992. godine u Sanici odnosno Donjem Budelju. Bio sam kod kuće brata Huseina. Ujutro oko 10 sati, dok sam doručkovao, na kućna vrata došli su pripadnici srpske policije i vojske. Na putu pred kućom vidio sam velik broj Bošnjaka iz Gornjeg Budelja i Muhadžira. Ovi ljudi su već prije tog jutra bili istjerani iz svojih kuća i nezakonito uhapšeni. Srpski policajci koji su došli na vrata vikali su da iz kuće iziđu muškarci. Nakon što sam izišao iz kuće naredili su da se pridružim ostalim uhapšenim. Neki od policajaca su imali maske na licima tako da ih nisam prepoznao, neke sam lično poznavao. Među uhapšenim su bili samo

363 Pismeno sjećanje Fahrudina Ćemala nalazi se kod autora.

muškarci (maloljetni, starci i bolesni). Nezakonito lišeni slobode su maloljetni, stari, bolesni, uglavnom svi muškarci. Dok su nas vodili prema Sanici, iz ostalih bošnjačkih kuća izvodili su i hapsili muškarce. Pješke su nas sproveli do Sanice. Oko 13 sati stigli smo u Sanicu. Tu je dovedeno više od 300 muškaraca. Sve su nas utjerali u fiskulturnu salu osnovne škole. Oko škole je bilo dosta policije i vojske. Tu sam vidio Milana Tomića. On nam je rekao da će doći policijski inspektori iz Ključa koji će nas ispitivati. Zatvorili su nas u fiskulturnu salu koju su obezbjeđivali policajci i vojnici. U sali je smješten velik broj ljudi i uslovi su bili teški. Oko 23 sata ponovo je došao Milan Tomić i rekao da je u Biljanima zapriječen put i da će policijski inspektori doći sutra. Tokom noći oni zatočenici koji su morali ići u toalet bili su pod pratnjom srpske policije. Vrata od toaleta morala su biti otvorena. Sutra ujutro oko 10 sati dolazi Milan Tomić i saopštava nam da inspektori neće doći, već da će nas prebaciti za Ključ. Ispred fiskulturne sale u kojoj smo bili zatočeni bilo je parkirano nekoliko autobusa. Naređeno nam je da se ukrcamo u autobuse. Autobusi su krenuli prema Međeđem brdu a ne prema Ključu. Na prozorima od autobusa bile su navučene zavjese i naređeno nam je da ne smijemo gledati van, da nam glave moraju biti sagnute i da gledamo u pod. U pratnji autobusa bili su naoružani srpski policajci. Kada smo bili u blizini Međeđeg brda, autobusi su skrenuli prema Laništu. Po dolasku u Ključ dovezeni smo neposredno pred zgradu opštine. Trebali smo ići dalje u zgradu fiskulturne sale. Tu nam je priređen odbor za "doček". Dočekao nas je "špalir" sastavljen od Srba, civila, žena, prijeratnih kriminalaca. Po izlasku iz autobusa, a na putu do fiskulturne sale, počela je tuča i fizičke torture. Udarali su nas svime, palicama, drvenim letvama, kundacima, nogama, rukama. Udarali su po svim dijelovima tijela. Udarali su po glavi, leđima, slabinama. Na ulazu u salu oduzimali su nam dokumente, zlato, novac, satove, oduzimali su sve dragocjenosti. Ulaskom u salu, naređeno nam je da sjednemo na pod, da ruke stavimo iza potiljka, glavu da sagnemo. Ja sam izveden na sredinu, a svi ostali su bili okolo mene. U sali počinje tuča; u salu su ulazili policajci, vojnici, referenti koji su bili radnici SJB Ključ. Tukli su koga su htjeli. Tu je počela prozivka i odvođenje zatočenika od strane srpske policije u školske učionice koje su postale mučiliše za Bošnjake i Hrvate. Dok su neke odvodili na ispitivanja, mene su u sali počeli tući, udarali su me nogama u predjelu glave, grudi, u predjelu bubrega. Penjali su se na mene i gazili me po ramenima i rukama. Nedugo nakon fizičkih tortura ubrzo su me pozvali na "ispitivanje." Došla su dva vojna policajca i nisu me odmah odveli u prostoriju za ispitivanje, nego su me na kraju hodnika počeli divljački tući. Poslije nekog vremena izgubio sam svijest. Osjetio sam da sam mokar, jer su me polijevali vodom. Znam da me je vodom polijevao rezervni policajac iz Previje kojeg sam znao od ranije. Poslije "buđenja" nastavili su sa fizičkim zlostavljanjem. Tu sam vidio vojne policajce koji nisu bili iz Ključa. Bili su u maskirnim uniformama. Nakon toga su me uveli u učionicu u kojoj je bio Željko Dragić šef OKP-a SJB Ključ. Prišao mi je i rekao: 'da ću trajno završiti u logoru Stara Gradiška, ali najvjerovatnije kao leš koji će plutati po Savi.' On je bio pijan i u ruci je držao flašu piva. On je izišao, a u učionici sam ostao sa Dušanom Miličevićem-Čađom. Tu je bio i jedan kapetan JNA sa oznakama vojne policije. Pokazao mi je ožiljak na čelu i rekao da je to dobio u Vukovaru. Taj kapetan me je počeo tući. Udarao me je nogama, nogom od stolice, kablom. Bolovi su bili strašni. Rekao sam mu da me ubije a ne da ostanem invalid. Glavna pitanja koja mi je upućivao između udaranja, bila su ko ima oružje, ko su komandiri, kakva je organizacija i drugo. Rekao sam mu ako imaju bilo kakav dokaz protiv mene da sam spreman ići na sud. Poslije fizičkih tortura dali su mi papir da napišem izjavu. Tražili su da odgovorim gdje je Omer, gdje je Asim, ko je ubio Duću. Poslije toga sam vraćen u fiskulturnu dvoranu. Bio sam prebijen, krvav, po licu su mi bile modrice, usne razbijene i natečene. Tokom noći sam ponovo izveden iz sale u jednu učionicu i postavljana su mi ista pitanja. Tada su mi rekli da će nas prebaciti u školu u Sitnici. Poslije ponoći počela je prozivka zatočenika i izvođenje u autobuse i prebacivanje u Sitnicu. "[364]

364 Pismeno sjećanje Atifa Džafića nalazi se kod autora

VIII.4. Logor Stara Gradiška

Logor Stara Gradiška nalazio se u mjestu Stara Gradiška u objektima nekadašnjeg kazneno-popravnog zavoda koji je rasformiran i napušten 1990. godine. Osnivanje i upravljanje nad ovim logorom JNA je stavila u nadležnost komande 5. Korpusa JNA u čijoj se zoni odgovornosti nalazio ovaj prostor. Komanda Petog korpusa JNA je na osnovu Naređenja Uprave bezbednosti SSNO-a str.pov. br. 35-14533 od 10.10.1991. godine, i Uputstva o postupanju prema licima koja su u vezi sa unutrašnjim sukobima na teritoriji 1. VO (vojna oblast) str.pov.br.8/178-380 od 24.9.1991. godine, pristupila osnivanju logora. U naređenju komande Petog korpusa str.pov.br. 15-1 od 15.01.1992. godine, naređeno je da se formiraju "sabirni logori" u cilju prihvata i smeštaja ratnih zarobljenika iz zone borbene odgovornosti 5. Korpusa JNA. U naredbi koju potpisuje general-potpukovnik Vladimir Vuković piše: "1. Sabirni logor za ratne zarobljenike formirati u prostorijama bivšeg KPD-a Stara Gradiška. Za formiranje i funkcionisanje logora odgovoran mi je PK za pozadinu koji će usko sarađivati sa OB i organom za moral."[365]

Ovaj logor je registriran od strane MKCK, Helsinki Watch-a i Vlade SAD-a. Logor se nalazio na okupiranom dijelu Hrvatske, koje su srpske dobrovoljačke jedinice i JNA okupirale u ljeto 1991. godine. Sa prostora koji je bio pod kontrolom tzv. SAO Krajine protjerani su skoro svi stanovnici nesrpske nacionalnosti. Ovaj logor je neprekidno bio u funkciji od oktobra 1991. do jula 1993. godine.[366] Logorom su pored vojnika JNA upravljali i pripadnici milicije SAO Krajine i dobrovoljačke jedinice *"Beli orlovi."* U vrijeme formiranja logora najveći broj zatočenika bio je hrvatske nacionalnosti, ali bilo je i Bošnjaka. Zatočenici hrvatske nacionalnosti u ovaj logor dovedeni su iz logora Bučje, Slunja, logora u Okučanima, logora Grđevica i drugih mjesta. Pored muškaraca u logoru su bile zatočene i žene. Iz logora Bučje u decembru 1991. godine u ovaj logor je dovedeno 20 žena koje su srpske vojne i policijske jedinice razmijenile za svoje vojnike.

Logor se nalazio u centru Stare Gradiške i podijeljen je u dva krila. Prvi zatočenici su smješteni u ćelije 5 x 6 metara, više desetina zatočenika u jednoj ćeliji. Spavali su na golom betonu. U manjoj ćeliji (od 18 m^2) bilo je 60 muškaraca. Spavali su na smjene, jer nije bilo mjesta. Zatočenici su redovno odvođeni na "ispitivanja" i tom prilikom bili su izloženi psihofizičkim torturama. Najbrutalniji su bili pripadnici jedinice *"Beli orlovi."* Mučeni su strujom i vodom. Jedan od oblika mučenja u Staroj Gradiški je korištenje elektrificirane vode. Čuvari su ovaj oblik mučenja izvodili na način da bi po prostoriji prosuli vodu kroz koju su puštali električnu energiju određene snage. Bacali bi zatočenike na mokri pod ili u vodu i puštali struju. Logoraši su na taj način doživljavali strašne bolove. Jedan logoraš koji je bio zatočen u martu i aprilu 1992. godine, tjeran je da prizna ono što su od njega tražili policajci a ukoliko ne prizna, bacit će ga u vodu u koju je bila sprovedena električna energija.

Zatočeni liječnik[367] svjedoči kako je u periodu od 9. decembra 1991. do 6. februara 1992. godine pregledao 635 zatočenika. Uvjeti u kojima su boravili zatočenici nisu ispunjavali

365 Dokument 49. Naredba za formiranje sabirnih logora za ratne zarobljenike.

366 Među prvim zatočenicima logora Stara Gradiška bio je Mirko Tomljenović iz Bosanske Gradiške koji je uhapšen i odveden u logor 30. septembra 1991. godine. Ubijen je u policijskoj stanici u Okučanima od strane pripadnika srpske policije. Posmrtni ostaci ubijenog Mirka Tomljenovića pokopani su na groblju u Slavonskom Brodu nakon razmjene 1992. godine.

367 Dr. Vladimir Solar je bio zatočenik ovog logora i vršio je preglede zatočenika, određivao i davao određene lijekove. Lijekovi i medicinska oprema koju je dr. Solar imao na raspolaganju nije bila adekvatna z amedicinsko zbrinjavanje povrijeđenih i oboljelih zatočenika.

ni minimalne zahtjeve u pogledu smještaja, ishrane postupanja i drugo. U ovom logoru pripadnici JNA i dobrovoljačkih jedinica kršili su odredbe Ženevskih konvencija koje se odnose na zaštitu ratnih zarobljenika. Hrana koju su dobijali zatočenici nije mogla zadovoljiti potrebe zatočenika ni po količini niti po kvalitetu. Na 24 zatočenika dijeljen je 1 kilogram kruha. Zatočenike su mučili i žeđu. Hranili su ih dobro nasoljenom slaninom, a potom im nisu dali vode 48 sati. Dobivali su malo vode, ali su se bojali tražiti više. Bilo kakve zahtjeve, čuvari su smatrali pobunom nakon koje su zatočenici bili brutalno kažnjavani. O strahotama logora Stara Gradiška najbolje govore svjedočenja preživjelih. "Naročito me se dojmilo kada sam na Badnjak uvečer pozvan da pregledam dovedene zarobljenike iz četničkog zatvora u Okučanima. Kod tih zatvorenika, koji su stvarno užasno izgledali, kod jednog sam našao serijsku frakturu rebara s izljevom u prsište, kod drugog teško stanje s oštećenim bubrezima nakon batina, a kod trećeg opekotine 2. i 3. stupnja na oba dlana, (jer je morao ložiti peć i hvatati poklopac na peći golim rukama). 57-godišnja žena dovedena je s dubokim tromboflebitisom, s ranama na nogama koje su nastale, navodno, od električne struje s nekom spravom koja služi za tjeranje stoke. Psihički je bila utučena, u velikom strahu, jedva sam uspostavio kontakt. Saznao sam da je bila silovana od stražara, a tjerali su i druge zatvorenike da je siluju. Prije toga ubili su joj muža, koji je također bio u Okučanima u zatvoru. Tu su bili i drugi teški bolesnici, koji su maltretirani, nisu jeli dva, tri i više dana, zatim bi im davali samo slaninu, koju bi posolili, pa im onda ne bi davali piti vode 24 i više sati. Po izjavi tih dovedenih 12 ljudi, koji su bili pretučeni, tamo je ubijeno 6 zatvorenika batinama."[368] U januaru 1992. godine, 100 zatočenika je razmijenjeno u Pakracu. U junu 1992. godine iz logora je premješteno 400 zatočenika u logor Manjača. Isto tako, u junu 1992. godine 24 zatočenika iz Knina prebačena su u Staru Gradišku. Svi zatočenici su prilikom dolazili bili su izloženi strašnim psihofizičkim torturama.

368 Danijel Rehak, *Putevima pakla kroz srpske koncentarcijske logore1991...u 21. stoljeće*, Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora, Zagreb, 2000, str. 347.

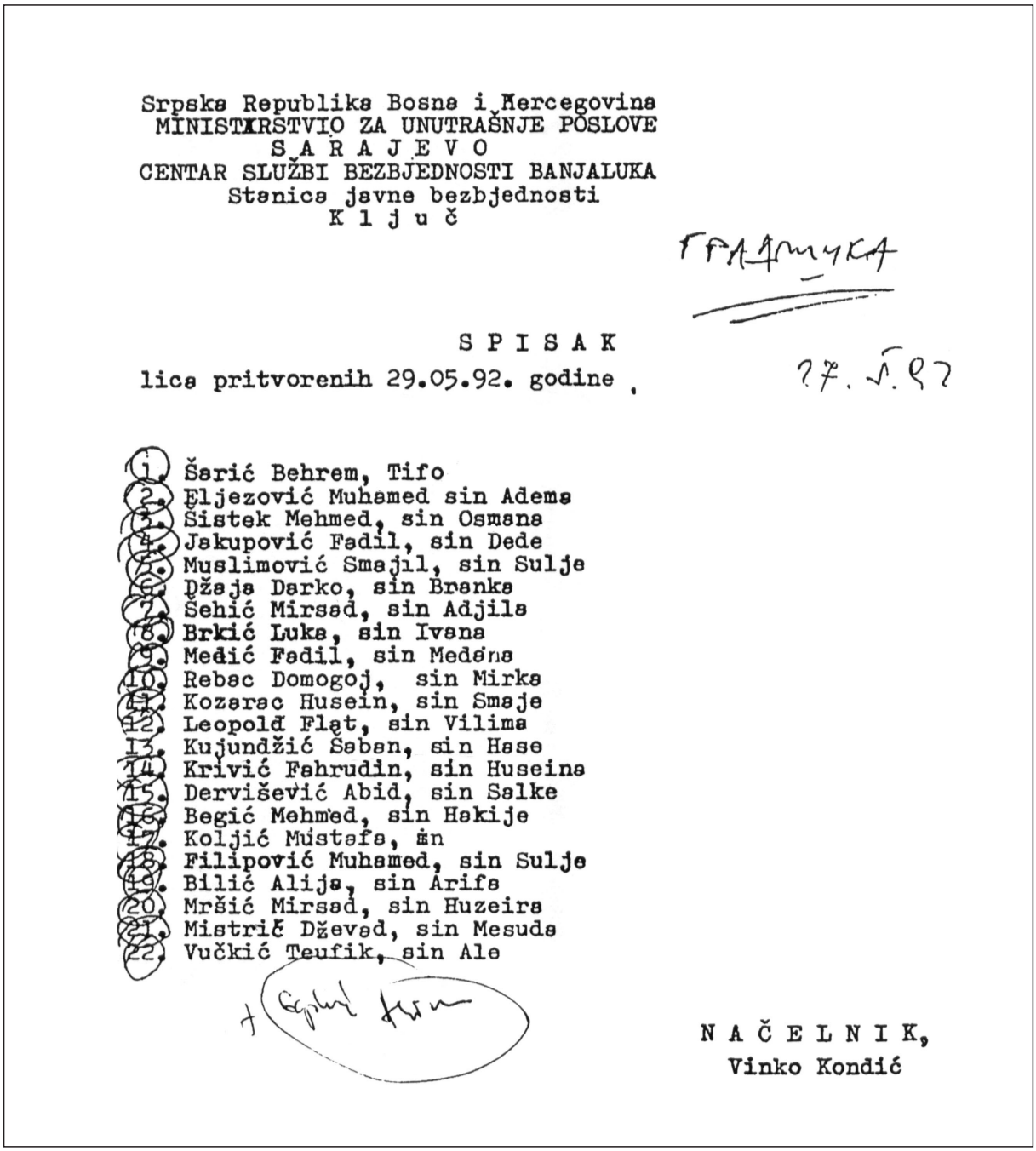

Srpska Republika Bosna i Hercegovina
MINISTARSTVO ZA UNUTRAŠNJE POSLOVE
S A R A J E V O
CENTAR SLUŽBI BEZBJEDNOSTI BANJALUKA
Stanica javne bezbjednosti
K l j u č

S P I S A K
lica pritvorenih 29.05.92. godine .

1. Šarić Behrem, Tifo
2. Ljezović Muhamed sin Adema
3. Šistek Mehmed, sin Osmana
4. Jakupović Fadil, sin Dede
5. Muslimović Smajil, sin Sulje
6. Džaja Darko, sin Branka
7. Šehić Mirsad, sin Adjila
8. Brkić Luka, sin Ivana
9. Međić Fadil, sin Medina
10. Rebac Domogoj, sin Mirka
11. Kozarac Husein, sin Smaje
12. Leopold Flat, sin Vilima
13. Kujundžić Šaban, sin Hase
14. Krivić Fahrudin, sin Huseina
15. Dervišević Abid, sin Salke
16. Begić Mehmed, sin Hakije
17. Koljić Mustafa, sin
18. Filipović Muhamed, sin Sulje
19. Bilić Alija, sin Arifa
20. Mršić Mirsad, sin Huzeira
21. Mistrić Dževad, sin Mesuda
22. Vučkić Teufik, sin Ale

N A Č E L N I K,
Vinko Kondić

Dokument 48. Spisak prvih nezakonito uhapšenih Ključana

Nezakonito uhapšene Bošnjake iz Ključa, koji su bili zatočeni u zgradi SJB Ključ srpska policija je transportovala u logor Stara Gradiška. Prva grupa od 22 zatočenika[369] među kojima su bili Bošnjaci i Hrvati, proživjela je strašne torture. Odmah po dolasku u logor počela su ispitivanja. Ispitivanja su obavljali istražitelji u vojnim uniformama, kapetani, majori, i druga vojna lica JNA. Čuvari su bili rezervisti, uglavnom pripadnici tzv. V RSK. Zatočenici su ustajali u 5 sati, zatim stajanje i gledanje u zid, doručak, nakon doručka umivanje i odlazak u toalet, po deset u redu s obaveznom glavom dolje, ruke na leđa.

369 Dokument 48. Spisak prvih nezakonito uhapšenih Ključana

Slika 65. Zgrade u kojima su bili zatočenici logora Stara Gradiška

Zatočeni u logoru Stara Gradiška bošnjačke nacionalnosti bili su iz Ključa, Dervente, Teslića, Prnjavora, Doboja, Bosanske Gradiške i drugih mjesta. Zatočenje u logoru Stara Gradiška može se posmatrati kroz dva perioda. Prvi, do februara 1992. godine i drugi od maja 1992. godine, do jula 1993. godine. U prvom periodu najveći broj zatočenih bili su Hrvati sa područja R Hrvatske koje su zarobile jedinice JNA. Među ovim zatočenicima su i oni koje je vojna policija i pripadnici SJB Ključ nezakonito uhapsila prilikom prolaska kroz Ključ. Najveći broj ovih lica uhapšen je 18. novembra 1991. godine i deportovana u logor Stara Gradiška.[370] Ovim licima su na teret stavljana najteža djela, optuživalo ih se da su ubijali i klali srpsku djecu. Ovakve optužbe su bile neistinite i bez osnova. Zapravo, ovdje se radilo o namjernim širenjima neistina kako bi se opravdali zločini počinjeni u jesen nad Hrvatima sa područja Slunja, Cetingrada, Drežnika, Vaganaca i drugih mjesta uz granicu sa BiH. Već u decembru 1991. godine u logoru je bilo zatočeno preko 100 zatočenika.

Drugi period možemo posmatrati od maja 1992. godine do jula 1993. godine. Najveći broj nezakonito zatočenih u logoru Stara Gradiška u ovom period bio je sa prostora BiH. Nekoliko stotina zatočenika boravilo je u ovom logoru i većina njih je prebačena u logor Manjača. O uvjetima boravka u logoru Stara Gradiška najbolje govore svjedočenja zatočenika. "Oko 11 sati uvečer smo stigli u Gradišku, i tu nas opet tuku. Ne mogu ti opisati... Sreo sam brata Omera, koji je isto zarobljen. Brata je meni dovodio čuvar po noći, kada prođu smjene, jer sam bio nepokretan od batina i pada sa šlepera. Nisam mogao hodati. Jedne noći mi je brat

370 Prilikom prolaska kroz Ključ uhapšeno i deportovano je najmanje 18 Hrvata sa područja opštine Slunj među kojima su: Turkalj Drago, Kalić Nikola, Turkalj Ivica, Pavličić Ivan, Cindrić Josica, Lucić Ivan, Cindrić Josip i Pavlić Slavko.

rekao da čim osjetim pometnju, da ustanem, jer vojska odvodi civile, a oni koji ostanu budu ubijeni. Ujutro 15. juna 1992. godine čuo sam "dreku" i onda skupio snage i prebacio se na stolicu. Teže mi je bilo ustati s tog mjesta i doći na stolicu nego sada otići pješke od Ključa do Petrovca (udaljenost oko 40 kilometara, pr. M.B.). Ušli su vojnici i reče mi jedan: 'Ti ne možeš ići', a ja sam odgovorio da mogu i jedva se probio tri metra i onda zateturao. Brat je to vidio i potrčao prema meni. Uzeo me je iza leđa i držao, tako da sam mogao stajati. Oko podne smo autobusom krenuli za Manjaču."[371]

"Nas 22 su poslije višestrukog premlaćivanja u policijskoj stanici, gladne i žedne natovarili na kamion i povezli u Staru Gradišku. Uz put su po naređenju, iz zločinačkog hira ili zato što su zaključili da smo "malo dobili", organizovali još jedno masovno mlaćenje i pražnjenje svoje zločinačke strasti u Malom logoru u Banjoj Luci. Svakog su tukli. Onda su nas postavili da ležimo na betonu kao u vršaju, a oni su nas udarali i gazili vojničkim čizmama. Poslije ovoga Šaban Kujundžić, više nije mogao da se pomjeri. Kada smo se svi ponovo popeli na kamion, Šabana su policajci natovarili kao kladu. Bio je u stanju kome i tako je sa nama stigao u Staru Gradišku. Više ga nismo vidjeli. Mnogo vremena kasnije smo saznali gdje su ga ukopali, izvršena je ekshumacija, a većina nas klanjala mu je džennazu, na šehidskom mezarju u Velagićima. U logor Stara Gradiška ušli smo po nekoj specijalnoj proceduri. Prvo smo prošli kroz jedan, nama se činilo veoma dug, špalir. Svi koji su bili u tom špaliru kao da su se takmičili ko će iskazati veću količinu mržnje prema nama i svi su nas nemilosrdno udarali. Poslije toga išli smo jedan po jedan na prebijanje. Mene su doveli na jedan betonirani podijum. Natjerali su me da se potpuno svučem. Onda su me njih trojica razjareno udarali, čini mi se dok se nisu umorili. Kada su prestali došao je čovjek, u uniformi bivše milicije, i naredio mi da se obučem kako bi on provjerio moje lične podatke. Imao sam u džepu papirne maramice koje sam sad vidio rasute po betonu, jer su ispale dok sam se u žurbi svlačio. Pitao sam mogu li ih pokupiti i jedan od onih koji su me tukli rekao je: 'ne možeš', ustao je i jednu po jednu moju papirnu maramicu zgazio vojničkom čizmom. Čini mi se da mi je ovo palo teže nego sve batine koje sam dobio. Pitao sam se ko je i kojim metodom ove momke ubijedio da se na ovaj način postaje 'srpski `eroj.' Svako od nas je prošao sličan doček, a onda su nas zatvorili u jednu praznu prostoriju koja je bila toliko mala da nismo mogli svi sjesti, nego su jedni sjedili, dok su drugi stajali i poslije nekog vremena smo mijenjali uloge. Dok smo tu bili zatvoreni stražari, koje smo čuli u hodniku, vrijeđali su nas, psovali, tjerali da pjevamo četničke pjesme, (...). Nekad bi se umirili i mi bismo tada tiho razgovarali.

Druge noći, u neko doba, čuje se bat koraka hodnikom. Otvaraju se vrata, a mi čekamo puni straha. Onda dolazi šok. Ispred grupe vojnika na vratima se pojavljuje žena. Nama staje dah. Ona, srednjeg rasta, u maskirnoj uniformi izgleda malo punije. Na glavi ima šajkaču ispod koje izviruju nemirni, plavi uvojci. Ima okruglo lice, glatko i mehko, na kome lebdi iskren, topli osmijeh. Gleda nas nekom čudnom nježnošću, širom otvorenih, čistih očiju. Sočne usne, sa blagim premazom karmina, polako se otvaraju. Šta je sad ovo? Ona psuje, ali u njenim psovkama nema ni uvrede ni mržnje. Psuje jednako i nas i one koji su ovo uradili od nas. Kaže da nam želi pomoći, ali ju svi u tome ometaju. Obećava pomoć i da će opet doći. Dok ju gledam u meni plane nada. Nada u dobro, u čovjeka. Nisu Svi isti. Ona je Srpkinja. Evo je, stoji tu ispred nas. Gleda nas, ali nas ne mrzi. Psuje, ali nas ne želi povrijediti. Suosjeća sa nama i kao da je jedna od nas. U meni kreće plima radosti zbog ove činjenice. Ne može ona biti jedina. Nama je ona prvo čeljade iz srpskog naroda koje smo sreli poslije hapšenja, a koje nas ne želi povrijediti. Mora postojati još mnogo ovakvih. A to znači da užas kroz koji mi prolazimo sigurno mora stati, kada istroši ove zaluđene zločince. Dok se opraštala ja joj se obraćam riječima: 'Gospođo, Vama hvala za taj osmijeh, a šta će biti sa nama nemojte

371 http://www.bim.ba/bh/220/10/28445/?tpl=30.

Vi brinuti.' Održala je obećanje. Došla je slijedeće noći i donijela nam par tuba neke paste i savjetovala da time mažemo modrice od udaraca. Bilo je blagotvorno. Mi smo mislili da je ona ljekar. Poslije sam saznao da je medicinska sestra. Zove se Ljubica. U svakoj prilici u kojoj se našla pomagala je žrtvama zločina koje su činili zločinci iz njenog naroda. Neka joj Bog da svako dobro. Pokušao sam ju direktno kontaktirati, ali nisam uspio. Volio bih da pročita ovaj tekst i da se javi. Dužan sam joj iskrenu zahvalnost za pomoć koju nam je pružila i za nadu koju je svojom dobrotom u nama pobudila.

U ćeliji logora u Staroj Gradišci zajedno sa mnom bili su Ćamil Zobić iz Čerkazovića kod Jajca, Nihad Kahvić, profesor fiskulture iz Dervente, Fadil Medić i Abid Dervišević iz Ključa. Za nas je to bio veoma težak period. Dovedeni smo od svojih kuća, nismo znali šta se dešava sa našim porodicama niti bilo šta što nije unutar četiri zida. Užasan je to osjećaj, totalni nedostatak slobode, pa u takvoj situaciji neke sitnice koje čovjek u normalnom životu ne bi ni primijetio postanu značajne. Tako smo se mi radovali kao mala djeca dragoj igrački kada smo uspjeli odrediti strane svijeta u zatvorskoj ćeliji. Uspjeli smo to tek treći dan, kada se pojavilo sunce, po položaju sjenki koje su pravile rešetke na malom prozoru. Najstariji među nama, i vjerovatno najstariji od svih zatvorenika bio je did Ćamil Zobić. Ovo govorim njemu u čast kao izraz dubokog poštovanja ujedno izražavajući radost što sam ga upoznao, makar i u ovakvim okolnostima, jer on je obogatio moj život i dao mi snagu da izdržim sve što je slijedilo.

Did Ćamil je rođen 1915. godine. Uhapsili su ga kod ovaca, a hapšenje je izveo i njegov komšija Đuro kome je Ćamil samo dvije godine ranije odlazio u posjetu, u bolnicu, na molbu njegovih roditelja, koji zbog starosti nisu to mogli učiniti. Gledam ovog čovjeka i kao da u njemu prepoznajem sve moje pretke. Malo je višeg rasta, koščat, lahka koraka i makar u zrelim godinama sportskog stasa i elegantnih pokreta. Ima ozbiljno, produhovljeno lice koje plijeni mirom i zrelošću, a sve to potvrđuje preplanulost kao posljedica života na planini. Nas četverica, bez dogovora, prihvatamo ovog čovjeka sa maksimalnom pažnjom, uvažavanjem i toplinom. Ništa nam nije rekao, ali osjećam da mu prija naš odnos i daje mu osjećaj slobode koja je sasvim iznad situacije u kojoj se svi zajedno nalazimo. On uvijek nađe snage da započne razgovor, o bilo čemu, samo da se priča i tako popunjavamo vrijeme, jedino što ovdje imamo, a sami ne znamo čemu nam služi i šta nam donosi. Tako smo uspjeli izgraditi, u našoj maloj ćeliji, neku vrstu porodične atmosfere i bar nekad par trenutaka disati mirno. Stalno smo bili gladni, a vode su nam davali kada i koliko oni hoće, nikada dovoljno.

Poslije dva dana primjećujem nervozu na didovom licu. Stalno se pomjera, mijenja položaj. Osjećam potrebu i obavezu da mu pomognem. Pažljivo mu se obraćam. Pitam ga šta ga to muči. Diže glavu i gleda me pogledom iskrenim i tužnim i punim brige. Kaže da razmišlja i brine šta će biti sa njegovim ovcama. Želim prekinuti njegove muke i objašnjavam mu da su ovce četnici, najvjerovatnije, već poklali i pojeli. Gleda me, čini mi se sa žaljenjem od čega mi postaje neprijatno, bez riječi nekoliko trenutaka, a onda iz njegovih usta počinje teći lekcija o životu i dobroti, najbolja koju sam čuo. Govori: 'Hvala Bogu, ako je tako kao što ti misliš. Ovce se i hrane da ih čovjek zakolje, kada zatreba. Samo insan je dužan da brine za hajvana kao i za sebe. One su ostale zatvorene i ako ih neko ne pusti one će skapati od žeđi. Eto ti onda moga neoprostivog grijeha, jer ja sam ih zatvorio. A ovi što su i nas zatvorili nisu insani. Oni su spremni i hajvana tuđeg mučiti. Samo da ih neko pusti, to sada Boga molim.' I starina obori glavu. Usne mu se tek primjetno pomjeraju. Moli se Bogu. Gledam ga zadivljen i, u isto vrijeme posramljen zbog neopreznog zalijetanja da iskusnijem objasnim nešto što on bolje i zna i razumije. Dok mi jedva podnosimo žeđ, on Boga moli da takva muka ne snađe njegove ovce. Koja snaga duha u ovom starcu. I koliko postojana vjera u dobro, u uslovima lišenim svakog dobra. Obuzima me i radost i ponos. Radost što sam upoznao ovog Insana, a ponos što pripadamo istom narodu. On mi je sada uzor i niko me, kao ni njega, ne može slomiti. Ovi što

urlaju hodnicima mogu nas ubiti, ali naše dostojanstvo, nevina čistota naših duša i iskrenost našeg odnosa prema svim ljudima i prema Bogu za njih su nedodirljivi. Imam neodoljivu želju da ustanem i izljubim dida Ćamila. Nisam bio siguran hoće li on razumjeti koliko je velik u mojim očima. A već sam napravio jednu grešku. Ostajem mirno sjediti i osjećam da na mene ne djeluje sila teže. Plutam u nekom fluidu blaženstva. Nirvana.

Poslije par dana svi smo izgledali jako neuredno, pored ostalog i zbog toga što se nismo brijali, a niko od nas nije nosio bradu. Did Ćamil je imao staračke rijetke dlake na bradi i na njemu se manje od svih nas primjećivalo da je neobrijan. Ipak, on je prvi glasno izrazio želju da uradi taj svakodnevni muški posao. Kaže da će zvati stražara i reći mu da se želi brijati. Pokušavamo ga nagovoriti da to ne čini jer svaki put kada se otvore vrate, ako ne svi, onda neko od nas obavezno dobije batine. Čovjek mirno kaže da ga oni ne interesuju. 'Neka me ubiju. Ja i kad umrem hoću da budem fin i čist'- reče did Ćamil, a mi zašutismo. Ustaje did Ćamil i lupa po vratima ćelije. Mi šutimo u strahu. Brzo se otvaraju vrata i stražar uz psovke pita zašto lupamo. 'Ja hoću da se obrijem', mirno govori Ćamil. Stražar se skamenio i nepomično stoji par trenutaka. Onda u čudu čini korak nazad i ponavlja pitanje: 'Šta ti hoćeš.' 'Hoću da se obrijem', ponavlja i Ćamil. 'Sačekaj', reče stražar i zatvori vrata. U ćeliji potpuna tišina. Čini mi se da se čuju samo naša preplašena srca dok čekamo dalji razvoj događaja. Prolazi tako nekih desetak minuta, za nas cijela vječnost. Onda se otvaraju vrata i dvojica stražara stoje i jedan zove: 'Ćamile, hajde na brijanje.' Did izlazi mirno i dostajanstveno. Mi se plašimo da ćemo čuti vrisak, jauk. Ništa se ne čuje. Brzo se otvaraju vrata i ulazi did Ćamil, svježe obrijan i vidno srećan zbog učinjenog. Stražar nudi i ostalima da se obrijemo i uradili smo to svi sem Fadila Medića koji je imao rane na licu.

Nije prošlo mnogo vremena i dida Ćamila su nekuda odveli, mi nismo znali kuda. Ja sam odveden na Manjaču koju sam preživio. Bog me nagradio da još jednom sretnem dida Ćamila. U proljeće 1998. godine našao sam ga, ne u njegovim Čerkazovićima, gdje nije mogao da se vrati, već u Vincu. Živio je sam, u jednoj garaži, sa primjetno manje snage, ali jednako miran i dostojanstven. Oba smo se radovali ovom susretu. Nedugo zatim čuo sam da je did Ćamil preselio. Allaha Svemogućeg stalno molim da ovom Insanu podari svoj džennet. U naredna 202 dana, zajedno sa mnoštvom nedužno zatvorenih ljudi u zatvoru, a kasnije smo prebačeni u koncentracioni logor Manjača, preživio sam razne vrste tortura i samo je smrt nedostajala kao vrh te piramide mučenja. A smrt sam u više navrata iskreno prizivao. Nekad mi se činilo da neću izdržati sve muke kojima smo bili izloženi. A onda sam jedno vrijeme bio u paničnom strahu da ne poludim, glad i smrt mi se činila lakšim i prihvatljivijim rješenjem. Međutim, svi smo svjedočili da "čovjek umire u trenutku određenom." Sada sam iskreno i neizmjerno zahvalan Bogu što živim i što mogu reći istinu o onome što se ovdje desilo, o zlu i njegovim žrtvama, ali i njegovim počiniocima. Svjedočenjem želim pomoći da se nikad ne zaboravi, kako se nikad ne bi ponovilo."[372]

Sjećanje Fadila Jakupovića na dane provedne u logoru Stara Gradiška. "Kad smo se svi popeli na kamion za nama se popelo 5-6 vojnika koji su nam naredili da sjedimo uz stranice kamiona kako bi imali pristup svakom od nas zbog batinanja. I dok su nas oni premlaćivali, okolo se začula pucnjava kojom su inscenirali napad na SJB Ključ, koji su kasnije isticali kao razloge za naše hapšenje. Kad se pucnjava smirila, vojnici su sišli sa kamiona i kamion je krenuo, za nas u tom trenutku nepoznatom pravcu. Provirujući kroz šupljine na ceradi kamiona ustanovili smo da idemo u pravcu Mrkonjić-Grada. U pratnji kamiona išla su dva transportera, jedan ispred i jedan iza kamiona. Pretpostavljali smo da nas voze u kasarnu Kula u blizini Mrkonjić-Grada. Međutim, ubrzo smo tu lokaciju prošli i nastavili dalje u neizvjesnost. Prva destinacija gdje smo se zaustavili bila je kasarna "Mali Logor" u Banjoj

372 Pisano sjećanje Mehmeda Begića nalazi se kod autora.

Luci. Kad je kamion stao u krugu pomenute kasarne čuli su se tupi udarci i vrlo bolni jauci, a zatim povici: 'Dođite da vidite kako koljemo baliju.' Kako se sa kamiona niko nije javljao počeli su prozivati: 'Filipoviću, dođi da vidiš kako koljemo baliju.' Kako i dalje nije bilo reakcije sa kamiona, na kamion su se popela četiri vojnika i uz psovke i prijetnje uzeli najbližeg u tom trenutku Šabana Kujundžića, kojeg su bacili preko zatvorene stranice kamiona. Što je za Šabana, kasnije se ispostavilo bilo kobno. Uvidjevši njihovu nakanu da nas bacaju sa kamiona, nahrnuli smo da samostalno iskačemo, ali nakani nije bilo kraja. Čim bi skačući iz kamiona dodirnuli tlo, osjetili bi snažne udarce i gromoglasne naredbe "lezi dole. "Padali smo kao pokošeni, jedni preko drugih i vrlo brzo smo svi bili na tlu u ležećem položaju. Tada je počelo njihovo orgijanje po nama. Gazeći nas i šutajući nogama, istovremeno su nas udarali puškama. Ne razmišljajući o našoj boli i patnji iživljavali su se dok se nisu umorili. Kad su njihovi udarci počeli da jenjavaju začuo se veoma prodoran glas jednog od naših pratioca iz trasportera: 'Ne dirajte ih, ja sam odgovoran za zatovorenike, ne smije im ništa faliti' a onda prilazeći nama naredio: 'Ustajte, penjite se na kamion.' Onako pretučeni jedva smo došli do kamiona i pomagali jedan drugome da se popnemo. Na jedvite jade popeli smo se svi izuzev onog koji je prvi bačen sa kamiona, rahmetli Šabana Kujundžića. Njega su šutali i prevrtali nogama dok nisu vidjeli da je u besvjesnom stanju, potom su ga četvorica uzela i kao vreću ubacili na kamion. Kamion je krenuo dalje. Sljedeća destinacija bila je Stara Gradiška. Tu su nam priredili nemilosrdan doček. Jako duboka noć, ponoć prošla, vrijeme za spavanje, u dvorištu nas je dočekala gomila krvoločnih ljudi koji su željno iščekivali iživljavanje nad grupom izmrcvarenih, gladnih, napaćenih i nezaštićenih ljudi. Izdržali smo i tu golgotu, ušli u jednu zgradu u prizemlje odakle su nas slali jednog po jednog na sprat u jednu kancelariju, gdje su potpisivali naše imovno stanje, vjerovatno kako bi imali uvid gdje šta ima opljačkati. Po izlasku iz te prostorije zaustavljali su nas na hodniku, kod jednog stola, na koji smo odlagali garderobu skidajući se do gola. Potpuno gole po nogama su nas batinali do nesvjesti, a potom sa garderobom u rukama odvodili su nas u jednu malu prostoriju u prizemlju. Bila je toliko mala da nismo mogli svi sjesti, nekoliko nas je moralo stajati. Poslije dvije neprespavane noći i stravičnog dana, dočekali smo jutro 29. maja 1992. godine, kada smo dobili prvi čaj koji nas je malo okrijepio. U popodnevnim satima istog dana odvodili su dva po dva i zatvarali u ćelije. Sa mnom je krenuo kolega Mehmed Eljezović. U ćeliji smo zatekli dva zatvorenika, jedan iz Kozarca prezivao se Bešić, a drugi iz sela Volar između Jezera i Šipova koji se zvao Muharem Hadžić. U toj ćeliji smo proveli nekoliko narednih dana, a u međuvremenu su autobusi dovodili nove zatvorenike. Koga su to dovozili saznali smo poslije nekoliko dana, kada su nas počeli izvoditi u dvorište gdje su nas postrojavali, prebrojavali i uvijek nekog premlaćivali. Iako su bili raskrvavljeni, natečeni i izobličeni od udaraca, uspjeli smo prepoznati naše sugrađane-Ključane. Boraveći u ovom logoru patili su na s glađu i žeđu. Dobijali smo dva obroka dnevno. Jednog dana kad nam je došao ručak, kruh je bio tako tanko izrezan da su kriške bile providne. Zatvorenik pored mene je svoj komad kruha zadrobio u čorbu, kojoj ni ime nismo znali, jer nije imala nikakav ukus, a zatim u tri zalogaja, tri kašike, pojeo sam sav sadržaj. Samo nam batina nije falilo, svako ih je dobijao, možda u različitim količinama, ali svako je dobijao. Kad su izveli jednog zatvorenika iz moje sobe i počeli udarati palicama odmah ispred vrata izbrojao sam 104 udarca i čudio se kako to čovjek može izdržati. U ovom logoru smo ostali do 11. juna 1992. godine kad su nas transportovali na novo odredište, logor Manjača, štale iz kojih su izveli stoku i zatvorili ljude."[373]

373 Pisano sjećanje Fadila Jakupovića nalazi se kod autora.

KOMANDA 5. KORPUSA
Str.pov. Br. 15-1
07-01-1992 19 ___ god.

Formiranje Sabirnog logora
za ratne zarobljenike,
n a r e d j e n j e.-

Kac OB 5.K

Na osnovu Naredjenja Uprave bezbednosti SSNO, str.pov.br.35-14533 od 10.10. 1991.godine i Uputstva o postupanju prema licima koja su u vezi sa unutrašnjim sukobima na teritoriji 1.VO str.pov.br.8/178-380 od 24.09.1991.godine formirati sabirni logor za ratne zarobljenike, a u cilju prihvata i smeštaja ratnih zarobljenika iz zone borbene odgovornosti 5.korpusa,

N A R E D J U J E M

1.- Sabirni logor za ratne zarobljenike formirati u prostorijama bivšeg KP Stara Gradiška.
Za formiranje i funkcionisanje logora odgovoran mi je PK za pozadinu koji će usko saradjivati sa OB i organom za moral.

2.- Za komandanta logora odrediti starešinu van sastava OB i VP,a za njegovog zamenika starešinu iz 5.bVP koji je ujedno starešina obezbedjenja.

3.- Obezbedjenje Logora vrši jedinica iz sastava 5.bVP čiju jačinu i sastav reguliše načelnik OB korpusa.

4.- Život i rad u Logoru za ratne zarobljenike Stara Gradiška regulisati na osnovu Pravila službe OS, Pravila službe vojne policije OS i odredbi Ženevske konvencije o postupku sa ratnim zarobljenicima.

Komandant Logora će svojim naredjenjem propisati sva pitanja vezana za organizaciju života i rada u logoru.

5.- Ulazak u logor lica van sastava logora, ispitivanje zarobljenika, posete medjunarodnih misija i CK odobrava i reguliše NOB 5.K.
Zabranjuju se privatne posete zarobljenicima.

6.- Sa ratnim zarobljenicima postupati u duhu odredbi Ženevske konvencije.

2.

7.- Pozadinsko obezbedjenje:

Za pozadinsko obezbedjenje logora odgovoran mi je PKPo 5.korpusa koji će posebnom naredbom regulisati intendantsko i tehničko obezbedjenje osloncem na pozb/329.okbr; sanitetsko obezbedjenje osloncem na sanitetske jedinice i ustanove korpusa i na kapacitete u zoni ; te saobraćajno obezbedjenje.

8.- Rezervni rejon za Logor za ratne zarobljenike imati u objektima VU "Karadjordjevo" na poligonu "Kozara" u s.Dobrnja - Manjača.

Premeštanje logora za ratne zarobljenike iz rejona Stara Gradiška (bivši KPD) na rezervni vršiti po dobijenom naredjenju na premeštanje.

SM/MK

K O M A N D A N T
general-potpukovnik
Vladimir Vuković

Dokument 49. Naredba za formiranje logora Stara Gradiška i Manjača

VIII.5. Logor Manjača

Logor Manjača nalazio se na udaljenosti oko 20 km jugozapadno od Banje Luke. Ovo je bio poligon JNA na kojem su se obučavali i pitomci Vojnih akademija. Iza vojnog poligona, na par kilometara na jednoj visoravni nalazilo se nekoliko objekata-štala i još nekoliko zgrada, poput velikih sjenika. To je ustvari vojna ekonomija Manjača.

Slike 66 i 67. Logor manjača-štale u kojima su bili smješteni zatočenici

Osnivanje logora Manjača povjereno je komandi Petog korpusa JNA. Komanda Petog korpusa JNA je na osnovu Naređenja Uprave bezbednosti SSNO-a str.pov. br. 35-14533 od 10.10 91 godine, i Uputstva o postupanju prema licima koja su u vezi sa unutrašnjim sukobima na teritoriji 1. VO (vojna oblast) str.pov.br.8/178-380 od 24.9.1991. godine, postupila po istom. U naređenju komande Petog korpusa str.pov.br. 15-1 od 15.01.1992. godine, naređeno je da se formiraju "sabirni logori" u cilju prihvata i smeštaja ratnih zarobljenika iz zone borbene odgovornosti Petog korpusa JNA. U naredbi koju potpisuje general-potpukovnik Vladimir Vuković, piše: "1. Sabirni logor za ratne zarobljenike formirati u prostorijama bivšeg KPD-a Stara Gradiška. Za formiranje i funkcionisanje logora odgovoran mi je PK za pozadinu koji će usko sarađivati sa OB i organom za moral." U tački osam se navodi da "rezervni rejon za Logor za ratne zarobljenike imati u objektima VU "Karađorđevo" na poligonu Kozara u s. Dobrnja–Manjača."[374] Logor je obezbjeđivalo oko 50 vojnike naoružani automatskim puškama, pištoljima i palicama. Svakih nekoliko sedmica, stražari bi se mijenili.

Logor Manjača u funkciju su stavile jedinice JNA kada su 13. septembra 1991. godine, šest štala predviđenih za smještaj stoke pretvorili u prvi logor za ratne zarobljenike. Prvi zatočenici logora Manjača bili su Hrvati, pripadnici aktivnog i rezervnog sastava MUP-a Republike Hrvatske, koje su zarobili pripadnici bivše JNA i vojne snage tzv. Republike Srpske Krajine na području Hrvatske Kostajnice. Među zatočenicima bili su i Hrvati koji su izbjegli sa područja Slunja, Cetingrada, Korenice, Drežnika i Vaganca. Zarobljeni su od strane vojne i civilne policije u Ključu prilikom pokušaja da stignu u Hercegovinu ili R Hrvatsku kod porodica. Najveći broj tih ljudi protupravno je lišen slobode u novembru 1991. godine.

„Hranili su nas jako loše, a tukli su nas svaki dan. Moram reći da sam tek nakon 21 dan prvi put išao na WC. Kuda smo god krenuli, morali smo držati glavu prema dolje, a ruke na leđa. U 12. mjesecu 1991. godine došli su Evropski promatrači i onda su četnici malo popustili sa tučom. 11.12.1991. godine, dali su nam aparatiće da se obrijemo. Brada nam je bila jako velika jer se dva mjeseca nismo brijali, pa tako se nismo mogli pravilno brijati. Tada su nas strpali u kombije i odvezli u Šamac. Tada su nas razmijenili. 12.12.1991. godine stigli smo u Zagreb."[375]

Prvi logoraši sa prostora BiH bili su Bošnjaci iz Grapske kod Doboja. "Kada smo došli, ugledali smo tri štale. Bile su pune stajskog đubreta. Rekli su nam da to moramo očistiti. Izbacili smo iz njih 240 traktora đubreta. Krampom smo kopali a rukama izbacivali (...). Ustajali smo ujutro u 5 sati i radili naveče do 22 sata. Kada smo završili sa čišćenjem štale, naređeno nam je da idemo u šumu po kočeve kako bi mogli ograditi prostor i napraviti logor (...). Oko kočeva smo navukli pletenu bodljikavu žicu. Ogradili smo prostor i za minsko polje. Napravili smo kućice za kerove, koji su trebali paziti da ne pobjegnemo. Napravili smo i osmatračnice. Bio je to klasični logor, kao iz Drugog svjetskog rata i još gore."[376] Logor je bio ograđen bodljikavom žicom u dva reda sa međuprostorom. Sa vanjske i unutrašnje strane žice kretali su se stražari, naoružani automatskim puškama. Sa vanjske strane žice nasuprot ulaza u štalu postavljeno je mitraljesko gnijezdo sa grudobranom, gdje je stalno bio stražar s mitraljezom. Također su bile postavljene i stražarske kućice i kućice za pse. Međuprostor između žica bio je miniran. Ovako čuvan logor nije omogućavao bjekstvo iz logora. Bila su dva ulaza u logor, jedan sa sjeverozapadne strane, a drugi sa jugozapadne strane. Psi su bili vezani

374 Dokument 49. Naredba za formiranje sabirnih logora za ratne zarobljenike

375 Među prvim licima koja su smještena u logor Manjača bili su građani hrvatske nacionalnosti sa područja opštine Slunj. Jedan broj zatočenika uhapšen je kod svojih kuća od strane pripadnika paravojnih formacija SAO Krajine a kasnije transportovani u logor Manjača. Iz ovih primjera vidi se saradnja između JNA i paravojnih formacija. Prvi zatočenici nisu boravili u štalama nego u hangarima u kojima su se čuvali tenkovi JNA.

376 Jusuf Kadrić, *Bošnjaci žrtve i svjedoci*, CID, Sarajevo, 2004, 228.

blizu vrata, ali i patrolirali su sa čuvarima po logoru. Mine su postavljene između ograda unutar logora i oko logora. Na taj način je logor bio podijeljen u dva dijela minskim poljem i potpuno okružen minama. Na ogradi su bila upozorenja o minama.

Komandant logora bio je potpukovnik Božidar Popović. Od prvog dana u logoru Manjača počela su ubijanja. "Nikad neću zaboraviti jedan detalj. Iz policijskog transportera izlazi jedan Srbin, dohvaća mladića starog oko 19 godina, uzima za kosu i kolje. Baca ga i viče: 'Ajmo sljedeći!' Tu pred kamionom zaklao je osam ljudi. Faruk Sprečo i jedan mladić iz Grapske morali su da ih ubace u "tamić." Bio sam blizu pa sam pogledao ubijene."[377] Zatočenici koji su odvedeni iz logora nisu više vraćani, većina ih je ubijena na različitim mjestima. Samo na putu prema Manjači ekshumirane su dvije masovne grobnice.

Zatočenici su bili smješteni u 6 (šest) objekata-štala. Površina logora bila je otprilike 240 x 260 metara, a sama lokacija bila je podijeljena na dva dijela. Najveći broj zatočenika bio je sa područja opština Ključ, Sanski Most, Prijedor, Doboj, Jajce, Derventa, Bosanska Dubica, Mrkonjić-Grad, Šipovo, Donji Vakuf, a bilo je zatočenika i iz drugih opština. U logoru su bili zatočenici mlađi od 18 godina i stariji od 60 godina. Velik broj zatočenika bili su hronični bolesnici. Preko 95% zatočenika bili su Bošnjaci. Većina logoraša je kamionima deportirana u logor iz Prijedora, Sanskog Mosta, Doboja i Kozarca i drugih mjesta širom Bosanske krajine.

Slike 68 i 69. Zatočnici unutar štala

377 Jusuf Kadrić, cit.djelo, str.232.

Slika 70 i 71. Zatočenici unutar logorsko kruga

Slika 72,73 i 74. Posljedice psihofizičkih tortura u logoru[378]

378 Autor fotografije Patrick Roberts

Pri ulasku u logor, pripadnici tzv. V RS su zatočenike tukli kada su prolazili kroz špalir vojnika. Prilikom ulaska u štale srpski policajci-čuvari odvajali bi po deset zatočenika koje su tom prilikom udarali. Unutar štale dočekivali su ih drugi čuvari koji su vršili pretres i oduzimanje stvari od zatočenika. Zatočenici su morali predati kaiševe, satove, dokumente, novac i druge vrijedne stvari. Prema iskazima zatočenika, 27. juna 1992. godine preko 100 novih zatvorenika fizički je zlostavljano pet sati. "U logoru nastaju posebna mučenja u samici. Razbijanje bubrega, lomljenja nogu i ruku, tjeranja da jedem izmet i pijem mokraću. To su sve činili policajci."[379] Svjedočeći o strahotama i torturama kojima su bili izloženi, jedan bivši zatočenik je naveo da je augustu 1992. godine, prilikom premještanja zajedno sa ostalih stotinjak logoraša iz Omarske u Manjaču, morao prenoćiti u autobusu. Tri zatočenika su čuvari pozvali napolje te im naredili da kleknu. Nakon toga su im prerezali grkljane. Drugi svjedok, također je opisao sličnu situaciju. Prema njegovom svjedočenju stotinjak zarobljenika je prenoćilo u autobusu. Tokom noći 15 muškaraca je pozvano van gdje su ih vojnici ubili bajonetama. Svaki zatočenik koji je imao nešto vrijedno sa sobom bio je opljačkan od čuvara u logoru. Mnogi zatočenici su morali obavljati prisilni rad više sati dnevno. Neki su radili u šumi u blizini logora, pod nadzorom vojnika i pasa.

Prilikom dolaska logoraša u logor Manjača prvo su bili izloženi fizičkim maltretiranjima. Zatočenici su prebijani palicama, metalnim šipkama, gumenim palicama, električnim kablovima. Osobe koje su ispitivale zatočenike bili su oficiri službe vojne bezbjednosti tzv. V RS, a kasnije su im se pridružili i policijski inspektori iz Ključa,[380] Sanskog Mosta i Prijedora. Ispitivanja su trajala tokom čitavog dana. Poslije ispitivanja neke su zatočenike donosili jer nisu mogli hodati od posljedica fizičkih tortura. Neke su odvodili u samice na posebne tretmane, mnogi su od posljedica premlaćivanja preminuli. "Kada bi udarali pendrekom, mi smo to smatrali šalom. Najgori je bio višežilni kabl koji se obavijao oko nas."[381] Pored fizičkog maltretiranja od strane vojnika i policajaca, logoraši su tjerani da udaraju jedni druge. Tjerali su fizički jače logoraše da tuku svoje drugove. Dovoljan je bio samo pogled u zabranjenom pravcu da znatiželjni logoraš ostane bez života. "Nismo smjeli ni pogledom odlutati u neželjenom pravcu. Spustiš pogled preda se, ruke na leđa, jer ako ih pomjeriš, dočeka te udarac."[382]

Logoraši su bili nagurani u prostore štale, i do 800 ljudi u prostor otprilike 60x15 m. Spavali su na betonskom podu na kojem je bilo malo slame. Logoraši su imali samo dva ćebeta. Krov na objektima u kojima su boravili prokišnjavao je tako da je za vrijeme kiše voda ulazila u objekte. Zatočenici su bukvalno ležali u vodi. Zatočenici tokom čitavog boravka u logoru nisu mogli održavati ni minimum higijene. Nisu se presvlačili, nisu se kupali više mjeseci. Ovo je za posljedicu imalo velik broj slučajeva kožnih oboljenja. Jedan broj zatočenika bolovao je od raznih hroničnih bolesti a bilo je i duševnih bolesnika. U ovakvim uvjetima velik broj zatočenika je doživio različite vrste i oblike psihičkih oboljenja. Bilo je slučajeva da su neki pokušali izvršiti i samoubistva. Izloženost gladu i žeđi bila je konstantna. Mučenje žeđu bilo je, također, jedan od načina mučenja zatočenih. Pošto im ni u približno dovoljnoj mjeri nisu davali zdravu vodu, bili su prisiljeni da piju vodu iz umjetnog jezera u koje se odlagalo smeće i bacale uginule životinje. Voda iz vještačkog jezera koje je služilo za vježbanje tenkovskih posada za prelazak preko vodenih prepreka, nije odgovarala minimalnim higijenskim uvjetima. Voda je bila prljava i puna masnih mrlja od motornog ulja.

379 *Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na R BiH 199.-1995. godine*, Zbornik radova, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog pava, Sarajevo, 2011, str.791.

380 Dokument 50. SJB Ključ sl/ 92 od 24.06.1992. godine kojim se inspektori Tode Gajić i Dmitar Buvač upućuju na Manjaču radi obrade zatočenika iz Ključa.

381 *Izjava Rešada ef. Juge*, Rijaset Islamske zajednice Bosne i Hercegovine.

382 *Dvadeset osam mjeseci kazamata*, Oslobođenje od 14. jula 1994, str.5.

Slika 75 i 76. Odlazak logoraša po vodu na tenkovsko jezero

Zatočenike su izvodili na ispitivanje i noću. Jedne noći izveli su deset Bošnjaka, među njima je bio potpredsjednik Skupštine opštine Ključ, Omer Filipović. Ovi ljudi su mučeni, prebijani i ubijani. 28. jula 1992. godine ubijen je profesor Omer Filipović, veliki i hrabri čovjek. Omer Filipović je podlegao od zadobijenih povreda. Zatočenici su zapamtili njegove riječi upućene s prozora samice: 'Ne bojte se, braćo, Bosna će pobijediti. Ovo je Bosna!' "Brat mi je ubijen desetak metara dalje od mene. Bio je tanki zid od ciporeksa koji mi nije omogućio da vidim tu sliku. Čuo sam kad su ga izveli, udarali, njegove jauke, ali nisam video (...). Kad sam došao u ćeliju, vidio sam Omera. Bio je go, a glava mu krvava. Pao sam da ga ljubim. Htio sam da mu s ruke skinem prsten, vjenčani, ali ga nije bilo. Rekao sam im: 'Zar je i to trebalo!?' Tu su bila prisutna dva vojnika, te kapetan prve klase, koji mi je izrazio saučešće. Pogledao sam ga i vidio mu suzu na obrazu."[383] Esad Bender je zvjerski pretučen, čuvari su mu skakali po stomaku i on je od posljedica teških tortura podlegao.[384]

Plansko i sistematično ubijanje i protjerivanje Bošnjaka i Hrvata sa prostora Bosanske krajine započinjalo je u već unaprijed pripremljenim logorima. Kada bi međunarodna javnost saznala za određeni logor, isti bi se zatvarao i logoraši bi se prebacivali na nove unaprijed pripremljene lokacije. Tako je bilo i u slučaju logora Manjača. Zatočene su dovozili iz svih dijelova Bosanske krajine, prevozeći ih na razne načine. U toku transporta mnogi su stradali od posljedica gušenja zbog nedostatka zraka u kamionima. "Potom su nas Srbi 7. jula 1992. godine, natovarili na kamione pod ceradom od Agrokomerca i držali nas na suncu par sati. Ukupno je bilo 4 kamiona, a u svakom je bilo oko 150 ljudi. Pod ceradom je bilo suviše sparno pa je živote izgubilo oko 25 ljudi. Među njima su bila sedmorica komšija: Hukanović Sevdaga, Kerić Atif i Jusić Ramo koji je još davao znakove života, ali su nas Srbi natjerali da i njega bacamo tamo gdje su mrtvi, Materić Besim, Pršić Kasim, Pršić Muharem, Hodžić Ismet. Mrtvi su vraćeni nazad, a sa njima još osam ljudi koji se više nigdje nisu pojavili, među njima Enver Burnić i Vencislav Mauzer."[385] Sredstva za izvršenje zločina najčešće su bila tupi predmeti, ubijanja su vršena kolektivno i pojedinačno, ubijanja su vršena pred očima najbližih srodnika. "Željko Bulatović, zvani Fadil[386] i Zoka ubacili su jednog mladića u rupu za smeće punu otpadaka iz kuhinje i skakali po njemu. Izvadili su ga, zatim i ostavili. Mi smo ga prenijeli u prvi paviljon gdje mu se nalazio brat (...). Odbili su mu plućnu maramicu i bubrege, a rebra

383 http://www.bim.ba/bh/220/10/28445/?tpl=30.

384 Posmrtni ostaci ubijenih Omera Filipovića i Esada Bendera ekshumirani su sa groblja Kazaferija u Banjoj Luci.

385 cit.djelo, str.68.

386 U logoru većina zločinaca koristila je nadimke kako ne bi otkrivali identitet. Često su se odazivali na bošnjačka imena.

polomili. Davao je znake života desetak minuta, a onda je umro bratu na rukama."[387] Broj ubijenih je nepoznat. MKSJ navodi da je neosporno utvrđeno da je barem 10 osoba ubijeno na toj lokaciji. Drugi podaci govore o više desetina ubijenih zatočenika.

Imami su također bili zatočeni u logoru (20 imama) gdje su bili izloženi najstrašnijim psihofizičkim torturama. Kada su razmijenjeni, svi su odreda mokrili krv i imali problema sa bubrezima i kičmom. Čuvari i isljednici su ih tukli danonoćno, po genitalijama, bubrezima, glavi i drugim dijelovima tijela. Imama Muharema Posavljaka postavljali su na dvije stolice, prsima okrenutim prema zemlji, a onda po njemu skakali i pokušavali mu slomiti kičmu. Sve zatočene patili su glađu i žeđu. Sve do dolaska Crvenog križa hrana u logoru je bila nedostatna, jedan kruh na 40 zatvorenika, dvadeset litara vode za jednu štalu, jedna deka za četiri osobe. "U logoru se pojavila dizenterija. Ti su bili odvojeni, oko 150 osoba."[388] "Mnogi su se logoraši razboljeli ili umrli od trovanja."[389]

Slike 77 i 78. Zatočenici sa kožnim oboljenjem zbog nehigijenskih uvjeta

Komandant logora potpukovnik Božidar Popović, zabranio je pristup novinarima, tvrdeći da je ovaj logor sabirni punkt i tranzitni centar iz kojeg zarobljenici čekaju odlazak u tzv. treće zemlje. Pokušavajući prikriti tragove zločina, nazivajući prisilno zatočenje drugim imenom, govorio je "pošto ih niko neće, moraju ovdje boraviti dok se za njih ne nađe drugo rješenje."[390] Kada su logor otkrili predstavnici MKCK, počeli su dostavljati humanitarnu pomoć zatočenicima. Banjalučki Merhamet je u nekoliko navrata vršio dostavu hrane, lijekova, ćebadi, odjevnih predmeta i obuće, od čega je jedan manji dio dospijevao u prave ruke, jer bi prethodno čuvari zadržali veći dio za sebe. Isto tako, treba napomenuti da su Muftijstvo banjalučko i Odbor IZ-e Banja Luka u septembru 1992. godine, putem MKCK-a, uspjeli osloboditi 14 zatočenih imama i jednog katoličkog svećenika, koji su evakuirani na slobodne prostore krajem novembra 1992. godine.

387 cit.djelo, str. 235.
388 *Krici iz klanice*, Ljiljan broj 48 od 15.12.1993., str. 28.
389 Dani od 24. oktobra 1994, str. 55.
390 cit. djelo, str .55.

Srpska Republika Bosna i Hercegovina
MINISTARSTVO ZA UNUTRAŠNJE POSLOVE
S A R A J E V O
CENTAR SLUŽBI BEZBJEDNOSTI BANJA LUKA
Stanica javne bezbjednosti
K L J U Č

Broj: CR/92
Datum: 24. 6. 1992. godine

KOMANDI LOGORA RATNIH ZAROBLJENIKA

"MANJAČA"

Na osnovu dogovora pukovnika Stevilovića i načelnika SJB Ključ radi obrade ratnih zarobljenika upućuje se inspektori Gajić Tode i Buvač Dmitar u vremenu 24 - 26. 6. 1992. godine.

N A Č E L N I K,
Vinko Kondić

Dokument 50. Inspektori iz SJB Ključ na Manjači radi ispitivanja zatočenika

Nema preciznih podataka o tačnom broju logoraša koji su prošli kroz logor, međutim prema nekoliko izvora ovaj broj se kreće oko 8.000 Bošnjaka i Hrvata. Prema podacima koji su obrađeni u Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, u ovom logoru bilo je zatočeno 20 imama. Prema spiskovima SJB Ključ kroz logor Manjača prošao je 1.161 Bošnjak i Hrvat iz Ključa. Po zatvaranju logora smrti (Omarske, Keraterma, Trnopolja) zatočenici tih logora premješteni su 6. augusta 1992. godine u logor Manjača. Zatočenici su bili na rubu smrti od izgladnjelosti i mukotrpnog rada na izgradnji pravoslavne crkve, na farmi, u šumi. Prisilno su radili i po četrnaest sati dnevno. Ishrana zatočenih lica vršena je na način da su logoraši sami sebi pripremali hranu od namirnica koje su im dostavljali čuvari. Dostavljene namirnice ni po kvantitetu ni po kvalitetu nisu mogle zadovoljiti potrebe logoraša.

Nakon nekoliko neuspješnih pokušaja razmjene zatočenika, početkom novembra 1992. godine, srpske paradržavne vlasti su pritisnute međunarodnom javnošću odlučile rasformirati logor. Dana 13. novembra 1992. godine, bez znanja UNHCR-a, iz logora je odveden 531 za-

točenik u logor Batković kraj Bijeljine. 17 bivših logoraša Manjače ubijeni su 1993. godine, kod Brčkog na liniji fronta prilikom kopanja rovova. Crveni križ uspio je 14. novembra 1992. godine premjestiti 755 zatvorenika u izbjeglički centar u Karlovcu, 14. decembra još 1.009 zatočenika evakuirano je u Karlovac. Dva dana kasnije, premješteno je još 1.001 zatočenik, te dva dana nakon toga 426 logoraša. Time je logor ispraznjen i privremeno zatvoren 18. decembra 1992. godine a narednih deset dana svi preostali zatočenici logora Manjača bivaju posredstvom UNHCR-a oslobođeni i smješteni u Republiku Hrvatsku, u tranzitni centar UNHCR-a u Karlovacu.

O uvjetima u logoru Manjača najbolje svjedoče zatočenici koji su tamo boravili. Sjećajući se strahota i užasa kroz koji su prolazili jedan kaže: "Sve do dolaska Crvenog križa nismo imali šta jesti. Bili smo zatvoreni u devet prostorija 50x15 m, spavali smo na golom podu, na betonu - jedna deka za četiri osobe. Nekoliko nas čak je oboljelo od dizenterije. Ti su bili odvojeni, oko 150 osoba."[391] Mnogi su se logoraši razboljeli ili umrli od trovanja."[392] Doktor Flat Leopold je kao ljekar imao dozvolu da dnevno pregleda 20 logoraša. On je vodio dnevnik u koji je zapisivao sve povreda koje su logoraši zadobili od udaraca. Jednog od zatočenika su svukli, opljačkali, još jednom pretukli i odrezali mu kosu. Kada je 16. decembra 1992. godine izašao iz logora, imao je 20 kg manje i bolovao je od teškog ingvinalnog prodera.[393] Do augusta 1992. godine pripadnici tzv. V RS, odgovorni za logor, sproveli većinu ubojstava. U jednoj klanici neki su zatvorenici bili mučeni i zaklani. "Jednog dana dovezen je kamion iz Omarske sa zarobljenicima. Nekoliko sati čuli su se krikovi. Ista scena ponovila se kada je došlo šest velikih kamiona iz Sanskog Mosta. Rezervisti koji su ih pratili počeli su sistematski klati civile sve dok ih komandant logora nije zaustavio. Tada je 20 osoba poginulo."[394]

Prenosimo sjećanje na dane provedene u logoru Manjača zatočenika Mehmeda Begića.

"Kada je 14. novembra 1992. godine, zahvaljujući akciji Komiteta Međunarodnog crvenog krsta iz Ženeve logor napustila grupa od 1.000 logoraša mi koji smo ostali u žici postali smo nekako življi. Počeli smo aktivnije brinuti o svom zdravlju. U svakoj prilici mnogi su trčali pored štala i radili neke vježbe da ojačaju tijelo i duh. Pojavila se nada i svi smo izgledali vedrije, u našim očima su nestali raniji očaj i izgubljenost. Sve smo češće i duže međusobno razgovarali, o našim viđenjima sopstvene budućnosti, o tome kako nastaviti život kada izađemo iz žice. Makar nam niko nije dao garancije, postali smo sigurni da će se to desiti. U takvom ozračju dočekali smo početak raspuštanja zloglasnog koncentracionog logora Manjača, 14. decembra 1992. godine, kada je logor napuštala nova grupa od 1000 logoraša. Bio je ponedjeljak, prozivka onih koji izlaze iz logora počela je u rano jutro. Negdje poslije pročitanih 700 imena čuo sam i svoje ime. Drhtim. Hvala Allahu dželešanuhu preživio sam. Je li moguće da ću, za koji dan, vidjeti ženu, djecu i majku. Već sam znao da su oca i najmlađeg brata ubili u noći sa 31. maja na 1. juni 1992. godine. Postrojavaju nas prije izlaska na kapiju. Moramo potpisati nekakav dokument u kome biramo između dvije mogućnost: ostati u logoru ili izići i otići u neku stranu zemlju sa Međunarodnim crvenim krstom. Potpisujemo užurbano, želeći ubrzati vrijeme i ne pridajući bilo kakav značaj tom papiru. Nadzornik logora, potpukovnik Popović drži nam kraći govor. Svi želimo da što prije završi pa da idemo. Ja ulažem napor da slušam, ali bez uspjeha, jer mi misli lutaju Zagrebom, tražeći familiju, jer sam iz glavnog grada Hrvatske dobio poruku od žene. Odjednom se sva moja pažnja vraća u logor. Čujem posljednje riječi potpukovnika Popovića: 'Ja sam razočaran. Mi smo ovde lepo živeli sedam meseci, a niko nije izrazio želju da ostane.' Gledam, slušam i ne

391 *Krici iz klanice*, Ljiljan br. 48, od 15. decembra 1993, str. 28.
392 Dani, br. 25 - Sarajevo, od 25. oktobra 1994., str. 55.
393 *Ubili su Omera Filipovića*, Ljiljan, 10. novembra 1993, str. 28.
394 cit. djelo, str. 28

mogu da vjerujem. Čovjek priča, a niko ne vjeruje njegovim riječima već on sam. Pažljivo mu posmatram izraz lica. Izgleda zaista razočarano. Potpukovnik Popović. Intelektualac. Završio je visoku akademiju bivše JNA, školu cijenjenu u svijetu. Sada stoji ispred nas, iskreno razočaran. Neka politika, koju je slijedio, napravila je od časnog oficira ratnog zločinca. Vjerovao je da maltretirajući i mučeći nas, koje i ne poznaje čini veliko djelo "za svetu srpsku stvar." Sada vidi da mi odlazimo ispod njegove kontrole. Više nam ništa ne može i bez sile koju su mu upravo oduzeli izgleda jadno, skoro komično. Ponovo gledam Popovića. Vidim da i on želi da se što prije rastanemo. Konačno se u nečemu slažemo. Sjećam se da su mi rekli da je on Crnogorac. Kako, pa on govori ekavskim dijalektom. Odjednom, duša mi se smiruje. Siguran sam da ispred nas ne stoji junak, već zločinac i kukavica. Čak i od očekivanog čojstva u njemu nema ništa. Odrekao se dostojanstva i časti sopstvenog naroda. Dok izlazim na kapiju okrećem glavu na drugu stranu da ne uprljam pogled njegovim likom. Draže mi je da gledam i zapamtim žicu u koju sam bio zarobljen."[395]

Sjećanje Asima Egrlića na logor Manjača.

"Manjača je kao srpski koncentracioni logor imala vrlo povoljnu lokaciju, jer se nalazi na dobro čuvanoj lokaciji od strane srpske vojske i policije. Poznato je još iz vremena bivše Jugoslavije da je tu bio vojni poligon bivše JNA, koju su Srbi prisvojili. Manjača se nalazi okružena isključivo srpskim stanovništvom. S druge strane, nalazi se u blizini Banje Luke koju su Srbi okupirali protjeravši sve nesrpsko stanovništvo. Ovim odabirom lokacije kao mjesta za logor, onemogućena je i sama pomisao da bi tu lokaciju mogao neko ugroziti i osloboditi zatočenike. U srpskom koncentracionom logoru Manjača bili su zatvoreni civili, muškarci, Bošnjaci i Hrvati starosti od 10 do 80 godina. Na ulazu u logor, Srbi su na kapiji logora napisali *Logor vojnih zarobljenika Manjača*, pokušavajući opravdati postojanje logora kod Međunarodne zajednice. Pokušali su stvoriti sliku da se radi o zarobljenim vojnicima A R BiH, pa su logorašima donijeli stare vojne uniforme da se presvuku, što je dio logoraša i učinio, jer su bili prinuđeni zbog hladnoće i poderane civilne odjeće u kojoj su uhapšeni i dovedeni u logor. U logoru su bili zatvoreni većinom Bošnjaci i manjim dijelom Hrvati sa šireg područja Bosanske krajine. Tu su bili muškarci sa područja opština Ključ, Sanski Most, Prijedor, Jajce, Šipovo, Kotor Varoš, Banja Luka, Mrkonjić-Grad, Doboj, Grabska i drugih mjesta. U logoru je bilo zarobljeno preko 5. 000 Bošnjaka i Hrvata.

Nakon boravka od jednog do nekoliko dana, kad se prikupi dovoljan broj roblja onda pripreme autobuse i šlepere i transportuju ljude na Manjaču. Od školske zgrade do autobusa u dužini oko 80 metara, su postavljali dva reda srpskih zlikavaca koji su koljem, palicama i kundacima tukli svakog Bošnjaka, zarobljenika koji mora proći do autobusa. Svaki rob je morao proći kroz zločinački špalir do autobusa u kojeg su nasilno uguravali oko stotinu ljudi. Tako izudarani i spresovani odvoženi su pod naoružanom pratnjom do škole na Sitnici, a odatle pješke oko 20 km do logora Manjača. Ljude koje su Srbi pretvorili u robove su utjerivali u štale kao stoku. Štale su bile po mojoj procjeni dimenzija 12 x 40 m. Po sredini štale je bio izgrađen hodnik za hranjenje stoke, a sa obe strane hodnika ležišta za stoku. Hodnik za hranjenje je bio na višem nivou za oko jedan metar. Štala nije imala pregradnih zidova, sve je bio jedan prostor pokriven dvovodnim krovom. Na užoj strani štale bila su velika vrata prema hodniku za hranjenje. Na bočnim vanjskim zidovima su bili visoko postavljeni prozori. Štalski prostor je bio u tami, bez dovoljno sunčevog svjetla, a električne rasvjete kao ni vode nije bilo nikako. Štale su bile izgrađene kao tipski polumontažni objekti istog oblika i konstrukcije. Bilo ih je desetak poredanih po blago nagnutom terenu. U jednoj takvoj štali Srbi su smjestili od 500 do 800 ljudi, poredanih kao sardine u konzervi u hodniku za hranjenje stoke na betonu i u stajskom prostoru za ležišta hajvana. Logor je bio podijeljen na dva dijela sa dvije žičane

395 Pisano sjećanje Mehmeda Begića nalazi se kod autora.

ograde. Prvi dio, koji je prvi formiran, se sastojao od tri štale, jedne nadstrešnice za sijeno, konjušnice i drugih pomoćnih objekata, sve skupa ograđeno visokom ogradom od zakrivljenih betonskih stupova i gusto postavljenih redova bodljikave žice. Ograda od bodljikave žice je bila visine oko tri metra postavljena u dva reda sa razmakom dva do tri metra. Na tom razmaku između žičanih ograda je bilo postavljeno minsko polje. Na uzvišenju pored kapije je bio izgrađen toranj, osmatračnica od drvene konstrukcije. Do osmatračnice su vodile drvene stepenice koje su išle do prostorije osmatračnice na kojoj je bilo mitraljesko gnijezdo i stražar. Ovakva je bila još jedna grupa objekata, sa štalama žicom i svim ostalim uz ovu prvu. U tako formiranom logoru je bilo zatvoreno oko 5.000 Bošnjaka. Izvan kruga opasanog dvostrukom ogradom od bodljikave žice, minskim poljem i naoružanom stražom nalazili su se objekti koji su služili za smještaj vojne policije, kancelarije u kojim su radili srpski oficiri, nadstrešnica za vojna vozila, mehanička radiona, ambulanta i drugi pomoćni objekti.

Nadstrešnica za sijeno služila je kao kuhinja i prostor za objedovanje logoraša. Konjušnica je bila stacionar za teško bolesne logoraše, a do konjušnice zatvor u zatvoru, samica za premlaćivanje i ubijanje logoraša. Logoraši su ležali u štalama na betonskoj ploči ili zemlji na tankoj prostirci od slame ili bujadi koju su logoraši čupali i donosili kad ih odvede srpska straža na livade nedaleko od logora. Pokrivali smo se sa po jednim vojnim ćebetom dobijenim od logorskih vlasti. Lična higijena logoraša je bila vrlo loša, gotovo nikakva.

U toku dana logoraši su vršili fiziološke potrebe u vanjskim improvizovanim toaletima, a u toku noći, u štali gdje smo spavali u buradi i kante koje bi ujutro iznosili i izlijevali u vanjske toalete. Improvizovani toaleti su izgrađeni na otvorenom vanjskom prostoru između štala tako što je iskopan dubok kanal u zemlji i preko njega postavljene po dvije daske za stajanje nad kanalom u kojeg se vrši fiziološka potreba. Takve su bile dvije grupe od po deset mjesta za vršenje fizioloških potreba za logoraše dvije susjedne štale. Odlazak i povratak do toaleta bio je pod pratnjom oružane srpske straže. Na toalet se išlo u grupama od po deset logoraša. Za vršenje male fiziološke potrebe stražar je brojao do pet, a za vršenje velike do deset, nakon čega bi naredio povratak u koloni po jedan uz obaveznu naredbu *glava dolje, ruke na leđa.*

Snabdijevanje logoraša vodom su vršili sami logoraši, tako što bi oko dvadeset do trideset ljudi iz štale išlo po vodu i donosilo u plastičnim kantama po pet litara, uz obaveznu pratnju naoružane srpske straže. Vodu su donosili sa jezera, koje se nalazi nedaleko od štala i koje je služilo za napajanje stoke. Voda je bila nečista, mutna, higijenski i bakteriološki neispravna, puna žabokrečine i punoglavaca. Raspodjelu vode su vršili štalske starješine određene između logoraša od strane srpske policije. Logoraši su stajali u koloni po jedan i čekali na red da dobiju po tri gutljaja vode iz jedne šolje koja opslužuje sve logoraše u štali. Kupanja nije bilo mjesecima. Pamtim jedno kupanje nakon boravka u logoru oko tri mjeseca u nekim montažnim šatorskim kupatilima. To jedno kupanje je trajalo oko tri minute. Čim je srpski stražar na nas pustio vodu, odmah je i prekinuo, a zatim nas istjerao da bi ušli slijedeći. Hrana logoraša se sastojala od dva obroka. Za doručak smo dobivali po pola šolje mlakog čaja od šipka bez šećera, jednu malu paštetu na tri osobe i minijaturnu šnitu kruha. Jedan kruh su čuvari su dijelili na trideset šnita. Za ručak smo dobivali na dnu tanjura nekoliko kašika supe od zeleni i malu šnitu kruha, sveukupno jedan zalogaj.

Zbog čestog batinanja ljudi, loše hrane, spavanja na betonu i zemlji, nehigijenskih uslova, nedostatka vode, upotrebe za piće zatrovane vode, zbog stalno prisutnog straha od ubistva, prisilnog teškog fizičkog rada, ljudi su izgubili na težini od 20 do 40 kilograma za mjesec dana boravka u logoru. Pojavila su se trovanja hranom i prljavštinom. Masovno je došlo do pojave dizenterije. Proljev je iscrpio mnogo logoraša. Od njihovih tijela ostala je samo kost i koža. Medicinska pomoć koja je pružana je bila vrlo loša i nedovoljna. Pregled zatočenika unutar logora su vršila dva ljekara i jedan medicinski tehničar, koji su također bili logoraši. Nisu imali

na raspolaganju nikakvih instrumenata pa ni najobičnije slušalice. Mogli su samo preporučiti mali ograničeni broj zatočenika za odlazak u ambulantu izvan kruga logora. Bili su im na raspolaganju vrlo male količine istog lijeka za sve vrste bolesti. Tako su davali po jednu tabletu andola ili sličnog lijeka za svaku bolest koja bi se pojavila kod zatočenika. Bolesni zatočenici, koji dobiju odobrenje za odlazak u ambulantu su se postrojavali u kolonu po jedan ispred ulaza u štale i uz pratnju naoružane srpske straže išli do ambulante pod komandom *glava dolje ruke na leđa.* Prvo bi ih maltretirao srpski stražar idući od jednog do drugog s pitanjem: 'Šta tebe boli, balijo', uz obavezno šamaranje ili udaranje palicom. Zbog takve torture, prijavljivali su se na pregled samo oni koji nisu mogli dalje trpiti bolove. Najčešći sprovodnik do ambulante je bio srpski policajac Željko Bulatović, zvani Fadil Bula, koji je pognute bolesnike odvodio i dovodio obavezno šamarajući ili udarajući ih palicom po leđima. Zatočenici su od strane srpske policije odvođeni na prisilni rad. Radili su sve najteže poslove, bez odgovarajuće hrane i zaštite uz oružanu pratnju srpske policije. Sjekli su i tovarili drva, okopavali krompir i kukuruz, čistili njive od trave i korova, izvodili građevinske radove na izgradnji crkve u obližnjem srpskom selu, radili kao auto mehaničari na popravljanju mehanizacije. Samo jednom zatočenici su pokušali odbiti odlazak na prisilni rad tako što nisu izišli na postrojavanje prilikom prozivke, pa su srpski stražari upotrijebili toliku silu da je malo ko ostao pošteđen teških fizičkih tortura. Pored toga je prekinut doručak koji je bio u toku. Tada sam dobio udarac od srpskog krvnika po ramenu. Zlikavac me je udario bukovom štaflom, odvalio je od palete, tako snažno da mi je slomio ključnu kost. Poslije toga oko četiri mjeseca nisam mogao raditi rukom.

U logoru Manjača bili smo zatočeni kao srpski robovi. Tu su zajedno bili stari i mladi od 10 do 80 godina, bili su intelektualci, radnici, poljoprivrednici, zanatlije, profesori, inženjeri, doktori, komunisti, članovi SDA, MBO i drugih političkih organizacija, oženjeni srpkinjama, vjernici i nevjernici, svi redom samo zato što su muslimani, Bošnjaci. Neki nisu bili svjesni i pored tolike torture, mučenja i ubistava, pa su pitali sebe i druge zbog čega se oni tu nalaze? Tako je jedan logoraš po imenu Muhamed, po zanimanju nastavnik, komunista pitao moga oca Saifa, koji je također kao star čovjek od 68 godina bio zatočenik logora: 'Saife, šta ti misliš zašto sam ja ovdje? Eto jasno mi je zašto si ti, jer si vjernik, bio si predsjednik Islamske zajednice u Ključu, ali zašto sam ja ovdje?' Moj otac ga je upitao: 'pa kako je tebi ime?', 'Muhamed', reče on. 'Pa zato si ovdje u logoru'–reče moj otac. Muhamed je otišao na svoje mjesto gdje je ležao i nakon pola sata se uznemiren vratio kod oca rekavši: 'Saife stvarno je tako kako si rekao!' Pogledao sam oko sebe, sve su ljudi sa muslimanskim imenima, nema ni jednog Srbina, zaista smo ovdje zato što smo muslimani, Bošnjaci'-reče on."[396]

Sjećanje Mirsada Derviševića na vrijeme provedeno u logoru Manjača.

"Nakon 7-8 dana u štalu je došao Predrag Kovačević zvani Špaga sa 7-8 policajaca. Rekao je 'koga prozovem neka iziđe na sredinu.' Prozvali su 20-tak ljudi. I ja sam prozvan. Odmah su počeli da nas tuku. Pitali su nas 'gdje su zelene beretke, gdje vam je Alija, zašto ste udarili na vojsku', vrijeđali i psovali su nas. Udarali su nas lancima, drškama od lopata, krampova, nogama. Morali smo držati ruke na leđima, glavu pognuti prema zemlji. Jednu grupu su odveli u samicu. Odveli su one koji su bili u SDA, školovane ljude. Stalno su tukli ljude. Posebno su tukli subotom i nedjeljom. U logor su iz Ključa dolazili Tode Gajić i Željko oni su govorili koga treba tući. Koga su rekli da treba tući taj je prozivan i bio tučen. Mene su stalno prozivali i uvijek pitali 'gdje sam bio, ko je u zelenim beretkama, koje pucao na Velagićima. Pitali su me 'gdje su pare, gdje si ih sakrio,' tražili su da ih odveden i dam pare. Ja sam rekao 'da nemam pare da sam ih uložio u izgradnju kuće.' U noći kada su ubili Omera Filipovića, čuo sam kako ga udaraju, čuo sam strašne krike. Tu istu noć su i mene prozvali. Prvo sam došao na vrata. Stražari su tražili da iziđem. Kad sam vidio ko čeka napolju i da drže u rukama lance,

396 Pisano sjećanje Asima Egrlića nalazi se kod autora.

držale od lopata, drvene palice. Rekao sam 'da neću izići', onda su rekli 'izići ćeš sutra majku ti j.... ustašku.' Rekao sam Hamdiji Kumaliću 'neću izići, barem ću živjeti do sutra.' Onda sam odlučio da odem kod komandanta logora potpukovnika Božidara Popovića. Prijavio sam se starješinama štale i rekao da želim ići na raport kod komandanta logora. Oni su mi rekli da sam budala kad idem prijaviti četnike četniku. Dao sam im jednu cedulju da je predaju njemu. Poslije 2-3 dana stražari su me prozvali. Došao je zamjenik komandanta logora i pitao me 'zašto hoću da idem kod komandanta logora.' Rekao sam mu 'da ja ništa nisam kriv i da hoću da idem kod komandanta logora.' Poslije su oni došli i odveli me kod potpukovnika. Ja sam već bio dobio neko žutilo, za dva mjeseca sam smršao skoro 30 kilograma. Kad sam došao kod komandanta logora, pitao sam ga 'da li prije razgovora mogu da se skinem i pokažem mu moja leđa.' Kad sam se skinuo i pokazao mu leđa on je dreknuo i pozvao sve stražare da se postroje pred komandu. Međutim, kada sam pošao kod potpukovnika, Fadil-Bula mi je zaprijetio da će me zaklati ako kažem potpukovniku za tuču. Ja sam mu sve ispričao. On mi je rekao da idem u štalu i kažem ljudima da ne izlaze iz štale poslije 20 sati i naredio je zaključavanje štala. Ja sam od njega tražio pojačanu hranu jer sam vidi da sam gotov, da ne mogu hodati. Bio sam u strašnom stanju. On je odobrio da mi se pojača hrana. Poslije mjesec dana ja sam se dobro oporavio. Mogao sam da hodam. Jednog dana sa kamionom je došao Fadil-Bula i Siniša. Oni su bili najgori. Tražili su mene. Rekli su: 'Pođi sa nama niko te neće dirati.' Kod bijele kuće sreo sam nekog Hrvata iz Kotor Varoši. Pita me: 'Jesi li ti Mirso-taksista.' Ja mu kažem: 'Jesam.' On mi kaže: 'Pobiće nas, spremili su lance, drške od lopata, drvene palice.' Tu smo stajali dok se nije smrklo. Onda su došli i počeli da nas tuču. Tukli su nas do besvesti. Ja sam pao u nesvijest ničeg se više nisam sjećao. Stavili su me u ćebe i odnijeli pred štalu. Tu sam kao kroz maglu čuo kako kažu: 'Evo ustaše sad je gotov.' Čuo sam kako Fadil- Bula kaže Siniši: 'Da se kladimo u tri cigara da neće preživjeti do nedjelje,' a onda mu Siniša kaže: 'Kladim se u dva cigara da neće preživjeti do ponedjeljka.' Kada su otišli, tražio sam vode, osjećao sam strašnu žeđ. Morao sam piti vode. Bio sam teško pretučen. Kada su Fadil Bula i Siniša u ponedjeljak došli ponovo, vidjeli su me da sam živ. Kada sam malo došao sebi Hamdija Kumalić mi je rekao da izađemo vani da se krećem, da radim sklekove. Kad su to vidjeli Fadil Bula i Siniša nisu mogli vjerovati svojim očima da sam na nogama. Onda kažu: 'Majku mu ustašku kao da je od gume.' Od tada su me prozvali "Gumeni." Kada nas je registrirao Crveni križ. Malo je bilo lakše. Mene su skoro uvijek prozivali i tukli. Nikad nije bilo subote i nedjelje da me nisu tukli. Iz logora sam pušten 16. decembra 1992. godine, došao u Karlovac a onda u Švicarsku."[397]

397 Sjećanje Mirsada Derviševića na logor Manjača nalazi se kod autora.

VIII. 6. Logor Batković

Logor Batković smješten je 12 km sjeverno od Bijeljine, a 3 km od sela Batković. Ovaj logor je nekadašnje poljoprivredno dobro. Zatočenici su bili smješteni u dvije velike hale-skladišta poljoprivrednih proizvoda veličine oko 50x20 metara. Pored glavnih objekata (skladišta) bilo je i popratnih objekta (radionica, garaža i upravna zgrada). Prvi zatočenici zatvoreni su 1. aprila 1992. godine. Logor je bio u funkciji u periodu 1992-1995. godine.

Slika 79 i 80. Posjeta bivših logoraša logoru Batković

Objekti u kojima su boravili logoraši nisu imali grijanja niti osvjetljenja. Pored objekta skladišta srpski policajci su postavili i jedan šator u kojeg su smještali zatočenike. Logor nije ispunjavao ni minimum uvjeta za boravak zatočenih osoba. Prva veća grupa zatočenika dovedena je u ovaj logor 28. juna 1992. godine iz logora Sušica. Ova grupa je logor ogradila bodljikavom žicom, postavila željezne rešetke na prozore, izradila osmatračnice. Napravili su poljski toalet sa 4 kabine. U krugu logora dovedena je voda i postavljeno 5 slavina. Logor je bio sa tri strane ograđen bodljikavom žičanom ogradom, visine dva metra, a sa južne strane je bio zaštitni metalni zid. Glavni ulaz bio je sa zapadne strane gdje su bile zgrade za srpsku vojsku i kancelarije. Logoraši su napravili 2 osmatračnice sa reflektorima. Zatočenici svjedoče kako je na toj 7 metara visokoj osmatračnici uvijek bilo nekoliko naoružanih čuvara. Komandant logora bio je oficir JNA Petar Dmitrović. Nakon njega za komandanta (august 1992. godine) logora postavljen je major Ljubiša Savić-Mauzer, poslije je bio major Đoko Pajić, oficiri tzv. V RS.

Po dolasku u logor zatočenici bi morali proći kroz "špalir" i bili tučeni policijskim palicama, drvenim motkama, palicama i drugim predmetima. Tom prilikom mnogim zatočenicima polomljena su rebra, ruke, nosevi. Tuča je nastavljana i u hangarima i to kundacima, metalnim šipkama i drugim predmetima. U hangarima se spavalo na slami. "Tuče su posebno teško padale. Obično se to dešavalo noću. Izlazili su i po nekim svojim kriterijima izvodili ljude i do besvjest tukli. Tukli su tako i Nijemca Olija, kojeg su uhvatili kao izvještača, ali optužili da je došao u Bosnu da ratuje za Muslimane. Tučom su se posebno isticali Drago Ilić iz Potpeći kod Tuzle, Lujić iz Bijeljine, koji je prije rata radio kao vodoinstalater, zatim Jokić i Kojić."[398] Svi logoraši odmah su šišani do kože.

Pripadnici tzv. V RS i dobrovojačkih jedinica iz Srbije na čelu sa "*arkanovcima i belim orlovima*" sistematski su "čistile" prostor uz rijeku Drinu[399] i dovodili u logor civilno

398 Jusuf Kadrić, cit.djelo, str.246.

399 Ovim se je u praksi počelo provoditi 6 strateških ciljeva koje je donijela Skupština srpskog naroda u BiH 12.maja 1992. godine. Treći strateški cilj je eliminacija rijeke Drine kao granice između srpskih država.

stanovništvo. Logor Batković bio je posebno čuvan logor. Iz ovog logora bijeg je bio gotovo nemoguć.[400] Ovo je bio logor radnog tipa, svakodnevno je od 200 do 400 logoraša išlo kamionima na rad u šećeranu, poljoprivredno dobro, a posebno su bili teški šumski poslovi na koje su prisiljavani zatočenici. Zatočenici su odvođeni na fizičke radove u bijeljinska preduzeća Šećerana, Žitopromet i Sava. Logoraši su radili kao roblje na privatnim poljoprivredim imanjima, odvođeni su na linije ratišta na kopanje rovova. "U augustu 1993. godine, zajedno sa još 20 logoraša, određen sam da kopam rovove kod releja na Majevici. Tu smo radili mjesec dana. Četnici bi nas tukli, ako neko njihov pogine, ili bude ranjen. Spavali smo u podrumu na betonu jedne razvaljene kuće."[401]

Korišteni su kao živi štit u akcijama koje su izvođene na Majevici. "Sjećam se da su jednog dana Đoko Pajić, Miloš Hošafović, Drago Popović i Lujić odabrali 40 ljudi za rad na Majevici. Sedamnaest njih se nije vratilo. Zvanično saopštenje je bilo da su oni upali u muslimansku klopku kod Teočaka i tako poginuli. Ali to nije bila istina, jer su preživjeli pričali da su ih Srbi pobili. Drugom, opet, prilikom peterica logoraša je odvedena na rad u "Žitopromet" u Bijeljinu. Naišla je grupa pijanih četnika i dvojicu logoraša zaklala: mog mještanina Fadila Bajramovića i nekog Fuada, koji je bio rodom iz Sanskog Mosta. Četnici su se njihovim glavama igrali u dvorištu."[402] Prilikom kopanja rovova logoraši su ginuli na linijama.[403] Uvjeti u logoru su bili vrlo teški. Jedan kruh se dijelio na četrnaest dijelova, bez osnovnih higijenskih uvjeta i ljekarskog nazora. Posjete nisu bile dozvoljene. Logor je bio na evidenciji Međunarodnog crvenog križa, što ničim nije poboljšalo uvjete života u logoru. U logoru su bili zatočenici sa šireg prostora Bosanske krajine, Istočne Bosne, Semberije, Posavine, a bili su i zarobljenici hrvatske vojske. Iz logora Sušica (Vlasenica) 26. juna 1992. godine dovedena su 153 civila. 13. decembra 1992. godine, pri raspuštanju logora Manjača, u logor Batković su premještena 531 logoraša (153 Hrvata i 378 Bošnjaka).

"Najteži dio posla bilo je kopanje rovova za potrebe tzv. V RS na borbenim linijama. Tamo sam proveo 10 dana na sječi šume to je bilo neizdrživo kako smo radili, pa sam prebačen i u Blaževac na prvu vatrenu liniju, kopali tranšeje i pravili bunkere, radilo se i noću, kad to sada zamislim ne mogu sam sebi da vjerujem da sam mogao izdržati, kada zapuca moliš Boga da te potrefi da se rešiš tih teških muka (...)."[404] Pored teških fizičkih radova i stalne izloženosti mogućnosti pogibije zatočenika na prvim borbenim linijama, zatočenici su i u logoru doživljavali teške psihofizičke torture. Izuzev rada koje su obavljali zarobljenici u logoru je bilo i stravično maltretiranje od strane civila Srba, koji su nesmetano dolazili u logor kako bi vršili fizičke torture nad zatočenicima. Svakodnevne fizičke torture, izglađivanje, izvođenje i izvršenje lažnih strijeljanja uz druge psihičke torture ostavilo neizbrisiv trag na psihofizičko zdravlje zatočenika. Po dolasku u logor svi zatočenici su prolazili kroz isti tretman.

Tokom boravka u logoru zatočenici nisu mogli održavati ni minimum higijene. Svi su dobili vaške i buhe. Fizičko zlostavljanje je najčešće vršeno noću, ponekada bi čuvari i vojnici ulazili i nasumice izvodili zatočenika, a nekad bi prozivali poimenično. Jedan broj logoraša je preminuo od posljedica teških premlaćivanja. Već nekoliko dana po pristizanju u logor zatočenici su umirali. Zatočenike koji su umrli ili ubijeni u logoru ukopavali su na lokalnim mezarjima i grobljima ovisno o vjeroispovijesti. Ubijeno je više od 80 logoraša i mnogi se

400 Prema sjećanjima preživjelih logoraša, jedina dvojica logoraša koji su uspjeli pobjeći iz logora Batković, bili su Ferid Islamagić iz Ključa i Semir Karabegović iz Sanskog Mosta.

401 Jusuf Kadrić, cit.djelo, str.247.

402 cit. djelo, str.248.

403 Prilikom kopanja rovova za tzv. V RS poginuli su Džemal Memić i Ahmet Pašić. U logoru su između ostalih umrli Alija Kavazbašić i Suad Džihić.

404 *Torture u BiH*, Savez logoraša BiH-CID, Sarajevo, 2003, str. 170.

vode nestalima. Jedan broj lica je nakon rata ekshumiran (...). Jedan broj nikad nije pronađen. Pojedinci su u logoru Batković boravili i 850 dana.[405]

Zatočenici su vrlo često premještani u druge logore i dovođeni iz drugih logora kako bi se sakrili od predstavnika MKCK. Na taj način se prikrivao stvarni broj zatočenika, odnosno broj ubijenih. O broju zatočenika u logoru Batković ima različitih izveštaja. Izvještaj od 1. jula 1992. godine govori o 740 zatočenika; izvještaj od 5. jula 1992. godine govori o broju od 824, a izvještaj od 9. jula o broju od 1.274 zatočenika. Jednom prilikom komandant logora Ljubiša Savić-Mauzer je izjavio da u logoru ima 1.600 zatočenika. Međutim, sigurno je da je broj zatočenika bio veći od 2.000. U perodu 1992-1995. godine u logoru je nezakonito i u nehumanim uvjetima boravilo više od 4.000 zatočenih muškaraca i žena.

Za doručak su zatočenici dobili komad kruha i maslaca ili jaje, a za ručak i večeru komad kruha i juhu čudna mirisa i okusa, bez ikakvih sastojaka. "Kada sam 27. maja 1992. godine doveden u logor Omarska, imao sam 105 kilograma, a kada sam 4. marta 1993. godine izašao iz logora Batković, bio sam težak 59 kilograma. Za devet mjeseci boravka u logorima smršao sam 46 kilograma."[406] Mnogi su umrli od gladi. Logoraši koji su odlazili na rad van logora jeli su svježu repu koju su nalazili na poljima. Ponekad bi krišom donosili i u logor. Nekad bi zatočenici radili u pojedinim firmama u Bijeljini gdje su radile i žene Bošnjakinje koje su im krišom, na skrivenim mjestima ostavljale hranu.

"Donijeli su nam za večeru neku čorbu, bez hljeba. Tek što je Suljo zaustio da srkne, jedan srpski vojnik mu je viknuo: 'Zar si počeo da jedeš, a nisi se prekrstio!' Stali smo kao ukopani. Dok se Suljo nije dva puta prekrstio, nije nam dao jesti."[407] Često i gotovo svakodnevno čuvari su tjerali Bošnjake da se krste, pri tome im govoreći da su oni Srbi odnosno poturice. "Onaj sa PM (puškomitraljez, pr. M.B) hoće ponovo u šumi da nas ubije, a onaj visoki izvadi bajonet (nož) iza pojasa i govori onom sa PM nemoj pucati ja ću ih zaklati. Sa bajonetom u ruci priđe meni prvom, skide sa glave plavu beretku i daje meni prvom da poljubim kokardu i da se prekrstim tri puta na srpski način i tako isto i mom rođaku što smo obadvojica učinili. Potom je meni stavio bajonet na uho i hoće da odsječe uši a onda i zaklati, dok u međuvremenu opet onaj drugi govori nemoj klati dok ne dođe komandir i tako je na našu sreću kod njih razum prevladao i mi smo ostali živi."[408]

Načini na koji su zatočenici mučeni ili ubijani gotovo da se ne mogu ni zamisliti. Načine koje su čuvari smišljali da bi mučili i ubijali ne može se naći nigdje u historiji. Zatočenici su prisiljavani da udaraju druge zatočenike dok bi čuvari tražili da jače i jače udaraju, pri tome govoreći kako i kuda da udaraju. Zatočenici su na prvim borbenim linijama namjerno izlagani pogibiji i ranjavanju. Namjerno su tjerali zatočenike da uđu u minsko polje. "(...) kada su me i tamo trebali da pogube, zapale suhu travu i da mi kosu da presječem navodno požar da se ne širi i navede me kuda ću da kosim i taj koji me usmjeri on pobježe, bilo mi je sve jasno, nisam kosio 5 metara, detonacija baci me 10 metara, gubim svijest, kada sam došao sebi, ležim na nosilima oni me previjaju, vojnici oko mene, istom jedan reče stariji čovjek, sklonite se to nije ljudsko biće, to je čudo, valjda je mislio kako sam ostao živ, pošto je bila potezna mina koja tuče u kvadrat 50 m, i nikad više nisam vidio tog koji me je naveo na tu minu, a bio je komandir voda."[409]

---

405 Hasan Ceribašić je u logor doveden 27. novembra 1992. godine a razmijenjen je 6. oktobra 1994. godine. Nakon 503 dana zatočenja Nehru Delkić i Nedžad Bejtić su razmijenjeni. U logoru Batković su se smjenjivale grupe zatočenika, neki su razmjenjivani, a novi dovođeni.

406 Jusuf Kadrić, cit.djelo, str.251.

407 cit. djelo, str. 244.

408 *Torture u BiH*, cit. djelo, str.164.

409 cit. djelo, str. 170.

Zatočenici su seksualno zlostavljani (i muškarci i žene), žestoko tučeni i mučeni. Zatočenici svjedoče kako su batine "počele" čim su izašli iz autobusa i nisu prestajale. Tučeni su drvenim štapovima i raznim drugim predmetima. Jednom prilikom četvorica zatočenika su tučena van logora. Dvojica su se uspjela dovući u logor, treći je bio toliko pretučen da ga otac (također zatočenik nije prepoznao), a četvrti, 20-godišnji mladić, je ubijen. Kad bi na ratištu gubili, srpski vojnici su prozivali zatočenike sa tog područja i posebno ih tukli. U augustu 1992. godine, na smrt je pretučeno 13 zatočenika.

U julu 1992. godine u logor su došli predstavnici Međunarodnog crvenog križa i američki senator Frank Wolf. Prilikom posjete predstavnika MKCK, teško pretučeni i povrijeđeni logoraši skrivani su kako se ne bi vidjele posljedice tortura kojima su bili izloženi. Također su skrivali sve zatočenike mlađe od 18 i starije od 60 godina. MKCK nije mogao popisati sve zatočenike i time dati malu nadu zatočenim da neće biti ubijeni. "U logoru je tada bilo oko 2.000 logoraša. Prije par dana nego što će prvi put doći "Crveni krst" izvadili su žito iz drugog hangara i otpremili ga, da u njega smjeste djecu mlađu od 18 godina i starije od 60 godina (...). Mlađih od 18 godina bilo je 53-oje, a starijih od 60 godina 118. Danima, kada je dolazio "Crveni krst" nas su krili u jednu šumu 3 km daleko od logora u pravcu rijeke Save. Budili su nas rano ujutro u 4 sata, a vraćali navečer."[410]

Logoraši iz logora Manjača u logor Batković prebačeni su 13. decembra 1992. godine. Većina je bila iz Grapske kod Doboja, Ključa, Sanskog Mosta i Prijedora. Kasnije su neki prebačeni u zatvor Kula u Sarajevu. Isljeđivanje u logoru su pored pripadnika tzv. V RS, vršili pripadnici raznih dobrovoljačkih jedinica i milicija. Odvođenja i ubijanja su se događala noću. Bego Bukvić je pržen željeznom šipkom i teško premlaćen odveden u nepoznatom pravcu. Odveden je Husein Spahić na Majevicu, odakle se nije vratio. Zanimljiva je i ispovijest Nihada Ključanina koji je preživio masakr u zasjedi, kada je napadnut kamion u kojem su vođeni logoraši na prve linije. Nažalost, zločini u logoru Batković nisu do kraja rasvijetljeni a zločinci nikada nisu privedeni pravdi. U prosjeku, oko 2.500 ljudi svakodnevno je bilo zatočeno u ovom logoru.

Pored muškaraca u logoru Batković bile su zatočene i žene. Pored toga što su bile izložene teškim psihofizičkim torturama, prisilnom radu ove žene su svakodnevno silovane. Žene su bile prisiljene raditi poljoprivredne radove na imanjima srpskih seljaka kao roblje. Iz ispovijesti jedne od zatočenica u logoru Batković može se samo naslutiti užas kojem su bile izložene. "Djevojčice i djevojke su odvodili gotovo svaku večer. Po mene su dolazili otprilike svaku treću ili četvrtu noć. Vodili su nas u jednu zasebnu, praznu prostoriju. Uvijek ih je bilo po nekoliko, a uglavnom su to bila svaki put nova lica, tako da ih nisam mogla sve zapamtiti. Bili su to četnici iz Srbije, te iz Zvornika i Bijeljine. Najgori su bili Ilija Prodanović, Jovan Lazić i Ratko Simić. Zapamtila sam njih jer su ih zapamtile sve žene i djevojke po njihovoj krvoločnoj okrutnosti i mržnji prema nama Bošnjakinjama. Svaki put sam to doživjela kao da idem na vješanje. Silovanje je trajalo cijelo vrijeme moga boravka u logoru Batković."[411] U logoru Batković sve su žene prisilno odvođene na njive radi obavljanja teških poljoprivrednih radova. Uglavnom su vođene u grupama od dvadesetak žena. U njihovoj pratnji bilo je 7-8 srpskih stražara. Radile su skoro svaki dan 7-16 sati. N. N. iz Cerske, Bošnjakinja, zatočenica u srpskom logoru Pilica kod Zvornika, izjavila je da je nakon dva mjeseca svoga zatočeništva u tom logoru deportirana u Batković. U svojoj izjavi ona svjedoči: "Uveli su me u jednu sobu u kojoj je moglo biti oko 100 djevojaka od 13 do 25 godina starosti. Tu sam preživjela, zajedno sa svim tim djevojkama, sva moguća poniženja (...). Ispričala je, dalje, kako su ih Srbi preko dana

410 cit. djelo, str.158.

411 Muharem Omerdić, *Prilozi proučavanju genocida nad Bošnjacima*, Sarajevo,

vodili na razna imanja da rade teške poljoprivredne poslove, najmanje po devet sati dnevno, prisiljavajući ih, često, da sa sebe skinu svu odjeću i tako, nage, kopaju."[412]

Prenosimo sjećanje Jusufa Omerovića na dane provedene u logoru Batković u kojima se opisuju neljudski i nehumani postupci prema zatočenicima.

"Sanjam ja slobodnu i mirnu, cjelovitu i demokratsku Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih i poštenih naroda i građana. Iz sna me trza košmar prepun nepreglednih vojnih kolona bivše JNA koja po nalogu Slobodana Miloševića, njenog vrhovnog komandanta, zaposjeda moju domovinu. Disolucija Jugoslavije, srpsko-hrvatsko-slovenskom voljom upravo u Bosni doživljava krvavi epilog. Nije ovo zlo za pažljivije oči i uši došlo preko noći, ali za obična čovjeka naviknuta na rad i brigu o porodici, ono što se nadvilo nad Bosnom, Ključem, mojim Crljenima ipak je bilo i prebrzo i neočekivano. Sva silina srpske mržnje, sva vojna moć JNA sručila se na nas Bošnjake, spremna da nas proždre, satre i uništi. Dojučerašnji kućni prijatelji, školski drugovi, naši profesori, ljekari, komšije i pobratimi postadoše preko noći naši dželati, zaboraviše na sve, i nošeni velikosrpskom idejom počeše ubijati, paliti i rušiti sve što nije srpsko. U tim okolnostima nestadoše sva moja nadanja i zajedno sa svojim braćom, rođacima i prijateljima nađoh se u "džehenemu" Osnovne škole „Nikola Mačkić" u Ključu, zatim u Osnovnoj školi „Dobrila Pupić" u Sitnici i na kraju, u zloglasnoj Manjači. Osvanuh na mjestu na kojem su nakon 50 godina vježbanja JNA, preko noći, u istim uniformama, s nešto izmjenjenim oznakama na kapama, Srbi počeli uvježbavati i sprovoditi mržnju, mučenje i izgladnjivanje nas Bošnjaka i Hrvata. Započe tu jedan novi život nas logoraša, život na ivici, nad liticom, prepun patnje, boli i stradanja. Nestade svih naših radosti i veselja i sve poklopi teška planinska tuga, puna jecaja i urlika logoraša, njihovih iscrpljenih tijela i pijanih smrdljivih zlotvora željnih naše krvi.

Nakon stotina neprespavanih noći, bezbroj laži, dezinformacija, varki i smišljeno plasiranih podvala od strane logorskih vlasti o raspuštanju logora, o navodnoj grešci koju su napravili što su utamničili hiljade nevinih ljudi, nakon priča o tome kako nama Ključanima Srbi organizuju svečani doček u gradu, o pomirenju među nama, o tome kako nas Alija neće, osvanuo je ipak dan kada se kroz logor pronese vijest o tome da se ide u razmjenu. Zvučalo je to, kao i mnogo puta do tad, kao još jedna srpska ujdurma i obmana. Nešto što smo toliko puta čuli, međutim, počeše prozivati ljude s naredbom da uzmu svoje stvari i što hitnije izađu van. U mojoj neposrednoj blizini prozvaše moje komšije Sejada i Sajifa, mlađe momke koji odmah počeše plakati, iako treba da idu na slobodu. Govorio sam im da se raduju, da ne plaču, ali je njima rastanak s ostalim rođacima i komšijama ipak teško padao. Ubrzo se izvan logora formira poduža kolona logoraša. Proču se glas da idu svi Hrvati i nešto Bošnjaka. Nije se ta priča ni stišala kad na kapiji štale u kojoj sam boravio ugledah ozarena, vesela lica Sejada i Sajifa. Vratilo ih kažu, ne idu oni. Zatim dolaze stražari s novim spiskovima i prozivaju imena: Asim Egrlić, Fahrudin Ćemal, Jusuf Omerović, Esad, Fuad, Ferid, Smajil, Atif, Enes, Ismet, Hilmija, Ahmo i drugi. Po sastavu prozvanih moglo se zaključiti da je uslijedila neka intervencija i da se nešto mijenja barem kada su Ključani bili u pitanju. Radilo se o uglednijim ljudima, općinskim funkcionerima, stranačkim aktivistima i po četničkim kriterijima bezbjednosno opasnijim ljudima. Naknadno smo saznali da je izmjena postave koja treba da ugleda slobodu uslijedila nakon dolaska u logor srpskih policajaca iz SJB Ključ Tode Gajića i Željka Dragića. Kada sam se ubrzo sa svojim prijateljima našao izvan žice zloglasne Manjače, bio sam na trenutak sretan, jer sam mislio da iza mene ostaju sva bol, patnja, poniženja, glad, strah i tuga. Računao sam da ću konačno doživjeti slobodu, pojesti pristojan obrok, okupati se i dići glavu. Moje misli su bile usmjerene ka tom cilju i na marginama mojih sanjarenja, s jedne strane, čuh riječi komandanta logora Božidara Popovića kako mi eto idemo svojim kućama, a s druge strane prijetnje jednog

412 http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=45398

policajca koji je bez ustezanja govorio kako mi slobodu dugo ili nikada nećemo osjetiti. Bio je u pravu, jer je taj dan 13. decembar 1992. godine bio uvertira u još 302 dana teškog mučenja i stradanja. Dok smo izlazili iz mjesta užasa i ulazili u već pripremljene autobuse, čuo sam povike: 'Vidi vođa! Vidi zelenih beretki! Vidi gazija!' Nisam to nikako povezivao sa svojim supatnicima ili sa sobom lično, ali su te riječi bile upućene upravo Esadu Osmanoviću i meni. Ove prijetnje, u šta sam se vrlo brzo uvjerio, izgovorile su moje komšije Srbi, Đukanović Mirko i Kondić Damir koji su se javili da kao dobrovoljci prate autobuse na putu ka slobodi nas 522 logoraša. Na našu veliku žalost, nije to bio put ka slobodi, nego premještaj u drugi kazamat u Bijeljini. Srpski zlotvori su izigrali dogovor o raspuštanju logora Manjača na taj način što su po naredbi Momira Talića, komandanta 1. Krajiškog korpusa, izvršili premještaj u druge logore više od 500 logoraša, i to po aršinima koje su oni odredili.

Odmah po ulasku u autobus sjeo sam na pod, jer nije više bilo mjesta za sjedenje i pogled sam prikovao za Kondić Damira, koji mi uputi rečenicu: 'Mi se znamo, jel tako?' Autobus je vozio vozač ključkog prevozničkog preduzeća Mirko Tanasić, nama Ključanima dobro poznat. Čim smo krenuli od dvojice spomenutih, Mirka i Damira, počelo je batinanje, pretresanje i maltretiranje. S obzirom da su u cijelom autobusu prepoznali samo mene, 90 % svog iživljavanja posvetili su upravo meni. Naime, do rata sam radio na poslovima sekretara Mjesne zajednice Sokolovo i bio u prilici upoznati ove momke, njihove roditelje i braću. Nisam znao da im je moj rad na tom radnom mjestu bio trn u oku ali i drugim Srbima, s kojima se ni po kakvom osnovu nikada nisam zamjerio. Tukući me na različite načine spominjali su mi i između ostalog i to otkud balija u mjesnoj zajednici, kako smo mi ustaše htjeli ubijati njihovu djecu i žene. Hvalili se kako su poubijali Prhovljane i kako im kosti nezakopane leže na Pećima. Put od Manjače do Bijeljine, tačnije do logora Batković bio je najteži put u mom životu. Udarali su me svime do čega su prije došli, ali sam i pored toga ostao dostojanstven što im je predstavljalo dodatni elan i izazivalo u njima još veći bijes. Zaustavili su nas pred džamijom Ferhadija u Banjoj Luci, da je vidimo, kako oni kažu, posljednji put. U večernjim satima stigli smo u Batković. U polusvjesnom stanju napipao sam oteklinu na svome vratu-ramenu veličine nogometne lopte. Ni danas mi nije jasno kako je na tom predjelu tijela moglo nastati toliko zadebljanje. Pored batina koje smo dobili od ove dvojice na dugom putu do Batkovića, zaustavljani smo na svakom punktu gdje smo dodatno prebijani, od strane onih četnika koji su se tu našli. U logoru smo zatekli zatočenike iz Bosanskog Šamca koji su ležali u magacinu za sušenje žitarica. Bili su to hangari sa velikim brojem prozora bez stakla, kroz koje je puhao hladni zimski vjetar. Kako je u objektu bilo jako hladno moje rane su "zacjeljivale" vrlo brzo. Ovo napominjem jer je voda u kanisterima pored naših uzglavlja redovno smrzavala. U vrijeme našeg boravka u ovom logoru konstantno smo odvođeni na prisilne radove. Hiljade radnih sati proveli smo kopajući rovove, noseći njihove ranjenike, obrađujući nepregledna polja usjeva pored rijeka Save i Drine. Za potrebe srpske vojske primoravani smo sistemski pljačkati bošnjačke kuće. Vodili su nas da pravimo puteve, gradili smo dalekovode, te radili sve druge teške poslove za potrebe srpske vojske. Tjerali su nas da pred komandom jednog njihovog bataljona u osnovnoj školi blizu Trnove kod Ugljevika pokupimo sve opuške od cigareta koje su četnici bacali sve vrijeme od početka rata. Pored svih patnji, kao muslimani, držeći do svoje čistoće kupali smo se na "toplom" bijeljinskom suncu sredinom januara. Zagrijali bi vodu na toj temperaturi, i dok smo sapirali svoja iscrpljena tijela, ona se pod našim nogama već pretvarala u led. Kad bi jedan drugom polijevali vodu po obrijanoj glavi imali smo osjećaj kao da laserski zraci padaju na naše potiljke. Po svaku cijenu željeli smo biti čisti i okupani. Šta je to što nas je održalo u životu? Kako iznurena tijela da podnesu teške radove i batine. Kako da se izdrže toliki mjeseci a da se nikad ni na trenutak ne bude samo? Je li to ljubav prema Bogu ili nada da će se ipak preživjeti i vidjeti majka, dijete, supruga? Je li u pitanju nagon za životom i opstankom? Odgovore na ova pitanja i danas tražim. Batine koje smo dobijali, poniženja i

napore kojim smo bili izloženi mogu izdržati samo pravednici, ljudi koji vjeruju u Božiju volju i pravdu i čiji duh može nadjačati oštrinu srpske čizme i tvrdoću bejzbol palice ili toljage.

Ovaj logor je bio smješten na poljoprivrednom dobru u dva odvojena objekta. Hrana je bila vrlo slaba što nas i nije posebno iznenađivalo. Vrlo brzo smo primijetili da je u splačinama koje smo dobijali uvijek bilo i gotovo za svakog logoraša po svinjski papak ili uho. U Bijeljini je bila farma svinja na koju smo mi odvođeni da radimo. Lako je bilo zaključiti da su svi otpaci od svinja koje su zaklane za potrebe srpske vojske završavali u našim porcijama, ali ne i u našim želucima. Odbijali smo jesti ponuđene otpatke, te smo ih potajno izbacivali iz porcija kako ne bi dodatno iritirali svoje dželate. U Batkoviću sam boravio od 13. decembra 1992. do 9. oktobra 1993. godine. U ljetnom periodu, radeći na dalekovodu Zvornik - Ugljevik, obaviješten sam, po starom običaju, da idem u razmjenu. Nisam vjerovao toj priči ali sam ipak dopremljen u centralni logor Batković. Dok smo radili u Ugljeviku, spavali smo u starom iseljenom gradu i to u nekadašnjoj zgradi Općinskog komiteta Saveza komunista. Kada sam prijateljima rekao da ću u razmjenu, počeli su se smijati jer se nije radilo ni o kakvoj razmjeni već o mom odlasku na Vojni sud u Bijeljinu. Vojna policija nas nakon nekoliko dana odvodi u grad pred Vojni sud, koji je bio smješten u jednoj ogromnoj romskoj kući. Uslijedilo je ispitivanje pred vojnim sudijom, kapetanom Radišom Bojičićem, koji nakon toliko logorovanja otvori istražni postupak, i gle ironije, odredi mi jednomjesečni pritvor, da navodno ne bih bježao. Po povratku sa suda, pred kapijama logora, izlazeći iz policijskog vozila pita Drago, jedan od zatvorskih komandira, odakle smo. Redom odgovaramo dok ne dođe do jednog logoraša kojeg smo zvali Lindon. 'Odakle si?'-pita Drago. 'Iz Bosanskog Šamca.' Slijede žestoke batine, šamari. Lindon sav zbunjen, preplašen. 'Odakle si?' - ponavlja Drago? 'Iz Bosanskog Šamca.' 'Majku ti!' Dolaze nove batine, gaženje i poduka. 'Nije iz Bosanskog već iz Srpskog Šamca. Ponovi, odakle si!' Lindon još uvijek ne znajući gdje je problem sav zadihan progovora: 'Iz srpske općine Bosanski Šamac.' Oni koji su nakon okončanja istrage dočekali presudu uglavnom su dobijali 17, 18, 20 i više godina zatvora. Lično nisam dočekao presudu u logoru, jer sam 9. oktobra 1993. godine, nakon 498 dana provedenih u srpskim kazamatima, razmijenjen u mjestu Turbe kod Travnika. Danas, kad se poneko od nas susretne s njima, ubicama, koljačima, pomagačima čuje se obavezno 'što nam je ovo trebalo', 'ko nas zavadi.' Kao da tim gumicama hoće izbrisati svu neljudskost, stoljetnu mržnju prema nama i 'karakter' koji pokazaše. Njihovom herojstvu iskazanom nad zarobljenim ljudima nije bilo kraja, a sad se junački kriju od haških i bosanskih optužnica. Znam da sličan put čeka i silnike iz moje priče, Milana i Damira. Pored mog stradanja u srpskim koncentracionim logorima posebno mi se urezalo u sjećanje svirepo ubistvo mog komšije iz Plamenica Fuada Islamagića, te još jednog logoraša iz Bosanskog Šamca. Njih su krajiški četnici zvjerski ubili u Starom mlinu u Bijeljini, koji se nalazio preko puta kasarne. Kako su to uradili? Odsjecanjem glave, šutanjem i nabijanjem na ogradu kapija kasarne koja je trebala da služi smještaju vojnika, čiji je glavni zadatak bio braniti narode i građane Jugoslavije. Mi logoraši znamo da su to bili četnici iz Ključa koji su tamo bili na ratištu, a nadam se da će to ubrzo saznati tužilački i sudski organi. Još jedan Ključanin, Atif Dervišević je noseći municiju i hranu za srpsku vojsku smrtno stradao, zajedno sa još 16 logoraša, Bošnjaka i Hrvata. Neposredno pred taj tužni događaj veća grupa logoraša je dovedena u istu onu zgradu Općinskog komiteta, gdje sam ja od ranije boravio. Odatle su išli dalje prema linijama da nose hranu, municiju i ranjenike, kopaju rovove. Kroz zatvorena vrata čuli smo glasove koji su dopirali iz hodnika. Prepoznali smo glasove svojih prijatelja. Upravo je rahmetli Atif bio s druge strane i govorio mi: 'Prika nije mi ovo drago, stariji sam i bolestan, a ovo na šta nas tjeraju je i teško i suviše opasno.' Već narednog dana gledao sam svojim očima njegovo izranjavano tijelo kao i tijela ostalih ubijenih prije nego su ih pokopali. Istrpi tijelo, upamti duša, koju nam nisu mogli zdrobiti, slobodu i dalje sanjamo i osvajamo."[413]

413 Sjećanje Jusufa Omerovića na logor Batković nalazi se kod autora.

VIII. 7. Logor Kamenica

Logor Kamenica nalazio se u selu Kamenica nedaleko od Drvara. Smješten je nekoliko kilometara od puta Drvar-Bosansko Grahovo, u blizini srpskih sela, udaljen od očiju javnosti. To je bila zgrada napuštene škole u istoimenom selu. Upravnik logora bio je Ratko Dronjak iz Drvara, dok mu je zamjenik bio Dragiša Barović koji je prešao iz logora Kozila u logor Kamenica, nakon što je dio logoraša, također, prebačen iz jednog u drugi logor. U logor Kamenica pored već postojećih čuvara sa zatočenicima iz Kozila prešao je i dio čuvara.[414] Zatočenici iz Kozila prebačeni su 8. augusta 1992. godine. Tada su otpočeli sa pripremom logora za prihvat ostalih nezakonito uhapšenih Bošnjaka i Hrvata. Logor su morali ograditi visokom ogradom i bodljikavom žicom. Međuprostor između žica bio je miniran, tako da je pokušaj bilo kakvog bijega bio samoubistvo. A i sama pomisao na bijeg bila je nemoguća, jer su logoraši bili potpuno fizički i psihički iscrpljeni, i nisu imali snage za kretanje. I ovaj logor je pažljivo odabran. Okolina je bila pregledna i onemogućavala je bijeg. U logoru su bili dresirani psi koji su bili dodatno osiguranje. Tu su jedno vrijeme bili smješteni i vojni dezerteri iz jedinica 2. krajiškog korpusa tzv. V RS.

Slika 81 i 82. Zgrada škole u kojoj je bio logor Kamenica i grafit iz samice

Logor je kontinuirano postojao od augusta 1992. godine do sredine 1995. godine. Uvjeti u logoru su bili užasni. Pored fizičkih i psihičkih tortura zatočenici su bili izloženi teškim fizičkim radovima, konstantno su izgladnjivani. U logoru je bilo više ubistava kao posljedica premlaćivanja ili direktno ubistvo vatrenim oružjem. "Upravnik logora Kamenica Dronjak Ratko u Osnovnoj školi „Slavko Rodić" u Drvaru izvršio je više ubistava. Ubio je Rasima Zulića, profesora iz Orašca kod Kulen-Vakufa (općina Bihać) i jednog Hrvata ne znam mu ime, iz Jazvenika kod Bugojna."[415] Pored ovih ubijanja Ratko Dronjak "ubio je sedmoricu ljudi iz Vojića kod Ključa za jednu noć, te odveo u nepoznatom pravcu iz logora Kamenica i najvjerovatnije ih likvidirao, logoraše sa područja Sanice, Bosanske Krupe i Sanskog Mosta."[416] Tijela ubijenih[417] su ekshumirana i identifikovana iz masovne grobnice "Gigića jama" poznata kao "jama Golubnjača" u naselju Podovi u blizini Drvara. U logor Kamenica dovođeni su ljudi iz logora u Osnovnoj školi „Petar Kočić" u Bosanskoj Krupi, logora Kozila, Drvara, itd.[418]

414 Vjekoslav Bašić, Dragan Šaula, Boro iz Prekaje kod Drvara, Nešo, Bajić, Kukić iz Drvara, Čedo iz Prkosa kod Bihaća, Boro Babić, Neđo Latinović, Janko Ćosić, Nikola Čiča, Dušan Glušica, Milenko Knežević, Dragiša Barović, Zoran Soleša, Zdravko Stupar, Ivanić Milan.

415 cit.djelo, str.90.

416 Mujo Begić, cit.djelo, str.128.

417 Subašić Jasmin, Subašić Fuad, Omanović Šaćir i Ćehić Enver (Sanica), Kadić Feho, Malkoč Nusret zvani Nuno, Šepić Kemal i Velagić Ferid (Bosanska Krupa) i Kalić Kalmin (Sanski Most).

418 Nihad Ključanin, *U šumama Grmeča umiru Bošnjaci* , Ljiljan , 02.03.1994. godine, str.35.

O brutalnostima i mučenjima kojima su zatočenici bili izloženi najbolje ilustrira primjer kada su dovodili zatočenike u logor. Dovedeni zatočenici bili su svezani žicom, pretučeni, nisu se mogli kretati bez tuđe pomoći. Dolazak novih zatočenika praćen je prolaskom kroz *špalir* čuvara koji su zatočenike tukli drvenim palicama, policijskim palicama i drugim predmetima koji su nanosili ozbiljne tjelesne povrede. Sjećanje Muharema Beganovića na torture izneseno u knjizi *Ljutočka dolino, nikad ne zaboravi*, "Tukli su nas velikim drvenim palicama koje su služile za rastjeravanje demonstranata, tukli su nas nogama, rukama, kundacima pušaka. Natjeravali su nas da četvoronoške pužemo, da lajemo kao psi. To su radili uglavnom u noći ili u predvečerje. Posebno su nas tjerali da lajemo kao psi pred spavanje. Ulazeći četveronoške u spavaonu tukli su nas pendrecima do iznemoglosti. Tukli su nas svake noći i tuče bi uglavnom počinjale oko ponoći, a završavale su u zoru."[419]

Logor Kamenica postao je centralni logor 2. krajiškog korpusa tzv. V RS i svakodnevno su u njega dovođeni ljudi. Logor je pored velike prostorije imao i posebnu prostoriju samicu[420] u kojoj su najčešće logoraši ubijani. U logoru su ubijani i zarobljeni pripadnici A R BiH. Logoraši su svakodnevno bili izloženi tuči, maltretiranju i mučenjima. Dana 20. augusta 1992. godine u logor je stigla jedna grupa logoraša iz logora Bosanska Krupa. U toj grupi je bilo logoraša iz Ljutočke doline. U logoru su se poslije nekoliko mjeseci susrela braća Hilmo i Šefkija Kozlica. Logor je otkriven 25. augusta 1992. godine, kada je došla grupa poljskih novinara, koji su snimili logor. Poslije njih, 28. augusta 1992. godine, prvi put logor su posjetili predstavnici Međunarodnog komiteta Crvenog križa (u daljem tekstu MKCK). Tada su zatočenici prvi put popisani, dobili su nešto hrane i poruke od porodica. Jedan dio logoraša je sakriven kako predstavnici MKCK ne bi izvršili njihovu registraciju. Jedan interesantan detalj jeste da je prevodilac u MKCK bila Jelena iz Knina. Poslije prvih razgovora sa gospođom Donatom, pojedinci koji su nešto govorili o uvjetima u logoru, vođeni su kod isljednika i isljednici su znali svaku riječ koju bi logoraši rekli. Tuča, maltretiranje i poslije dolaska MKCK nije izostajala. U logore su odvođeni Bošnjaci bez obzira na godine, vodili su dječake od 17 godina (Šehić Mehmed) i starce od 76 godina (Dedić Muharem).

Poseban dio u logoru bila je jedna prostorija koju su zvali samica. To je bila jedna podrumska prostorija. Bila je veličine 3x5 metara. Sva je bila kamena. Pod je bio kameni, zidovi kameni sa jednim malim prozorom koji je bio pokriven limom. Zatočenici su imali jedno ćebe. Neki zatočenici su u njoj proveli više od tri mjeseca. Od posljedica boravka u samici i psihofizičkih tortura jedan broj zatočenika je umro. Jedna grupa zatočenika dovedena je iz Bosanske Krupe, i odmah po dolasku u logor izdvojeni su Kadić Fehim, Šepić Kemal, Velagić Ferid i Malkoč Nusret i zatvoreni su u *samicu*, gdje su ih premlaćivali, konstantno fizički i psihički zlostavljali, ponekad bi nekog od njih prebacili među ostale zatvorenike. Ove zatočenike su krili od MKCK-a i nisu ih registrirali. Pored muškaraca u logor Kamenica zatvarane su i žene. Tako je grupa uhapšenih civila-Bošnjaka iz Ključa prebačena u logor Kamenica. Ova grupa civila je otkrivena i uhapšena 6. februara 1993. godine. Ovom prilikom uhapšeni su: Egrlić Mumin, Hukanović Ferid, Jusić Ćerim, Keranović Elvedin, Baltić Tehvid, Hukanović Safet, Keranović Ibrahim, Keranović Sakib, Jelečević Rasim, Jelečević Hajrudin, Dubica Derviš, Huskić Omer, Huskić Duda, Huskić Huskić Hasan i Fazlić Azra. Ova grupa nezakonito odvedenih u logor Kamenica bila je izložena psiho-fizičkim torturama i ubijena.[421]

---

419 Mujo Begić, cit.djelo, str.134.

420 Autor i grupa logoraša prilikom prvog posjeta ovom logoru poslije rata 1997. godine, na zidu samice pronašli natpis na kome piše ***ko ovo preživi živjet će sto godina.***

421 Čuvar u logoru Kamenica Rodić Dragan-Šaula koji je priznao krivnju za zločine u logoru Kamenica i pravosnažno osuđen na zatvorsku kaznu od 8 godina zatvora svjedočio je o ubijenim iz ove grupe koji su dovedeni u logor. U sklopu sporazuma o priznanju krivnje Rodić Dragan je istražiocima tužilaštva, kantonalnom tužiocu i predstavnicima instituta za nestale osobe BiH u naselju Kamenica pokazao mjesto gdje su ubijene dvije žene i tri muškarca iz ove grupe. Rekao je da ih je ubio Ratko Dronjak u njegovom prisustvu. Osuđeni zločinac tom prilikom

O hapšenju i odvođenju u logor Kamenica SJB Ključ je izvjestio CSB Banja Luka depešom broj 3/93 od 06. februara. 1993. godine.

SJB KLJUČ
Depeša br. 3/93.
Datum: 06.02.1993. godine

CENTRU SLUŽBI BEZBJEDNOSTI
- NAČELNIKU LIČNO -

B A N J A L U K A

Obavještavamo vas da su radnici SJB Ključ u saradnji sa vojnim organima II KK danas oko 11,oo časova lišili slobode grupu od 15 odmetnika muslimanske nacionalnosti koji su sa oružjem odmetnuli u šumu zv. "Golija" poslije izbijanja oružanih sukoba na našoj Opštini, te se krili do lišenja slobode.

Naime, radnici ove SJB su i ranije, a posebno po dobivanju vaše depeše broj 11-1/01-4 od 12.01.1993. godine pristupili prikupljanju podataka o odmetnicima, tako da smo organizovali mrežu saradnika i uz pomoć i saradnju vojnih organa II KK iz Drvara stupili u razgovor sa odmetnicima koji su se danas predali bez borbe. Radi se o sledećim licima:

1. Egrlić Mumin, sin Saifa, rodjen 2o.o9.1966. iz Ključa,
2. Hukanović Ferid, sin Arifa, " 21.o9.1954. iz Vrpolja -S.Most
3. Jusić Ćerim, sin Osmana rodjen 24.o2.196o. "
4. Kerenović Elvedin, sin Saida, rodjen 15.12.1973. S. Most
5. Beltić Tahvid, sin Huse, rodjen 26.o8.1966. Vrpolje- S. Most,
6. Hukanović Safet, sin Ibrahima,rodjen 17.1o.195o. "
7. Kerenović Ibrahim,sin Atifa, rodjen o3.o8.1968. "
8. Kerenović Sakib, sin Hasana, rodjen 22.1o.1973. "
9. Jelečević Rasim, sin Rašida, rodjen 27.o5.1957. Hrustovo-S. Mo
1o. Jelečević Hajrudin, sin Huseina, rodjen 15.o7.1965. Vrpolje,
11. Dubica Derviš, sin Safeta, rodjen o4.o4.1968. "
12. Huskić Omer, sin Muje, rodjen 18.11.1936. g. "
13. Huskić Duda, ž. Omera stara oko 55. godina "
14. Huskić Hasan, sin Omera, rodjen o8.o6.1967. "
15. Fazlić Azra, kći Muharema, rodjena o9.11.1974. D.Sanica - Ključ

Iz kr udata za Huskić Hasana iz Vrpolja.

Sva navedena lica su sprovedena u zatvor Kamenica kod Drvara i slijedi dalji operativni rad sa istima.

Od navedenih lica oduzeta su 4 AP, jedan Tomson, dva pištolja, 2 bombe i jedna 1. puška.

N A Č E L N I K
Vinko Kondić

Dokument 51. Spisak Bošnjaka koji su odvedeni u logor Kamenica

je rekao da je među ubijenim bio stariji muškarac i starija žena. Isti je rekao da su ubijeni bačeni u prirodnu jamu. Nakon ovog priznanja prestavnici instituta su pretražili navedenu jamu ali nisu otkriveni posmrtni ostaci nevinih žrtava. Istovremeno pretraženo je nekoliko prirodnih jama u neposrednoj blizini logora Kamenica i nisu pronađeni posmrtni ostaci žrtava. Pretpostavlja se da su tijela naknadno premještana i skrivena.

U logoru Kamenica protupravno su bili zatočeni Bošnjaci i Hrvati sa prostora opština Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac, Ključ, Sanski Most, Livno, Kupres, Bugojno i drugih mjesta koja koja su bila u blizini zone odgovornosti 2. krajiškog korpusa tzv. V RS. "Poslije našeg dolaska u logor Kamenica, dovedena je još jedna grupa ljudi koje je dovezao upravnik logora Ratko Dronjak, a u toj grupi bila su sedmerica ljudi sa prostora općine Ključ i Sanski Most, i jedan Hrvat iz Bugojna: 1. Crnalić Rufad-Sanica, 2. Subašić Jasmin-Biljani, Sanica 3. Subašić Fuad-Biljani, Sanica 4. Omanović Šaćir-Sanica 5. Kalić Kalmin-Sanski Most 6. Žulj Pavo-selo Jazvenik kod Bugojna 7. Ćehić Enver-Pudin Han, Ključ. Tog dana, kada su ulazili u prostorije logora, bilo nas je strah vidjeti ih kako su izgledali-umorni, bradati, isprebijani, krvavi (...). Bili su svi unakaženi od ozljeda koje su im nanesene u Drvaru. Te rane su zaudarale, kao i njihova odjeća, a s obzirom da je bilo jako vruće, iz njih su izbijali sitni crvi (...). Bili su tako iscrpljeni da su se, kad su ulazili u prostoriju, držali jedan za drugog da ne bi pali."[422] Svakodnevno i stalno su bili izloženi psihofizičkim torturama civili, braća Subašić Jasmin i Subašić Fuad, Crnolić Rufad, Kalić Kalmin, Omanović Šaćir i Ćehić Enver. Čuvari u logoru su često vršili psihofizičke torture nad zatočenicima Pavom Žuljem, braćom Subašić. Braća Subašić (Jasmin i Fuad) bili su zatvoreni u samici. Po saznanjima da se zatočenici nalaze u logoru Kamenica pojedini članovi porodica dolazili su u logor kako bi donijeli hranu i odjeću zatočenim. Čuvari su ponekad dozvoljavali pristup logoru i zatočenicima, a ponekad nisu. Prilikom pregleda paketa sa hranom zadržavali bi ono što su htjeli. Tako je majka Šida Subašić[423] po saznanju da joj se djeca nalaze u logoru, došla u logor kako bi vidjela sinove Jasmina i Fuada. Prilikom svedočenja na Sudu BiH, majka Šida Subašić je opisala svoj prvi susret sa sinovima. "Bili su u pocijepanoj odjeći, i bili su modri k'o da ih je neko davio. Ni na šta nisu ličili."[424] Dan nakon što je posjetila sinove, i narednog dana je došla u logor Kamenica s hranom i odjećom za svoje sinove, ali, tamo nije zatekla svoje sinove. Čuvari su joj rekli da su joj sinovi razmijenjeni. Zatočeni civili Žulj Drago, Halilović Fadil, Halilović Rezak, Halilović Said, Bukvić Ifet i Delić Suad potrpani su u kombi, odvezani u pravcu Pasjaka, gdje su ubijeni, a potom bačeni u tzv. "Gigića jamu" poznatu kao *"Golubnjača."*

Slika 83. Zatočenici u logoru Kamenica

422 Hilmo Kozlica, *Put kroz pakao*, Savez logoraša BiH-CID, Sarajevo, 2009, str.88.

423 Šida Subašić je kao svjedok Tužilaštva BiH svjedočila na Sudu BiH u predmetu protiv optuženog Ratka Dronjka o onome što je vidjela u logoru Kamenica prilikom posjete sinovima.

424 http://www.bim.ba/bh/289/10/33457/?tpl=30

Uvjeta za održavanje lične higijene nije uopšte bilo. Logoraši su bili prljavi, dobili su razne kožne bolesti. Imali su plikove po tijelu, u istoj odjeći su bili više mjeseci. Zatočenike iz logora su ponekad vodili na rijeku Unac da se malo operu. Vođeni su i oni koji se nisu mogli kretati. Čuvari bi zatočenike tjerali da se skinu i da ulaze u hladnu vodu. Prilikom ulaska obavezno su fizički maltertirani. "Jedan od logoraša bio je rođak Pave Žulja, koji se zvao Dragan Žulj. Umro je nakon što je ušao u vodu, pošto je bio sav od otvorenih rana nanesenih u iživljavanju zlikovaca."[425] Od posljedica fizičkih tortura veći broj zatočenika je umro. "Kalmin je ispričao da je poslije tog kupanja Rasimu navečer pozlilo. Dobio je jaku temperaturu i grozicu. Držao sam ga u krilu. U neko doba noći ušao je jedan stražar i dao Rasimu jednu tabletu da popije, a onda je nešto kasnije, profesor Rasim Zulić iz Orašca umro u mome krilu 28.7.1992. godine."[426]

U logoru Kamenica zatočenici su zatvarani u prostorijama, gdje su bili izgladnjivani, ubijani, izloženi svakodnevnom premlaćivanju i psihičkom maltretiranju, mučenju i kao posljedica takvih nezakonitih postupaka na većinu zatočenika ostavilo je trajne posljedice po život i zdravlje. Čuvari su prema zatočenicima primjenjivali različite oblike degradirajućih i ponižavajućih postupaka. Zatočenici su morali pjevati četničke pjesme. Ukoliko su dobro pjevali po ocjenama čuvara, nisu bili fizički zlostavljani. Tjerali su zatočenike da uđu u pseće kućice i da laju kao psi. Prisiljavali su zatočenike da pasu travu. Ovim činom su pokušavali zatočenike poniziti i dovesti u stanje ljudskog ništavila. Zatočenici su u prostoriji u kojoj su boravili imali jednu metalnu kantu u koju su morali vršiti nuždu tokom noći. Često puta ta kanta je bila puna i stvarao se užasan smrad. Zatočenici su ovo trpjeli jer svaki izlazak, a pogotovo, noću značio je novo premlaćivanje. Osim toga vršena su svakodnevna zastrašivanja na različite načine i različitim sredstvima.[427] Zatočenici su bili svjedoci odvođenja[428] pojedinih logoraša iz logora, a koji su kasnije pronađeni i ekshumirani iz masovne grobice jama Golubnjača. Zatočenici su svakodnevno bili izloženi mučenju, premlaćivanju, ubijanju,[429] te nečovječnom postupanju i prisiljavanju na prinudni rad. Svakodnevno su morali obavljati teški fizički rad bez dovoljno hrane. Obavljali su šumske poslove oko sječe i utovara ogrijevnog drveta. Išli su tovariti kamione sa ogrijevnim drvetom na Oštrelj. Zatočenici koji su imali teške tjelesne povrede (polomljena rebra, ključne kosti i druge povrede) bili su, također, prisiljeni na teške fizičke poslove. Pojedine zatočenike su odvodili na rad u privatne radionice radi popravke automobila i dugih vozila. Pri tome su bili u pratnji čuvara. To je zatočenicima bila jedina prilika da nešto više saznaju o dešavanjima van logora.

Dana 11. novembra 1994. godine, nakon višednevnog premlaćivanja kada su već bili izobličeni od batina, zatvoreni civili Elkasović Asim i Šepić Adem su od stražara tražili da ih iz prostorije gdje su bili zatvoreni sa ostalim zatvorenicima izvedu u toalet, da bi stražari Elkasović Asima izveli u toalet i zadržali sat do dva, nakon čega je vraćen onesviješćen u prostoriju i u ranim jutarnjim satima umro. Šepić Adema izveli su i nakon sat vremena ubacili

425 cit.djelo, str. 90.

426 Hilmo Kozlica, cit. djelo, str.90.

427 Jedan od čuvara je vršio zastrašivanje na način da je sjekirom htio odsijecati ruke. Tako je jedan od čuvara naredio Mahiru Ljubijankiću da stavi ruku na panj, a on je uzeo sjekiru, poslije je naredio da skloni ruku, a da stavi glavu na panj. Pored ovoga izvodili bi zatočenike na lažna strijeljanja.

428 Jedan od zatočenika je svjedočio na Sudu BiH da je vidio kada su dvojica stražara iz samice izveli Kemala Šepića i još nekoliko zatočenika. Zatočenici su odvezeni kombijem u nepoznatom pravcu. Kemal Šepić je bio pretučen, bez uha, koje su zločinci vjerovatno odsjekli.

429 Krajem 1994. godine izveli su Fikreta Begića i još jednog zatočenika pred logor. Zatočenici su čuli strašnu tuču i pozive u pomoć, nedugo zatim i pucanj. Fikreta Begića su ubili pucajući mu u glavu. O ovom događaju je pred Sudom BiH svjedočio čuvar u logoru Knežević. On je rekao da je prilikom preuzimanja smjene u logoru, vidio tragove krvi u kućici u kojoj su boravili. Pitajući stražare koji su bili u smjeni, u kojoj se ubistvo dogodilo, šta se desilo, stražari su rekli da je upravnik ubio jednog zatočenika.

u prostoriju mrtvog, da bi ih tako mrtve ostavili dva dana u prostoriji sa ostalim zatvorenicima. Civili Hirkić Hasan i Porčić Sulejman dovedeni su u logor u novembru 1994. godine, i nakon što su izbačeni iz kamiona zajedno sa ostalim civilima, brutalno su pretučeni, a potom ubačeni u prostoriju među ostale zatočenike. Oni su bili izloženi višednevnoj tuči i premlaćivanju, sve dok od posljedica premlaćivanja nisu umrli. U novembru 1994. godine, Majstorović Joso izveden je iz svoje kuće, iako je bio teški bolesnik sa vidnim tragovima operacije koju je imao prije nego što je uhapšen. U logoru mu nije ukazana ljekarska pomoć, pa je zbog bolesti i loših uvjeta ubrzo umro.

U novembru mjesecu 1994. godine, nakon što je doveden u logor, pripadnik Armije BiH, Hazim Toromanović, koji je bio ranjen, izvođen je iz prostorije u kojoj je bio zatvoren, a potom premlaćivan. Zatočenici su mogli čuti njegove krike i jauke. Nakon toga su ga vraćali u prostoriju među ostale zatvorenike i to su ponavljali sve dok od posljedica premlaćivanja ubrzo nije umro. Novembra mjeseca 1994. godine u logor je doveden zarobljeni pripadnik Armije R BiH Fikret Begić, kojeg su stražari, bez obzira što je bio teško ranjen, često prozivali i izvodili na premlaćivanje, čije krike su slušali ostali zatvorenici. Jednog dana po naredbi čuvara iznesen je od strane dvojice zatočenika, donesen u "prijavnicu" gdje je nakon ispitivanja ubijen na način da mu je pucano u glavu. Na isti način je prošao i Hadžić Mirsad, koji je nakon fizičkog zlostavljanja umro. Zarobljeni pripadnik Armije R BiH Rifet Kendić, svakodnevno je izvođen od strane stražara na ispitivanje i tom prilikom je bio premlaćivan i zlostavljan na različite načine. Krike i premlaćivanje su slušali ostali zatočenici, sve dok od posljedica strašne fizičke torture nije umro. Pripadnik HVO-a Marko Čavar bio je izložen stalnom premlaćivanju i drugim oblicima fizičkog i psihičkog zlostavljanja, pored toga je vođen na prinudni rad, što je prouzrokovalo bolest. Pošto mu nije pružena adekvatna ljekarska pomoć umro je u prostoriji u kojoj je boravio sa ostalim zatvorenicima. U novembru 1994. godine u logor je doveden pripadnik HVO-a Marijan Nikšić. Bio je izložen stalnom premlaćivanju i pored toga je vođen na prinudni rad, da bi u januaru mjesecu 1995. godine bio izveden, brutalno pretučen i vraćen u prostoriju u kojoj je ubrzo poslije toga umro. Ubijanje zarobljenih pripadnika Armije R BiH vršeno je i u decembru 1994. godine, kada je Remzo Muminović doveden u logor. Svakodnevno su ga stražari premlaćivali, a vrlo često je, na očigled drugih zatočenika bio izložen brutalnoj tuči, fizičkom i psihičkom zlostavljanju na razne načine, pa i skakanjem po njegovom tijelu, sve dok od posljedica takvog premlaćivanja nije umro.

Raznim metodama čuvari u logoru su nastojali nanijeti povrede koje su imale smrtni ishod. Zarobljeni pripadnik Armije R BiH Ružnić Hase, u logoru je brutalno premlaćen od strane stražara i okupan hladnom vodom, da bi od posljedica teškog zlostavljanja istu noć umro u prostoriji u kojoj je bio zatvoren. Krajem 1994. godine zarobljeni pripadnik HVO-a Fabulić Miroslav, svakodnevno je izvođen i mučen na razne načine. Od strašnih tortura po cijelom tijelu otvorile su mu se rane. Umjesto ukazivanja ljekarske pomoći nastavljeno je sa njegovim premlaćivanjem, sve dok zbog teškog fizičkog i psihičkog zlostavljanja nije umro. U novembru 1994. godine Drago Dujmović iz Vedrog polja (opština Bihać), doveden je u logor, pa je zbog teških uvjeta, nepružanja ljekarske pomoći i premlaćivanja, umro.

Zatočene civile, ratne zarobljenike pripadnike HVO-a i Armije R BiH, suprotno odredbama Ženevskih konvencije stražari logora, kao i lica sa strane, kojima je to bilo dozvoljeno, su svakodnevno izvodili i premlaćivali, psihički i fizički zlostavljali. To je prouzrokovalo trajne posljedice na život i zdravlje ovih ljudi. U logoru Kamenica prekršene su sve Ženevske konvencije kada se radi o civilima i vojnicima. Pored fizičkog i psihičkog zlostavljanja logoraši su ubijani,[430] držani su u nehumanim uvjetima, izgladnjivani su,

430 Jozo Majstorović zarobljen u novembra 1994. godine u selu Zavalje. Ubijen u logoru Kamenica i razmijenjen u decembru 1994. godine. Prilikom preuzimanja posmrtnih ostataka od strane porodice uočen rez na čelu od

onemogućivana je registracija kod predstavnika MKCK. Izvršena je zloupotreba osoblja MKCK koje je radilo suprotno humanim načelima i principima na kojima funkcionira MKCK. Još i danas se traga za posmrtnim ostacima ubijenih zatočenika koji su bili u logoru Kamenica

Pred Sudom BiH vodi se postupak protiv upravnika logora Kamenica, Ratka Dronjka. Čuvar u logoru Kamenica Dragan Zorić-Šaula je priznao krivicu i sklopio sporazum sa Tužilaštvom BiH. Sud BiH je optuženom Draganu Rodiću izrekao 26. oktobra 2010. godine presudu, kojom je Dragan Rodić proglašen krivim za krivična djela zločina protiv čovječnosti iz člana 172. stav 1. tačka h) u vezi sa tačkama a), e), f), i) i k) Krivičnog zakona BiH (KZ BiH) i ratni zločin protiv ratnih zarobljenika iz člana 175. stav 1. tačka a) i b) KZ BiH, sve u vezi sa članom 180. stav 1. i 2. KZ BiH i osudio je optuženog Rodića na jedinstvenu kaznu zatvora u trajanju od osam godina.

4-5 centimetara, a na potiljku je imao udubljenje, gdje mu je dio lobanje bio smrskan što ukazuje na nasilnu smrt nanesenu tupim predmetom.

VIII.8. Logor u Osnovnoj školi „Dobrila Pupić" u Sitnici

Ovaj logor je bio tranzitni logor i u njega su dovođeni zatočenici iz logora u O.Š „Nikola Mačkić." Logor se nalazio u selu Sitnica (opština Ključ) u zgradi osnovne škole. Zatočenici su bili smješteni u fiskulturnoj sali. Zbog velikog broja zatočenika u sali se stvarala velika kondenzacija, pod je bio sav mokar i klizav. Zatočenici su ležali na golom podu. Prilikom dolaska u logor, zatočenicima je priređivan "doček", prolazak kroz *špalir*. Čuvari su zatočenike udarali drvenim palicama, policijskim palicama, nogama, rukama, kundacima pušaka. Zatočenici su udarani po čitavom tijelu (po glavi, leđima, nogama, rukama) i pri tome su im nanošene teške tjelesne povrede. Najgore su prošli oni koji su pali prilikom prolaska kroz špalir. Prolazak kroz ovaj špalir trajao je vječnost, neki su prolazili i više minuta. Čuvari su ovim postupcima kod zatočenika nastojali slomiti volju za svaki otpor. Željeli su pokazati da su oni gospodari njihovih života. Zatočenici su među čuvarima prepoznavali svoje dojučerašnje komšije, prijatelje. Prva grupa zatočenika u logor Osnovnoj školi „Dobrila Pupić" u Sitnici dovezena je u prvim danima juna 1992. godine. Iz logora u OŠ „Nikola Mačkić" u logor Sitnica prebačeno je oko 300 muškaraca. Među onima koji su bili čuvari mnogi zatočenici su prepoznali policajce Laku Aničića i čuvara pod nadimkom Čutura. O strahotama fizičkih tortura nad zatočenicima govore brojna svjedočenja preživjelih. "Jednog dana uveli su grupu od sedam ljudi koji nisu izgledali kao ljudi koliko su bili izobličeni. Umjesto glava imali su crne velike maske sa prorezima kod očiju. Među njima sam jedva prepoznao mog rođaka Fehreta Medanovića iz Prhova, koji mi je rekao da je srpska vojska pod komandom Marka Adamovića poklala to cijelo selo, žene i djecu."[431] "Neke ljude su ispitivali i vratili ih kući, a ja sam prebačen na Sitnicu, pa poslije tri dana, 6. juna, na Manjaču, pješke 35 km, nas 350 zatvorenika (...). Na Sitnici su nas ponovo upisivali uz tuču. Ekstra su tukli one koji su došli iz Ključa (...). Kada bi dolazili rezervisti pucali bi po krovu sale. Tako smo u nedjelju oko pola devet krenuli pješke za Manjaču. Kada smo došli do logora na Manjači, dočekali su nas rezervisti. Tamo je bilo nekoliko hiljada vojnika. Napali su nas kamenjem, ciglama, tako da je bilo i povrijeđenih."[432]

Slika 84. Fiskulturna sala Osnovne škole „Dobrila Pupić" u Sitnici koja je bila logor

431 http://www.bim.ba/bh/138/10/14207/?tpl=30

432 *Torture u BiH*, cit. djelo, str. 148.

Sjećanje Mirsada Derviševića-Mirse taksiste na logor u Osnovnoj školi „Dobrila Pupić" u Sitnici.

"Poslije napada srpske vojske na Velagiće i Pudin Han svim muškarcima je naređeno da dođu kod stare škole u Velagićima. Kada sam došao kod škole zatekao sam puno ljudi, mojih komšija iz Velagića i Pudina Hana. Oko nas su bili naoružani srpski policajci i vojnici. Vidio sam da iz pravca Sanice u autobusima voze zatočenike. U autobusu sam prepoznao Atifa Džafića koji je bio vezan. Jedan srpski policajac kojeg sam poznavao, prišao mi je i odvojio od ostalih zatočenih civila. Rekao mi je 'Mirsade ti moraš u stanicu na ispitivanje.' U policijskoj stanici Ključ vidio sam Vinka Kondića, načelnika policije. Odveli su me na drugi sprat, tu sam vidio policajce sa crvenim beretkama, u šarenim uniformama. Odmah u hodniku su počeli da me udaraju, udarali su me po čitavom tjelu, po glavi, leđima, gazilu su po meni i nakon što sam pao. Prije rata sam bio taksista u Ključu i svi su me zvali Mirso-taksista. Pred rat sam se bavio i preprodajom deviza tako da sam imao novca. Srpski policajci su to znali. Dok su me tukli pitali su me 'hoćeš keksa, gdje su pare, gdje su marke, šilinzi, gdje je zlato.' Od siline udaraca nekoliko puta sam gubio svijest. Poslije toga više se ne sjećem ničeg. Donijeli su me školu u Ključu. Usput u jednom trenutku sam osjetio neke grane kako me udaraju po licu. Kada sam došao svijesti, vidio sam da se nalazim u fiskulturnoj sali osnovne škole u Ključu. Nisam mogao da se krećem, samo sam ležao. Imao sam strašne bolove, često sam bio u nekom polusvjesnom stanju. Poslije 3 dana bilo mi je malo bolje. Policajci su nam trećeg dana naredili da idemo iz škole prema parkiranim autobusima. Dok smo izlazili, čekao nas je špalir srpskih vojnika, policajaca i civila. U tom špaliru vidio sam i žene-Srpkinje. Prepoznao sam Nadu koju su zvali Plećašica. Usput su nas udarali. Udarali su nas raznim predmetima. Vidio sam Nikolu, zvanog Ćelo-konobar, oštrio je nož od nož i pita me: 'Mirso, hoćeš maraka, j.... vam majku balijsku, poklaćemo vas sve.' Utjerali su nas u autobuse. U autobus je ušao Maričić Željo zvani Ster. Počeo je da nas udara, najviše je udarao Kumalić Hamdiju i mene. Maričić Željo zvani Ster zabio mi je nož u predjelu lijevog bubrega. Počeo sam krvariti. Do Sitnice sam sav bio krvava. U autobusu su tukli viđenije ljude, intelektualce, školovane i bogatije. U Sitnicu smo stigli tokom noći. U logoru Sitnica nisam znao ništa jer sam izgubio dosta krvi. Tu sam ležao 7-8 dana. Povremeno sam dolazio svijesti i bio sam strašno iscrpljen. Jedno jutro su naredili da izađemo ispred škole da se postrojimo. Rečeno nam je da ćemo pješke za Manjaču. U pratnji ove kolone bio je autobus koji je vozio Lazo. Onaj ko bi pao tokom pješačenja ubacili bi ga u autobus. Lazo vozač meni i Hamdiji Kumaliću nije dao da uđemo u autobus. Dok smo pješačili bila je vrućina, mnogi su padali od iscrpljenosti. Ja sam pao i u autobusu sam bio oko pola sata. Opet su me istjerali vani da pješačim. Taj put je bio strašan. Potpuno sam bio iscrpljen. Bio sam kao mrtvac. U koloni je bio nekoliko stotina ljudi."[433]

Sjećanje Atifa Džafića na logor u Osnovnoj školi „Dobrila Pupić" u Sitnici.

"Potrpali su nas u 3-4 autobusa i u Sitnicu smo stigli negdje oko 4 sata ujutro. Dovezli su nas pred školu i utjerali u fiskulturnu salu. Prije toga opet su nas pretresali. Meni su pomagali drugi zatočenici da uđem, jer se nisam mogao kretati bez pomoći od posljedica teškog fizičkog premlaćivanja. Tu smo zatekli zatočenike koji su ranije dovedeni. Među njima je bio Gane Blažević. Uslovi u Sitnici su bili užasni. Velika vrućina, velik broj zatočenika, strah, hranu nismo dobijali nekoliko dana. Veličina sale je bila oko 15x8 m u kojoj je bilo smješteno oko 400 zatočenika. Ležali smo na parketu. U sali je bila jedna strunjača i u toku noći prišao mi je policajaci Hamdija Kumalić te me je odveo i smjestio na nju jer sam bio sav prebijen. Poslije 2-3 dana boravka u logoru, policajac Laka Aničić oko 11 h nam je podijelio po dvije šnite kruha koje su bile tako narezane da se kroz njih vidjelo. Ja nisam 3-4 dana mogao ništa jesti. Jedan dan su doveli jedan broj ljudi iz Prhova, bili su strašno pretučeni.

433 Sjećanje Mirsada Derviševića na logor u Osnovnoj školi „Dobrila Pupić" u Sitnici nalazi se kod autora.

Poslije 3-4 dana boravka u logoru pozvali su me na ispitivanje. Ispitivali su me pripadnici državne bezbjednosti iz Jajca, Duško i Tasko šef detašmana. Taska nisam mogao odmah prepoznati, jer je pustio bradu. Obadvojicu sam poznavao od ranije. Posebno su mi u sjećanju ostale Taskove riječi kada je rekao da je on jedan od najtužnijih, jer je ostao bez domovine. Tokom boravka u logoru Sitnica dovodili su i odvodili pojedine zatočenike. Tu sam bio više dana. U obezbjeđenju logora bili su policajci koji su stražarili na svakom ćošku. Ja sam bio pretučen sav u modricama, usne natečene i sa krvnim podlivima. Jednu noć su me prozvali i odveli u jednu prostoriju. Tu su bila 2 pripadnika rezervnog sastava policije iz Sitnice. Znao sam ih iz viđenja. Ja sam bio u košulji koja je bila sva krvava, potkošulja mi je bila pocijepana i krvava. Ovi policajci su mi dali kesu u kojoj je bilo hrane i jedna flaša rakije. Rekli su mi da je to poslala jedna osoba srpske nacionalnosti. Zamolio sam te policajce da me rakijom izmasiraju po tijelu koje je bilo u modricama. Nakon toga našli su neki sportski dres i natopili ga rakijom i to sam obukao. Nisam mogao jesti, uzeo sam samo komad sira. Hranu sam odnio unutar logora i dao ostalim zatočenicima. Moram reći da mi se posebno urezalo sjećanje na strašne fizičke torture kojima je bio izložen Zaim Selman-veterinar iz Sanice.

Nastavak moje golgote počeo je kada je u logor došao jedan oficir-kapetan i pozvao me i naredio da obavijestim zatočene ljude da se pripreme za prelazak u logor Manjača. Zatočenici su morali pješke ići na Manjaču. Ispred logora su nas postrojavali po 5 u redu. Moj komšija Ivica, koji nije odmah stao u kolonu od policajaca koji su bili u pratnji zatočenika divljački je pretučen. Ovim su sigurno htjeli zastrašiti ljude i dati primjer ostalim kako će se provesti u slučaju da odmah ne izvrše ono što traže. Kolona od oko 400 zatočenika krenula je prema Manjači. U pratnji kolone, na svakih 5 metara sa strane, bili su srpski policajci naoružani automatskim puškama. Tokom pješačenja 2 puta smo zaustavljani radi odmora i vode. Zaustavljeni smo na Kadijinoj vodi. Put je bio užasan, velika vrućina, pretučeni i povrijeđeni ljudi, jedva smo hodali zbog iscrpljenosti glađu. Tokom puta jedan broj zatočenika je padao u nesvijest i nije mogao hodati. Oni koji su padali ubacivani su u neko vozilo. Iz logora Sitnica krenuli smo oko 9 sati ujutro i pješačenje je trajalo čitav dan. Na putu smo naišli na dvojicu četnika na konjima koji su nas htjeli pobiti. Čuvari im to nisu dozvolili. Kada smo stigli na kapiju logora Manjača, počela je prozivka, po 10 zatočenika su odvodili u štale. U štali je opet bio pretres i tuča. Svi su pretučeni, oduzete su sve stvari koje su se našle kod zatočenika. Posebno bi istaknuo jedan detalj. Zatočenici koji bi se prijavili za ljekarsku pomoć u pravilu bi sljedećeg dana bili prozivani i fizički zlostavljani."[434]

434 Sjećanje Atifa Džafića na logor u Osnovnoj školi „Dobrila Pupić" u Sitnici nalazi se kod autora.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Suočavajući se sa genocidom kao najstrašnijim oblikom zločina Međunarodna zajednica i svjetska javnost nisu adekvatno reagovale na genocid počinjen u BiH i Ruandi. Ne samo da nisu reagovali na vrijeme, nego su žrtve prepustile dželatima onemogućavajući im pravo na odbranu po Povelji UN i drugim međunarodno pravnim dokumentima. Velike svjetske sile bile su posmatrač genocida u BiH bez reagovanja. Pokušavajući ublažiti genocid nad Bošnjacima i time umanjiti svoju odgovornost u međunarodnu javnost unijeli su novi pojam, „etničko čišćenje." Ovim eufemizmom *„najstrašnji zločin", „zločin nad zločinima"* odnosno genocid trebao je u međunarodnoj javnosti opravdati izostanak reakcije međunarodne zajednice shodno Povelji UN. Kao reakcija na ovakve stavove jedan broj međunarodnih organizacija, intelekualaca i novinara prepoznali su zločin genocida počinjen nad Bošnjacima u BiH i o tome javno govorili. Unutar naučnih krugova koji se bave istraživanjem i proučavanjem genocida postoji skoro opći koncenzus po pitanju počinjenja genocida u BiH. Također, u naučnoj javnosti postoji puna saglasnost o potrebi proširenja definicije genocida, a samim time i izmjene, odnosno dopune Konvencije o genocidu. Ovakvi stavovi upravo su motivirani genocidom počinjenim u BiH i Ruandi. Promjene u definiranju i proširenju definicije genocida ogledaju se u potrebi proširenja skupina i djela koja moraju biti predmetom zaštite Konvencije o genocidu.

Genocid počinjen na prostoru BiH, unutar BiH izaziva različita stajališta kako unutar akademske zajednice tako i političkih elita. Političke elite RS negiraju ili relativiziraju počinjenje genocida uprkos izrečenim sudskim presudama. Do sada je pred MKSJ izrečena presuda za genocid počinjen u Srebrenici u julu 1995. godine.[435] Zašto se genocid počinjen nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini poriče, negira i pokušavaju umanjiti posljedice ovog krivičnog djela. Jedan od odgovora jeste da javnost nije upoznata sa razmjerama i posljedicama genocida, da nema političke volje za suočavanjem sa istinom i da dosadašnja suđenja pred MKSJ i domaćim sudovima nisu donijela veći broj presuda za počinioce ili saučesnike u genocidu. Najveći broj zločina počinjenih na prostoru Bosanske krajine karakterizirani su kao zločini protiv čovječnosti.

Kada se govori o prostoru Bosanske krajine u kontekstu izrečenih presuda od strane MKSJ[436] i drugih pravosudnih institucija do sada nema presuda za genocid. Pred sudom BiH

435 Nikola Jorgić je 1999. godine u Njemačkoj osuđen za genocid počinjen od strane srpskih snaga u Doboju. On se žalio na presudu Europskom sudu za ljudska prava koji je u julu 2007. godine potvrdio presudu njemačkog suda.

436 Pred MKSJ za zločine počinjene na prostoru Bosanske krajine do sada su izrečene kazne za kaznena djela zločini protiv čovječnosti. Pravomoćno su osuđeni **Milomir Stakić** (IT-97-24) osuđen na četrdeset (40) godina zatvora za zločine u Prijedoru i to za djela: istrebljenje, ubistvo, progoni (koji su, između ostalog, počinjeni ubistvom, mučenjem, fizičkim nasiljem, silovanjem, seksualnim zlostavljanjem, stalnim ponižavanjem i degradiranjem, deportacijom masovnih razmjera), što je kvalificirano kao zločin protiv čovječnosti; **Milan Martić** (IT-95-11) osuđen na trideset pet (35) godina zatvora za zločine počinjene na području sjeverozapadne Bosne i to: za ubistvo, progone na političkoj, rasnoj i verskoj osnovi, okrutno postupanje, zatvaranje, deportacije, pljačkanje javne ili privatne imovine, bezobzirno uništavanje sela i razaranje koje nije opravdano vojnom nuždom, mučenje, nehumana djela, napade na civile, što predstavlja zločin protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja na osnovu idividualne odgovornosti i odgovornosti nadređenog; **Radoslav Brđanin** (IT-99-36) osuđen na kaznu zatvora od 30 godina. Osuđen za progone, mučenje, deportacije, nehumana djela (prisilno premještanje), bezobzirno razaranje gradova, naselja i sela koje nije opravdano vojnom nuždom, uništavanje ili hotimično nanošenje štete ustanovama namijenjenim religiji, hotimično lišavanje života; mučenje (zločini protiv čovječnosti); **Zoran Žigić** osuđen na 25 godina zatvora za zločine u Omarskoj i Keratermu, za zločin protiv čovječnosti, progone na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi, mučenje i okrutno postupanje (zločine protiv čovječnosti), kršenje zakona i običaja rata; **Momčilo Krajišnik** osuđen na 20 godina zatvora za zločin: progoni na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi, deportacije, nehumana djela (prisilno premještanje, zločini protiv čovječnosti), prisilno premještanje u Bijeljini, Bratuncu, Zvorniku, Bosanskoj Krupi, Sanskom Mostu; **Mlađo**

do sada su donesene pravosnažne presude[437] koje se odnose na zločine protiv čovječnosti a

Radić osuđen na 20 godina zatvora za zločine u Omarskoj i Keratermu i to za djelo: progoni na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi, ubistva i nehumana djela (zločine protiv čovječnosti); **Duško Tadić** (IT-94-1) osuđen na 20 godina zatvora za zločine u općini Prijedor i to za djela: hotimičnog lišavanja života; mučenja ili nečovječnog postupanja; hotimično nanošenje teške patnje ili teške tjelesne povrede ili ugrožavanje zdravlja (teške povrede Ženevskih konvencija iz 1949.); **Darko Mrđa** (IT 02-59) Trnopolje i Vlašić, osuđen na 17 godina zatvora za zločin na Koričanskim stijenama i to za djela: ubistvo i nehumana djela (kršenje zakona i običaja ratovanja, zločin protiv čovječnosti); **Duško Sikirica** (IT- 95-8) osuđen na 15 godina za zločine u logoru Keraterm i to za progone na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi (zločine protiv čovječnosti); **Biljana Plavšić**, osuđena na 11godina zatvora za zločin: progon na političkoj rasnoj ili vjerskoj osnovi (zločine protiv čovječnosti). Biljana Plavšić je osuđena da je učestvovala, planirala, podsticala, kreirala i sprovodila progon Bošnjaka i Hrvata na području Bosanske krajine u gradovima: Banja Luka, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Bosanski Petrovac, Ključ, Kotor-Varoš, Prijedor, Prnjavor, Sanski Most; **Predrag Banović** (IT-02-65/1 od 28.10.2003. godine) osuđen 8 godina za zločine u Omarskoj i Keratermu i to za djelo: progon na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi (zločini protiv čovječnosti); **Miroslav Kvočka** (IT 98-30/1) osuđen na 7 godina zatvora za zločine u Keratermu i Trnopolju i to za progone na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi, ubistvo i mučenje (zločini protiv čovječnosti); **Milojica Kos** osuđen na 6 godina zatvora za zločine u Omarskoj i Keratermu i to za progone na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi, ubistva i mučenje (zločini protiv čovječnosti); **Damir Došen** osuđen na 5 godina zatvora za zločine u logoru Keraterm, za progon na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi (zločini protiv čovječnosti); **Dragoljub Prcać** osuđen na 5 godina zatvora za zločine u Omarskoj i Keratermu za progone na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi, ubistvo i mučenje (zločini protiv čovječnosti); **Dragan Kolundžija** osuđen na 3 godine zatvora za zločine u logoru Keraterm i to za progone na političkoj, rasnoj i vjerskoj osnovi (zločine protiv čovječnosti).

437 Sud Bosne i Hercegovine izrekao je sljedeće pravosnažne presude: **Dušan Fuštar** (X-KR-06/200-1) osuđen na devet (9) godina zatvora za zločine počinjene u logoru Keraterm (zločin protiv čovječnosti iz člana 172. stav 1. tačka *h*, a u vezi sa članom 29 i 180, stav 1. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine); **Damir Ivanković** (X-KR-08/549-1) osuđen na četrnaest (14) godina zatvora za zločine počinjene na Koričanskim stijenama (zločin protiv čovječnosti iz člana 172. stav 1. tačka *h*, u vezi sa tačkama *a, d, e i k*, a sve u vezi sa članom 180. stav 1. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine); **Kovačević Nikola** (X-KRŽ-05/40) osuđen na dvanaest (12) godina zatvora za zločine počinjene na području općine Sanski Most (zločin protiv čovječnosti iz člana 172. stav 1. tačka *h*) u vezi sa tačkama *a, e, f i k*, a sve u vezi sa članom 180. stav 1. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine); **Željko Mejakić** (X-KR/06/200) osuđen na dvadest jednu (21) godinu zatvora za zločine počinjene u logoru Omarska (krivično djelo zločin protiv čovječnosti iz člana 172. stav 1. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine i to iz tačke *a*) lišenje druge osobe života (ubistvo), iz tačke *e*) zatvaranje (samovoljno i protupravno zatočenje zatočenika u logore), iz tačke *f)* mučenje (premlaćivanja i ostali oblici fizičkog nasilja), iz tačke *g*) seksualno nasilje (silovanja i ostali oblici seksualnog zlostavljanja), iz tačke *k*) druga nečovječna djela (zatočenje u nehumanim uslovima, šikaniranje, ponižavanje i drugo psihičko zlostavljanje) i iz tačke *h*) progon, a sve u vezi sa članom 29. i članom 180. stav 1. i 2. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine; **Momčilo Gruban** (X-KRN-06/200) osuđen na jedanaest (11) godina zatvora za zločine počinjene u logoru Omarska (krivično djelo zločin protiv čovječnosti iz člana 172. stav 1. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine i to: iz tačke *a*) lišenje druge osobe života (ubistvo), iz tačke *e*) zatvaranje (samovoljno i protupravno zatočenje zatočenika u logore), iz tačke *f*) mučenje (premlaćivanja i ostali oblici fizičkog nasilja), iz tačke *g*) seksualno nasilje (silovanja i ostali oblici seksualnog zlostavljanja), iz tačke *k*) druga nečovječna djela (zatočenje u nehumanim uvjetima, šikaniranje, ponižavanje i drugo psihičko zlostavljanje) i iz tačke *h*) progon, a sve u vezi sa članom 29. i članom 180. stav 1. i 2. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine; **Duško Knežević** (X-KRN-06/200) osuđen na trideset jednu (31) godinu zatvora za zločine počinjene u logoru Keraterm (krivično djelo zločin protiv čovječnosti iz člana 172. stav 1. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine i to: iz tačke *a*) lišenje druge osobe života (ubistvo), iz tačke *f*) mučenje (premlaćivanja i ostali oblici fizičkog nasilja), iz tačke *k*) druga nečovječna djela (zatočenje u nehumanim uslovima, šikaniranje, ponižavanje i drugo psihičko zlostavljanje) i iz tačke *h*) progon (sve radnje opisane u tački 3. i 5. optužnice), a u vezi samo sa tačkom 3 optužnice, iz tačke *g*) seksualno nasilje (silovanja i ostali oblici seksualnog zlostavljanja) a sve u vezi sa članom 29. i članom 180. stav 1. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine; **Jadranko Palija** (X-KRŽ-06/290) osuđen na dvadeset osam (28) godina za zločine počinjene na području općine Sanski Most (krivično djelo zločin protiv čovječnosti iz člana 172. stav 1. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine i to: iz tačke *a*) lišenje druge osobe života (ubistvo), *e*) zatvaranje (samovoljno i protupravno zatočenje zatočenika u logore), iz tačke *g*) seksualno nasilje (silovanja i ostali oblici seksualnog zlostavljanja), iz tačke *k*) druga nečovječna djela (zatočenje u nehumanim uslovima, šikaniranje, ponižavanje i drugo psihičko zlostavljanje), zločine protiv civilnog

pred kantonalnim i okružnim sudovima donesene su presude za kršenje pojedinih ženevskih konvencija.

Za genocid počinjen na prostoru Bosanske krajine, a time i opštine Ključ, optuženi su Slobodan Milošević, Momir Talić i Dušan Kovačević[438] koji su umrli prije izricanja presude i time nije došlo do donošenje presude za zločin genocida na ovom prostoru.

U optužnici protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića, MKSJ zločine u Bosanskoj krajini od 1992. godine definirao je kao genocid u jednoj od tačaka optužbe. Prilikom suđenja Slobodanu Miloševiću tužilaštvo MKSJ iznijelo je brojne dokaze prema kojima je u Bosni i Hercegovini počinjen genocid. Ovakve optužbe su potvrđene i međupresudom u ovom slučaju od 16. juna 2004. godine. Prema ovoj međupresudi, genocid je potvrđen u sedam gradova: Brčkom, Prijedoru, Sanskom Mostu, Srebrenici, Bijeljini, Ključu i Bosanskom Novom.[439] Optužnice MKSJ protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića za zločine u Bosanskoj krajini od 1992. godine, kvalificiraju zločin genocida kao inkriminaciju koja im se stavlja na teret. Optužnicom su obuhvaćene tri opštine na prostoru Bosanske krajine u kojima je počinjen genocid i to Prijedor, Sanski Most i Ključ. U optužnici Ratku Mladiću (IT-09-92) optuženom za genocid u tački 1. optužbe stoji: "od 12. maja 1992. do 30. novembra 1995., Mladić je učestvovao u udruženom zločinačkom poduhvatu (u daljem tekstu UZP) koji je imao za cilj trajno uklanjanje bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata s područja u BiH na koja su bosanski Srbi polagali pravo."[440] Iz same optužnice je vidljivo da u optužnicu ulazi i opština Ključ jer je cilj srpskih snaga bio trajno uklanjanje Bošnjaka iz Ključa. Radovan Karadžić je optužen i za progone na političkoj, rasnoj i vjerskoj osnovi, istrebljenje, ubistvo, deportacija i

---

stanovništva član 173. stav 1 Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine i to tačke *a*), *c*) , *e*) a sve u vezi sa članom 180. stav 1. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine; **Marko Samardžija** (X-KRŽ- 05/07) osuđen na sedam (7) godina za zločine počinjene na području općine Ključ (krivično djelo zločini protiv čovječnosti iz člana 172. stav 1 iz tačke *e*) zatvaranje (samovoljno i protupravno zatočenje zatočenika u logore), sve u vezi sa članom 29. i 180. stav 1. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine); **Đurić Goran** (X-KR-08/549-2) osuđen na osam (8) godina zatvora za zločine počinjene na Koraćanskim stijenama (krivično djelo zločin protiv čovječnosti iz člana 172. stav 1. tačka *h*) u vezi sa tačkama *a*), *d*), *e*) i *k*), a sve u vezi sa članom 180. stav 1. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine).

438 Slobodan Milošević (IT-02-54) optužen za genocid, saučesništvo u genocidu, deportacije, ubistvo, progone na političkoj, rasnoj i vjerskoj osnovi, nehumana djela, prisilno premještanje, istrebljenje, zatočenje, mučenje, hotimično lišavanje života, protivpravno zatočenje, hotimično nanošenje velike patnje, protivpravne deportacije ili premještanja, uništavanje i oduzimanje imovine širokih razmjera koje nije opravdano vojnom nuždom, a izvedeno je protivpravno i bezobzirno, okrutno postupanje, pljačku javne ili privatne imovine, napade na civile, uništavanje ili hotimično nanošenje štete istorijskim spomenicima i ustanovama namijenjenim obrazovanju i religiji, protivpravne napade na civilne objekte, hotimično nanošenje velike patnje. Slobodan Milošević je umro 11. marta 2006. godine u pritvorskoj jedinici MKSJ-a. Dana 14. marta 2006. godine, Pretresno vijeće je okončalo postupak protiv njega; **Talić Momir** (IT-99-36/1) optužen za genocid, saučesništvo u genocidu, progone, deportaciju, istrebljenje, hotimično lišavanje života, mučenje, bezobzirno uništavanje gradova, naselja i sela, ili pustošenje koje nije opravdano vojnom nuždom, uništavanje ili hotimično nanošenje štete vjerskim ustanovama, protivpravno i bezobzirno razaranje i oduzimanje imovine velikih razmjera koje nije opravdano vojnom nuždom. Momir Talić je umro 28. maja 2003. u Beogradu dok je bio privremeno pušten na slobodu. Dana 12. juna 2003. godine Pretresno vijeće je okončalo postupak protiv njega; **Milan Kovačević** (IT 97-24) optužen za genocid, saučesništvo u genocidu, istrebljenje, hotimično lišavanje života, ubistvo, progone, mučenje, okrutno postupanje, hotimično nanošenje velike patnje, deportacije, protivpravno premještanje, bezobzirno razaranje ili pustošenje sela, rasprostranjeno uništavanje i oduzimanje imovine. Milan Kovačević je umro 1. augusta 1998. godine u pritvorskoj jedinici MKSJ-a. Dana 24. augusta 1998, Pretresno vijeće je okončalo postupak protiv njega; Simo Drljača poginuo u Prijedoru prilikom hapšenja od strane pripadnika snaga IFOR-a.

439 Vidi: Predmet Milošević, IT-02-54, "Odluka po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude" http://www.un.org/icty/bhs/frames/cases.htm, str. 114.

440 Vidi Predmet Mladić, IT -09-92, http://www.icty.org/case/mladic/4.

nečovječna djela (zločini protiv čovječnosti). Ovi zločini počinjeni na sljedećim područjima: Banja Luka, Bijeljina, Foča, Ilidža, Kalinovik, Ključ, Kotor-Varoš, Novi Grad, Pale, Prijedor, Rogatica, Sanski Most, Sokolac, Trnovo i Vlasenica.

Pred MKSJ, pored Karadžića i Mladića, vodi se sudski proces protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina (IT-08-91) optuženi za progone na političkoj, rasnoj i vjerskoj osnovi, istrebljenje, ubistvo, mučenje, nehumana djela (uključujući prisilno premještanje) i deportacija (zločini protiv čovječnosti), ubistvo, mučenje i okrutno postupanje (kršenja zakona i običaja ratovanja) na području Bosanske krajine. Na Sudu Bosne i Hercegovine također su vođeni i vode se postupci za zločine počinjene na području Bosanske krajine i opštine Ključ, ali se i ti zločini kvalificiraju kao zločini protiv čovječnosti.

U knjizi su kroz različite dijelove argumentirane i dokumentirane iznesene činjenice, koje potvrđuju tezu da je na području opštine Ključ 1992. godine počinjen genocid nad Bošnjacima od strane jedinica tzv. V RS i policijskih snaga koje su formirane i podržavane od najviših organi vlasti RS. Kroz historiju genocid su planirale, naredile ili podstrekavale države. Iza svakog genocida počinjenog nad jednom skupinom, pobrojanoj u Konvenciji o genocidu, stoji državna vlast. Tako da iza genocida počinjenog nad Bošnjacima u BiH stoje nosioci najviših političkih i vojnih struktura RS. Nelegalno i protivno Ustavu i zakonima BiH, predstavnici srpskih političkih stranaka formirali su paradržavne institucije koje su bile u funkciji izvršioca genocida, podstrekavali genocid ili nisu poduzimali nikakve mjere prema počiniocima genocida. U Prijedoru je 31. oktobra 1992. godine održana sjednica na kojoj su vlasti tzv. Republike Srpske i Republike Srpske Krajine zaključile da je osvojeno dosta područja i da je postignut ratni cilj, te da sa područja sjeverozapadne Bosne treba u potpunosti protjerati Bošnjake i ostalo nesrpsko stanovništvo, a zatim sprovesti referendum i demokratskim putem se odlučiti za zajedničku državu, koja bi se pripojila SRJ. Upravo iz navedenog se vidi da je genocid projekat političkih i vojnih struktura RS. Da je državna vlast učestvovala u genocidu, kao dokaz navodimo citat iz presude protiv Duška Tadića, koja kaže: „Žalbeno vijeće stoga zaključuje da je u predmetnom periodu (1992. godine) za oružane snage Republike Srpske treba smatrati da su djelovale pod opštom kontrolom i u ime SRJ. Stoga se čak i nakon 19. maja 1992. oružani sukobi između bosanskih Srba i centralnih vlasti BiH mora klasifikovati kao međunarodni vojni sukob.“[441]

Organi vlasti RS su organizirali i formirali vojne i policijske snage koje su bile izvršioci genocida.[442] Cilj ovih vojnih ili policijskih srpskih snaga bilo je djelimično ili potpuno uništenje Bošnjaka na području opštine Ključ. Ove snage su izvršile masovne zločine i prisilno protjerali sa područja za koje su smatrali da na njega polažu pravo. Formiranjem i uspostavom RS i drugih paradržavnih oblika (ARK-a, srpskih opština) počele su pripreme za izvršenje masovnih zločina i zločin genocida nad Bošnjacima. U opštini Ključ gdje je SDS preuzela vlast, već u maju 1992. godine počinju pripreme za nestanak Bošnjaka. Već prvih dana maja 1992. godine počinje diskriminatorski odnos prema Bošnjacima. To se ogledalo u otpuštanju sa posla, ograničenje kretanja, zabrani okupljanja, traženju da se iskaže lojalnost novoformiranim srpskim organima vlasti i drugo. Genocid se realizira u fazama ali često se te faze realizicije preklapaju. Genocid počinje sa identifikacijom nacionalne, etničke, rasne ili vjerske skupine odnosno odabirom potencijalnih žrtava. U sljedećem koraku izvršioci i planeri genocida nastoje žrtvu prikazati kao opasnost za izvršioca, odnosno žrtvu do te mjere demonizirati kako bi se opravdale genocidne namjere i radnje. Ovo ima i ulogu da mobilizira sve snage koje bi pomogle i učestvovale u izvršenju genocida. Usput se žrtve dovode u poziciju da ne mogu pružiti otpor, odnosno one unaprijed bivaju razoružane. Kako bi postigli cilj, izvršioci genocida

441 Presuda žalbenog vijeća MKSJ u predmetu Tadić (IT-94-1) “Prijedor”.

442 Za zločin genocida već su presuđeni pojedini srpski generali ili im se sudi za genocid.

vrše nezakonita zatvaranja odnosno koncentarciju žrtava kako bi sa malim snagama mogli vršiti dehumanizaciju žrtava. Kao glavna faza u realizaciji genocida jeste genocidna praksa, odnosno izvršenje krivičnih djela koja su kažnjiva prema Konvenciji o genocidu. Posljednja i postgenocidna faza jeste pokušaj prikrivanja dokaza izvršenja genocida i poricanje izvršenja genocida.

Biljana Plavšić, osuđena ratna zločinka, je dala iskaz pred Pretresnim vijećem MKSJ u kojem je priznala svoju ulogu u viktimizaciji i progonu Bošnjaka i Hrvata. Biljana Plavšić je izjavila: "Iako sam više puta bila upoznata sa navodima o surovim i neljudskim postupcima protiv nesrba, odbila sam da se sa tim suočim ili čak da i provjerim. U stvari, ja sam se potpuno predala govorenju o nevinim srpskim žrtvama ovoga rata. Ovaj svakodnevni rad potvrdio je moje uvjerenje da se borimo za svoj opstanak i da je u ovoj borbi međunarodna zajednica naš neprijatelj. I tako sam ja jednostavno poricala te navode, čak ih ne provjeravajući. Ostala sam sigurna u mom uvjerenju da Srbi nisu sposobni da učine nešto takvo. U ovoj opsesiji da više nikad ne postanemo žrtve dopustili smo sebi da postanemo počinioci."[443] U svojoj izjavi na raspravi o kazni, Biljana Plavšić je rekla da se sada uvjerila i prihvata da su više hiljada nevinih ljudi bili žrtve organizovanog i sistematičnog djelovanja da se uklone Muslimani i Hrvati sa područja koje su Srbi smatrali svojim. "Saznanje da sam odgovorna za takve ljudske patnje i za kaljanje ugleda mog naroda uvijek će ostati deo mene."[444]

Način na koji je izvršavan genocid na području opštine Ključ isti je kao i u ostalim dijelovima BiH. Genocid je počinjao kontinuiranim napadima na Bošnjake od strane organiziranih jedinica tzv. V RS i policijskih snaga. Žrtve genocida su odabrane samo zato što pripadaju različitoj etničkoj pripadnosti odnosno što su Bošnjaci. Civili su ubijani bez obzira što su bili nenaoružani i nisu pružali otpor. Te žrtve su bile bespomoćne. Uništavanje se vrši s ciljem ubijanja, a ubistvo je odobreno od strane počinilaca. Po uhodanom scenariju srpske snage su prvo postavljale ultimatum za predaju naoružanja, zatim su granatirale pojedina naselja, a onda, uz podršku oklopnih vozila, pješadija je ulazila u nebranjena naselja i sela. Odmah su počela ubijanja bez obzira na pol, godine starosti. Muškarce i malodobne dječake su odvodili i nezakonito zatvarali u unaprijed pripremljene logore. Preostalo stanovništvo uglavnom djeca, žene i starci su protjerivani iz svojh kuća. Pljačka i bezobzirno razaranje privatne imovine bilo je uobičajeno, uz uništavanje džamija i katoličkih crkava. Imovina Bošnjaka i Hrvata je nezakonito oduzimana i dijeljena prema kriterijima koje je propisala vlast srpske opštine Ključ.

U planiranju, podsticanju i počinjenju genocida nad Bošnjacima opštine Ključ stvoren je ambijent u kojem su zajedničkim aktivnostima politički, vojni, policijski organi i jedinice prema zadanim *Strateškim ciljevima*, koje je donijela Skupština RS, učestvovali u udruženom zločinačkom poduhvatu kako bi se Bošnjaci i Hrvati trajno uklonili s područja opštine Ključ. Cilj ovog udruženog zločinačkog poduhvata postignut je masovnom kampanjom progona na području opštine Ključ. Masovni progon Bošnjaka i Hrvata sa područja opštine Ključ počeo je 28. maja, a do kraja 1992. godine dostigla je takve razmjere na osnovu kojeg se vidjela namjera da se djelimično unište nacionalne, etničke i/ili vjerske grupe Bošnjaka i Hrvata. Prvenstveni cilj za uništenje bili su rukovodioci i velik broj stanovnika bošnjačke i hrvatske nacionalnosti. Namjera da se ove grupe djelimično unište manifestirana je na najekstremniji način u opštini Ključ. Srpske političke, vojne i policijske strukture u Ključu su imali zajedničku namjeru da djelimično unište Bošnjake i Hrvate. U periodu od 26. maja 1992. do 31. decembra 1992. godine pripadnici tzv. V RS i policijske snage izvršili su najveći broj krivičnih djela protiv Bošnjaka i Hrvata na području opštine Ključ:

443 Presuda Biljani Plavšić pred MKSJ u predmetu IT-00-39&40/1-S.

444 Presuda Biljani Plavšić pred MKSJ u predmetu IT-00-39&40/1-S.

1. Ubijanje Bošnjaka i Hrvata, za vrijeme i poslije nasilnog preuzimanja vlasti, što je opisano i argumentirano u dijelu koji se odnosi na masovne grobnice i pojedinačna ubijanja na području opštine Ključ. Ubijanja u logorima i drugim mjestima zatočenja kao posljedica okrutnog i nečovječnog postupanja koja su opisana u dijelu koji se odnosi na logore u kojima su Ključani bili zatočeni u periodu 1992-1993. godine.

2. Nanošenje teških psihofizičkih povreda nezakonito zatočenim Bošnjacima, u prvom redu političkim i vjerskim predstavnicima, intelektualcima, uglednim Bošnjacima i Hrvatima i svim drugim zatočenicima sa ciljem nanošenja patnje, boli i trajnih posljedica po život i zdravlje. U logorima su zatočenici podvrgavani okrutnom ili nečovječnom postupanju, što je uključivalo mučenje, fizičko i psihičko zlostavljanje, premlaćivanje i izgladnjivanje, prisilni rad, izlaganje pogibiji prilikom prisilnog odvođenje na radove na prvim borbenim linijama.

3. Nezakonito zatočenje više hiljada Bošnjaka Hrvata, u zatočeničkim objektima, u kojima su nametnuti takvi životni uvjeti da se smišljeno dovede do fizičkog uništenja tih grupa, okrutnim i nečovječnim postupanjem, koje je uključivalo mučenje, fizičko i psihičko zlostavljanje, silovanje, nehumane uvjete života, prisilni rad, katastrofalni uvjeti smještaja, nedostatak i loš kvalitet hrane, vode, medicinske pomoći ili higijensko-sanitarnih uvjeta. Bošnjaci i Hrvati sa područja opštine Ključ bili su zatočeni u više logora i mjesta zatočenja koja su obrađena u dijelu o logorima. Velik broj zatočenika bio je u logorima i više od godinu dana. Kod većine zatočenika ostale su trajne posljedice po zdravlje. U zatočeničkim logorima bili su zatočeni maloljetni, stari bolesni, teški duševni bolesnici, ranjeni i povrijeđeni.

4. Predstavnici ARK-a i srpske opštine Ključ su po uputama i u dogovoru s najvišim organim vlasti tzv. RS, planirali, podsticali, naređivali, pomagali i podržavali progone Bošnjaka i Hrvata na nacionalnoj ili vjerskoj osnovi na području opštine Ključ. Cilj progona bio je trajno uklanjanje Bošnjaka i Hrvata u opštini Ključ. Izvršioci ovih progona bile su jedinice tzv. V RS i policijske snage koje su postupale po naređenjima i uputama dobijenim od pretpostavljenih. Cilj trajnog uklanjanja s područja opštine Ključ, koju su predstavnici Srba proglasili srpskom opštinom i na nju polagali pravo, bio je stvaranje etnički čiste teritorije ili ostanak Bošnjaka i Hrvata u "prihvatljivom" broju. Nezakonito i nasilno protjerivanje podsticano je činjenjem zločina nad Bošnjacima i Hrvatima, uključujući progon. Učesnici udruženog zločinačkog poduhvata imali su zajedničku namjeru da na nacionalnoj ili vjerskoj osnovi počine djela nezakonitog progona. Skoro sve bošnjački i hrvatsko stanovništvo je nasilno protjerano izuzev nekoliko stotina koje je ostalo u Ključu do oslobođenja septembra 1995. godine. Hronološki smo prikazali broj stanovnika koji je ostao u Ključu, pri tome smo kao dokaze koristili policijske i vojne Izvještaje iz različitih vremenskih perioda. Nezakoniti progoni praćeni su prisilnim oduzimanjem pokretne i nepokretne imovine, pljačkom, psihofizičkim maltretiranjem i drugim radnjama suprotnim međunarodnom humanitarnom pravu. Radi ostvarivanja progona Bošnjaka i Hrvata sa područja opštine Ključ, od početka maja 1992. godine počinje nasilno preuzimanje vlasti u Ključu, a od kraja maja 1992. godine jedinice tzv. V RS i policijske snage počinju sa napadima na sela i naselja u kojima su Bošnjaci bili u većini. Progoni su trajali od početka napada na područje opštine Ključ sve do 15. septembra 1995. godine kada su jedinice 5. korpusa oslobodile Ključ.

5. Vlasti srpske opštine Ključ nad Bošnjacima i Hrvatima, provodile su restriktivne i diskriminatorne mjere kao što su uskraćivanje slobode kretanja, uklanjanje s rukovodećih položaja u opštini, policiji, otpuštanja sa posla, pretrese, hapšenja i zatočenja bez naloga,

šikaniranje, mučenje, silovanje, ubijanje, povredu privatnosti pretresanjem domova bez naloga, uskraćivanje prava na sudski postupak, razaranje kuća, spomenika kulture i sakralnih objekata. Osnivani su logori i drugi zatočenički objekti u kojima su Bošnjaci i Hrvati bili zatočeni i podvrgnuti djelima progona, uključujući ubijanje, okrutno postupanje, mučenje, silovanje, prisilni rad, protivpravno zatočenje i nečovječno postupanje. Ovakvi postupci i djela, kao i opasnost da će se takva djela nastaviti i ubuduće, natjerali su i ubrzali Bošnjake i Hrvate da u strahu pobjegnu ili budu prisilno iseljeni iz svojih domova.

6. Srpske vlasti, jedinice tzv. V RS i policijske snage i srpsko stanovništvo vršili su oduzimanje, pljačku i bezobzirno uništavanje imovine za vrijeme i poslije preuzimanja vlasti u opštini Ključ za vrijeme hapšenja i zatočenja, kao i za vrijeme deportacija ili prisilnih premještanja, ili poslije njih. Oduzimanje imovine vršeno je na način da su pod pritiskom i prisilom Bošnjaci i Hrvati primoravani da potpišu Izjavu o dobrovoljnom i trajnom napuštanju opštine Ključ i o prijenosu vlasništva na političke i državne vlasti srpske opštine Ključ kako bi im bilo dozvoljeno da odu iz opštine. U velikom broju slučajeva, vlasti srpske opštine Ključ svojim odlukama nezakonito su dodjeljivali licima srpske nacionalnosti opljačkanu i nezakonito oduzetu pokretnu i nepokretnu imovinu Bošnjaka i Hrvata.

SKRAĆENICE

A R BiH- Armija Republike Bosne i Hercegovine

ABHO- atomsko-biološko-hemijska odbrana

AFŽJ- Antifašistički front žena Jugoslavije

AP ZB- Autonomna pokrajina Zapadna Bosna

ARK-Autonomna regija krajina

AVNOJ- Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije

BiH- Bosna i Hercegovina

CK KPJ- Centralni komitet komunističke partije Jugoslavije

CNK- Centralni nacionalni komitet

CSB Bihać- Centar službi bezbjednosti Bihać

FNRJ-Federativna narodna republika Jugoslavija

GŠ A R BiH- Generalštab Armije Republike Bosne i Hercegovine

HDZ- Hrvatska demokratska zajednica

HR HB- Hrvatska Republika Herceg-Bosna

HVO- Hrvatsko vijeće odbrane

HZ HB- Hrvatska zajednica Herceg-Bosna

INO BiH-Institut za nestale osobe Bosne i Hercegovine

IZ BiH-Islamska zajednica Bosne i Hercegovine

JMO-Jugoslovenska muslimanska organizacija

JNA- Jugoslovenska Narodna Armija

KPD-Kazneno-popravni dom

Kraljevina SHS-Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca

KZ BiH- Krivični zakon Bosne i Hercegovine

larv PVO- laki artiljerijsko-raketni vod protuvazdušne odbrane

MKCK-Međunarodni komitet crvenog križa

MKSJ-Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju

MTS- materijalno- tehnička sredstva

MUP- Ministarstvo unutarnjih poslova

NATO- sjeveroatlanski vojni savez

NDH-Nezavisna država Hrvatska

NO AP ZB- Narodna odbrana Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna

NOR-Narodnooslobodilački rat

NOVJ-Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije

NUS-Neeksplodirana ubojna sredstva

O.Š.- Osnovna škola

PVO- Protiv vazdušna odbrana

R BiH- Republika Bosna i Hercegovina

RO Keraterm-Radna organizacija Keraterm

RSK- Republika Srpska Krajina

RS- Republika Srpska

RŽR-Rudnik željezne rude

SAD-Sjedinjene Američke Države

SANU- Srpska akademija nauka i umjetnosti

SAO- Srpska autonomna oblast

SDA- Stranka demokratske akcije

SDS-Srpska demokratska stranka

SFRJ-Socijalistička federativna republika Jugoslavija

SJB-Stanica javne bezbjednosti

SKJ- Savez komunista Jugoslavije

SPC-Srpska pravoslavna crkva

SSNO- Savezni sekreterijat za narodnu odbranu

SSSR-Savez sovjetskih socijalističkih republika

TO BiH- Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine

UNESCO-Organizacija ujedinjenih nacija za prosvjetu, nauku i kulturu

UNHCR-Organizacija ujedinjenih nacija za pomoć izbjeglicama

UNPROFOR- međunarodne vojne snage za nadzor

UN- Ujedinjene nacije

USAOJ-Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije

VK VJUO-Vrhovna komanda jugoslovenske vojske u otadžbini

VOJIN- vazdušno osmatranje,javljanje i navođenje

V RSK- Vojska Republike Srpske Krajine

V RS- Vojska Republike Srpske

ZAVNOBiH-Zemaljsko anifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine

BIBLIOGRAFIJA

I RJEČNICI, ENCIKLOPEDIJE, LEKSIKONI

Enciklopedija Jugoslavije, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, MCMLV.

Hrvatski enciklopedijski rječnik, Novi liber, Zagreb, 2004.

Kasumović A., Huseinbašić Ć.,Enciklopedijski rječnik odbrane BiH, IP Sejtarija, Sarajevo, 2000.

Klaić Bartol, Veliki rječnik stranih riječi, Zora, Zagreb,1974.

Leksikon temeljnih pojmova politike-ABC-eda demokratije,SOROŠ-Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo,1994.

Pravna enciklopedija, Savremena administracija, Beograd, 1985.

Sociološki leksikon, Savremena administracija,Beograd,1982.

Vojna enciklopedija, Vojno izdavački zavod, Beograd, 1973.

Vujaklija Milan, Leksikon stranih riječi i izraza, Prosveta, Beograd,1954.

II KNJIGE

Abazović D.Mirsad, Kadrovski rat za BiH, Savez logoraša BiH, Sarajevo,1999.

Ademović Fadil, Beznađe zla, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1997.

Adorno Theodor, Negativna dijalektika, BIGZ, Beograd, 1979.

Arnautović Ramo, Djeca u vihoru rata, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2001.

Bakšić- Muftić Jasna, Sistem ljudskih prava, Magistrat, Sarajevo, 2000.

Balić Hasan,Studija slučaja Foča, Magistrat, Sarajevo, 2002.

Banac Ivo, Cijena Bosne, Članci, izjave i javni nastupi 1992-1993, VKBI, Sarajevo,1996.

Begić Kasim, Bosna i Hercegovina od Vensove misije do Dejtonskog sporazuma, Bosanska knjiga, Pravni centar Fonda otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 1997.

Bećirović Hajriz, Genocid u savremenoj društvenoj znanosti, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2007.

Begić Mujo, Ljutočka dolino, nikad ne zaboravi-sjećanja, Grafičar, Bihać, 2004.

Beljo Anto, Ideologija velike Srbije, Međunarodni znanstveni skup, Jugoistočna Europa 1918-1941, Zadar, 1995.

Bilandžić Dušan, Historija SFRJ, Školska knjiga, Zagreb, 1978.

Bisić Mustafa, Ratni zločin i genocid, ZAP, Sarajevo,1999.

Biščević Hasan, Abdićev put u izdaju, NIP Ljiljan, Sarajevo, 1993.

Bojić Mehmedalija, Historija Bosne i Bošnjaka, TDK Šahinpašić, Sarajevo, 2001.

Bojl E.Fransis, Bosanski narod optužuje za genocid, Sarajevo, 2000.

Ćehić Suvad, Samo mrtvi istinu znaju, Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2001.

Cigar Norman, Genocid u Bosni-politika etničkog čišćenja, Texas A & M University Press, College Station, 1996.

Cigar Norman, Uloga srpskih orjentalista u opravdanju genocida nad muslimanima Balkana, DES, Sarajevo, 2000.

Cilh Tilman, Etničko čišćenje – genocid za veliku Srbiju, VKBI Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu i Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1996.

Cohen Philip J.,Srpski tajni rat, Ljiljan, Sarajevo, 1996.

Cot Jean i drugi, Posljednji balkanski rat, Bivša Jugoslavija svjedočenja, rasčlambe, izgledi, Hrvatska sveučilišna naklada i Hrvatski institut za povijest, Zagreb,1997.

Cvijić Ljubica, Sabrana dela Jovana Cvijića, Knjiga 1, Beograd,1987.

Cvijić Jovan, Govori i članci, Beograd, 1921.

Cvijić Jovan, Aneksija BiH- Srpsko pitanje, Pariz, 1909.

Čaušević Dženana, Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine, Dokumenti sa komentarima, Magistrat, Sarajevo, 2005.

Čekić Smail, Haški tribunal, VKBI, Sarajevo, 1996.

Čekić Smail, Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, knjiga II, Kult/B, Sarajevo, 2004.

Čekić Smail, Agresija na Bosnu i Genocid nad Bošnjacima,1991-1993. godine , NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1993.

Čekić Smail, Historija genocida nad Bošnjacima, Muzej genocida, Sarajevo, 1997.

Čekić Smail,Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu, MAG, Sarajevo, 1996.

Čekić Smail i dr.,Genocid u BiH 1991-1995, Zbornik radova sa Međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u BiH, Bon, 1995.

Smail Čekić, Meldijana Arnaut-Haseljić, Bećir Macić, Masovne grbnice u BiH-sigurna zona UN Srebrenica, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2010.

Ćorović Vladimir, Bosna i Hercegovina, Srpska književna zadruga, Beograd, 1925.

Dedijer Vladimir, Dnevnik I, II, III, Beograd, 1970.

Dedijer Vladimir i Antun Miletić, Genocid nad muslimanima, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

Degan.V.Đ, Međunarodno pravo, Pravni fakultet Rijeka, Rijeka, 2000.

Delić Rasim, Čast je braniti Bosnu, knjiga I,II,III, VKBI, Sarajevo, 2003.

Delić Sead, Bosna i Hercegovina i svijet, Planjax, Tuzla, 2001.

Demirović Mujo, Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici, Ekonomski i Pravni fakultet, Bihać, 1999.

Demirović M. Kukić S., Metodologija naučnoistraživačkog rada društvenih nauka, Pravni fakultet u Bihaću, Ekonomski fakultet u Mostaru, 2003.

Dizdarević Ismet, Barbari su bili bolji, Compact, Sarajevo,1998.

Dizdarević Ismet, Nezaborav usjeklina genocida, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2003.

Raif Dizdarević, Od smrti Tita do smrti Jugoslavije, TDK Šahinpašić, 1998, str. 210.

Dreković Ramiz, U obruču, Dom štampe, Zenica, 2004.

Džouns Dž.,Pauls S., Međunarodna krivična praksa, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2006.

Efendić Hasan, Ko je branio Bosnu, Udruženje građana plemićkog porijekla BiH, Sarajevo, 1998.

Fein Helen, Genocide: A Sociological Perspective (Posmatranje genocida iz sociološkog ugla), Sage Publications, London,1993.

Felić Bejdo, Peti korpus 1992 -1995, Ljiljan, Sarajevo, 2002.

Filipović Muhamed, Bosna i Hercegovina, Compact, Sarajevo, 1997.

Fromm Erich, Anatomija ljudske destruktivnosti, Naprijed, Zagreb, 1986.

Garašanin Ilija, Načertanije program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844, Globus, Zagreb, 1993.

Gutman Roy, Svjedok genocida, VKBI, Sarajevo, 1995.

Graljub Boris, Uvod u završnicu kontinuiteta velikosrpskog programa realizacije velike Srbije, Zagreb, 1995.

Grupa autora, Drmaljevo svjedok optužbe, na tragu zločina Fikreta Abdića, ODIS RTV Bihać, Bihać,1996.

Grupa autora, Izvori velikosrpske agresije, Školska knjiga, Zagreb,1991.

Grupa autora, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata, Generalštab A R BIH, Sarajevo, 1995.

Grupa autora, Bihać u novijoj istoriji (1918-1945), Institut za istoriju u Banjoj Luci, Tom I i II, Banja Luka, 1987 .

Grupa autora, Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995, Naklada Jesenski i Turk Zagreb, Dani, Sarajevo, 1999.

Grupa autora, Vojna istorija, Vojno izdavački zavod, Beograd, 1980.

Grupa autora, Bošnjaci i islam, Sarajevo, 1998.

Hadžijahić Muhamed, Od tradicije do identiteta, Svjetlost, Sarajevo, 1974.

Hasić Zijad, Međunarodno humanitarno pravo, DES, Sarajevo, 2005.

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, BiH, Jezgro velikosrpskog projekta, Beograd, 2006, str.156.

Holbrooke Richard, Završiti rat, TDK Šahinpašić, Sarajevo, 1998.

Huskić Emin, Svi zločini Fikreta Abdića, Bošnjak, Bihać, 1997.

Ibrahimagić Omer, Bosna i Bošnjaci između između agresije i mira, El-Kalemm, Sarajevo, 1998.

Ibrahimagić Omer, Bosna i Bošnjaci-država i narod koji su trebali nestati, Svjetlost, Sarajevo, 1997.

Ibrahimagić Omer, Bosna je odbranjena ali nije oslobođena,VKBI, Sarajevo, 2004.

Ibrahimagić Omer, Državno pravni razvitak Bosne i Hercegovine, VKBI, Sarajevo, 1998.

Ibrahimagić Omer, Državnopravni i politički razvitak Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2009.

Ibrahimagić Omer, Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka, Magistrat, Sarajevo, 2001.

Ilić Mihajlo, Krivično procesno pravo, Colpi, Sarajevo, 1997.

Imamović Mustafa, Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslovenskim zemljama, Glasnik RIZ-a br.5, Sarajevo, 1991.

Imamović Mustafa, Historija države i prava, Magistrat, Sarajevo, 2003.

Imamović Mustafa, Historija Bošnjaka, Preporod, Sarajevo, 1997.

Imamović Mustafa, Historija Bosne i Bošnjaka ,BKZ Preporod, Sarajevo, 2001.

Imamović Mustafa, Historija Bosanske vojske, ART 7, Sarajevo, 1997.

Izetbegović Alija, Sjećanja, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2001.

Izmirlić Abid, Vojna topografija, Geodetski zavod Sarajevo, Sarajevo, 2000.

Janković M. Branimir, Međunarodno javno pravo, Beograd, 1974.

Jašarević Senudin, Pečat odbrane, Infografika, Ključ, 1999.

Jašarević Senudin, Treći rat- Peti korpus protiv autonomije, Unsko- sanske novine, Bihać, 1997.

Jelić-Butić, F., Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945, Zagreb, 1978.

Jensen L.B Steven, Genocid: slučajevi, poređenja i savremene rasprave, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2007.

Jović Borislav, Posljednji dani SFRJ, Politika, Beograd, 1995.

Judah Tim,The Serbs:Myth&the Destruction of Yugoslavia, Yale University, Press, 1997.

Kadrić Jusuf, Bošnjaci žrtve i svjedoci, Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2004.

Kočović Bogoljub, Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, Naše delo, London, 1985.

Kostić M.Laza, Šta su Srbi mislili o Bosni, političko-istorijska studija, Toronto,1965.

Kozlica Hilmo, Put kroz pakao, Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2009.

Kozličić Mithad, Stanovništvo i naselja unsko-sanskog područja 1879 -1921. godine, Grafičar, Bihać, 1999.

Klauzevich von Karl, O ratu, Vojno delo, Beograd, 1951.

Kličić Smail, Međubošnjački sukob u Cazinskoj krajini 1992 -1995, političko- pravni aspekti nastanka i djelovanja Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna, Harfo-graf, Bihać, 2002.

Knap Vladimir, Engineering of ethnic conflicts in Yugoslav region-examples from Bosanski Novi, Enciklopedia Moderna 39, god XII, br. 3(39),1992.

Kuper Leo, Genocid i njegova primjena u političke svrhe u 20.vijeku, Pengin, Harmondsworth,1981.

Letica Slaven, Političko pleme 2, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 1999.

Letica B. Letica S., Postmoderna i genocid u Bosni, Zagreb, 1997.

Lopašić Radoslav, Bihać i Bihaćka krajina, mjestopisne i povijesne crtice, Matica Hrvatska, Zagreb, 1890, reprint izdanje GIP Dina, Bihać, 1991.

Macić Bećir, Zločini protiv mira, CPU, Sarajevo, 2001.

Mahmutćehajić Rusmir, Dobra Bosna, Durieux, Sarajevo,1997.

Maass Peter, Love Thy Neighbor:A Story of War, New York, 1996.

Marjanović Damir, Primorac Dragan, Molekularna forenzička genetika, Ingreb, Sarajevo, 2009.

Midžić Arif, Grijeh je zaboraviti, Grafičar, Bihać, 1996.

Milinović Ante, Bosanski Novi u našem srcu, Zavičajna zajednica Bosanski Novi,St. Luis-Bihać, 2008.,

Milošević Slobodan, Godine raspleta, BIGZ, Beograd, 1989.

Mihajlović K.Krestić V.,Memorandum SANU - odgovor na kritiku SANU, Beograd, 1995.

Minić Miloš, Dogovor u Karađorđevu o podeli BiH, Rabic, Sarajevo, 1998.

Mock Alios, Dossier Balkan i Hrvatska, Hrvatska sveučilišna naklada i Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998.

Molila sam ih da me ubiju, Zločin nad ženom Bosne i Hercegovine, Savez logoraša, Sarajevo,1999.

Mršić Šefik, Monografija općine Ključ, Goldprint, Ključ, 2011, str.31

Muhić Fuad, Teorija države, Svjetlost, Sarajevo, 1987.

Muminović Rasim, Srbizam i stradalništvo Bošnjaka, Compact, Sarajevo, 1996.

Muslimović Fikret, Balkan u vrtlogu politika, VKBI, Sarajevo, 2001.

Novljanin Omer, Nesimović Ahmed, Odbrana Bosne 1737-1739, Bošnjačka knjiga,Travnik, 1994.

Nedovršeni mir-Izvještaj Međunarodne komisije za Balkan, Hrvatski Helsinški odbor za ljudska prava, Pravni centar FOD BIH, Sarajevo, 1997.

Obradović Konstantin, Humanitarno pravo (savremena teorija i praksa), Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1997.

Pekić P. ,Postanak NDH, Zagreb, 1942.

Pelidija Enes, Banjalučki boj 1737, Sarajevo, 2003.

Petrović B., Jovašević D., Krivično pravo II, Pravni fakultet Sarajevo, Sarajevo, 2005.

Petrović Dražen, Ethnic cleansing-An Attempt at Meethodology, European Journal of Internacional Law,1994.

Popović B.Nikola, Srpski nacionalni program-dokumenti-mišljenja, Beograd, 2000.

Praktični vodič za gonjenje ratnih zločina u BiH, CEELI, Sarajevo, 2004.

Presuda Međunarodnog suda pravde, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2008.

Redžić Enver, Pogledi iz antihistorije, Sarajevo, 2001.

Redžić Enver, Sto godina muslimanske politike, Sarajevo, 2000.

Seferagić Zemka - Kasim Pandžić, Od Mokreša do Sanskog Mosta, Unsko- sanske novine, Bihać, 1997.

Sekulić Milisav, Knin je pao u Beogradu, Nidda Verlag GmbH, Bad Vilbel, 2000.

Saltaga Fuad, Bosna i Bošnjaci u srpskoj nacionalnoj ideologili, SALFU, Sarajevo, 1997.

Saltaga Fuad, Da li je genocid sudbina Bošnjaka, Pikok, Sarajevo, 1996.

Saltaga Fuad, Anatomija srpske destruktivnosti, SALFU, Sarajevo 1995.

Sells Michael, The bridge betrayed:Religion and genocide in Bosnia (Izdani most:Religija i genocid u Bosni), Berkley, 1996.

Schabas William, Genocide in Internacional Law, Cambridge University Press, 2000.

Softić Sakib, Pravna priroda rata u BiH, VKBI, Sarajevo, 2000.

Silber Laura, Alan Little, Smrt Jugoslavije, Otokar Keršovani, Opatija, 1996.

Smajić Muhamed, Mirovne operacije OUN, FMO Sarajevo, Sarajevo, 2003.

Stambolić Ivan, Put u bespuće, Edicija rat i mir, Radio B-92, Beograd, 1995.

Šamić Midhat, Kako nastaje naučno djelo, Sarajevo, 1968.

Šarić Muhidin, Keraterm, Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2004.

Šarinić Hrvoje, Svi moji tajni pregovori s Slobodanom Miloševićem-između rata i diplomacije 1993-1995, Globus, Zagreb, 1999.

Šestanović Mehmed, Zločini nad psihičkim integritetom djece, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000.

Šekib Arslan, Zašto su muslimani nazadovali a drugi napredovali, Sarajevo, 1998.

Tomasevich J., Četnici u Drugom svjetskom ratu, Zagreb, 1979.

Tomić Zvonimir, Krivično pravo II, Pravni fakultet Sarajevo, Sarajevo, 2007.

Torture u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata 1992-1995, Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2003.

Trnka Kasim, Ustavno pravo, Univerzitetska knjiga, Sarajevo, 2000.

Zbirka propisa, Međunarodne konvencije o ratnom pravu i sigurnosti, ZONO, Zagreb, 1979.

Waltz Kenneth, Čovjek, država i rat, Barbat, Zagreb, 1998.

Valentić Mirko, Prva programska formulacija velikosrpske ideje;Izvori

velikosrpske agresije, August Cesarac, Zagreb, 1991.

Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, sveska XIV, Beograd, Vojni institt,1981.

Zbornik radova, Bihać u novijoj istoriji, Institut za istoriju Banja Luka, 1987.

Zbornik radova, Velika Srbija istine, zablude, zloupotrebe, Beograd, 2003.

Zgodić Esad, Bosanska politička misao- austrougarsko doba, DES, Sarajevo, 2003.

Zgodić Esad, Kult suvereniteta, Sarajevo, 1997.

Ton Zwaan, O etiologiji i genezi genocida i drugih masovnih zločina uperenih protiv određenih grupa, Centar za proučavanje holokausta i genocida, Univerzitet u Amsterdamu, Amsterdam, 2003.

Žerjavić Vladimir, Gubici stanovništava Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu, Zagreb, 1989.

Žunec Ozren, Rat i društvo, ogledi iz sociologije vojske i rata, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,1998.

III ČASOPISI, EDICIJE, ČLANCI

Arendt, Suđenje zločinu, Časopis Dijalog br. 8, Sarajevo, 1996.

Memorandum SANU, Časopis "Naše teme", 1-2, Zagreb, 1989.

Dženana Čaušević, Osobenosti u razvitku Bosanske krajine, Revija za ljudska prava, br.1-2, Sarajevo, 2003.

Bosanska krajina-Konstitutivni činilac nove jugoslovenske federacije, Ekonomski fakultet, Banja Luka, 1991.

Službeni glasnik srpskog naroda u BiH, br.1.2,3 /92.

Službeni list SR BiH, br. 21/90.

Službeni list AP ZB, br:2/93.

Službeni glasnik ARK-a, br I, II/92.

Roj Gatman, News day, 3. jula 1992.

Međunarodne konvencije o ratnom pravu i o sigurnosti, ZONO, Zagreb,1979.

Časopis Zakonitost, Sarajevo,1992,br.1-2.

Bilten br.3 Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u BiH, Sarajevo,1993.

Suad Spahović, List Drina br.11. juli 1994.

Vrijeme Beščašća, Centar za istraživanje ratnih zločina , 1994.

Ranjena mladost, Osnovna škola Kulen-Vakuf-Orašac ,Bihać, 1995.

Nihad Ključanin, U šumama Grmeča umiru Bošnjaci, Ljiljan od 02.03.1994.

Službeni list SFRJ, Međunarodni ugovori, br.9/91.

Novak Kilibarda, Pretpostavke za stabilnost crnogorske multietničke države, Almanah 13-14, 2000.

Senadin Ljubović, Žene žrtve rata, Centar savremenih inicijativa Linc, 2007.

Krivični zakon Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, br. 16/02.

Zločin i kazna, Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 2006.

Hodžić Sead, Zločinci pred Haškim sudom, VKBI, Tribina br.29. Sarajevo,1995.

Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o BiH od 713. do 1004, Press-centar A RBiH, Sarajevo,1995.

Radovi sa naučne konferencije o genocidu u Bosanskoj krajini, septembra 2000.

Radovi sa naučne konferencije o genocidu u Srebrenici, juli 2009.

IV OSTALO

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, razni fondovi

Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, razni fondovi

Arhiv Unsko-sanskog kantona, razni fondovi

Hrvatski državni arhiv, razni fondovi

Arhiv Istorijskog muzeja Sarajevo

Ženevske konvencije iz augusta 1949. godine

Dejtonski mirovni sporazum

Arhivska građa MUP-a USK

Arhivska građa Instituta za nestale BiH

Lična arhiva

Arhiv Saveza logoraša Bosne i Hercegovine

Arhiv Saveza logoraša Unsko-sanskog kantona

Izvodi iz recenzija

Genocid kao najstrašniji zločin, zločin nad zločinima, privlači stalnu pažnju naučne i društvene javnosti. Agresija na BiH za posljedicu je imala genocid nad Bošnjacima. Knjiga dr. sc. Muje Begića pod naslovom "Genocid u Ključu" predstavlja ozbiljnu naučnu studiju koja stradanje civilnog stanovništva općine Ključ, u prvom redu Bošnjaka i Hrvata, prvi put opisuje u punom kapacitetu uz prezentiranje mnogobrojnih činjenica. Ova knjiga predstavlja kontinuitet autorovog istraživanja o stradanjima bošnjačkog naroda na ovim prostorima u periodu 1992-1995. godine. Prostor općine Ključ predstavlja paradigmu kršenja međunarodnog humanitarnog prava, pravila i običaja rata od strane srpskih vojnih i policijskih snaga. Autor je učinio novi napor i priredio novi rukopis sa tematikom ratnih zločina nad nedužnim bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom općine Ključ.

Ovaj rukopis dolazi u vrijeme kada je na prostorima BiH, otvoreno i javno, u političkim i znanstvenim krugovima prisutno negiranje genocida uprkos pravomoćnim sudskim presudama i brojnim činjenicama koje potvrđuju da je na prostoru BiH postojala namjera za potpuno ili djelimično uništenje Bošnjaka. Ovakvim stajalištima genocid ulazi u svoju završnu fazu-fazu poricanja. Nosioci politike poricanja genocida stvaraju pretpostavke za nove zločine, posebno što nije došlo do kažnjavanja počinilaca zločina. Zapravo, bez uspostave krivične i socijalne pravde nemoguće je prevenirati eventualne zločine u budućnosti. Zločini na prostoru općine Ključ počinjeni nad Bošnjacima i Hrvatima pred Haškim tribunalom u nekoliko optužnica su kvalificirani kao genocid.

Knjiga "Genocid u Ključu" nastala je kao rezultat višegodišnjeg autorovog angažmana na prikupljanju i proučavanju dokumentacije, kao i istraživanju kršenja međunarodnog humanitarnog prava na prostoru Bosanske krajine, ali i ličnim iskustvom u traganju za nestalim osobama u BiH. Autor se bavi periodom neposredno pred agresiju i periodom same agresije na područje općine Ključ. Koristeći obimnu i raznovrsnu dokumentaciju, fotografije, karte i drugu arhivsku građu, autor je činjenice, stavove i zaključke koje iznosi objektivno, argumentirano, nepristrasno i u potpunosti potvrdio i dao im novu formu. Tragajući za istinom autor nam prezentira autentične dokumente koji potvrđuju iznesene stavove, zaključke i promišljanja. Ovi dokumenti samo učvršćuju ono što dr. Mujo Begić iznosi otvoreno i kritički, bez zadrški, imenujući događaje pravim imenom. U traganju za najdubljim uzrocima agresivne velikosrpske politike vidljivo je njegovo poznavanje političkih odnosa i ambijenta u kojem je provođena hegemonistička politika koja je bila fokusirana na negiranje države BiH i Bošnjaka. Predstavljajući velikosrpski koncept u kontekstu objašnjenja uzroka agresivne politike prema Bošnjacima iz knjige se može spoznati dubina i pogubnost djelovanja kreatora takve politike na prostoru BiH. Ovakva destruktivna hegemonistička politika svoju genezu i korijene temelji na višedecenijskim velikodržavnim težnjama, a povoljni međunarodni odnosi bili su okidač za njihovu realizaciju. Slijedeći ove velikodržave projekte, srpska politička elita na prostorima BiH bez zadrške je pokušala realizirati projekat negacije države BiH i Bošnjaka kao naroda, ne ustežući se počiniti i genocid.

Svojim sadržajem, historijskim okvirom i specifičnostima koji su sastavni dio ove knjige, autor analizira i definira velik broj događaja u pomenutom periodu, jasno ukazujući na zločine pripadnika srpskih vojnih i policijskih snaga. Historijski i događaji iz bliske prošlosti akcentirani su kroz pravnu dimenziju na način da su obrađeni razni oblici neustavnog i nezakonitog postupanja nosilaca velikosrpskih ideja.

Mujo Begić precizno i hronološki iznosi događaje jasno označavajući uzroke i posljedice agresivne politike usmjerene prema BiH. Analizom političkih događaja u njihovoj uzročno-posljedičnoj vezi u knjizi su izdvojeni oni koji su imali ključnu ulogu u dešavanjima u BiH.

Pored analize ukupnih odnosa unutar BiH u ovom dijelu posebna pažnja usmjerena je na regionalni odnosno lokalni nivo. Prateći proces ustavne destrukcije BiH kroz stvaranje nelegalnih i paralelnih institucija oličenih u Srpskim autonomnim regijama i Srpsku Republiku BiH dolazi se do suštine politike teritorijalnog ekskluziviteta za srpski narod. Potcrtavajući ulogu ARK-a u planiranju i pripremanju agresije na prostoru Bosanske krajine u knjizi je razložena njena destruktivna dimenzija u stradanjima Bošnjaka i Hrvata na ovim prostorima. U operacionalizaciji zacrtane velikodržavne politike glavnu ulogu imao je krizni štab ARK-a, što je posebno naglašeno

Nastavljajući razlaganje ključnih nosilaca negiranja državno-pravnog identiteta BiH, dr. Mujo Begić kao vrstan poznavalac vojno-političke situacije uoči i u toku agresije na BiH daje jedan veoma važan prikaz vojnih aktivnosti JNA i jedinica V RS na prostoru BiH i ARK-a. U tom kontekstu autor na argumentiran i uvjerljiv način prezentira velik broj dokumenata, karata i podataka kako bi sklopio mozaik o ukupnosti događanja na ovom području.

Fokusirajući se na stradanje bošnjačkog i hrvatskog stanovništva autor naglašava da su civili bili cilj agresivne politike koja je za posljedicu imala masovo kršenje međunarodnog prava, pravila i običaja ratovanja. Opisujući napade srpskih snaga na pojedina naselja u opštini Ključ, uz korištenje brojnih dokumenata i autentičnih svjedočenja, ukazuje nam na namjere i posljedice tih napada. Autor nema ambiciju opisati sve događaje nego izdvaja one ključne iz kojih su vidljive stvarne namjere. Posebno obrađujući stradanje civilnog stanovništva u pojedinim naseljima opštine Ključ u knjizi se na argumentiran način uz korištenje relevantne dokumentacije prati hronologija događaja.

Velik broj fotografija koje pokazuju uništene džamije i katoličke crkve na području opštine Ključ sigurno je jedna velika vrijednost ove knjige. Iako su porušeni, uništeni i oštećeni vjerski objekti već izgrađeni, u knjizi se mogu vidjeti autentične slike koje su zapravo podsjetnik na jedno vrijeme bezumlja, mržnje i civilizacijske sramote.

Obrađujući masovne grobnice u kojima su pronađeni posmrtni ostaci Bošnjaka i Hrvata, u knjizi se mogu pronaći tačni podaci o žrtvama koje su identificirane iz masovnih grobnica. Ovaj dio ne samo da je interesantan za čitaoce, nego može biti koristan i važan dio dokaznog materijala pravosudnim institucijama koje se bave procesuiranjem ratnih zločina. Slike, karte i dokumenti su autentični svjedoci masovnih ubistava.

Posebno opisujući patnje u logorima, dr. Mujo Begić ukazuje da se nikom i nigdje više ne ponove užasi kroz koje su prošli zatočenici opisanih logora. Psihofizičke torture kojima su bili izloženi zatočenici u logorima trajno su ostavili posljedice na život i zdravlje ovih ljudi. U knjizi su iznesena autentična svjedočenja zatočenika što ovoj knjizi daje posebnu vrijednost. Zapravo ovim se želi skrenuti pažnja na potrebu procesuiranja odgovornih za zločine, jer se žrtve ovih strašnih tortura susreću sa zločincima koji šetaju nekažnjeni.

Knjiga je pisana čitljivim jezikom, razgovjetnim argumentacijskim pristupom, emocionalnim ljudskim pristupom koji ne može ostaviti nikoga ravodušnim i stoga se može reći da ova knjiga može meritorno sudjelovati u oblikovanju određenih stajališta ne samo kod stručne javnosti nego i kod običnih čitalaca. U tom kontekstu vrijednost ove knjige jeste prevencija zločina nad civilnim stanovništvom i naglašavanje potrebe za stvaranjem mehanizama koji će spriječiti strašne posljedice koje donosi rat.

Prof. dr. Mujo Demirović

Ako se prezre pravda, život na ovom svijetu gubi svaku vrijednost

Imanuel Kant

Ono što se dešavalo u toku agresije na BiH 1992-1995. godine, kada su se na njenim prostorima sukobila dva imperijalna velikodržavlja, za stvaranje nekakvih novih, etnički čistih, krvavih tvorevina, između ostalog vodilo je sistematskom ubijanju i protjerivanju Bošnjaka i rušenju džamija i drugih objekata islamske arhitekture, sa paklenim planom da se uništi svaki trag njihovog postojanja i otkloni mogućnost njihovog povratka. Etnički brižljivo očišćene teritorije pripremale su se za željno ujedinjenje sa Saveznom republikom Jugoslavijom, odnosno Republikom Hrvatskom. Mnogi gradovi u BiH danas imaju neispisane stranice svoje historije samo zato što su u njima svojedobno živjeli Bošnjaci. Među ove gradove spadaju gradovi Podrinja, Hercegovine, ali u prvom redu gradovi Bosanske krajine.

Rukopis knjige dr. sci. Muje Begića je nastao kao rezultat kontinuiranog i upornog rada autora u proteklom periodu da djelomično istraži i obradi masovne zločine i genocid nad civilnim stanovništvom na prostoru Bosanske krajine u periodu agresije na Bosnu i Hercegovinu. U toku istraživanja autor je utvrdio da su zlostavljanja pojedinaca i grupa Bošnjaka, Hrvata i ostalih poprimila nezamislive razmjere izražene kroz torture, poniženja i ubijanja, te da su posebno bila izražena masovna ubijanja i masovne grobnice nevino ubijenih. Autor je dalje došao do saznanja da su masovna ubijanja Bošnjaka i Hrvata vršena kontinuirano u periodu 1992-1995. godine, ali da je najveći broj ubijenih izvršen u periodu ljeto-jesen 1992. godine. Opredjeljujući se za istraživanje ovih događaja na području opštine Ključ, autor je prikupio velik broj relevantnih dokumenata, podataka, informacija i saznanja o dešavanjima u Ključu.

Na osnovu korištene relevantne dokumentacije autor je utvrdio da je u planiranju, podsticanju i počinjenju genocida nad Bošnjacima opštine Ključ, stvoren ambijent u kojem su zajedničkim aktivnostima politički, vojni, policijski organi i jedinice prema zadanim Strateškim ciljevima koje je donijela Skupština RS učestvovali u udruženom zločinačkom poduhvatu kako bi se Bošnjaci i Hrvati trajno uklonili s područja opštine Ključ. Autor je na osnovu brojnih dokumenata prezentirao da je cilj ovog udruženog zločinačkog poduhvata postignut masovnom kampanjom progona na području opštine Ključ, da su masovni progoni Bošnjaka i Hrvata sa područja opštine Ključ počeli 28. maja i do kraja 1992. godine, dostigli takve razmjere na osnovu kojeg se vidjela namjera da se djelimično unište nacionalne, etničke i/ili vjerske grupe Bošnjaka i Hrvata. Na osnovu prikupljene dokumentacije autor je utvrdio da su prvenstveni cilj za uništenje bili rukovodioci i velik broj stanovnika bošnjačke i hrvatske nacionalnosti, te da je namjera da se ove grupe djelimično unište manifestirana na najekstremniji način u opštini Ključ. U okviru utvrđenih ciljeva i namjera autor je konstatovao da su ubijanja vršena kolektivno u Pudinom Hanu, Biljanima, Prhovu i na raznim drugim mjestima širom opštine Ključ, te da su ubijanja vršena u logorima, policijskim stanicama, na ulici, u kućama, nad provalijama, jamama, u šumama, jednom riječju svugdje, što potvrđuju masovne, zajedničke i pojedinačne grobnice koje su do sada pronađene. Navedenu konstatatciju autor je potkrijepio činjenicama da su posmrtni ostaci ubijenih Bošnjaka nalaženi u jamama, dvorištima vlastitih kuća, u bunarevima, šahtovima, koritima rijeka i šumama. Na osnovu raspoložive dokumentacije autor je utvrdio da su ubijana djeca, žene, starci, bolesni, invalidi, te da su ubijanja najčešće vršili njihove komšije. Pored ubijanja, cilj je bio i prikrivanje tragova zločina, zbog čega su posmrtni ostaci ubijenih spaljivani, posipani kiselinom kako bi se otežao ili onemogućio proces identifikacije.

Autor je argumentirano utvrdio da je cilj agresora bio uništiti tragove bitisanja Bošnjaka ili ih svesti na broj koji je Srbima prihvatljiv. Kao najilustrativniji primjer autor je naveo

izjavu Radoslava Brđanina, predsjednika Skupštine Autonomne Regije Krajina, koji kaže «*da je prihvatljiv postotak nesrba u srpskoj državi oko 2%*». Navedeni citat ukazuje da ubijanja, silovanja, proganjanja, svakojaka poniženja, paljevine, mučenje zarobljenika, logori, rušenje džamija, mezarja i drugih objekata, na području opštine Ključ nisu bili samo plod razmišljanja plitkih barbarskih mozgova, već i dio razrađene strategije onih koji su, koliko do juče, činili dio «elite» BiH, koji su u toj državi bili ono što više nigdje i nikada biti neće, ali koji su nerealno željeli još više, zanoseći se fikcijama i utopijama.

Ovim rukopisom ni u kom slučaju nisu rasvijetljeni svi događaji zbog obimnosti, ali autor je nastojao akcentirati glavne događaje koji ukazuju na namjeru izvršenja genocida na području opštine Ključ. Zbog velikog broja autentičnih dokumenata u stručno-naučnom pogledu, ovaj rukopis predstavlja značajan historijski izvor, a u širem smislu svjedočenje i značajan prilog problematici izučavanja stradanja Bošnjaka u periodu 1992-1995. godine. S obzirom da je najveći značaj ovoga rukopisa knjige što je prvi put i na jednom mjestu iznesen veliki broj tačnih i provjerenih podataka koji potkrepljuju rezultate istraživanja o tome šta su preživjeli Bošnjaci i Hrvati Ključa, ne zbog raspirivanja strasti, već zbog istine kao duga živih prema mrtvima, zbog pravde koju zaslužuju umoreni.

Nijazija Maslak

Štampanje ove knjige omogućili su:

- Općina Ključ i općinski načelnik mr.sci. Osman Ćehajić,

- JP Unsko-sanske šume d.o.o Bosanska Krupa,

- Medžlis islamske zajednice Ključ,

- Biljani

U prikupljanju podataka i na druge načine ovu knjigu su pomogli:

Udruženje logoraša „Omer Filipović" Ključ, Asim Egrlić, Atif Džafić, Ahmet Egrlić, Akif Krantić, Amel ef. Spahić, Ajša Rizvanović, Edin Husić, Enes Salihović, prof. Ermin ef. Vučkić, Ervin Pačić, Fadil Jakupović, Jusuf Omerović, Fahrudin Ćemal, Ismet Hrnčić, Mehmed Begić, Mirsad Dervišević, Mirzet Mujadžić, Muamer Kulić, Nermin Delić, Nevres Mešić, Rajif Hodžić, Senadin Ramić, Zlatan Ališić, Mirzet Zukanović.

PRILOZI

Prilog 1.

SRPSKA REPUBLIKA
MINSTARSTVO ZA UNUTRAŠNJE POSLOVE
S A R A J E V O
CENTAR SLUŽBI BEZBJEDNOSTI BANJALUKA
Stanica javne bezbjednosti
K L J U Č

Broj: 11-8/01-01- 81 /92
Dana, 29.08.1992. godine

CENTAR SLUŽBI BEZBJEDNOSTI
BANJA LUKA

PREDMET: DOSTAVA PODATAKA U VEZI DEPEŠE BR. 11-1/01-72
od 27.08.1992. godine.-

U vezi vaše depeše dostavljamo vam slijedeće podatke:
Na području naše opštine nema logora, zatvora ili sabirnih centara, već sve zarobljenike upućujemo u logor ratnih zarobljenika "Manjača" na Dobrnji.

Pod tačkom 2 i 3. nismo vam u mogućnosti dostaviti podatke jer se radi o pitanjima koja nisu iz naše nadležnosti.

Pod tačkom 4. dostavljamo vam u prilogu spisak svih zarobljenih lica sa područja opštine Ključ.

Pod tačkom 5. Obavještavamo vas da nismo imali uhapšenih lica.

PRILOGA:
- Spisak zarobljenika

N A Č E L N I K,
Vinko Kondić

S P I S A K

Zarobljenika sa teritorije Opštine Ključ u LRZ "Manječa"

Red. br.	Prezime ime, očevo ime	datum i godina rodjenja	mjesto stanovanja
1.	Čolić Huse (Adil)	22.09.1949. god.	Senica
2.	Mršić Mirsad (Huzeir)	06.09.1952. "	Ključ
3.	Belegić Mirsad (Derviš)	07.03.1954. "	Senica
4.	Kozerac Muhamed (Rešid)	19.03.1962. "	Hripevci
5.	Kozerac Jusuf (Arif)	14.12.1965. "	"
6.	Kozerac Enes (Rešid)	11.10.1967. "	"
7.	Kozerac Esad (Mehmed)	01.09.1968. "	"
8.	Kozerac Senad (Mehmeda)	10.08.1966. "	"
9.	Šljivar Bedrudin (Letif)	22.05.1970. "	D. Senica
10.	Šljivar Sulejman (Bedrudin)	23.07.1971. "	"
11.	Fazlić Senad (Aiz)	17.02.1971. "	D. Kresulje
12.	Fazlić Džemal (Arif)	26.10.1971. "	"
13.	Fazlić Ifet (nezir)	09.05.1968. "	"
14.	Fazlić Asim (Muhamed)	17.05.1973. "	"
15.	Kalabić Mehmedalija (Smajo)	04.06.1961. "	Kalabe
16.	Jukić Rifet (Letif)	05.03.1968. "	"
17.	Kalabić Muhamed (Muniv)	12.07.1958. "	"
18.	Jukić Hamdo (Hamid)	01.07.1959. "	"
19.	Kalabić Meho (Rešid)	25.10.1970. "	Dresulje
20.	Jukić Ramo (Bećo)	01.05.1960. "	Kalabe
21.	Kalabić Islam (Omer)	15.01.1967. "	"
22.	Kalabić Asim (Ahmo)	21.05.1963. "	"
23.	Kalabić Zikret (Husein)	07.12.1964. "	Kalabe
24.	Prnić Jusuf (Smajo)	28.03.1963. "	D. Kresulje
25.	Kozerac Vahid (Arif)	25.09.1963. "	Hripevci
26.	Meslić Emsud (Mesud)	25.07.1957. "	Kresulje
27.	Sejerić Velid (Aziz)	18.07.1963. "	Hripevci
28.	Medanović Senad (Ferid)	19.03.1971. "	Prhovo
29.	Jodanović Jasmin (Elkaz)	19.06.1968. "	Hripevci
30.	Meslić Emsud (Safet)	06.10.1968. "	"
31.	Smajić Emsud (Nail)	27.01.1967. "	D. Kresulje

...

1.	2.	3.	4.		5.
32.	Bajramović Enes	/Derviš/	25.03.1968.	g.	G. Kresulje
33.	Bajramović Ramiz	/Hase/	06.03.1937.	"	"
34.	Sediković Vahid	/Osme/	05.01.1940.	"	Hripevci
35.	Sediković Jasmin	/Fadil/	15.06.1967.	"	"
36.	Sediković Osmen	/Džemal/	15.05.1941.	"	"
37.	Sediković Džemal	/Osmen/	03.01.1973.	"	"
38.	Jusić Hamir	/Letif/	21.12.1972.	"	Prhovo
39.	Musić Mumin	/Meho/	18.04.1947.	"	Hripevci
40.	Musić Almir	/Mumin/	11.03.1973.	"	"
41.	Meslić Atif	/Hilmija/	07.06.1971.	"	Kresulje
42.	Jusić Rasim	/Zuhdija/	26.08.1970.	"	"
43.	Čerkić Ekrem	/Husein/	22.01.1969.	"	"
44.	Ribanović Mirsad	/Ramiz/	13.07.1961.	"	Hripevci
45.	Pudić Fuad	/Ramiz/	20.06.1957.	"	"
46.	Sejarić Džemal	/Šerif/	14.02.1967.	"	"
47.	Kobinović Sefet	/Abez/	10.01.1960.	"	"
48.	Fazlić Hakija	/Latif/	18.01.1939.	"	Krąsulje
49.	Fazlić Halid	/Mujaga/	10.08.1942.	"	"
50.	Fazlić Safet	/Hakija/	22.02.1958.	"	"
51.	Kenješić Enes	/Ibrahim/	01.03.1963.	"	Hripevci
52.	Sediković Edin	/Aziz/	15.12.1971.	"	"
53.	Zuksnović Mirsad	/Asim/	02.01.1959.	"	"
54.	Sediković Hajrudin	/Rifet/	06.09.1957.	"	"
55.	Sediković Hilmo	/Refik/	01.10.1964.	"	"
56.	Sediković Reuf	/Sefet/	03.02.1960.	"	"
57.	Sediković Alija	/Sefet/	02.01.1971.	"	"
58.	Sediković Teufik	/Atif/	19.04.1964.	"	"
59.	Sediković Nermin	/Beco/	30.10.1963.	"	"
60.	Sediković Šefkija	/Ibrahim/	13.05.1954.	"	"
61.	Pudić Hilmija	/Huse/	15.07.1963.	"	"
62.	Zuksnović Husein	/Muharem/	24.09.1967.	"	"
63.	Dedić Refik	/Adil/	04.09.1962.	"	Kresulje
64.	Zuksnović Ferid	/Nafija/	03.02.1970.	"	Hripevci
65.	Zuksnović Tehvid	/Rešid/	15.09.1970.	"	"
66.	Zuksnović Hamdija	/Rešid/	26.10.1968.	"	"
67.	Musić Fadil	/Faik/	02.10.1965.	"	"

...

1.	2.	3.	4.	5.
68.	Kozerac Daut	/Avdo/	o8.o8.1953.g.	Hripavci
69.	Musić Nedžed	/Faik/	o1.o5.1973. "	"
7o.	Musić Amir	/Ibrahim/	14.o8.197o. "	"
71.	Sadiković Jusuf	/Ramiz/	2o.o9.1971. "	"
72.	Sadiković Faik	/Ramiz/	23.o5.1965. "	"
73.	Sadiković Dževad	/Ramiz/	24.o9.1967. "	"
74.	Zukanović Emsud	/Hakija/	o9.1o.1969. "	"
75.	Kenješić Safet	/Smajo/	15.o4.1941. "	"
76.	Hrustić Velid	/Muharem/	o5.o3.1965. "	"
77.	Meslić Admir	/Avdo/	o2.1o.1973. "	"
78.	Muherina Refik	/Adem/	2o.o7.1949. "	"
79.	Čerkić Dževad	/Adil/	o7.o2.1967. "	D. Kresulje
8o.	Sadiković Bajro	/Bajro/	1o.o6.1974. "	Hripavci
81.	Jukić Šuad	/Huse/	o9.o3.1965. "	Kresulje
82.	Čerkić Džafer	/Muhamed/	26.12.1951. "	D. Kresulje
83.	Fazlić Nail	/Zaim/	18.o1.1934. "	Kresulje
84.	Mešanović Husein	/Hamdija/	12.o9.1949. "	Senica
85.	Musić Suad	/Zijad/	22.o6.1968. "	Hripavci
86.	Fazlić Vahid	/Atif/	27.o4.1934. "	D. Kresulje
87.	Čomić Šefko	/Huse/	o4.o1.1941. "	G. Budelj
88.	Kazaferović Rufad	/Mujaga/	o8.o4.197o. "	D. Senica
89.	Kazaferović Džafer	/Hasan/	28.o5.1941. "	D. Senica
9o.	Šljivar Asim	/Hamed/	13.o1.197o. "	"
91.	Bosnić Elkaz	/Rasim/	13.o8.1971. "	"
92.	Kazić Rasif	/Derviš/	o9.o4.1965. "	Kamičak
93.	Kalabić Juso	/Jusuf/	17.o4.1949. "	Kresulje
94.	Kozarac Osman	/Osman/	19.o4.1947. "	Hripavci
95.	Lozić Hazim	/Arif/	2o.o3.1947. "	Dubočani
96.	Pašalamović Meho	/Muslija/	o6.o6.1966. "	"
97.	Pašalamović Nedim	/Muslija/	17.o9.1968. "	"
98.	Javorić Alija	/Hašim/	19.o3.1968. "	"
99.	Karadžić Edin	/Osman/	o9.o7.1967. "	G. Senica
1oo.	Islamagić Samir	/Hamdija/	o1.o3.1974. "	Plamenica
1o1.	Skočić Mirsad	/Safet/	1o.o8.1959. "	Plamenica
1o2.	Skočić Aiz	/Safet/	3o.o6.1957. "	"
1o3.	Karadžić Enes	/Junuz/	2o.o1.1957. "	G. Senica
1o4.	Skočić Ilfad	/Safet/	17.11.1954. "	Plamenica

...

1	2	3	4
105.	Islamagić (Hamdija) Dursum	17.02.1967.	Planenice
106.	Islamagić (mujo) Ejub	18.03.1953.	"
107.	Islamagić (Zijad) Sead	05.08.1972.	"
108.	Islamagić (Ramadan) Ramo	17.01.1963.	"
109.	Islamagić (Sulejman) Persad	31.01.1964.	"
110.	Islamagić (Ramadan) Redžo	17.11.1968.	"
111.	Islamagić (Hamdija) Feho	09.01.1961.	"
112.	Islamagić (Muho) Avdo	07.03.1940.	"
113.	Islamagić (Mehmed) Ramadan	16.04.1933.	"
114.	Ljutić (Ahmet) Ahmo	21.07.1948.	"
115.	Vučkić (Šefik) Nedžad	03.05.1971.	Ključ
116.	Muratagić (Vehbija) Ismet	20.03.1957.	Krasulje
117.	Dedić (Aiz) Velid	09.05.1964.	"
118.	Parić (Smajo) Muharem	28 .05.1966.	"
119.	Avdić (Hasib) Mirsad	05.05.1959.	Biljani
120.	Pobrić (BEsim) Fadil	23.01.1964.	Velagići
121.	Ćemal (Hilmija) Jasmin	08.02.1969.	D.Vojići
122.	Ćemal (Hilmija) Asmir	18.06.1965.	"
123.	Ćemal (Ibrišim) Šemsudin	15.04.1953.	Velagići
124.	Ćemal (Ibrišim) Hajrudin	05.06.1950.	"
125.	Ćemal (Ibrišim) Fahrudin	20.01.1961.	"
126.	Kozarac (Smajo) Husein	01.06.1937.	Ključ
127.	Kujundžić (Rasim) Ismet	03.09.1946.	~~D.Sanica~~
128.	Alagić (Hilmo) Ermin	03.06.1970.	G.Sanica
129.	Alibegović (Ibro) Fehim	02.08.1936.	Sanica
130.	Alagić (Edhem) Hilmija	03.06.1940.	"
131.	Filipović (Suljo) Muhamed	27.10.1955.	Ključ
132.	Saleš (Sabit) Braco	03.10.1959.	Sanica
133.	Draganović (Hašim) Muslija	10.05.1934.	Hadžići
134.	Hodžić (Asim) Asim	21.09.1965.	Ramići
135.	Vatić (Abid) Ibrahim	15.04.1963.	Sanica
136.	Hodžić (Nail) Rezak	28.02.1963.	Ramići
137.	Pajić (Derviš) Munim	08.03.1967.	"
138.	Pajić (Miralem) Nasim	28.04.1955.	"
139.	Alukić (Isak) Mensur	15.01.1967.	"
140.	Pajić (Sabit) Muharem	20.05.1941.	"
141.	Džafić (Abdulah) Ahmet	03.06.1962.	"
142.	Džafić (Sulejman) Mehmed	25.05.1969.	"

. . .

1	2	3	4
143.	Hodžić (Smajo) Hasan	3o.o5.1947.	Ramići
144.	Džafić (Ajo) Remzo	o9.o4.1968.	"
145.	Ikeljić (Rasim) Rešid	o3.11.195o.	"
146.	Pazlić (Adil) Suvad	14.o2.1966.	D.Krasulje
147.	Sadiković (Osman) Safet	15.11.1957.	"
148.	Prmić (Šaban) Rifet	o4.o3.1953.	"
149.	Smajić (Šefik) Ekrem	o6.11.1961.	"
15o.	Čarkić (Derviš) Ferid	18.o1.1958.	"
151.	Dedić (Ahmo) Ahmet	o7.11.1967.	"
152.	Dedić (Sabit) Raif	1o.12.1958.	"
153.	Šulić (Ibrahim) Kadraga	11.o5.1948.	G.Sanica
154.	Šulić (Ibrahim) Esad	o3.o7.1954.	"
155.	Omerović (Vahid) Hamzo	2o.11.1935.	"
156.	Alibegović (Hamdija) Hajrudin	o3.o4.1951.	"
157.	Harambašić (Salih) Raif	o6.o8.1966.	"
158.	Harambašić (Salko) Nijaz	25.12.1959.	"
159.	Subašić (Fadil) Mirsad	17.o7.1963.	D.Biljani
16o.	Pehadžić (Džemal) Oman	o6.o3.1966.	"
161.	Ćomić (Mujo) Saim	o9.1o.1972.	Sanica
162.	Omanović (Šerif) Ramo	o1.12.1936.	Maribor
163.	Harmbašić (Atif) Adil	1o.o4.1941.	Sanica
164.	Mehmedović (Osme) Džafer	o5.1o.1944.	"
165.	Kuburaš (Ahmo) Mesud	o4.12.1959.	"
166.	Harambašić (Huse) Hakija	22.o3.1937.	"
167.	Hadžić (Omer) Ćazim	12.o3.1955.	Velečevo
168.	Šehić (Safet) Mujo	o9.o9.1948.	"
169.	Derviševič (Redžo) Ramiz	28.o4.1948.	Hadžići
17o.	Drrviševič (Ramiz) Nedžad	11.o8.1971.	"
171.	Maslić (Husnija) Munib	14.o6.1968.	Hripavci
172.	Hukić (Husein) Ramiz	25.o3.1958.	Hadžići
173.	Mujkić (Kemal) Mumin	12.11.1972.	Hasići
174.	Mujkić (Osman) Esad	27.o5.1956.	"
175.	Mujkić (Osmn) Kemal	12.o8.1952.	"
176.	Bilajac (Salko) Ismet	24.o3.1961.	"
177.	Dedić (Alija) Almaz	1938.	Krasulje
178.	Kuburaš (Atif) Iso	3o.12.1937.	Crnalići
179.	Kučuković (Džafer) Muharem	15.o3.1946.	G.Budelj
18o.	Kuburaš (Rašid) Sead	o6.11.197o.	G.Sanica

1	2	3	4
181.	Čarkić (Smail) Zijad	29.08.1970.	D.Krasulje
182.	Čarkić (Smail) Said	14.09.1966.	"
183.	Keranović (Huse) Ekrem	12.07.1937.	G.Sanica
184.	Kučuković (Bećo) Smajil	15.08.1946.	Sanica
185.	Frmić (Smajo) Smajil	12.09.1959.	D.Krasulje
186.	Frmić (Sulejman) Izet	27.06.1957.	"
187.	Kozarac (Atif) Mirsad	07.03.1961.	Hripavci
188.	Kozarac (Atif) Rifet	13.08.1969.	"
189.	Musić (Adem) Emsud	04.11.1968.	"
190.	Musić (Adem) Mesud	20.11.1961.	"
191.	Bećirbegović (Salih) Rasudin	20.08.1955.	Sanica
192.	Muratagić (Adem) Rezak	28.05.1952.	G.Sanica
193.	Muratagić (Adem) Asim	18.04.1950.	"
194.	Mujezinović (Šerif) Mehmed	25.09.1950.	"
195.	Subašić (Hakija) Ramiz	06.05.1954.	D.Biljani
196.	Alagić (Mujaga) Fuad	28.01.1963.	Sanica
197.	Harambašić (Mehmed) Haris	26.09.1972.	"
198.	Salihović (Husein) Salih	08.01.1961.	P.Han
199.	Omanović (Adil) Rešad	30.01.1959.	Sanica
200.	Pobrić (Nurija) Sead	11.11.1963.	P.Han
201.	Kučuković (Muharem) Fadil	15.03.1962.	Sanica
202.	Kučuković (Muharem) Muharem	01.06.1937.	"
203.	Omanović (Ahmo) Hamija	26.06.1933.	Biljani
204.	Medić (Meho) Miralem	06.05.1940.	Sanica
205.	Omeradžić (Osman) Sefer	12.03.1936.	Biljani
206.	Karadžić (Redžo) Ferid	01.08.1939.	G.Sanica
207.	Subašić (Fadil) Faik	12.12.1956.	D.Biljani
208.	Balagić (Osme) Hakija	10.02.1935.	Sanica
209.	Omerović (Hamzo) Omer	16.07.1963.	G.Sanica
210.	Omerović (Hamzo) Ilijaz	01.06.1959.	Sanica
211.	Šećerbegović (Vehbija) Šefko	28.05.1936.	"
212.	Omerović (Ferid) Izet	31.07.1972.	G.Sanica
213.	Karadžić (Avdo) Mehmed	26.04.1940.	"
214.	Pršić (Mahmut) Eniz	06.01.1951.	Sanica
215.	Omanović (Fehim) Sead	26.05.1951.	"
216.	Omanović (Sabit) Senad	05.05.1957.	"
217.	Kuburaš (Muharem) Senad	28.06.1958.	D.Biljani
218.	Harmbašić (Rašid) Salih	11.05.1933.	Sanica

1	2	3	4
219.	Harambašić (Hasan) Djemal	18.03.1950.	Sanica
220.	Alagić (Adil) Adem	05.03.1933.	"
221.	Subašić (Fadil) Nihad	07.03.1961.	"
222.	Avdić (Rezak) Nehrudin	02.06.1972.	"
223.	Smajić (Ibrahim) Hidajet	16.08.1959.	D.Krasulje
224.	Delalović (Esad) Emrul	30.08.1971.	"
225.	Hodžić (Osman) Suvad	23.11.1957.	D.Biljani
226.	Delalović (Bibe) Ismet	27.12.1964.	D.Krasulje
227.	Delalović (Hamdija) Nail	11.05.1968.	"
228.	Brkić (Ramiz) Rezak	08.02.1959.	Ključ
229.	Kobinović (Ibro) Husnija	04.06.1935.	G.Sanica
230.	Mehmedović (Mehmed) Hasan	14.03.1939.	Sanica
231.	Hamedović (Mehmed) Šefik	19.10.1957.	"
232.	Muratagić (Hamed) Junuz	05.09.1955.	"
233.	Muratagić (Hamed) Besim	31.10.1945.	"
234.	Muratagić (Zuhdija) Nermin	09.10.1971.	"
235.	Memišević (Latif) Faik	08.05.1952.	"
236.	Karadžić (Džafer) Smajil	04.08.1951.	"
237.	Hadžić (Huse) Omer	08.02.1940.	"
238.	Škerić (Vehbija) Ibrahim	11.09.1953.	"
239.	Ćomić (Bejdo) Bejdo	12.05.1957.	"
240.	Hasukić (Husein) Amir	13.11.1973.	"
241.	Muhić (Fehim) Edin	31.05.1973.	"
242.	Muhić (Arif) Fehim	04.02.1948.	"
243.	Šadić (Mehmedalija) Saim	10.06.1973.	"
244.	Lemeš (Midho) Edin	19.05.1973.	"
245.	Botonjić (Bećo) Šukrija	14.08.1959.	"
246.	Botonjić (Derviš) Bećo	17.06.1936.	"
247.	Bećirbegović (Fadil) Nedžad	03.02.1968.	"
248.	Botonjić (Fadil) Emir	09.08.1967.	"
249.	Bećirbegović (Kemal) Samir	12.07.1965.	"
250.	Vučkić (Avdo) Ibrahim	01.03.1938.	"
251.	Pazlić (Atif) Ismet	15.05.1974.	Krasulje
252.	Lemeš (Midho) Amir	23.09.1968.	Sanica
253.	Frmić (Hasan) Ramiz	27.06.1971.	D.Krasulje
254.	Tihić (Fikret) Ale	12.07.1952.	Sanica
255.	Botonjić (Sulejman) Adnan	20.06.1969.	"
256.	Botonjić (Sulejman) Admir	24.02.1974.	"
257.	Mehmedović (Adil) Muharem	22.03.1937.	"

1	2	3	4
258.	Mehmedović (Muharem) Samir	11.09.1971.	Sanica
259.	Botonjić (Šemso) Mirsad	01.10.1963.	"
260.	Jugo (Hlage) Rešad	02.07.1958.	Humići
261.	Salihović (Rešid) Latif	22.06.1955.	P.Han
262.	Tičević (Mehmed) Senad	28.09.1965.	"
263.	Botonjić (Juso) Šemso	1935.	Sanica
264.	Kobinović (Husnija) Ibro	01.03.1970.	G.Sanica
265.	Šadić (Atif) Rifet	10.02.1938.	Sanica
266.	Mešanović (Refik) Edin	15.03.1960.	"
267.	Ćemal (Bajro) Bajro	31.03.1959.	"
268.	Bećirbegović (Dulaga) Esad	18.09.1958.	"
269.	Šadić (Latif) Fuad	17.10.1958.	"
270.	Huskić (Mustafa) Nedim	26.04.1967.	"
271.	Huskić (Mustafa) Ibrahim	16.06.1962.	"
272.	Omanović (Muharem) Bedrudin	22.05.1953.	D.Biljani
273.	Balagić (Zaim) Fikret	26.08.1949.	"
274.	Avdić (Hamdija) Enver	29.08.1964.	"
275.	Selman (Abid) Hamdija	19.02.1962.	G.Sanica
276.	Šadić (Smajo) Hasan	28.05.1939.	"
277.	Karadžić (Osman) Šefik	27.09.1963.	"
278.	Harambašić (Enver) Muharem	07.02.1942.	Sanica
279.	Šadić (Osme) Kemal	10.04.1936.	"
280.	Šadić (Kemal) Ermin	10.01.1963.	"
281.	Karadžić (Alija) Elhad	29.07.1963.	"
282.	Botonjić (Šefik) Sajim	14.10.1964.	"
283.	Džafić (Hamdo) Alija	13.03.1940.	"
284.	Medić (Mumin) Ferid	02.01.1955.	"
285.	Balagić (Esad) Jasmin	15.04.1974.	"
286.	Vučkić (Muslija) Emir	03.11.1969.	"
287.	Vučkić (Zuhdija) Ajiz	13.09.1968.	"
288.	Vučkić (Ajiz) Zuhdija	20.01.1937.	"
289.	Alagić (Fehim) Hamzo	25.03.1941.	"
290.	Lemeš (Huse) Midhat	23.03.1939.	"
291.	Omanović (Elkaz) Osme	17.06.1957.	"
292.	Balagić (Osme) Zijad	27.10.1955.	"
293.	Muherina (Ibro) Mujo	30.09.1971.	Hripavci
294.	Musić (Miralem) Muharem	17.10.1969.	"
295.	Musić (Hamdo) Edin	28.06.1971.	"
296.	Muherina (Huso) Safet	24.08.1969.	"

. . .

1	2	3	4
297.	Botonjić (Zuhdija) Feho	15.11.1958.	Rejzovići
298.	Jovanović (Ramo) Remo	06.05.1954.	Humići
299.	Koljić (Alija) Ismet	06.06.1949.	Velagići
300.	Koljić (Faik) Enes	01.03.1963.	Rejzovići
301.	Draganović (Redžo) Muharem	01.08.1966.	P.Han
302.	Zahirović (Irfan) Rufad	15.07.1967.	Egrlići
303.	Koljić (Derviš) Dževad	09.03.1956.	Velagići
304.	Bajrić (Huse) Ibrahim	24.08.1951.	Rejzovići
305.	HAMEDOVIĆ (DJEMAL) HILMIJA	10.01.1956.	KLJUČ
306.	Dervišević (Redžo) Dževad	25.05.1959.	Hadžići
307.	BILIĆ (ARIF) ALIJA	22.06.1949.	KLJUČ
308.	Smajić (Husein) Mirsad	22.03.1955.	Ključ
309.	Salihović (Fehim) Mirsad	22.10.1966.	Velagići
310.	Hasanbegović (Adem) Emsud	20.10.1957.	Ključ
311.	Egrlić (Ekrem) Samir	09.11.1970.	Egrlići
312.	DE[illegible]vićević (Salko) Ekrem	10.11.1949.	Ključ
313.	Dervišević (Muherem) Tevfik	13.04.1964.	Hadžići
314.	Kujundžić (Husein) Šaban	14.11.1968.	Velagići
315.	Koljić (Djemal) Nijavet	11.02.1969.	P.Han
316.	Dervišević (Mumin) Mumin	01.01.1962.	Hadžići
317.	Kujundžić (Rasim) Adnan	07.01.1973.	Velagići
318.	Muhić (Muharem) Ibrahim	01.10.1968.	P.Han
319.	Halilović (Jusufa) Selim	06.09.1970.	Vojići
320.	Ćemal (Ćamil) Mirsad	02.01.1959.	"
321.	Hodžić (Safet) Nermin	12.07.1969.	Ramići
322.	Hodžić (Safet) Edin	08.08.1973.	"
323.	Kuburaš (Ramo) Ekrem	08.12.1954.	"
324.	Egrlić (Asim) Mehmed	21.06.1960.	"
325.	Kuburaš (Hamed) Elvir	29.02.1971.	"
326.	Koljić (Ibrahim) Ibrahim	03.10.1971.	Velagići
327.	Hadžić (Hamdija) Djemal	24.05.1954.	Ključ
328.	Kujundžić (Muhamed) Rasim	24.11.1957.	Velagići
329.	Osmanović (Ahmet) Ilfad	02.06.1956.	Rejzovići
330.	Islamagić (Muše) Hakija	22.11.1946.	Ključ
331.	Draganović (Ago) Hasan	31.07.1963.	Hadžići
332.	Jukić (Huse) Husein	01.05.1953.	D.Vojići
333.	Burzić (Rešid) Rezak	24.11.1958.	Hasići
334.	Salihović (Osman) Fehim	28.06.1939.	Velagići
335.	Ćemal (Islam) Sabit	22.11.1956.	Vojići
336.	Ćemaž (Ibrahim) Sabit Isak	06.03.1943.	"

1	2	3	4
337.	Ćemal (Fehima) Ismet	26.08.1963.	Vojići
338.	Kujundžić (Smajo) Smajil	11.06.1951.	Velagići
339.	Zukić (Meho) Halid	11.04.1957.	D.Vojići
340.	Muratović (Šerif) Šefik	13.04.1968.	Velagići
341.	Dervišević (Jusuf) Atif	01.01.1954.	G.Hadžići
342.	Halilović (Miralem) Hajrudin	31.12.1971.	G.Vojići
343.	Bukvić (Vahid) Rifet	25.07.1961.	G.Vojići
344.	Zukić (Hamdija) Asmir	01.08.1968.	"
345.	Ikeljić (Rasim) Rifet	06.07.1956.	Ramići
346.	Kuburaš (Hamed) Zijad	29.01.1969.	"
347.	Halilović (Rešid) Safet	18.09.1964.	Vojići
348.	Halilović (Meho) Emsud	20.09.1967.	"
349.	Koljić (Osman) Osme	17.09.1965.	Velagići
350.	Silajdžić (Ramiz) Ismet	24.02.1949.	Rejzovići
351.	Muratović (Ibrahim) Senad	04.01.1965.	Velagići
352.	Nezić (Fehim) Midho	27.02.1962.	"
353.	Muratović (Šerif) Alija	12.05.1965.	"
354.	Hotić (Omer) Irfan	27.04.1962.	"
355.	Zukić (Rešid) Djemal	15.11.1960.	G.Vojići
356.	Ćemal (Atif) Ale	05.06.1940.	Vojići
357.	Ćemal (Atif) Hasib	29.04.1950.	"
358.	Ćemal (Atif) Enes	04.11.1953.	"
359.	Nezić (Fehim) Suvad	17.06.1960.	Velagići
360.	Nezić (Muharem) Muharem	28.09.1965.	"
361.	Bilajac (Muho) Refik	18.07.1970.	Hasići
362.	Pobrić (Hamed) Muhamed	11.01.1967.	Velagići
363.	Medić (Huse) Sabit	15.10.1959.	Rejzovići
364.	Keranović (Mustafe) Hamdija	24.07.1959.	Velagići
365.	Keranović (Ibrahima) Mirsad	21.01.1966.	"
366.	Muratović (Kasima) Rezak	01.09.1967.	"
367.	Keranović (Jusuf) Senad	16.09.1964.	"
368.	Keranović (Esada) Emir	13.03.1970.	"
369.	Gromilić (Latif) Tefik	14.06.1938.	Krasulje
370.	Bajrić (Hamdija) Tefik	06.09.1950.	Ramići
371.	Bajrić (Šaban) Čazim	15.01.1951.	"
372.	Kalabić (Ahmo) Šefik	01.01.1941.	Krasulje
373.	Akšamović (Ibrahim) Hilmo	04.10.1959.	"
374.	Kujundžić (Abid) Mehmed	13.04.1963.	Velagići

. . .

1	2	3	4
375.	Kujundžić (Arif) Enes	15.05.1973.	Velagići
376.	Ćemal (Šabana) Hamdija	11.06.1971.	Vojići
377.	Zukić (Faik) Senad	25.05.1965.	"
378.	Jodanović (Hajrudin) Mensur	10.10.1963.	Rejzovići
379.	Tičević (Elkaz) Hasan	24.06.1972.	P.Han
380.	Delić (Redžo) Sead	25.03.1963.	Vojići
381.	Keranović (Ćamil) Mehmed	27.06.1968.	Velagići
382.	Nezić (Bajro) Djemal	04.02.1968.	Hasići
383.	Adžemović (Sejdo) Edin	02.05.1972.	Rejzovići
384.	ADŽEMOVIĆ (JUSO) SEJDO	26.11.1946.	"
385.	Tičević (Mustafa(Senad	29.03.1969.	P.Han
386.	Draganović (Ibrahim) Kemal	22.10.1966.	Hadžići
387.	Koljić (Derviš) Senad	28.04.1967.	Velagići
388.	Kujundžić (Husein) Tanfik	25.09.1956.	"
389.	Salihović (Sulejman) Enes	17.09.1965.	"
390.	Nezić (Fehim) Senad	06.01.1965.	"
391.	Koljić (Arif) Esad	10.08.1969.	"
392.	Koljić (Huseina) Bajazit	01.12.1958.	"
393.	Bečić (Redže) Nermin	21.04.1968.	"
394.	Džafić (Abdulah) Fadil	09.01.1960.	Ramići
395.	Bajramović (Smajil) Mumin	01.04.1951.	Krasulje
396.	Omanović (Mumina) Ajmaz	07.11.1935.	D.Biljani
397.	Adžemović (Ahme) Osman	12.01.1961.	Rejzovići
398.	Adžemović (Ahme) Akif	15.01.1964.	"
399.	Sefić (Huseina) Hamdija	28.11.1959.	"
400.	Risović (Muharema) Ramiz	02.08.1948.	"
401.	Bečić (Refika) Šefik	02.09.1964.	Velagići
402.	Bajrić (Ferida) Fadil	13.06.1966.	Hasići
403.	Nezić (Bajre) Ibrahim	01.10.1951.	"
404.	Bajramović (Edhem) Hamdija	04.10.1949.	Krasulje
405.	Kuburaš (Vehbija) Smajo	05.04.1966.	G.Ramići
406.	Pajić (Ferida) Edin	20.04.1969.	"
407.	Pajić (Hasana) Šemsudin	20.10.1973.	"
408.	Hodžić (Hasana) Smajil	12.07.1966.	"
409.	Kujundžić (Arifa) Salih	24.10.1955.	Velagići
410.	Kesedžić (Mehmed) Fikret	13.03.1956.	"
411.	Kujundžić (Rasim) Edin	07.02.1972.	"
412.	Bilajac (Mustafa) Mesud	28.10.1963.	Hasići

. . .

1	2	3	4
413.	Bilajac (Hamdo) Senad	18.04.1964.	Hasići
414.	Bilajac (Hamdo) Selvet	18.04.1968.	"
415.	Borzić (Ale) Dursum	15.01.1959.	"
416.	Bečić (Ajmaz) Ibrišim	01.01.1968.	Velagići
417.	Bebrić (Hasana) Ferid	09.08.1957.	P.Han
418.	Šodić (Rešid) Teufik	03.01.1965.	"
419.	Tičević (Mustafe) Husein	29.11.1958.	"
420.	Tičević (Hamdo) Amir	21.11.1959.	"
421.	Jukić (Ajiza) Kemal	08.10.1960.	D.Vojići
422.	Koljić (Alije) Djemal	11.12.1940.	Točina
423.	Muratović (Derviša) Ramiz	23.12.1935.	Velagići
424.	Kesedžić (Fešida) Ismet	21.09.1954.	P.Han
425.	KUMALIĆ (MUMIN) HAMDIJA	15.06.1956.	HADŽIĆI
426.	DEDIĆ (REFIKA) ATIF	01.05.1969.	~~CRLJENI~~
427	Derviševič (Mumin) Mehmedalija	05.8.1967.	Hadžići
428.	Hotić (Esada) Ilijaz	20.01.1968.	Kamičak
429.	Dervišević (Husnije) Muelija	06.02.1970.	Hadžići
430.	Dervišević (Mumin) Faruk	25.08.1970.	"
431.	Šistek (Osmana) Mehmed	11.03.1938.	Ključ
432.	Jašarević (Šećer) Refik	10.10.1941.	D.Biljani
433.	Selman (Ibrahim) Nedžad	06.02.1964.	Sanica
434.	Džafić (Mehmed) Mujaga	26.03.1954.	Budelj
435.	Bečić (Sabita) Fuad	26.06.1960.	P.Han
436.	Filipović (Malik) Nihad	14.02.1953.	Ključ
437.	Omerović (Ibro) Agvan	10.03.1969.	Crljeni
438.	Osmanović (Meho) Asim	22.05.1969.	"
439.	Dedić (Ramiz) Zuhdija	11.07.1963.	"
440.	Dedić (Hasib) Husnija	07.08.1956.	"
441.	Omerović (Džafo) Džafer	01.02.1952.	"
442.	Dedić (Derviš) Refik	06.05.1934.	"
443.	Dedić (Refik) Ale	01.03.1960.	"
444.	Dedić (Ejub) Fuad	16.06.1965.	"
445.	Dedić (Ejub) Ilfad	13.01.1957.	"
446.	Dedić (Ejub) Suad	15.09.1955.	"
447.	Medić (Zuhdija) Enes	01.03.1963.	"
448.	Medić (Šuhret) Šuhro	01.01.1965.	"
449.	Medić (Safet) Ilfad	10.10.1968.	"
450.	Medić (Safet) Fuad	03.05.1956.	"

. . .

1	2	3	4
451.	Medanović (Ferida) Ćazim	o1.o1.1964.	Prhovo
452.	Medanović (Ferida) Fehret	25.o3.1969.	"
453.	Kablić (Sulejman) Zijad	25.o4.1946.	Crljeni
454.	Kablić (Zijad) Safet	1o.1o.1971.	"
455.	Kablić (Zijad) Suljo	o9.o9.1968.	"
456.	Kablić (Zijad) Senad	14.o9.1973.	"
457.	Konjević (Dedo) Fuad	o8.o4.194o.	G.Budelj
458.	Hamedović (Hamdija) Hajrudin	23.o1.1959.	Humići
459.	Kesedžić (Jusuf) Rezak	15.o4.1964.	P.Han
46o.	Derviševič (Rešid) Mirsad	27.o3.1956.	Hadžići
461.	Mešić (Ramiz) Meho	27.o2.1972.	Prhovo
462.	Medić (Redže) Sakib	3o.o5.1954.	Crljeni
463.	Nedić (Ramadan) Mirsad	28.o6.1973.	"
464.	Omerović (Meho) Ibrahim	1o.o6.1954.	"
465.	Medić (Ramo) Ekrem	16.o2.1953.	"
466.	Medić (Ifeta) Musa	15.o7.1952.	"
467.	Medić (Musa) Islam	o9.1o.1971.	"
468.	Medić (Rešid) Dževad	o4.o2.1969.	"
469.	Medić (Mesud) Suad	17.o9.1968.	"
47o.	Osmanović (Ferid) Samir	12.o7.1971.	"
471.	Omerović (Meho) Emin	o3.o6.1949.	"
472.	Omerović (Smajo) Adem	o3.o1.1956.	"
473.	Osmanović (Aziz) Aziz	18.o6.1948.	"
474.	Dedić (Smajo) Smajić	2o.o3.1952.	"
475.	Dedić (Smajo) Ermin	25.o9.1973.	"
476.	Kablić (Sulejman) Asim	1o.o8.1952.	"
477.	Dedić (Ramiz) Kasim	1o.o8.1952.	"
478.	Osmanović (Sadik) Islam	12.o8.1965.	"
479.	Kablić (Pašo) Sejad	21.o1.1973.	"
48o.	Dedić (Huse) Ekrem	o1.1o.1952.	"
481.	Islamagić (Mujo) Ajmaz	o2.o3.1947.	Ključ
482.	Islamagić (Salih) Hasan	11.o4.1963.	Plamenice
483.	Omerović (Emin) Rešid	o8.12.1971.	Crljeni
484.	Derviševič (Mujo) Salko	17.o2.1969.	Hadžići
485.	Derviševič (Husnija) Rifet	25.3.1966.	"
486.	Derviševič (Husnija) Ahmo	o1.12.1972.	"
487.	Bukvić (Smail) Reuf	27.o9.1972.	Vojići
488.	Omerović (Ibrahim) Rešo	15.o5.194o.	Crljeni

. . .

1	2	3	4	
489.	Hara,bašić	(Sulejman) Sajdin	o2.o6.1971.	Sanica
49o.	Medanović	(Hamdija) Sulejman	o1.o5.197o.	Prhovo
491.	Hadžić	(Sulejman) Fuad	o4.o6.1967.	"
492.	Hadžić	(Hajro) Hamid	3o.o9.1961.	"
493.	Hadžić	(Omer) Edin	o6.o6.1973.	"
494.	Derviševi	(Muje) Ramiz	21.o2.1961.	Hadžići
495.	Klipanović	(Bajro) Junuz	17.o6.196o.	"
496.	Dedić	(Zajim) Mustafa	o7.o1.1966.	Crljeni
497.	Ćehić	(Rasim) Hajrudin	17.o6.1951.	D.Biljani
498.	Ćehić	(Rasim) Ibrahim	17.o6.1956.	"
499.	Fazlić	(Hamdija) Mehmedalija	17.11.1962.	Sanica
5oo.	Omeradžić	(Arif) Mirsad	o1.o4.196o.	D.Biljani
5o1.	Omeradžić	(Sefer) Kemo	o4.12.197o.	"
5o2.	Jusić	(Latif) Hakija	1o.o8.1965.	Prhovo
5o3.	Medanović	(Ahmo) Azim	26.o5.1968.	"
5o4.	Džafić	(Hamid) Huse	3o.o8.1966.	G.Sanica
5o5.	Botonjić	(Fadil) Amir	18.o9.1968.	"
5o6.	Burzić	(Ćamil) Amir	19.o2.1944.	Hasići
5o7.	Burzić	(Amir) Mehmed	29.o3.1974.	"
5o8.	Selman	(Esad) Zaim	o8.o1.1955.	Sanica
5o9.	Selman	(Esad) Osman	17.12.1966.	"
51o.	Selman	(Esad) Zikret	15.o2.1959.	"
511.	Draganović	(Sabit) Suvad	25.o8.1954.	Hadžići
512.	Derviševi	(Mumin) Muhamed	23.o8.1963.	"
513.	Jusić	(Mehmed) Safet	o8.o7.1955.	Prhovo
514.	Hotić	(Farid) Mirsad	22.11.1963.	Kamičak
515.	Omanović	(Sadik) Selim	o1.o5.194o.	Biljani
516.	Omanović	(Selim) Islam	13.o6.1961.	"
517.	Medić	(Mesud) Mirsad	28.o1.1972.	Crljeni
518.	Medić	(Mesud) Emsud	1o.o6.1965.	"
519.	Omerović	(Džafo) Latif	18.o1.195o.	"
52o.	Omerović	(Džafo) Jusuf	2o.o9.1965.	"
521.	Hrustić	(Mahmut) Midhet	2o.o9.1969.	"
522.	Draganović	(Ibrahim) Ale	18.1o.1953.	Hadžići
523.	Burzić	(Smajil) Samir	25.o9.1968.	Hasići
524.	Medić	(Rešid) Hakija	15.o1.1962.	Crljeni
525.	Medić	(Rešid) Šerif	21.o9.1971.	"
526.	Osmanović	(Osman) Esad	26.o4.197o.	"

. . .

1	2	3	4
527.	Vučkić (Asim) Hamzo	04.09.1965.	D.Biljani
528.	Bosnić (Rasim) Tehvid	15.04.1969.	D.Sanica
529.	Alagić (Hasib) Merim	15,07.1955.	Sanica
530.	Konjević (Ramiz) Šerif	18.01.1961.	Sanica
531.	Selman (Ibrahim) Ferid	15.12.1954.	"
532.	Selman (Nail) Nail	15.01.1958.	"
533.	Džafić (Ale) Velid	28.09.1963.	"
534.	Draganović (Hasana) Smail	15.01.1945.	Ključ
535.	Draganović (Mesud) Emsud	11.04.1956.	Hadžići
536.	Draganović (Mesud) Meho	20.08.1958.	"
537.	Nezić (Ćamil) Rifet	05.01.1950.	P.Han
538.	Vučkić (Zuhdija) Behzad	10.11.1965.	Sanica
539.	Ćomić (Safet) Sead	01.09.1963.	G.Budelj
540.	Tičević (Avdo) Velid	21.05.1960.	Hadžići
541.	Tičević (Avdo) Nedžad	09.10.1970.	"
542.	Memišević (Latif) Esad	24.04.1950.	G.Sanica
543.	Konjević (Mehmed) Braco	04.12.1962.	"
544.	Konjević (Mehmed) Irfan	27.01.1965.	"
545.	Hrnjić (Šaban) Derviš	05.03.1937.	"
546.	Husić (Mehmed) Midhet	03.03.1966.	G.Krasulje
547.	Pobrić (Ale) Ale	26.10.1964.	P.Han
548.	Islamagić (Mehmed) Sulejman	06.5.1936.	Plamenice
549.	Islamagić (Sulejman) Ismet	05.11.1968.	"
550.	Šehić (Muho(Rifet	01.09.1941.	Šehići
551.	Selman (Sulejman) Mujaga	20.02.1952.	Sanica
552.	Smajić (Salih) Jusuf	27.09.1955.	Ključ
553.	Burzić (Sulejman) Refik	06.01.1967.	Hasići
554.	Burzić (Sulejman) Šefik	18.04.1971.	"
555.	Pobrić (Muharem) Rašid	01.11.1953.	P.Han
556.	Džaga (Branko) Darko	16.09.1962.	Ključ
557.	Kesedžić (Hamid) Amir	12.09.1952.	P.Han
558.	Džafić (Abdulah) Midhat	05.02.1957.	Ramići
559.	Hodžić (Sefer) Šefik	22.02.1956.	"
560.	Pajić (Ferid) Fadil	14.01.1972.	"
561.	Selman (Meho) Alija	26.01.1959.	G.Budelj
562.	Keranović (Ahmet) Safet	11.12.1939.	Velagići
563.	Nezić (Muharem) Ibrahim	24.07.1951.	Hasići
564.	Nezić (Huse) Fadil	26.05.1964.	"
565.	Burzić (Ahmo) Ifet	10.04.1957.	"

1	2	3	4
566.	Burzić (Ahmo) Ahmo	23.02.1953.	Hasići
567.	Burzić (Muharem) Miralem	3.08.1963.	"
568.	Burzić (Bajro) Hasan	15.02.1956.	"
569.	Domazet (Sulejman) Omer	11.11.1956.	"
570.	Salihović (Sulejman) Ismet	07.11.1956.	Velagići
571.	Kucukovic (HUse) Emir	17.06.1965.	G.Budelj
572.	Babović (Hamdija) Enes	11.11.1959.	Sanica
573.	Šehić (Adjul) Mirsad	19.04.1951.	Ključ
574.	Selman (Bajro) Husein	05.06.1965.	G.Budelj
575.	Krantić (Safet) Akif	27.05.1966.	Humići
576.	Pobrić (Mušo) Nurija	27.07.1939.	Velagići
577.	Keranović (Zaim) Isak	15.03.1952.	Hadžići
578.	Islamagić (Muharem) Ferid	04.3.1957.	Ključ
579.	Islamagić (Muharem) Fuad	04.7.1960.	Ključ
580.	Draganović (Hasan) Ilhad	11.02.1961.	Ključ
581.	Ćehić (Husein) Ibrahim	16.11.1968.	Sanica
582.	Omanović (Abid) Sefer	20.04.1936.	"
583.	Draganović (Ibrahim) Abid	17.11.1960.	Hadžići
584.	Kuburaš (Hase) Rifet	15.12.1957.	Ramići
585.	Džafić (Aje) Sead	05.05.1967.	Sanica
586.	Ćomić (Safet) Derviš	08.04.1954.	Sanica
587.	Koljić (Adem) Senad	20.07.1961.	Velagići
588.	Hukić (Husein) Meho	27.01.1971.	Hadžići
589.	Golji (Latif) Ferid	05.01.1970.	Sanica
590.	Golji (Latif) Hajriz	04.10.1960.	"
591.	Golji (Latif) Šaban	20.06.1957.	"
592.	Avdić (Sabit) Sabit	10.11.1951.	Biljani
593.	Kučuković (Derviš) Edvin	9.01.1970.	Sanica
594.	Avdić (Omer) Mirsad	27.10.1954.	"
595.	Ćehić (Sabrija) Hasib	11.12.1967.	Biljani
596.	Medić (Hasib) Hasan	05.01.1959.	Crljeni
597.	Hukić (Husein) Hamdija	04.12.1955.	Hadžići
598.	Harambašić (Rašid) Sulejman	25.5.1942.	Sanica
599.	Osmanović (Munib) Idriz	13.04.1955.	Crljeni
600.	Osmanović (Munib) Mirzet	15.1.1974.	"
601.	Avdić (Šerif) Durdum	25.02.1953.	Biljani
602.	Avdić (Šerif) Gane	01.01.1958.	"

. . .

1	2	3	4
603.	Avdić /Ramo/ Ajiz	06.04.1939.	Biljani
604.	Mujezinović Naila Huse	08.05.1964.	D.Biljani
605.	Mujezinović Muharema Hajrudin	03.11.1969.	D.Biljani
606.	Mujezinović Muharema Zikrija	28,07.1971.	D.Biljani
607.	Omanović Asima Husein	12.06.1961.	D.Biljani
608.	Hodžić Miralema Izedin	07.05.1969	"
609.	Šekić Mehmeda Smajil	01.04.1948.	"
610.	Ćehić Šerifa Mesud	12.06.1948.	"
611.	Omeradžić Junuza Mesud	25.08.1953.	"
612.	Pehadžić Muje Izet	21.06.1970.	G.Budelj
613.	Pehadžić Muje Ismet	20.08.1965.	"
614.	Ćomić Mustafe Refik	10.08.1968.	"
615.	Kukavica Osmana Arif	08.01.1966.	Sanica
616.	Didović Fehima Edin	05.05.1969.	G.Budelj
617.	Didović Fehima Mehmed	21.10.1967.	G.Budelj
618.	Krantić Sulje Ajiz	01.12.1957.	Humići
619.	Ćomić Šefke Husein	01.09.1964.	G.Budelj
620.	Krantić Sulje Ajiz	01.12.1957.	Humići
621.	Ćomić Šefke Husein	01.09.1964.	G.Budelj
622.	Ćomić Šefke Sadik	17.02.1969	G.Budelj
623.	Ćomić Šefke Elvir	30.01.1972.	"
624.	Delić Dragana Emir	17.08.1972.	D.Vojići
625.	Delić Dragana Demal	27.09.1969.	"
626.	Ćemal Muje Šerif	31.01.1971.	"
627.	Kučuković Mehmeda Hidajet	22.09.1961.	"
628.	Meeić Mehe Šefkija	15.10.1954.	Crljeni
629.	Dedić Saliha Saif	28.04.1971.	"
630.	Krantić Ramiza Nedžad	04.07.1970.	Humići
631.	Ćehić Ćazima Muharem	07.10.1958.	D.Biljani
632.	Ćehić Miralema Besim	08.11.1959.	"
633.	Avdić Safeta Hamdo	10.08.1966.	"
634.	Didović Mehe Osme	10.05.1940.	G.Budelj
635.	Didović Osme Merfi	13.03.1966.	"
636.	Ljutić Ifeta Safet	07.04.1973.	Humići
637.	Hašani Adema Hamid	17.01.1974.	Humići

...

1	2	3	4
638.	Selman Sulejmana Rufad	12.03.1958.	Sanica
639.	Botonjić Adila Mirsad	08.01.1961.	Biljani
640.	Hadić Junuza Amir	29.04.1970.	Sanica
641.	Hadić Junuza Sead	23.07.1960.	Prijedor
642.	Šulić Ibrahima Hajil	02.01.1950.	Sanica
643.	Brković Pajika Rifet	28.09.1965.	Sanica
644.	Dragonović Džafera Šemsudin	23.04.1967.	Hadžići
645.	Draganović Fikreta Edin	29.08.1972.	Hadžići
646.	Draganović Smajila Ćamil	10.09.1942.	"
647.	Hasić Ćamila Zijad	01.05.1963.	Hasići
648.	Hasić Ćamila Emsud	10.03.1965.	"
649.	Domazet Smajila Vahid	07.07.1956.	Biljani
650.	Bečić Ramiza Islam	07.07.1962.	Hasići
651.	Bečić Ramiza Šemsudin	02.03.1972.	"
652.	Bajrić Muharema Husnija	05.08.1972.	Hasići
653.	Hasić Huse Šaban	25.01.1962.	Hasići
654.	Selman Hakija Nijaz	31.01.1954.	Sanica
655.	Halilović Derviša Muharem	02.11.1951.	Vojići
656.	Halilović Muhe Sulejman	08.05.1948.	Vojići
657.	Dervišević Islama Ibrahim	14.09.1960.	Hadžići
658.	Kesedžić Husnije Mesud	10.05.1943.	P.Han
659.	Burzić Ćamila Enis	12.03.1962.	Hasići
660.	Hasić Mumina Husnija	17.05.1942.	Hadžići
661.	Hasić Derviša Hajrudin	08.09.1967.	Hasići
662.	Dervišefić Muharema Hase	02.08.1955.	Hadžići
663.	Dervišević Redže Sejad	10.04.1960.	"
664.	Hotić Esada Nijaz	28.09.1969.	Kamičak
665.	Hotić Juse Kemal	15.08.1950.	Kamičak
666.	Bećirević Ale Ćazim	07.12.1943.	"
667.	Hukić Omera Enver	17.01.1962.	Hadžići
668.	Sabljić Hasana Osman	10.05.1937.	Egrlići
669.	Pudić Huseina Muslija	26.02.1960.	P.Han
670.	Pajić Muhameda Mirsad	01.08.1952.	Ramići
671.	Burzić Ramiza Mirsad	15.10.1961.	Hasići
672.	Klipanović Bajre Ismet	08.10.1966.	Hadžići
673.	Keranović Ejuba Ekrem	05.02.1961.	Velagići
674.	Keranović Fehima Asmir	09.10.1973.	"

...

1	2	3	4
675.	Kerqnović Smaje Ramo	01.01.1938	Velagići
676.	Muratović Derviša Muhamed	01.08.1951	"
677.	Klipanović Bajre Latif	12.10.1955	Hadžići
678.	Hotić Mustafe Omer	03.04.1938	Velagići
679.	Hotić Omera Enver	10.03.1966.	"
680.	Pobrić Smajla Demal	07.03.1940	"
681.	Pobrić Demala Almir	24.01.1973.	"
682.	Salihović Rešida Sead	18.04.1974	P.Han
683.	Memeti Akipa Gafur	07.03.1949.	Velagići
684.	Džafić Avde Meho	01.05.1955	Sanica
685.	Džafić Avde Atif	15.04.1950	Ključ
686.	Kujundžić Abida Fuad	25.11.1960	Velagići
687.	Kujundžić Abida Esad	21.10.1954.	Velagići
688.	Jodanović Ibre Midhat	15.05.1961.	Humići
689.	Bukvić Vahida Safet	01.01.1964	G.Vojići
690.	Draganović Huseina Husein	09.09.1969.	Hadžići
691.	Dervišević Islama Hušid	08.01.1963	"
692.	Posavljak Zaima Muharem	02.01.1959	Krasulje
693.	Gromilić Muste Ibrahim	18.06.1946	G.Krasulje
694.	Bahtagić Refika Hajrudin	23.03.1957	"
695.	Sadiković Abdulaha Fadil	03.02.1934.	"
696.	Zukanović Rifeta Rajf	18.08.1940	"
697.	Zukanović Raifa Elvis	07.12.1971	"
698.	Đuzić Ibrahima Izet	15.08.1946.	"
699.	Đuzić Hasiba Jusuf	23.03.1952	"
700.	Dervišević Ale Jasmin	02.01.1968.	G.Hadžići
701.	Gromilić Muste Zuhdija	03.06.1935	Krasulje
702.	Husić Feriz, Mesud	16.01.1940	"
703.	Sadiković Juse Teufik	23.10.1950	"
704.	Ramić Abida Asmir	13.04.1960.	Sanica
705.	Sadiković Teufika Jusuf	04.12.1971.	D.Krasulje
706.	Đuzić Osmana Enver	08.04.1969	"
707.	Bahtagić Smajila Samir	25.05.1968	Krasulje
708.	Đuzić Hasiba Rifet	03.08.1955	"
709.	Đuzić Hasiba Vahid	20.04.1958	"
710.	Husić Hajrudina Senad	07.12.1967	"
711.	Jukić Zuhdije Đevad	17.11.1969	"

...

1	2	3	4
712	Husić Mehmeda Mirzet	13.06.1973	Krasulje
713	Topalović Huseina Mehmed	30.10.19521	Ključ
714	Bosnić Fajika Reuf	25.08.1972.	Krasulje
715	Bosnić Fajika Šukrija	24.06.1968	"
716	Islamagić Paše Muharem	28.08.1950	Plamenice
717	Husić Arifa Hidajet	26.09.1959	Krasulje
718	Kasić Smaila Smajo	28.06.1961	"
719	Bosnić Derviš, Šerif	15.08.1969	"
720	Smajić Zuhdije Senad	05.06.1965	"
721	Gromilić Zuhdije Zuhdija	26.03.1963	"
722	Draganović Rašida Rifet	18.09.1968	P.Han
723	Humić Džafera Fikret	17.11.1966.	"
724	Humić Džafera Dursum	20.10.1961	"
725	Mujezinović Hamdije Sajim	15.11.1957	D.Biljani
726	Humić Džafera Emir	16.09.1969	P.Han
727	Avdić Naila Ermin	26.01.1963	D.Biljani
728	Ćehić Smajila Fikret	02.01.1956	"
729	Ćomić Adema Amir	07.07.1970	G.Sanica
730	Ćomić Adema Muhamed	22.04.1967	G.Sanica
731	Avdić Hakije Amir	10.08.1967	D.Biljani
732	Delalović Šefika Mirsad	28.03.1970	D.Krasulje
733	Bosnić Huseina Nijaz	13.03.1964	"
734.	Kesedžić Junuza Mumin	24.07.1970	Velagići
735	Kunjević Hameda Faruk	22.11.1970	G.Budelj
736	Keranović Osme Hasib	23.08.1939	G.Budelj
737	Ćomić Smaila Mirsad	02.01.1963	"
738	Ćomić Safeta Smajo	27.04.1972	"
739	Ćomić Safet, Asmir	03.01.1970	"
740	Ćomić Safeta Ramo	03.10.1960.	"
741	Didović Mehe Fehim	05.10.1941	"
742	Kujundžić Huseina Huse	12.07.1964	Velagići
743	Hodžić Rame Ramo	19.02.1961.	Ramići
744	Hodžić Azica Fuad	03.09.1953	Ramići
745	Hodžić Sulje Omer	15.03.1933	Ramići
746	Keranović Ejuba Omer	08.10.1946	Velagići
747	Kuburaš Hameda Dursum	23.03.1963	Ramići
748	Napreljac Zijada Emsud	01.06.1964	Ključ
749	Bećirević Ibrahima Zarif	07.09.1952	Hadžići
750	Bajramović Derviša Husein	16.07.1956	Krasulje

1	2	3	4
751.	Kalabić Almaza Šefkija	10.05.1953.	Krasulje
752.	Velić Jusufa Velid	12.02.1966.	Ključ
753.	Ćordić Muje Ibrahim	10.11.1967.	Sanica
754.	Draganović Ismeta Nisvet	26.06.1964.	Hadžići
755.	Keranović Ibrahima Omer	12.10.1969.	Velagići
756.	Jukić Ismeta Dragan	01.01.1967.	Vojići
757.	Egrlić Saifa Asim	27.07.1952.	Egrlići
758.	Mujkanović Sulejmana Dedo	01.11.1963.	G.Vojići
759.	Koljić Sulje Sulejman	05.06.1949.	Velagići
760.	Derviševič Dede Ćerim	24.09.1959.	G.Hadžići
761.	Derviševič Ale Sade	12.12.1960.	"
762.	Jodanović Adila Fadil	14.03.1948.	Humići
763.	Velić Jusufa Hamzo	20.03.1958.	G.Ramići
764.	Velić Jusufa Ismet	23.02.1968.	G.Ramići
765.	Muratović Ramiza Mirsad	23.07.1972.	Velagići
766.	Muratović Mesuda Emsud	09.09.1971.	"
767.	Kujundžić Arifa Suvad	15.01.1962.	"
768.	Draganović Naila Mujo	24.03.1955.	V.Rejzovići
769.	Pajić Ismeta Sead	01.10.1955.	Ramići
770.	Bečić Almaza Ibrahim	26.11.1970.	Velagići
771.	Dizdarević Muhameda Ferid	02.02.1971.	Kamičak
772.	Kesedžić Vahida Elvir	17.05.1974.	P.Han
773.	Harambašić Sulejmana Samir	29.01.1966.	G.Sanica
774.	Orešković Ivana Ivan	23.10.1934.	"
775.	Draganović Vahida Rasim	31.10.1968.	Hadžići
776.	Hotić Nurije Asim	05.08.1970.	Kamičak
777.	Smajić Ibrahima Arif	16.02.1971.	D.Krasulje
778.	Dudić Ibrahima Tehvid	18.11.1958.	D.Krasulje
779.	Botonjić Omera Dževad	17.12.1959.	D.Biljani
780.	Botonjić Smaila Smajo	23.02.1955.	"
781.	Botonjić Safeta Fehret	30.10.1971.	"
782.	Botonjić Husnije Hidajet	02.11.1961.	D.Biljani
783.	Botonjić Huseina Mirsad	19.04.1973.	"
784.	Botonjić Rifeta Asim	02.02.1970.	"
785.	Botonjić Mujage Osmo	08.01.1960.	"
786.	Botonjić Ibrahima Safet	02.09.1968.	"
787.	Šulić Perima Raif	29.08.1959.	G.Sanica

...

1	2	3	4
788.	Džafić Besima Tehvid	02.01.1966.	G.Sanica
789.	Kurtaljević Ruždije Hasan	12.12.1964.	"
790.	Kučuković Huseina Samir	08.09.1972.	G.Budelj
791.	Kučuković Huseina Amir	20.09.1969.	"
792.	Bajraktarević Huseina Rufad	10.10.1961.	Kamičk
793.	Bahtagić Ramadana Nedžad	08.03.1974.	Krasulje
794.	Ramić Hasana Suvad	29.03.1971.	Kamičak
795.	Kučuković Muharema Nikret	15.09.1973.	G.Budelj
796.	Kučuković Muharema Nedim	29.11.1970.	"
797.	Šljivar Ćamila Sulejman	15.10.1969.	D.Sanica
798.	Bašić Džafera Esad	28.08.1972.	"
799.	Hotić Šahbaza Fahrudin	01.05.1971.	G.Kamičak
800.	Pehadžić Miralema Hasib	18.12.1961.	G.Budelj
801.	Bašić Mehmeda Adem	13.07.1970.	D.Sanica
802.	Kazić Vahida Husein	01.04.1964.	G.Krasulje
803.	Husić Demala Aćim	14.10.1971.	"
804.	Pobrić Nurije Suvad	05.01.1973.	P.Han
805.	Džafić Hamida Muharem	20.02.1969.	G.Sanica
806.	Dervišević Derviša Irfan	21.01.1963.	Hadžići
807.	Bećirević Muharema Husein	06.08.1969.	Kamičak
808.	Zukanović Ibrahima Ihsan	10.09.1942.	Ključ
809.	Osmanović Paše Ibrahim	04.01.1955.	Orljeni
810.	Ramić Muhameda Jusuf	11.06.1971.	Kamičak
811.	Hasanbegović Muharema Nail	05.02.1957.	Kamičak G.Sanica
812.	Duzić Huseina Derviš	16.03.1936.	Krasulje
813.	Šljivar Mehmeda Murat	27.12.1973.	D.Sanica
814.	Šljivar Midhe Elvir	28.12.1973.	D.Sanica
815.	Draganović Mumina Rezak	17.07.1962.	Hadžići
816.	Draganović Mumina Zijad	25.05.1957.	Hadžići
817.	Draganović Hilme Senad	06.09.1964.	"
818.	Šulić Hilme Rasim	30.11.1969.	Sanica
819.	Šulić Zajima Ermin	10.03.1966.	Sanica
820.	Šulić Zaima Esmir	01.01.1959.	"
821.	Draganović Adema Suvad	01.10.1954.	G.Hadžići
822.	Džafić Sulejmana Suljo	11.03.1969.	G.Sanica
823.	Džafić Sulejmana Suvad	06.02.1971.	"
824.	Džafić Sulje Ibrahim	12.06.1943.	"

...

1	2	3	4
825.	Ćomić Bejdo Namir	01.05.1971.	G.Budelj
826.	Botonjić Naila Hajrudin	22.06.1956.	Sanica
827.	Babović Hamdije Almir	28.08.1967.	"
828.	Keranović Osme Šerif	02.03.1971.	"
829.	Harambašić Emina Raif	21.05.1955.	"
830.	Vučkić Smajila Mirsad	02.03.1965.	"
831.	Biljeković Zejnila Rezak	01.11.1938.	"
832.	Draganović Hamde Hamdo	17.03.1967.	Ključ
833.	Draganović Hamde Derviš	21.11.1971.	Ključ
834.	Kesedžić Alije Edin	31.08.1971.	Hadžići
835.	Kesedžić Ibre Husein	20.09.1949.	P.Han
836.	Kesedžić Husina Mirzet	13.04.1973.	P.Han
837.	Čabić Ibrahima Azemir	04.08.1972.	Dubočani
838.	Cerić Muhameda Jasminko	16.03.1971.	P.Han
839.	Balagić Muje Asim	12.04.1970.	D.Biljani
840.	Karadža Šakira Vahid	28.06.1958.	Ključ
841.	Draganović Osmana Esad	07.07.1948.	Hadžići
842.	Draganović Esada Suad	02.05.1970.	"
843.	Draganović Esada Hasan	08.12.1971.	"
844.	Halilović Sabita Suvad	14.06.1971.	Vojići
845.	Omanović Hasana Huse	17.05.1968.	D.Biljani
846.	Omeradžić Salke Ismet	22.05.1973.	"
847.	Omanović Omera Sajima	28.04.1952.	"
848.	Džafić Muharema Ferid	20.08.1967.	Sanica
849.	Džafić Latif Muharem	11.04.1941.	Sanica
850.	Muslimović Hasana Refik	06.07.1934.	Ključ
851.	Muslimović Refika Nermin	24.11.1960.	Ključ
852.	Crnalić Muharema Said	25.10.1952.	Sanica
853.	Dizdarević Rifeta Safet	01.05.1963.	Kamičak
854.	Šljivar Ale Mejram	27.04.1973.	D.Sanica
855.	Fazlić Ajiza Hase	20.03.1968.	"
856.	Fazlić Refika Asmir	01.10.1971.	"
857.	Hasukić Sabrije Hasib	21.04.1961.	Sanica
858.	Džafić Halida Samir	07.09.1969.	"
859.	Džafić Halida Nermin	06.01.1968.	"
860.	Selman Zijada Zijo	07.02.1972.	Sanica
861.	Keranović Ale Džafer	21.04.1936.	"
862.	Ajkić Redže Redžo	16.05.1944.	"

...

1	2	3	4
863.	Kučuković Jakupa Bajro	04.05.1963.	Sanica
864.	Selman Ibre Ale	07.07.1940.	"
865.	Selman Bajro Safet	25.08.1971.	"
866.	Ramić Mesuda Miralem	10.01.1962.	"
867.	Konjević Ibrahima Mehmed	25.07.1962.	"
868.	Ramić Muharema Micho	03.09.1962.	"
869.	Ramić Safeta Edin	03.01.1962.	"
870.	Kumalić Fadila Adil	23.08.1969.	Hadžići
871.	Kumalić Fadila Nedim	30.09.1970.	"
872.	Kumšić Fadila Fehim	02.03.1974.	"
873.	Džafić Latifa Ale	23.01.1938.	Sanica
874.	Draganović Muniba Salko	03.03.1963.	P.Han
875.	Bećić Ahme Ahmet	21.12.1972.	"
876.	Šadić Smajila Ibrahim	01.01.1958.	Sanica
877.	Bošnjić Halida Rezak	12.03.1952.	D.Biljani
878.	Kujundžić Hasana Denis	11.07.1969.	P.Han
879.	Kasedžić Himze Jasmin	09.12.1968.	P.Han
880.	Harambašić Rešida Smajil	03.01.1940.	Sanica
881.	Derviševič Ramiza Edin	02.10.1973.	Hadžići
882.	Domazet Ramo Šerif	12.06.1952.	G.Sanica
883.	ČolićAdila Sajim	18.03.1957.	"
884.	DraganovićIsmeta Mehmed	18.05.1955.	"
885.	Risović Ramiza Semir	23.07.1973.	Rejsovići
886.	Basnić Fehima Mirsad	12.06.1967.	D.Sanica
887.	Koženić Muharema Nihad	01.04.1966.	D.Sanica
888.	Hasukić Bajre Sajim	27.05.1970.	Sanica
889.	Šadić Mesuda Emir	22.06.1972.	"
890.	Delić Almasa Ćazim	01.03.1962.	D.Vojišć
891.	Kazadžić Alije Elvir	30.01.1965.	Sanica
892.	Šehić Muharema Behim	25.03.1963.	Kljuć
893.	Delić Almasa Lutfija	08.02.1959.	D.Vojići
894.	Tišević Mesuda Sanel	01.01.1967.	P.Han
895.	Draganović Jusufa Ismet	01.04.1958.	P.Han
896.	Tišević Hamde Alija	09.10.1964.	Velagići
897.	Pudić Muniba Velid	02.12.1962.	P.Han
898.	Koljić Džemala Enes	13.07.1962.	"

...

1	2	3	4
899.	Kujundžić Mehmeda Zhdija	18.06.1963.	P.Han
900.	Tičević Mustafe Safet	01.08.1963.	P.Han
901.	Selihović Fehima Suvad	03.02.1973.	Velagići
902.	Burzić Muhe Sulejman	04.02.1948.	Hasići
903.	Kesedžić Ajiza Ekrem	18.02.1960.	P.Han
904.	Kesedžić Elkaza Emir	02.08.1967.	"
905.	Kesedžić Husnije Adem	03.01.1953.	"
906.	Avdić Naila Mehmed	08.05.1968.	Biljani
907.	Jukić Ismeta Zajim	11.11.1969.	Vojići
908.	Hurić Sadika Husein	13.02.1938.	Hadžići
909.	Kuburaš Mehe Husein	25.09.1952.	Ramići
910.	Kuburaš Mehe Fadil	12.10.1957.	Ramići
911.	Kuburaš Bege Salih	20.11.1956.	Ramići
912.	Hodžić Rame Senad	10.03.1963.	Ramići
913.	Derviševič Salke Adil	21.12.1942.	Ključ
914.	Kujundžić Mehe Zuhdija	25.03.1952.	Velagići
915.	Biljajac Šabana Safet	10.02.1966.	"
916.	Delić Dragana Ferir	10.04.1956.	Vojići
917.	Hurić Mehmeda Mehmedalija	17.04.1962.	Krasulje
918.	Husić Hamida Hasan	05.02.1954.	Krasulje
919.	Kesedžić Huske Vahid	05.11.1948.	P.Han
920.	Kesedžić Vahida Vahid	03.01.1968.	"
921.	Gromilić Refika Nedžad	19.05.1969.	Krasulje
922.	Gromilić Smajila Ekrem	11.01.1945.	Krasulje
923.	Bahtagić Refika Šemsudin	02.01.1960.	Krasulje
924.	Kesedžić Safeta Nijaz	02.04.1960.	P.Han
925.	Kesedžić Safeta Rifet	13.01.1963.	P.Han
926.	Zukić Mehe Hase	15.03.1952.	Vojići
927.	Draganović Hamida Jusuf	28.08.1939.	P.Han
928.	Egrlić Esada Enes	29.05.1964.	Egrlići
929.	Mistrić Kesuda Dževad	11.06.1960.	Ključ
930.	Medić-Medana Fadil	04.06.1939.	Ključ
931.	Krivić Huseina Fahrudin	14.10.1959.	Ključ
932.	Hodžić Ibre Fajik	15.02.1957.	Ključ
933.	Dedić Zuhdije Mirsad	11.03.1971.	Krasulje
934.	Draganović Hilme Emil	09.07.1963.	Velagići
935.	Kujundžić Huseina Fehret	09.09.1951.	"

...

1	2	3	4
936.	Nezić Islama Mehme d	09.06.1956.	Velagići
937.	Derviševi ć Derviša Kemal	06.07.1966.	P.Han
938.	Draganović Hašima Hilmo	19.09.1941.	P.Han
939.	Draganović Rešida Ismet	02.05.1936.	Hadžić
940.	Parić Smaje Rasim	23.07.1949.	Krasulje
941.	Selman Ale Alija	11.05.1967.	S.Sanica
942.	Delić Azima Ekrem	03.04.1968.	D.Vojići
943.	Kuburaš Hase Fikret	12.08.1966.	Ramići
944.	Kuburaš Zejnila Husein	28.07.1969.	Ramići
945.	Kuburaš Dede Senad	14.09.1968.	Ramići
946.	Kuburaš Rešida Munib	01.01.1949.	Ramići
947.	Nezić Osmana Mirsad	01.04.1965.	Hasići
948.	Kumalić Mumina Fadil	07.08.1948.	Hadžići
949.	Eljezović Adema Muhamed	10.08.1945.	Ključ
950.	Zulić Mustafe Smajil	08.12.1952.	Šehići
951.	Kuljić Jusufa Mustafa	15.04.1951.	Rejsovići
952.	Delić Dragana Nesimir	01.01.1967.	D.Vojići
953.	Bukvić Vahida Najil	22.04.1952.	G.Vojići
954.	Bukvić Ibrahima Smajil	15.01.1946.	"
955.	Musić Arifa Muharem	24.04.1952.	Krasulje
956.	Kujundžić Zuhdije Meho	24.09.1971.	Tičevići
957.	Tičević H.sana Ramis	07.01.1946.	P.Han
958.	Salihović Ale Refik	02.01.1960.	"
959.	Kesedžić Muje Suvad	06.03.1952.	"
960.	Halilović Jusufa Saif	02.11.1955.	G.Vojići
961.	Bečić Ferida Sead	10.02.1965.	Velagići
962.	Bečić Redže Mirsad	03.08.1970.	Velagići
963.	Bajrić Ibrišima Mustafa	09.07.1970.	G.Vojići
964.	Bajramović Hamida Ibrahim	02.08.1949.	Krasulje
965.	Ćemal Muje Nedžad	23.10.1969.	D.Vojići
966.	Egrlić Jusufa Ramo	06.02.1941.	Egrlići
967.	Halilović Huse Mesud	10.08.1946.	D.Vojići
968.	Halilović Huse Zuhdija	02.03.1948.	D.Vojići
969.	Koljić Demala Alija	01.07.1971.	Točina
970.	Kujundžić Mehe Senahid	15.03.1961.	P.Han
971.	Muratović Mesuda Emin	12.02.1966.	Velagići
972.	Brkić Ivana Luka	21.10.1935.	Majdan
973.	Brkić Luke Viktor	20.02.1972.	Ključ

...

1	2	3	4
974.	Mesić Ćerima Suvad	07.08.1964.	Crljeni
975.	Ikeljić Muniba Emsud	10.11.1960.	G.Ramići
976.	Ikeljić Muniba Muharem	04.08.1961.	G.Ramići
977.	Pajić Feriza Derviš	15.10.1939.	Ramići
978.	Džafić Muharema Husein	27.09.1958.	Ramići
979.	Džafić Muharema Demail	31.01.1965.	Ramići
980.	Ikeljić Muhameda Islam	22.04.1954.	Ramići
981.	Džafić Ale Enes	20.09.1956.	Ramići
982.	Pajić Hameda Ruždija	28.02.1960.	Ramići
983.	PajićArifa Namir	18.06.1953.	Ramići
984.	Bajrić Rešida Muamer	14.06.1956.	Ramići
985.	Bajrić Rešida Emir	19.05.1961.	"
986.	Bilajac Mustafe Šahbaz	05.11.1961.	Hasići
987.	Ikeljić Muje Samir	10.04.1969.	G.Ramići
988.	Džafić Muradifa Meho	01.04.1952.	"
989.	Džafić Muradifa Ismet	18.01.1960.	"
990.	Hodžić Sefera Šaban	26.12.1964.	"
991.	Begić Hakije Mehmed	14.01.1952.	Ključ
992.	Ikeljić Huseina Isak	15.08.1965.	G.Ramići
993.	Ikeljić Huseina Ilijas	20.07.1971.	G.Ramići
994.	Ikeljić Smajila Suvad	03.08.1972.	Ramići
995.	Pajić Hamdije Midhet	03.07.1972.	Ramići
996.	Jakupvić Dede Fadil	05.10.1950.	Ključ
997.	Muslimović Sulje Smajil	04.05.1940.	Ključ
998.	Kuburaš Mesuda Muharem	01.01.1964.	G.Ramići
999.	Ikeljić Smajila Irfan	06.11.1961.	G.Vojići
1000.	Kapetanović Muharema Rifet	14.12.1957.	Kr.sulje G.
1001.	Salihović Rešida Esad	04.01.1954.	Velagići
1002.	Salihović Rešida Safet	03.01.1966.	Velagići
1003.	Salihović Rešida Nedžad	13.10.1967.	Velagići
1004.	Salihović Rešida Dževad	02.01.1970.	Velagići
1005.	Hotić Omera HUSEIN	02.06.1964.	Velagići
1006.	Ćemal Arifa Fehim	02.10.1935.	G.Vojići
1007.	Kesedžić Muje Senad	22.04.1956.	Velagići
1008.	Džafić Muradifa Izet	20.06.1957.	Ramići
1009.	Šarić Tife Behrem	20.04.1958.	Ključ
1010.	Hukić Omera Redžo	09.02.1958	Hadžići

...

1	2	3	4
1011.	Nezić Okana Nimvet	21.10.1965.	P.Han
1012.	Humić Džafera Ale	28.12.1971.	P.Han
1013.	Ikeljić Ibrahima Alija	22.07.1946.	Ramići
1014.	Kujundžić Redže Arif	01.02.1936.	Velagići
1015.	Napreljačić Teufika Refik	01.04.1968.	G.Ramići
1016.	Vučkić Ale Teufik	08.01.1941.	Ključ
1017.	Pajić Huseina Fikret	22.10.1969.	G.Ramići
1018.	Pajić Ismeta Jasmin	20.01.1970.	"
1019.	Draganović Osmana Redžo	05.10.1941.	G.Hadžići
1020.	Keranović Smaje Ćamil	23.08.1946.	Velagići
1021.	Bečić Rame Redžo	05.08.1946.	"
1022.	Draganović Mustafe Demal	31.05.1958.	Rejzovići
1023.	Bećirević Saliha Senad	14.06.1965.	Rejzovići
1024.	Keranović Huseina Rasim	10.04.1952.	G.Hadžići
1025.	Zukić Adema Sabid	07.10.1945.	G.Vojići
1026.	Zukić Safeta Meho	08.07.1962.	G.Vojići
1027.	Ćemal Ćamila Asim	05.05.1953.	Velagići
1028.	Ćemal Bege Muharem	26.04.1948.	Velagići
1029.	Bukvić Smajila Ibrahim	25.07.1970.	G.Vojići
1030.	Draganović Muniba Dragan	27.10.1966.	P.Han
1031.	Pobrić Hameda Jasmin	02.03.1969.	P.Han
1032.	Salihović Zuhdija Enver	15.07.1971.	"
1033.	Nezić Muharema Hamdija	20.04.1965.	Hadžići
1034.	Kesedžić Ismeta Nevzad	17.10.1971.	P.Han
1035.	Kesedžić Rešida Mirsad	04.05.1959.	P.Han
1036.	Nezić Redže Ekrem	06.10.1962.	Hasići
1037.	Muratović Omera Nurija	10.06.1946.	Velagići
1038.	Pobrić Najil Fikret	06.11.1957.	Velagići
1039.	Delić Fehima Samir	08.01.1970.	D.Vojići
1040.	Ćehić Sefera Husein	13.07.1957.	Velagići
1041.	Kesedžić Jusufa Enes	05.01.1960.	P.Han
1042.	Kesedžić Jusufa Sadet	03.10.1970.	P.Han
1043.	Tičević Muharema Asim	01.01.1958.	"
1044.	Nezić Islama Ismet	30.10.1959.	Velagići
1045.	Nezić Islama Ifet	20.12.1961.	Velagići
1046.	Nezić Islama Sead	23.01.1964.	Velagići
1047.	Nezić Omera Fuad	30.05.1968.	Velagići
1048.	Keranović Jusufa Murat	31.01.1966.	Velagići

...

1	2	3	4
1049.	Keranović Džafera	Džafo	21.02.1958. Velagići
1050.	Salihović Džafera	Edin	14.03.1973. "
1051.	Flat Vilima	Lopold	03.05.1942. Ključ
1052.	DragonovićHasana	Elvedin	21.11.1970. D.Vojići
1053.	Dragonović Hasana	Velid	12.01.1968. "
1054.	DragonovićDžafera	Smajil	30.05.1965. P.Han
1055.	Burzić Rešida	Mustafa	07.04.1966. Hasići
1056.	Pobrić Džemala	Nermin	26.01.1970. Velagići
1057.	Nezić Mehe	Meho	12.09.1950. Hasići
1058.	Čarić Latifa	Perid	24.02.1948. G.Vojići
1059.	Delić Mustafe	Nermin	15.08.1964. Velagići
1060.	Bilajac Hamde	Suvad	12.04.1966. P.Han
1061.	Tičević Sabida	Enes	26.09.1966. P.Han
1062.	Burzić Ale	Muho	25.02.1968. Hasići
1063.	Ćemalć Hilmije	Nedim	15.02.1960. D.Vojići
1064.	Dragonović Smajila	Ismet	18.10.1950. Hadžići
1065.	HalilovićDerviša	Mumin	15.01.1956. G.Vojići
1066.	Keranović Omera	Dursum	25.10.1971. Velagići
1067.	Ćehić Hameda	Ekrem	21.12.1962. Vojići
1068.	Akšamović Sabita	Sabit	09.02.1960. D.Vojići
1069.	Muslimović Mumina	Mirsad	14.11.1969. Rejzovići
1070.	Muratović Islama	Elvir	16.09.1973. Velagići
1071.	CaribovićAdila	Elvir	10.11.1971. P.Han
1L72.	Nezić Ćamila	Šefik	27.01.1971. Hasići
1073.	Kuburaš Hamida	Hamdija	17.03.1964. Ramići
1074.	Koljić Alije	Vahid	06.01.1948. Rejzovići
1075.	Zukić Hamdije	Sead	20.09.1964. Vojići
1076.	Ćemal Šabana	Hamed	20.05.1960. Vojići
1077.	Hukić Smajila	Midho	08.10.1967. Ključ
1078.	Zečević Ćamila	Mesud	02.12.1957. Velagići
1079.	Dragonović Sulje	Rifet	02.12.1956. Ključ
1080.	Tičević Ramiza	Derviš	02.07.1940. P.Han
1081.	Dervišević Muje	Hasan	19.11.1959. Hadžići
1082.	Zukić Ramiza	Zijad	04.04.1967. Vojići
1083.	Nezić Fehima	Nihad	24.10.1973. Velagići
1084.	Halilović Mehe	Samir	27.04.1972. Vojići
1085.	DervišćevićRedže	Atif	12.03.1950. Hadžići
1086.	Dervišević Atifa	Velid	09.01.1974. Hadžići
1087.	Koljić Osman	Mustafa	02.06.1957. Rejzovići

1	2	3	4
1088	Gromićić Hasiba Samir	01.05.1972.	Hadžići
1089	Delić Almaza Rasim	20.01.1951.	G.Vojići
1090	Ćemal Ale Merim	12.01.1971.	D.Vojići
1091	Filipović Saliha Mahmut	18.05.1940.	Ključ
1092	Botonjić Ćamila Hamo	13.07.196 0	D.Biljani
1093	Osmanović Meho Sulejman	02.09.1973.	Crljeni
1094	Šulić Ibrahima Sajim	24.04.1966.	G.Sanica
1095	Šulić Osme Huse	18.01.1966.	G.Sanica
1096	Šulić Osme Edin	09.09.1961.	G.Sanica
1097	Ajkić Esada Muhamed	14.05.1961.	"
1098	Ćordić Beće Smajil	28.11.1959.	"
1099	Hadžić Saliha Halil	02.07.1951.	Velečevo
1100	Šabić Ismeta Mirsad	11.04.1961.	Ključ
1101	Hrnčić Aziza Rasim	18.08.1949.	Velečevo
1102	Kožanić Ejuba Mehmed	11.10.1938.	D.Sanica
1103	OsmanovićVahida Nihad	15.07.1961.	Šehići
1104	Skočić Mesuda Edin	27.02.1975.	Ključ
1105	Šljivar Mehmeda Mehmedalija	01.05.1975.	D.Sanica
1106	Brković Hameda Dursum	02.02.1972.	Šehići
1107	Islamagić ~~Ifeta~~aHalil	09.07.1972.	Ključ
1108	Sekulić Josipa Željko	11.08.1969.	Ključ
1109	Draganović Ramiza Hušid	10.12.1939.	Ključ
1110	Ckić Smajila Atif	17.05.1959.	Krasulje
1111	Gromilić Zuhdije Muste	30.06.1971.	Krasulje
1112	Kazić Ćamila Almin	12.03.1971.	Krasulje
1113	Kazić Mehmeda Nihad	16.04.1974.	"
1114	Ramić Hasana Fikret	14.10.1972.	Kamičak
1115	DraganovićMuharem, Muharem	30.10.1953.	Ključ
1116	Zukanović Fadila Rajif	27.03.1955.	Ključ
1117	Bešić Omera Omer	26.02.1951.	Ključ
1118	Blažević Mile Zdravko	15.08.1959.	Ključ
1119	Pehadžić Šemse Mustafa	12.09.1950.	Velečevo
1120	Pehadžić Junuza Sabahudin	13.11.1952.	Velečevo
1121	Bešić Meho Irfan	27.06.1954.	Ključ
1122	Hodžić Hilme Derviš	26.09.1957.	D.Biljani
1123	Pehlivanović Safeta Ago	02.08.1959.	Ključ
1124	Fazlić Aiza Mehmed	29.03.1971.	D.Sanica
1125	Šljivar Islama Suvad	24.04.1969.	"
1126	Kožanjić Ramiza Mustafa	25.12.1961.	D.Sanica

1	2	3	4
1127.	Fazlić Hase Ajiz	01.Lo. 937.	D.Sanica
1128.	Dr[illegible]anović Husnije Rezak	29.09.1955.	Ključ
1129.	Skočić Rezaka Admir	20.11.1971.	Ključ
130.	Šehić Be[illegible] Fadil	20.01.1962.	Ključ
131.	Burzić Fehe Ernest	15.04.1967.	Veleševo
132.	Kazaferović Hašima Mujaga	28.01.1939.	D.Sanica
133.	Fazlić Ahme Refik	10.11.1939.	D.Sanica
134.	ZukanovićHuseina Nedim	25.06.1961.	Biljani
135.	Šljivar Osmana Rufad	04.12.1965.	D.Sanica
136.	Šljivar Smaje Hamid	01.05.1956.	D.Sanica
137.	Šljivar Džafera Ramiz	03.07.1952.	D.Sanica
138.	Fazlić Hase Muharem	12.03.1941.	"
139.	Lović Mumina Šefik	15.10.1954.	D.Sanica
140.	Kazaferović Huse Muhamed	25.01.1962.	D.Sanica
141.	Hukanović Emsuda Sead	22.03.1961.	"
142.	HukanovićHuse Mesud	18.07.1936.	"
143.	HukanovićEmsuda Edin	30.04.1972.	"
144.	Fazlić Refika Ahmo	11.10.1967.	"
145.	Šljivar Džafera Esad	10.04.1952.	"
146.	" Osmana Hamed	04.08.1947.	"
147.	Bašić Huse Smajil	05.04.1945.	"
148.	KazaferovićHašima Rifet	25.01.1942.	"
149.	Kazić Mehmeda Gane	10.06.1960.	"
150.	Šljivar Bajre Hamdija	15.05.1952.	"
151.	Šljivar Bajre Redžo	29.05.1947.	"
152.	" " Esad	24.08.1954.	"
153.	" Ćamila Ćazim	15.01.1974.	"
154.	" Muharema Fadil	20.10.1958.	"
155.	" Vehbije Bajro	06.08.1973.	"
156.	" Huseina Farid	16.03.1972.	"
157.	" " Ugeir	15.09.1968.	D.Sanica
158.	Bašić Mehmeda Mirsad	11.02.1966.	D.Sanica
159.	Bašić Bjuba Rifet	30.05.1962.	"
160.	Bašić Bjuba Muharem	25.04.1958.	"
161.	Kapetanović Derviša Emir	10.01.1955.	Ključ
162.	Fulipović Omer sin Sulje	04.04.1953.	Ključ
1663.	Akiković Samije Miralem	21.02.1953.	Ključ

...

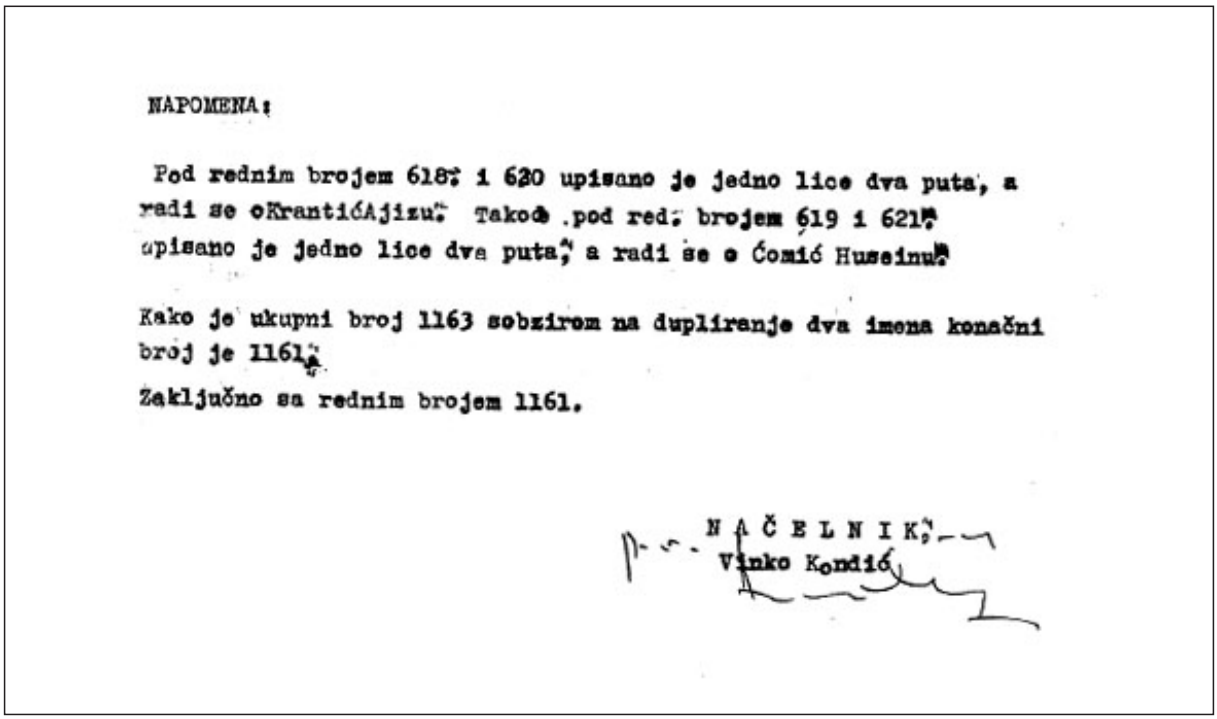

NAPOMENA:

Pod rednim brojem 618 i 620 upisano je jedno lice dva puta, a radi se o Krantić Ajizu. Takođe pod red. brojem 619 i 621 upisano je jedno lice dva puta, a radi se o Ćomić Huseinu.

Kako je ukupni broj 1163 sobzirom na dupliranje dva imena konačni broj je 1161.

Zaključno sa rednim brojem 1161.

N A Č E L N I K,
Vinko Kondić

Dokument 52. Spisak zatočenika logora Manjača iz Ključa